

ISSN1680-0761

М.УТЕМИСОВ АТЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ

ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКИЙ
УНИВЕРСИТЕТ
ИМ. М. УТЕМИСОВА



M.UTEMISSOV
WEST KAZAKHSTAN
UNIVERSITY



Ғылыми журнал

БҚМУ ХАБАРШЫСЫ ВЕСТНИК ЗКГУ

Научный журнал

Педагогика
Филология

Тарих

Экология

География

2020/
3

<http://wksu.kz>

ISSN 1680-0761

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова
M.Utemissov West Kazakhstan university

БҚМУ
ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК
ЗКГУ

BULLETIN
of the WKSU

ПЕДАГОГИКА, ФИЛОЛОГИЯ, ТАРИХ,
ЭКОЛОГИЯ, ГЕОГРАФИЯ сериясы

Серия ПЕДАГОГИКА, ФИЛОЛОГИЯ, ИСТОРИЯ,
ЭКОЛОГИЯ, ГЕОГРАФИЯ

PEDAGOGY, PHILOLOGY, HISTORY,
ECOLOGY, GEOGRAPHY series

№ 3 (79)/2020

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

2000 жылдан бастап шығады
Издается с 2000 года
Founded in 2000

Орал-Уральск- Uralsk, 2020

«БҚМУ Хабаршысы» ғылыми журналының редакциялық алқасының құрамы

Бас редактор:

Серғалиев Н.Х. – биология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

Бас редактордың орынбасары:

Ахмеденов Қ.М. – география ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

Редакциялық алқасының мүшелері

«Педагогика» бағыты бойынша:

1. **Подгорська-Яхник Д.** – философия докторы (PhD), профессор, Лодзь университеті (Лодзь қ., Польша);
2. **Мардахаев Л.В.** – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ресей мемлекеттік әлеуметтік университеті (Мәскеу қ., Ресей);
3. **Кекеева З.О.** – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Элиста қ., Ресей);
4. **Байтлесова Н.Қ.** – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ;
5. **Қажимова К.Р.** – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«Филология» бағыты бойынша:

1. **Мушаев В.Н.** – филология ғылымдарының докторы, профессор, Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Элиста қ., Ресей);
2. **Глазов Т.Ш.** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазан (Приволж) федералды университеті (Қазан қ., Ресей);
3. **Хасанов Ғ.Қ.** – филология ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ;
4. **Мутиев З.Ж.** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ;
5. **Сұлтанғалиева Р.Б.** – филология ғылымдарының кандидаты, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«Тарих» бағыты бойынша:

1. **Дабровски Д.** – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. **Бонора Ж.Л.** – философия докторы (PhD), профессор, Шығыс және жерортатеңізін зерттеудің халықаралық қауымдастық (Рим қ., Италия);
3. **Сдыков М.Н.** – тарих ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ;
4. **Нұрғалиева А.М.** – тарих ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«География» бағыты бойынша:

1. **Длужевска А.** – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. **Петрищев В.П.** – география ғылымдарының докторы, доцент, Орынбор мемлекеттік университеті (Орынбор қ., Ресей);
3. **Мазбаев О.Б.** – география ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан);
4. **Маусымбаева А.Д.** – техника ғылымдарының кандидаты, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті (Қарағанды қ., Қазақстан);
5. **Имашев Э.Ж.** – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«Экология» бағыты бойынша:

1. **Качмарек С.** – биология ғылымдарының докторы, профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. **Морачевска Д.** – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
3. **Сапанов М.К.** – биология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей ғылым академиясының Ормантану институты (Мәскеу қ., Ресей);
4. **Андронов Е.Е.** – биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Бүкілресейлік ауылшаруашылық микробиология ғылыми-зерттеу институты (Санкт-Петербург қ., Ресей);
5. **Бакиев А.Г.** – биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ресей ғылым академиясының Еділ бассейнінің экологиясы институты (Тольятти қ., Ресей);
6. **Иманбаева А.А.** – биология ғылымдарының кандидаты, Маңғышлақ эксперименталдық ботаникалық бағы (Ақтау қ., Қазақстан).

«БҚМУ Хабаршысы» ғылыми журналы (бұдан әрі – журнал) 2000 жылы құрылған және құрылтайшысы М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті болып табылады. Журнал 1999 жылғы 7 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігімен тіркелді.

Журналды Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Ақпарат және мұрағат Комитеті 2012 жылғы 10 желтоқсанда қайта тіркеді. 2011 жылғы 26 қаңтардағы №11389-Ж мерзімді баспасөз басылымын және (немесе) ақпарат агенттігін есепке қою туралы куәлік Қазақстан Республикасы Байланыс және ақпарат министрлігінің Ақпарат және мұрағат комитетімен берілген.

Сериялық басылымдардың стандартты нөмірлерінің халықаралық орталығымен журналға төмендегідей индекс берілді: ISSN 1680-0761 баспа нұсқасы.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетімен журнал ғылыми қызметтің негізгі нәтижелерін жариялау үшін ғылыми басылымдар тізіміне енгізілген.

2012 жылдан бастап Журнал қазақстандық сілтемелер базасына, 2019 жылдан бастап ресейлік ғылыми сілтемелер индексі базасына кіреді.

Журнал халықаралық баспагерлер қауымдастығына (Crossref) енгізілген және Digital Object Identifier (DOI): 10.37238 халықаралық сандық сәйкестендіргішіне ие.

Журнал жылына 4 нөмір мерзімділікпен баспа және электрондық нысанда шығарылады.

Журналдың электрондық мекенжайы – wku.bulletin@gmail.com.

Журналдың жеке ресми сайты бар (Интернеттегі мекенжайы – <https://vestnik.wksu.kz/>).

Журнал қазақстандық және шетелдік ғылыми жұртшылықты, докторанттарды, магистранттарды және студенттерді іргелі және қолданбалы ғылым саласында маңызы бар жаңа ғылыми нәтижелермен таныстыру үшін арналған.

Журналда Қазақстан мен шет елдердегі педагогика, филология, тарих, география және биология ғылымдары саласындағы мәселелер мен жетістіктерді баяндайтын бірегей ғылыми мақалалар жарияланады. Сондай-ақ, журнал ғылыми шолулар, педагогикалық, филологиялық, тарихи географиялық және биологиялық ғылымдар бойынша қысқаша ғылыми хабарламалар, жоғары оқу орнының білім беру мәселелері бойынша материалдар, ғылыми кеңестер, конференциялар материалдарын, ғалымдардың мерейтойлық күндеріне құттықтаулар, ақпараттық материалдар жариялайды.

ISSN 1680-0761

М.Өтемісов атындағы БҚУ, 2020.

ТІРКЕУ НӨМІРІ 1432-Ж

ЖАЗЫЛУ ИНДЕКСІ № 76156

Состав редакционной коллегии научного журнала «Вестник ЗКГУ»

Главный редактор:

Сергалиев Н.Х. – кандидат биологических наук, ассоциированный профессор, ЗКУ им. М.Утемисова.

Заместитель главного редактора:

Ахмеденов К.М. – кандидат географических наук, ассоциированный профессор, ЗКУ им. М.Утемисова.

Члены редакционной коллегии

По направлению «Педагогика»:

1. Подгорска-Яхник Д. – доктор философии (PhD), профессор, Лодзинский университет (г. Лодзь, Польша);
2. Мардахаев Л.В. – доктор педагогических наук, профессор, Российский государственный социальный университет (г. Москва, Россия);
3. Кекеева З.О. – доктор педагогических наук, профессор, Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова (г. Элиста, Россия);
4. Байтлесова Н.К. – доктор философии (PhD), ЗКУ им. М.Утемисова;
5. Кажимова К.Р. – доктор философии (PhD), ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «Филология»:

1. Мушаев В.Н. – доктор филологических наук, профессор, Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова (г. Элиста, Россия);
2. Гилязов Т.Ш. – кандидат филологических наук, доцент, Казанский (Приволжский) федеральный университет (г. Казань, Россия);
3. Хасанов Г.К. – доктор филологических наук, доцент, ЗКУ им. М.Утемисова;
4. Мутиев З.Ж. – кандидат филологических наук, доцент, ЗКУ им. М.Утемисова;
5. Султангалиева Р.Б. – кандидат филологических наук, ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «История»:

1. Дабровски Д. – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. Бонора Ж.Л. – доктор философии (PhD), профессор, Международная ассоциация по изучению востока и средиземноморья (г. Рим, Италия);
3. Сдыков М.Н. – доктор исторических наук, профессор, ЗКУ им. М.Утемисова;
4. Нурғалиева А.М. – доктор исторических наук, доцент, ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «География»:

1. Длужевска А. – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. Петрищев В.П. – доктор географических наук, доцент, Оренбургский государственный университет (г. Оренбург, Россия);
3. Мазбаев О.Б. – доктор географических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан);
4. Маусымбаева А.Д. – кандидат технических наук, Карагандинский государственный технический университет (г. Караганда, Казахстан);
5. Имашев Э.Ж. – доктор философии (PhD), ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «Экология»:

1. Качмарек С. – доктор биологических наук, профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. Морачевска Д. – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
3. Сапанов М.К. – доктор биологических наук, профессор, Институт лесоведения Российской академии наук (г. Москва, Россия);
4. Андронов Е.Е. – кандидат биологических наук, доцент, Всероссийский научно-исследовательский институт сельскохозяйственной микробиологии (г. Санкт-Петербург, Россия);
5. Бакиев А.Г. – кандидат биологических наук, доцент, Институт экологии Волжского бассейна Российской академии наук (г. Тольятти, Россия);
6. Иманбаева А.А. – кандидат биологических наук, Мангышлакский экспериментальный сад (г. Актау, Казахстан).

Научный журнал «Вестник ЗКГУ» (далее – журнал) основан в 2000 году и учредителем является Западно-Казахстанский государственный университет имени М.Утемисова. Журнал зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан 7 декабря 1999 года.

Журнал перерегистрирован Комитетом информации и архивов Министерства культуры и информации Республики Казахстан 10 декабря 2012 года. Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и (или) информационного агентства №11389-Ж от 26 января 2011 года выдано Комитетом информации и архивов Министерства связи и информации Республики Казахстан.

Международным центром стандартных номеров сериальных изданий журналу присвоен индекс: печатной версии ISSN 1680-0761.

Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстана журнал включен в перечень научных изданий для публикаций основных результатов научной деятельности.

Журнал с 2012 года входит в Казахстанскую базу цитирования; с 2019 года – в базу Российского индекса научного цитирования.

Журнал включен в Международную ассоциацию издателей (Crossref) и имеет международный цифровой идентификатор – Digital Object Identifier (DOI): 10.37238.

Журнал издается в печатной и электронной форме с периодичностью 4 номера в год.

Электронный адрес журнала – wku.bulletin@gmail.com.

Журнал имеет отдельный официальный сайт (адрес в Интернете – <https://vestnik.wksu.kz/>).

Журнал предназначен для ознакомления казахстанской и зарубежной научной общественности, докторантов, магистрантов и студентов с новыми научными результатами, имеющими значение в области фундаментальной и прикладной науки.

В журнале публикуются оригинальные научные статьи, освещающие проблемы и достижения в области педагогических, филологических, исторических, географических и биологических наук в Казахстане и за рубежом. Также в журнале публикует научные обзоры, краткие научные сообщения по педагогическим, филологическим, историческим географическим и биологическим наукам, материалы по проблемам вузовского образования, данные научных совещаний, конференций, поздравления к юбилейным датам ученых, информационные материалы.

ISSN 1680-0761

ЗКУ им. М. Утемисова, 2020.
РЕГИСТРАЦИОННЫЙ НОМЕР 1432-Ж
ПОДПИСНОЙ ИНДЕКС № 76156

Chief Editor:

Sergaliyev N.H. – candidate of biological sciences, associate professor, M. Utemisov WKU.

Deputy Editor:

Akhmedenov K.M. – candidate of geographical sciences, associate professor, M. Utemisov WKU.

Members of the Editorial Board

Direction "Pedagogics":

1. Podgorska-Jahnik D. – doctor of philosophy (PhD), professor, University of Lodz (Lodz, Poland);
2. Mardakhaev L. V. – doctor of pedagogical sciences, professor, Russian State Social University (Moscow, Russia);
3. Kekeeva Z. O. – doctor of pedagogical sciences, professor, Kalmyk State University named after B. B. Gorodovikov (Elista, Russia);
4. Baytlesova N. K. – doctor of philosophy (PhD), M. Utemisov WKU;
5. Kazhimova K. R. – doctor of philosophy (PhD), M. Utemisov WKU.

Direction "Philology":

1. Mushaev V.N. – doctor of philology, professor, Kalmyk State University named after B. B. Gorodovikov (Elista, Russia);
2. Gilazov T. Sh. – candidate of philological sciences, docent, Kazan (Volga region) Federal University (Kazan, Russia);
3. Hasanov G.K. – doctor of philological sciences, docent, M. Utemisov WKU;
4. Mutiev Z.Zh. – candidate of philological sciences, docent, M. Utemisov WKU;
5. Sultangalieva R.B. – candidate of philological sciences, M. Utemisov WKU.

Direction "History":

1. Dabrowski D. – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. Bonora Zh.L. – doctor of philosophy (PhD), professor, International Association of Mediterranean and Oriental Studies (ISMEO), (Rome, Italy);
3. Sdykov M. N. – doctor of historical sciences, professor, M. Utemisov WKU;
4. Nurgaliyeva A.M. – doctor of historical sciences, docent, M. Utemisov WKU.

Direction "Geography":

1. Dluzewska A. – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. Petrishev V.P. – doctor of geographical sciences, docent, Orenburg State University (Orenburg, Russia);
3. Mazbayev O.B. – doctor of geographical sciences, professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan);
4. Mausymbayeva A.D. – candidate of technical sciences, Karaganda State Technical University (Karaganda, Kazakhstan);
5. Imashev E.Zh. – doctor of philosophy (PhD), M. Utemisov WKU.

Direction "Ecology":

1. Kaczmarek S. – doctor of biological sciences, professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. Moraczewska J. – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
3. Sapanov M.K. – doctor of biological sciences, professor, Institute of Forest Science of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russia);
4. Andronov E.E. – candidate of biological sciences, docent, All-Russian Research Institute of Agricultural Microbiology (Saint Petersburg, Russia);
5. Bakiev A.G. – candidate of biological Sciences, docent, Institute of Ecology of the Volga Basin of the Russian Academy of Sciences (Tolyatti, Russia);
6. Imanbayeva A.A. – candidate of biological sciences, Mangyshlak Experimental Garden (Aktau, Kazakhstan).

Published since 2000. It is published 4 times a year.

The certificate of registration of the edition No. 971-Z of 07.12.1999 is issued by the Ministry of culture, information and public consent of RK.

Certificate of re-registration No. 1432-W dated 09.08.2000 issued by the Ministry of culture, information and public consent of the Republic of Kazakhstan.

Certificate of registration of periodical and (or) news Agency No. 11389-Zh dated 26.01.2011 issued by the Committee of information and archives of the Ministry of communications and information of the Republic of Kazakhstan.

The journal is included in the List of scientific publications of the Committee for control in education and science of the Republic of Kazakhstan recommended to publish main results of theses on Philology, historical and pedagogical Sciences.

ISSN 1680-0761

M.Utemisov WKU, 2020.
REGISTRATION NUMBER 1432-Ж
SUBSCRIPTION INDEX № 76156

ПЕДАГОГИКА – PEDAGOGY

УДК 378.09.001.

МРНТИ 14.37.29

DOI 10.37238/1680-0761.2020.79(3).1

¹Бахишева С.М., ²Искакова К.А., ³Кемешова А.М.¹Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан²Высший педагогический колледж им. Ж.Досмухамедова, Уральск, Казахстан³ФАО НЦПК «Өрлеу» РИПКСО РК, Алматы, Казахстан*E-mail: sbakhish@mail.ru, kuralay2008@mail.ru, a_kemeshova@mail.ru*

ПРОЕКТНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК МЕТОД РАЗВИТИЯ МЕТАНАВЫКОВ ПЕДАГОГОВ В САМООБУЧАЮЩЕЙСЯ ОРГАНИЗАЦИИ

Аннотация. В статье рассматривается влияние проектной деятельности педагогов на развитие их метанавыков в самообучающейся организации. Обучение педагогов в структуре профессиональной деятельности способствует профессиональному и личностному росту. Одной из форм обучения через опыт педагогов является участие в проектной деятельности, что способствует развитию метапознания и метанавыков, необходимых для успешной жизнедеятельности. Методологическими основами исследования являются деятельностный, исследовательский и синергетический подходы, использованы методы проектирования и моделирования проблемных ситуаций, методы анализа и сопоставления, статистические и математические методы, оценка проектов по критериям. В исследовании определены метанавыки педагогов и организационные условия их развития через проектную деятельность. Разработаны критерии и показатели развития метанавыков педагогов, содержание и методика проектной деятельности. Проверена эффективность проектной деятельности в развитии метанавыков педагогов в ходе экспериментальной работы. Разработаны практические рекомендации по развитию метанавыков педагогов в самообучающейся организации. В заключении охарактеризована эффективность проектной деятельности педагогов на развитие метанавыков в самообучающейся организации.

Ключевые слова: проектная деятельность; самообучающаяся организация; метапознание; метанавыки; профессиональная деятельность.

Введение

Важнейшим методологическим принципом новой парадигмы управленческого мышления является создание возможности для саморазвития и самообучения сотрудников. В организациях образования управление развитием педагогов представляет собой целенаправленный процесс. Динамика инновационных процессов в образовательной сфере требует постоянного совершенствования умений и навыков педагогов, как в традиционной системе повышения квалификации, так и через организацию новых форм, как самообучающаяся организация. Создания самообучающейся организации в структуре профессиональной деятельности, требует определенных организационных мер в управленческой деятельности.



Самообучающиеся организации способствуют раскрытию и реализации потенциала педагогов, которые в свою очередь, будут влиять на улучшение преподавания в аудитории. Одной из форм развития педагогов является участие в проектной деятельности, способствующее развитию метапознания и метанавыков, необходимых для успешной жизнедеятельности. Важным аспектом метапознания является то, что обучающиеся контролируют собственное обучение, управляют своей траекторией развития, понимают ценность обретения над предметных навыков. Проектная деятельность педагогов способствует развитию креативности, исследовательских и аналитических навыков, рефлексивных способностей и навыков критического подхода к своей деятельности.

В своей работе мы опираемся на теоретические и практические материалы современных исследований по управлению развитием сотрудников, самообучающейся организации и проектной деятельности. Сегодня имеется огромное количество трудов по управлению человеческими ресурсами (И. Адизес, К. Ушаков, В. Лазарев, А. Моисеев, и др.), по самообучающейся организации (П. Сенге, К. Аджирис, М. Педлер, М. Барбер и др.), проектной деятельности (А. Тряпыцина, И. Колесникова, К. Н. Поливанова), по профессиональному развитию педагогов (М. Фуллан, Ш. Таубаева, К. Кудайбергенова) и др. Исследователи считают, что обучающиеся организации инвестируют в повышение качества мышления, в способности размышлять и вырабатывать совместное понимание сложных деловых вопросов [1, с. 279]. В мире наблюдаются общие тенденции успешного управления школами – это создание условий для профессионального развития членов коллектива, которое дает возможность добиться качественных изменений в работе организации. Настоящее обучение предполагает конструирование собственных интерпретаций и соотнесение их с уже имеющимися знаниями [2, с. 307]. По существу, главная идея самообучающейся организации состоит в том, что эффективность деятельности организации образования и ее преподавательского состава зависят не столько от накопления и использования уже найденных решений, сколько от развития собственных навыков решения возникающих вопросов, от способности педагогического коллектива обучаться на собственном опыте. В обучении через опыт главное место должны занимать проектные, исследовательские, поисковые, дискуссионные методы и работа в команде [3, с. 121; 184].

В то же время нами выявлена недостаточная разработанность проблемы развития метанавыков в самообучающихся организациях в структуре профессиональной деятельности. На сегодняшний день имеется необходимость в разработке теоретической основы и организационно-методических условий развития метанавыков через проектную деятельность в самообучающейся организации. Данная проблема позволяет сформулировать тему исследования «Проектная деятельность как метод развития метанавыков в самообучающейся организации».

Материалы и методы исследования

В условиях сегодняшних нововведений педагогические учебные заведения призваны быть во главе происходящих процессов в обществе. На них возложена двойная ответственность: они готовят учителей, которые должны будут работать в условиях обновленного содержания образования. Соответственно, сами преподаватели педагогических колледжей должны обладать надпредметными навыками, осваивать новые подходы и технологии, чтобы в дальнейшем научить будущих учителей работать в заданных условиях и быть готовыми к изменениям. Нами проанализирована эффективность самообучающейся организации, как фактора подготовки педагогов к изменениям. На практике убедились, что необходимые навыки преподаватели получают на курсах и семинарах, в том числе через организацию и проведение различных видов практических занятий, всевозможных тренингах. Исходя из этого основным методом обучения мы

определили проектную деятельность, включающая в себя условия для личностного и профессионального роста. Изучены следующие факторы для внедрения проектной деятельности: уровень понимания преподавателями сути самой проектной работы; уровень владения методикой проектной деятельности; уровень применения на практике и оценивания результатов проектной работы.

Методами исследования определены систематизация, анализ литературы и научно-методических источников по теме исследования, анкетирование педагогов и студентов, рефлексивные практикумы по оценке развития метанавыков педагогов; моделирование проблемных ситуаций, методы сопоставления, статистические и математические методы, анализ и оценка проектов. Также изучено содержание методической работы, проводились открытые уроки и методические семинары на предметных кафедрах, проанализирована работа методистов по подготовке и проведению педагогической практики студентов в школах. Выявлено многообразие применяемых методов и современных инновационных технологий на уроках, достаточный уровень обучаемости преподавателей и желание участвовать в проектах с целью улучшения своей профессиональной деятельности в рамках проекта «Педагогический колледж, как самообучающаяся организация». Содержание программы самообучающейся организации включает в себя современные обучающие технологии, новые методы обучения коллектива. В обобщенном плане педагогический колледж как самообучающаяся организация – это школа, в которой учитель осознанно обучается, изучает и совершенствует сам процесс обучения. Это обстоятельство явно указывает на то, что использование принципов самообучающейся организации обеспечивает возможность создания в колледже проблемного профессионального пространства, что, как следствие, будет способствовать развитию готовности учителей к постоянному профессиональному росту.

Идея «обучающейся организации» («learning organizations») возникла в теории западных стран относительно недавно – в 80-е годы XX века. В настоящее время она представляет собой одно из наиболее активно развиваемых теоретических направлений дополнительного образования взрослых. Концепция «обучающейся организации» включает в себя многие идеи, которые выражены ранее сторонниками других образовательных направлений, такими как «образования в течение жизни» («lifelong educations»), «образования взрослых» («adult educations»), «продолженного профессионального образования» («continuing professional education»), но они интерпретированы на уровне производственной организации, а не отдельного человека или общества [4, с.10-11]. Организации способны чему-либо научиться, только пока чему-то учатся отдельные люди. Сущность совершенствования личности заключается в обучении тому, как нам в нашей собственной жизни создавать и поддерживать творческое напряжение. В этом контексте «обучение» означает не приобретение дополнительной информации, а расширение способностей получать в жизни результаты, которые нам действительно желанны. Это плодотворное обучение длиною в жизнь. Переход на новую парадигму меняет роль и место учителя в классе, учителям нужно учиться, чтобы не отставать от времени и улучшать свою работу в соответствии со все возрастающими требованиями общества [5, с. 201; 236].

В исследованиях М.Барбера одним из факторов эффективного управления школой считается концентрация работы директора на развитии педагогов. Руководители школ в тех странах, где успешно происходят изменения, говорят, что «реформа стоит на трех китах: профессиональном развитии учителей, профессиональном развитии директоров и профессиональном развитии тех, кто ими руководит. Мы направили свои усилия на то, что все, что имеем — денежные и организационные ресурсы, людей и оборудование — работать на профессиональное развитие» [6, с. 41]. А.М.Моисеев обращается к проектной



деятельности как особому виду управления. Он отмечает, что проектирование как отдельный вид управленческой деятельности в достаточной степени в практике работы школьных руководителей пока не используется. По его мнению, «вместо термина «проектирование» до сих пор в школе пользовались другим лексиконом: «создание», «формирование», «построение», «разработка» [7, с. 34].

Основная идея самообучающейся организации - улучшить способность людей видеть и решать свои проблемы, и для этого они должны знать соответствующие технологии. Способности решать проблемы развивается у педагогов путем «обучения действием» [8, с.18-19]. Учителя должны учить детей, но если они не будут постоянно учиться сами, они не смогут выполнять своего предназначения в стремительно изменяющемся обществе. Им предстоит научиться очень многому. Им нужно овладеть новыми навыками и знаниями, связанными с последними достижениями в педагогике и психологии. Поскольку еще более глубокое влияние на обучение оказывают информационные технологии, учителям нужно понимать их потенциальные возможности.

По наблюдению исследователей, если учителя владеют специальными педагогическими технологиями и сами демонстрируют высокий уровень компетентности и исследовательской активности, чтобы быть приверженцами обучения, то и конечные результаты учащихся будут оцениваться основательно и объективно. Обучая своему предмету или предметам, учителя должны идти в ногу со временем. Поэтому учителя все больше будут рефлексировать свои действия [9, с. 122].

Теоретическое обоснование самообучающейся организации и апробация первых шагов на практике показали, что самообучающейся организации педагогов в структуре профессиональной деятельности - это не видоизмененный аналог традиционных методических и тематических семинаров. Это - методическая система состоящая из структурных компонентов: цели, ожидаемые результаты, содержание, методика. Структурообразующим компонентом методической системы должны стать ожидаемые результаты – для достижения каких результатов создана самообучающаяся организация, каких умений и навыков у преподавателей она призвана развивать, каким образом можно измерить результаты. На основе определения ожидаемых результатов разрабатывается содержание, технология, формы и методы обучения педагогов.

Практика и поиск показали, что одним из понятий, возникших на базе когнитивной науки и теории обучения, является понятие метапознания, помогающее выстраивать и контролировать собственное обучение. Это процесс осознания и контроля собственного знания и мышления, а следовательно, и обучения [2, с. 307]. Данные выводы позволяют рассматривать развитие метакогнитивных навыков через обучение как достижение метапредметных, личностных результатов.

Сегодня первостепенную роль все больше будут играть не знания человека, а метапредметные навыки, и преподавателям в профессиональной педагогической деятельности без указанных навыков не обойтись. Метанавыки позволяют управлять своими базовыми навыками в жизненных условиях. Педагог должен знать не только теоретические подходы к обучению, но и сотрудничеству и взаимодействию, умению постоянно учиться, умению работать в команде.

Анализ образовательных программ вузов и колледжей по подготовке педагогических кадров и программы курсов повышения квалификации показал, что даже при достаточно развитом инновационно-информационном обществе сегодня преобладает доля теоретических знаний, ориентированные на формирование базовых навыков. Таким образом, в своем профессиональном образовании преподаватель получает большей степени базовые знания и умения по своей специальности. Недостаточность подготовки к

необходимым жизненным навыкам в рамках подготовки специалистов сегодня привела к появлению различных обучающихся структур, тренингов и семинаров по саморазвитию и лидерству, корпоративной культуре и менеджменту, развитию навыков командной работы и многих других, которые помогают быть успешным, независимо от профессии человека. В обществе эти навыки уже получили свое название как – soft skills (мягкие навыки), к которым относятся такие качества, как навыки критического подхода и конструктивного мышления, работы в команде, творческие и исследовательские навыки, цифровые навыки, эмоциональный интеллект и другие универсальные жизненные навыки.

На основании изученной теоретической литературы и анализа образовательных программ подготовки педагогических кадров и методических пособий по развитию профессиональных и надпрофессиональных навыков педагогов нами сделаны следующие концептуальные выводы и реализованы практические действия:

1. Одним из лучших методов развития педагогов в структуре профессиональной деятельности является объединение людей в самообучающиеся организации, которые позволяют участникам научиться видеть и осознать проблему, анализировать различные способы решения, расширить возможности творческой самореализации, коммуникативной и исследовательской деятельности

2. Основным методом обучения педагогов определены обучающие проекты, где через командную работу и личностные ресурсы осуществляется эффективное развитие метанавыков.

3. Ожидаемыми результатами проектной деятельности обозначены навыки критического подхода к своей педагогической деятельности; навыки проектного и конструктивного мышления; работы в команде, навыки диалогового общения; творческие и исследовательские навыки. Одним из результатов являются навыки саморефлексии, самообразования.

Результаты исследования

Эксперимент проводится с 2018 по настоящее время на базе высшего педагогического колледжа им. Ж. Досмухамедова. Количество участников эксперимента – 144, из них: 48 педагогов, 92 студента, 4 руководителя педколледжа. Целью экспериментальной работы явилось изучение влияния проектной деятельности педагогов на развитие их метанавыков. В настоящее время проведен контрольный срез по итогам работы за этот период. Итоги контрольного среза будут служить для дальнейшего совершенствования содержания и методики. Работа за данный период состояла из трех этапов – констатирующий, формирующий и контрольный, также были определены конкретные задачи каждого этапа по реализации задач эксперимента. На констатирующем этапе разработаны критерии и показатели ожидаемых результатов, инструментарий измерения, диагностика текущего состояния. На формирующем этапе разработаны содержание и методика обучения проектной деятельности, обеспечивающие развитие метанавыков педагогов. Контрольный этап эксперимента был нацелен на подведение итогов, который показал положительные результаты проведенного эксперимента и небольшую динамику развития метанавыков.

В педагогическом колледже самообучающаяся организация создана при поддержке всего коллектива и управления образования области. Созданная в рамках профессиональной педагогической деятельности данная структура со дня создания постоянно оказывала методическую поддержку на основании запросов педагогов. Еженедельными были методические дни – Developing day, коуч-занятия, мастер – классы, тренинги. Весь педагогический коллектив был вовлечен в творческий процесс. В конце каждого методического дня проводилась обратная связь, которая показала необходимость дальнейшего развития через постоянное обучение. И эти потребности удовлетворялись за



счет собственных сил и средств. Поработав в данном режиме несколько месяцев, мы как организаторы эксперимента осознали, что отдельные семинары полезны, но это - не есть целостный процесс развития педагогов. Развитие педагогов – это не разрозненные навыки, приобретаемые на разных методических мероприятиях. Мы шли дальше, начали работу над созданием методической системы самообучающейся организации, имеющую структуру: «цель – содержание – методы – формы – средства- приемы». Обозначили методологические принципы самообучающейся организации, основанные на синергетическом, технологическом и деятельностном подходах к обучению. Основным методом развития метанавыков педагогов использована проектная деятельность, включающая в себе условия для личностного и профессионального роста, мотивацию на успех, возможность творческой реализации каждого.

Содержание и методика обучающих проектов совмещены с практической деятельностью педагогов. При этом, каждая тема в содержании обучающего семинара как самостоятельные проекты разрабатывались и внедрялись на основе методики по Д.Колба [10, с. 317]. Модель обучения через опыт обеспечивает использование широкого спектра видов деятельности в обучении взрослых. Примерная структура применения данной методики при обучении проектной деятельности педагогов: Конкретный опыт. Определение темы проекта и обоснование актуальности, ресурсов и ожидаемых результатов. Рефлексирование опыта. Анализ, рефлексия собственного опыта проектной работы, размышление (метамышление), что получается хорошо, каких навыков не хватает, где и как это обнаружено, и что надо сделать для улучшения своей проектной деятельности. Логические заключения. Общение в группе. При этом каждый делится своим размышлением и предлагает самостоятельные выводы о своей деятельности, обсуждают в группе. Проектные конструкции. В ходе обучения педагог получает новую информацию, сравнивает со своими выводами и делает собственные проектные конструкции, которые ведут к новому конкретному опыту.

Особенности данной модели позволили реализовать на практике основную идею о том, что навыки педагогов развиваются в процессе обучения через собственный опыт, через разработку собственных проектов. Процесс развитие педагогов через проектную деятельность требует особых профессиональных подходов. Педагоги в этой ситуации выступали одновременно и как организаторы собственного обучения и в роли обучающегося. Участие в проектах интерес к исследовательским действиям по реализации своих проектов давало возможность творческого и делового роста каждого, и как результат, увиденский собственный потенциал для профессионального роста.

Обучение через проектное исследование построено на основе деятельностного подхода, где преподаватели в активном процессе самостоятельно добывали информацию, анализировали и отрабатывали полученные знания. Они определяли тему и содержание своих проектов, которые считали актуальными и обосновали свой выбор. В ходе проектной деятельности педагоги осваивали новую роль в качестве руководителей проектов, вели в команде проектно-исследовательскую работу; учились конструировать действия в проекте. По признанию самих педагогов у них появилось желание изменить организационные формы уроков, содержание заданий формы и методы обучения, подходы к оцениванию.

В ходе проектной деятельности основные учебные задачи реализовались через создание проекта, как продукта мышления и действий участников. Организация проектной деятельности осуществляется поэтапно, каждый этап имеет свое содержание работы по Колесниковой в Таблице - 1 [3].

Таблица – 1 Этапы проектной деятельности и содержание работы

Этапы проекта	Содержание работы
Предпроектный этап	Анализ ситуации. Почему возникла необходимость реализовать данный проект?
	Обозначение проблемы. На решение какой проблемы направлены результаты проекта?
	Цель проекта. Определение ожидаемых результатов.
	Определение ресурсов, этапов и срок завершения проекта
Реализация проекта	Определение ролей и задач участников
	Обсуждение критериев эффективности проекта
	Обозначение командных и индивидуальных работ
	Меры по эффективному использованию имеющихся ресурсов и привлечению необходимых ресурсов в ходе работы над проектом
Оценка промежуточных и итоговых результатов	Анализ соответствия полученных результатов с промежуточными и ожидаемыми результатами. Выявление причин если имеются факты несоответствия.
	Обратная связь, интервью и опрос участников о работе над проектом, самооценка
Завершение и оценка проекта	Презентация проекта по определенным критериям
	Оценка и рекомендации привлеченных экспертов
Подведение итогов	Обсуждение жизнеспособности проекта и предложения по дальнейшей работе

Составлен авторами по: [3].

На предпроектном этапе обучающимся предлагается на основе имеющихся данных проанализировать ситуацию в своей профессиональной деятельности, обозначить проблему, обсудить варианты решения и выбрать лучший из них. Например, преподаватели кафедры общественных наук обсудили вопросы по краеведению, обозначили несколько проблем, и выбрали проблему отсутствия электронной карты сакральных мест Западно-Казахстанской области, доступной в цифровом формате для использования студентами, как на уроках, так и во внеурочное время.

Разработка проекта может осуществляться педагогами совместно студентами, учеными и практиками, работающими в этом направлении. Ожидаемым результатом должен быть определенный интеллектуальный продукт, разработанный командой участников. Он может быть в виде альбома, пособия, книги, экспедиции, эксперимента, рекомендации, цифрового ресурса, и др., как вариант решения имеющейся проблемы. Вместе с тем, преподаватели, в качестве руководителей проектов, должны обозначить как результат и развитии метапредметных навыков участников, так называемые, softskills: креативность, ответственность за себя и за других, гибкость, мобильность, исследовательские и коммуникативные навыки и др.

На этапе реализации каждая кафедра составляет одну или две, три команды для проектной работы, занимаются анализом ситуации, сбором информации и реализацией проекта. Руководители команд определяют роли и задачи каждого участника, обсуждение критериев эффективности проекта, обозначают виды командных и индивидуальных работ.

Принимаются меры по эффективному использованию имеющихся ресурсов и привлечению необходимых ресурсов в ходе работы над проектом.

При завершении проекта и оценивании его результатов важны процедуры и самооценки и оценки. Самооценка по результатам работы над проектами поможет выявить приобретенные участниками метанавыков и личностных качеств. Оценка проектов по определенным критериям осуществляет экспертная команда педагогов, специалистов и привлеченные представители от работодателей.

Для оценки результативности исследования выбраны два параметра: оценка самих проектов и уровень развития новых навыков, приобретенных в ходе совместной работы.

Критериями оценки самих проектов обозначены показатели SMART-целей, указанные ниже в Таблице-2. Составлен авторами по ссылке: [3,8]

Техника SMART стала применяться в менеджменте в конце 80-х годов прошлого века, переводится с английского как «умный». Термин представляет собой аббревиатуру, где каждая буква — это критерий, которому должна соответствовать цель.

Таблица – 2 Критерий и показатели оценки самих проектов [3,8]

Критерий SMART	Показатели	Оценка max-3, min-1 $K = K_{ф}:K_{м}$
Specific - S Конкретность	Проект должен быть конкретным, т.е. направленным на выявление конкретных (актуальных) проблем в обучении. Это можно увидеть из анализа ситуации и умения конкретной постановки проблемы, целей и ожидаемых результатов.	
Measurable- M Измеримость	Проект должен привести к конкретным результатам. Для этого важно определить: 1) какие показатели считаются результатами эффективности проекта? 2) как их измерить, какие параметры задаются и какими будут инструментарию измерения?	
Attainable- A Достижимость	Немаловажное значение имеет достижимость данного проекта. Правильное распределение ресурсов, времени, средств, и др. для достижения целей и результатов.	
Relevant - R Реальность	Разработка содержания и технологии, наличие ресурсов – все они являются показателями реальности. Результат действительно важен и стоит усилий, затраченных на ее достижение.	
Time-bound -T Обозначение временных рамок.	Это включают в себя начало и окончание проекта, уточнение промежуточных этапов. Установлен крайний срок (дедлайн), к которому цель должна быть достигнута и завершён проект.	

Составлен авторами по: [3,8].

Каждый критерий оценивается по 3х-балльной шкале:

Например, полное соответствие – 3 балла, неполное – 2 балл, не соответствует – 1 балл. Формула определения коэффициента: $K = K_{ф} : K_{м}$. Сокращения означают: K– коэффициент

соответствия проекта; Кф – фактический общий балл проекта; Км – максимально возможная оценка (в данном случае -15). Показатели уровней оценки проектов:

Средний уровень: $0,45 < K < 0,65$; - понимание необходимости и знание всех этапов проектной работы, но 2-3 этапа не соответствуют показателям критериев;

Достаточный уровень: $0,65 < K < 0,85$; - умение организовать проектную работу, но 1-2 этапа не соответствуют показателям критериев;

Необходимый уровень: $K > 0,85$. – умение организовать проектную работу, соответствующую всем показателям критериев

Для оценки новых навыков, приобретенных в ходе проектной деятельности определены основные критерии, такие как креативность, критическое мышление, навыки проектного и конструктивного мышления, рефлексивные и саморефлексивные способности, творческие и исследовательские навыки, умение работать в команде, коммуникативные навыки. Разработаны показатели, уровни и формула для оценивания в Таблица-3, по методике Лазарева [9].

Таблица - 3 Оценка уровней развития метанавыков

Критерий	Показатели	Оценка
Навыки критического подхода к своей педагогической деятельности	Умеет критически анализировать свою педагогическую деятельность, соотносить полученные результаты с целями ожидаемыми результатами, находить точки роста и принимать решение по улучшению результатов.	max-3, min-1 $K = Kф : Kм$
Навыки проектного и конструктивного мышления	Умение конструировать эффективные модели обучения, использовать новые методы, реализовать проектную работу, гибкость и готовность к изменениям.	
Навыки саморефлексии, самообразования	Умение анализировать свои действия, планировать с учетом изменений, самообучаться и определить свои потребности, готовность к самообразованию.	
Творческие и исследовательские навыки	Умение находить нестандартные пути решения проблем, готовность самостоятельному поиску, применять кейс-технологии и вести исследования	
Навыки работы в команде, коммуникативные навыки	Умение найти общий язык в группах, слушать других и обосновать свое мнение, уважение других мнений, адекватная оценка своих возможностей, управлять эмоцией.	

Составлен авторами по: [9].

Оценка уровней педагогов по данным критериям проводилась в три этапа: Констатирующий этап показал действующий уровень сформированности метанавыков по каждому критерию от 3-х до 6-ти баллов по 10-ти балльной шкале. На формирующем этапе в ходе обучения проектной деятельности педагогов данный показатель имел динамику по каждому критерию от 4-х до 7-ти баллов по 10-ти балльной шкале. Контрольный этап

эксперимента показал положительные результаты проведенного эксперимента и небольшую динамику развития метанавыков с начального 3-6 до контрольного 5-8 баллов из 10-ти, указанный в Рисунке-1 [6,7].

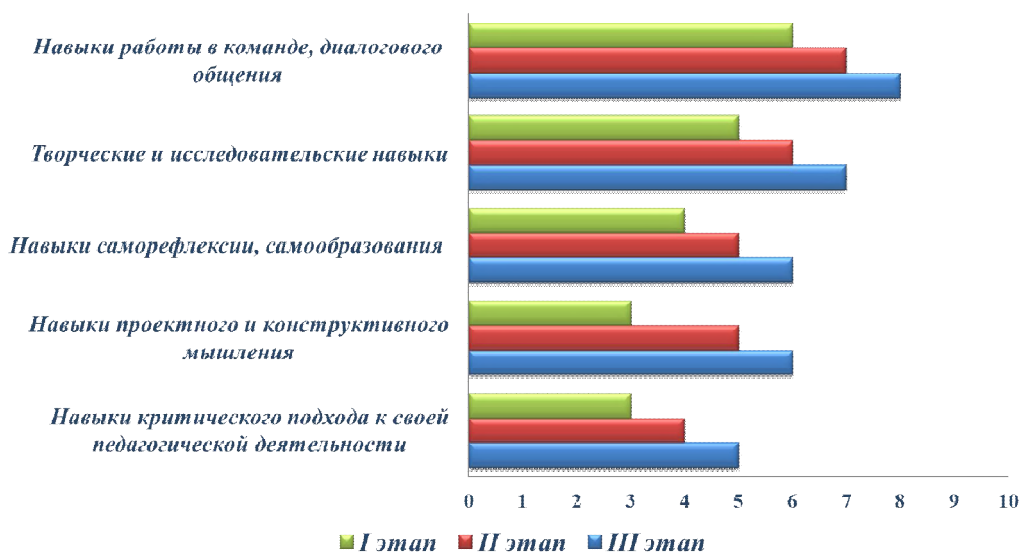


Рисунок 1-Оценка уровней развития метанавыков. Составлен авторами по: [6,7]

Контрольный срез показал небольшой рост по всем критериям и показателям. В то же время, если, относительно выше показатели таких навыков, как работа в команде, диалогового общения, творческие и исследовательские навыки, то по навыкам критического подхода к своей педагогической деятельности, проектного и конструктивного мышления показатели остаются ниже среднего.

Заключение

Современный педагог находится в постоянном личностном и профессиональном поиске для улучшения профессионального взаимоотношения с обучающимися и методов преподавания. Данный процесс будет системным, если в организации образования будут созданы условия для саморазвития и профессионального роста педагогов, успешного взаимодействия с другими. Обучение педагогов позволит не только научиться новым подходам и методам, но и приобрести новых навыков в профессиональной деятельности. В результате эксперимента в рамках исследования по определению влияния проектной деятельности как метода развития метанавыков в самообучающейся организации установлено, что преподаватели научились не только разрабатывать и реализовать проекты, расширились возможности творческой самореализации, коммуникативной и исследовательской деятельности.

Таким образом, исследования показали, что обучающие проекты могут служить одним из методов обучения педагогов в самообучающейся организации, где через командную работу и личностные ресурсы, осуществляется эффективное развитие метанавыков. В результате проектной деятельности развиваются навыки критического подхода к своей педагогической деятельности; проектного и конструктивного мышления; работы в команде, диалогового общения; саморефлексии и самообразования; творческие и исследовательские навыки. Проектный метод побуждает мотивацию к исследовательской работе, формированию взаимоподдерживающих отношений в коллективе. Важным условием



является то, чтобы руководители организации образования понимали свою задачу по улучшению учебных достижений студентов путем создания условий педагогам для профессионального роста. В этом случае они проявят серьезную заинтересованность в профессиональном развитии педагогов и обеспечат максимальную поддержку.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Senge P. «The Fifth Discipline. The Art and Practice of the Learning Organizations». Currency Doubleday/New York-London, 1990, 2006.
- [2] Новое в оценке образовательных результатов: международный аспект.-Под.ред.А.Литтл, Э.Вулф;-М.: Просвещение, 2007, 367с.
- [3] Колесникова И.А. Педагогическое проектирование / И.А. Колесникова, М.П. Горчакова-Сибирская – М., 2005. – с.288.
- [4] Senge P. «The Dance of Change. The Challenges of Sustaining Momentum in Learning Organizations» / P. Senge.- Currency Doubleday/New York, 1999.
- [5] Fullan Michael. The New Meaning of Educational Change, By Teachers College», Columbia University, 2001, p.59.
- [6] М.Барбер Как добиться стабильно высокого качества обучения в школах. Уроки анализа лучших систем образования мира / М.Барбер, М.Муршед //Журнал «Вопросы образования», 2008,с.10-60.
- [7] А.М.Моисеев Проектирование систем внутришкольного управления / А.М.Моисеев .- М., Изд. «Педобшество Россия», 2001, 101с.
- [8] Лазарев В.С Системное развитие школы / В.С. Лазарев.- М.,Издательство «Педобшество Россия», 2002, с.18-19.
- [9] Таубаева Ш.Т. Профессиональная самореализация учителей общеобразовательных школ: инновационный аспект / Ш.Т. Таубаева, К.С. Кудайбергенова. – Алматы, 2017. - 130 с.
- [10] Колб Д. Experiential learning, 1984, Интернет материалы: <https://levellab.ru/blog/kolb>.

REFERENCES

- [1] Senge, P. (2006). «The Fifth Discipline. The Art and Practice of the Learning Organizations». Currency Doubleday/New York-London [in English].
- [2] Novoye v otsenke obrazovatel'nykh rezul'tatov: mezhdunarodnyy aspekt [New in the assessment of educational results: international aspect] .-Pod.red.A.Little, A.Wolf (2007). -M.: Prosveshcheniye [in Russian].
- [3] Kolesnikova, I.A., Gorchakova-Sibirskaya, M.P. (2005). Pedagogicheskoye proyektirovaniye [Pedagogical design]. – M. [in Russian].
- [4] Senge, P. (1999). «The Dance of Change. The Challenge of Sustaining Momentum in Learning Organizations». Currency Doubleday/New York [in English].
- [5] Fullan, Michael (2001). The New Meaning of Educational Change, By Teachers College», Columbia University [in English].
- [6] Barber, M., Murshed, M. (2008). Kak dobit'sya stabil'no vysokogo kachestva obucheniya v shkolakh. Uroki analiz luchshikh sistem obrazovaniya mira [How to achieve a consistently high quality of education in schools. Lessons of analysis of the best systems of education in the world] Voprosy obrazovaniya - Questions of education, 10-60 [in Russian].
- [7] Moiseyev, A.M. (2001). Proyektirovaniye sistem vnutrishkol'nogo upravleniya [Design of intra-school management systems]. M., Izd. «Pedobshchestvo Rossiya» [in Russian].
- [8] Lazarev, V.S (2002). Sistemnoye razvitiye shkoly [System development of the school], M.,Izdatel'stvo «Pedobshchestvo Rossiya»,18-19 [in Russian].
- [9] Taubayeva, SH.T., Kudaybergeneva, K.S. (2017). Professional'naya samorealizatsiya uchiteley obshche obrazovatel'nykh shkoly: innovatsionnyy aspekt [Professional self-realization of secondary school teachers: an innovative aspect]. – Almaty [in Russian].
- [10] Kolb, D. (1984). Experiential learning, <https://levellab.ru/blog/kolb>. [in English].



Бахишева С.М., Искакова К.А., Кемешова А.М.
ЖОБАЛАУ ҚЫЗМЕТІ ӨЗІН ӨЗІ ОҚЫТУ ҰЙЫМЫ ПЕДАГОГТАРЫНЫҢ
МЕТАНАДАҒДЫЛАРЫН ДАМУЫ ӨДІСІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Мақалада өзін-өзі оқыту ұйымындағы жобалау әрекетінің педагогтардың метадағдылардың дамытуға ықпалы қарастырылады. Кәсіби қызмет құрылымында педагогтарды оқыту олардың кәсіби және жеке өсуіне ықпал етеді. Тәжірибе арқылы оқытудың бір түрі болып саналатын жобалау әрекеттері өмірлік қажетті метадағдылар мен метатанымның дамуына мүмкіндік береді. Зерттеудің әдіснамасына іс-әрекеттік, зерттеушілік синергетикалық тұрғылар алынып, ғылыми-теориялық әдебиеттерді талдау, проблемалық жағдайларды жобалау және модельдеу, талдау және салыстыру, статистикалық, математикалық, өлшемдер бойынша бағалау әдістері пайдаланылды. Зерттеуде педагогтарға қажетті метадағдылар анықталып, оларды жобалау әрекеттері арқылы дамытудың ұйымдастырушылық шарттары жасалды. Метадағдылардың өлшемдері мен көрсеткіштері, жобалау әрекетінің мазмұны мен әдістемесі құрылды. Эксперимент барысында педагогтардың метадағдаларын дамытуда жобалау әрекеттерінің тиімділігі тексеріліп, практикалық ұсыныстар жасалды. Қорытындыда өзін-өзі оқытатын ұйымда педагогтардың метадағдыларын дамытуда жобалау әрекеттерінің тиімділігі сипатталады.

Кілт сөздер: жобалау әрекеттері; өзін-өзі оқыту ұйымы; метатаным; метадағдылар; кәсіби қызмет.

Bahisheva Svetlana, Iskakova Kuralai, Kemeshova Akkumis
PROJECT ACTIVITY AS A METHOD OF DEVELOPING META-LANGUAGES
TEACHERS IN A SELF-LEARNING ORGANIZATION

Annotation. The article considers the impact of project activities of teachers on the development of their meta-skills in a self-learning organisation. Training of teachers in the structure of their professional activity promotes professional and personal growth. One of the forms of training through the experience of teachers is participation in project activities, which contributes to the development of metacognition and meta skills necessary for successful life. The methodological basis of research is activity, research and synergetic approaches; methods of designing and modelling problem situations, methods of analysis and comparison, statistical and mathematical methods and assessment of projects by criteria are used. The study defines the meta-skills of teachers and the organisational conditions for their development through project activities. Criteria and indicators for the development of meta-skills of teachers and the content and methodology of project activities were developed. The effectiveness of project activities in the development of meta-skills of teachers was tested during experimental work. Practical recommendations for the development of meta-skills of teachers in a self-learning organisation were developed. In conclusion, the effectiveness of project activities on the development of meta-skills of teachers in a self-learning organisation was described.

Keywords: project activities; self-learning; organization; meta-knowledge; meta-skills; professional activity.

ӨОЖ 378.02:37.016; 378.164/.169
FTAXP 14.35.09; 14.85.35
DOI 10.37238/1680-0761.2020.79(3).2

¹Ғұмаров Ғ.С., ²Әбішев Қ.Қ., ¹Маннапова Т.М.

¹М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

²С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар, Қазақстан

E-mail: ggs65@yandex.ru, a.kairatolla@mail.ru, mannapovatom@mail.ru

ОҚУ ҮРДІСІНДЕ МУЛЬТИМЕДИАЛЫҚ ОҚУ ҚҰРАЛДАРЫН ҚОЛДАНУДАҒЫ ОҚЫТУШЫНЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Білім беру үдерісінде мультимедиялық технологияларды пайдалану мәселесі зерттелді. Мақалада мультимедиялық оқу құралдарымен оқытушы жұмысының негізгі аспектілері және оларды тиімді пайдаланудағы оқытушының рөлі қарастырылған. Оқытушылардың оқу мақсаттарына сапалы жету үшін мультимедиялық оқу құралдарын әзірлеудің ғылыми әдістемелік негіздерін пайдалану қажеттілігіне назар аударылды. Мультимедиялық технологияларды қолдану арқылы студенттерді оқыту процесі білім алушылардың танымдық белсенділігін ынталандырады, студенттердің пәндерді оқуға қызығушылық деңгейін арттырады, қажетті ақпаратты терең меңгеруге ықпал етеді. Білім алушыларды тәртіптілікке, жауапкершілікке тәрбиелейді және барлық білім беру процесінің тиімділігін арттырады. Мультимедиялық технологиялар күрделі оқу материалын түсіну және есте сақтау үшін қол жетімді етуге мүмкіндік береді. Осының барлығы студент тұлғасының интеллектуалдық, шығармашылық әлеуетін дамытуға ықпал етеді, сыни, аналитикалық ойлаудың дамуын ынталандырады, әртүрлі ақпарат көздерімен жұмыс істеуге үйретеді, өз білімін жетілдіру дағдыларын қалыптастырады. Мақалада ұсынылған нәтижелер практикалық маңызы зор және мультимедиа технологияларын пайдалана отырып, оқу процесінің тиімділігін арттыру бойынша әдістемелік нұсқаулық ретінде пайдалануға болады.

Кілт сөздер: дәріс; зертханалық жұмыстар; мультимедиа технологиясы; оқу үдерісі; оқытушы; пән; студент; техникалық оқыту құралы; технология.

Kipicne

Қазіргі уақытта мультимедиа технологиялар - бұл білім беру үдерісін цифрландырудың перспективалық бағыттарының бірі [1; 2; 3]. Бағдарламалық және әдістемелік қамтамасыз ету, материалдық базаны жетілдіру, сондай-ақ IT-технологиялар саласында оқытушылар құрамының құзыреттілігін қалыптастыру мен дамыту білім беруде заманауи сандық технологияларды табысты қолданудың болашағы болып көрінеді [4; 5].

Қазіргі уақытта оқытушы студенттердің білім алуында оқу ақпараттарының басым қайнар көзі. Себебі белгілі, адам сөйлеу формасында алынған ақпараттың 15% және көру формасында алынған ақпараттың 25% есте сақтайды, егер ақпаратты берудің осы екі тәсілі бір мезгілде пайдаланылса, онда ол осы ақпараттың 65% дейін мазмұнын қабылдай алады [6, б. 86].

Дәстүрлі білім беру процесін ұйымдастыру және жоспарлау кезінде оқытушы әдетте осы үдеріске қатысты барлық тұжырымдамалық сұрақтарды пысықтайды, білім беру және оқыту практикасы үшін маңызды қажетті ақпараттық көздерді алдын-ала анықтайды және табады. Бұл ретте оқытушы белгіленген оқу мақсатынан ауытқымай, қажетті оқу

материалымен қамтамасыз етеді, дәріс және оқу сабақтарының басқада түрін өткізудің әдістемелік компоненттерін ойластырады және әзірлейді. Белгілі бір оқу мақсаттарына жету уақытын жоспарлайды және есептейді.

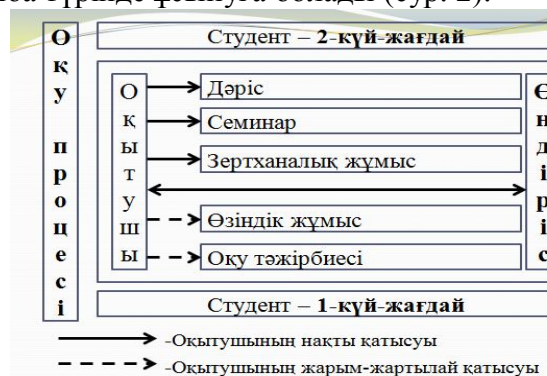
Оқытушы практикалық сабақтарды өткізу кезінде қаралатын және талқыланатын мәселелердің жиынтығын анықтайды. Практикаға бағытталған зертханалық жұмыстарды орындау кезінде студент өз білімдерін, практикалық дағдылары мен іскерліктерін толықтыруға және қажетті құзыреттерді қалыптастыруға үлкен мүмкіндік алады (сур. 1).

Мультимедиялық технологияларды қолдану арқылы әзірлеуші-ұйым әзірлеген оқулықтың нақты формалары білім беру үдерісі кезінде студент пен оқытушының ары қарай нақты қарым-қатынасын болжайды. Бұл жағдайда оқу ақпараты оқытушыдан студентке тікелей берілгендіктен, әрине оқытушыға болашақ маманға білім, білік және дағды беру үшін негізгі жауапкершілік жүктеледі [7].

Білім беру процесі барысында студентті белгілі бір пән бойынша дайындау кезінде 1–күй-жағдайдан 2–күй-жағдайға ауысуын шартты сұлба түрінде ұсынуға болады (сур. 2).

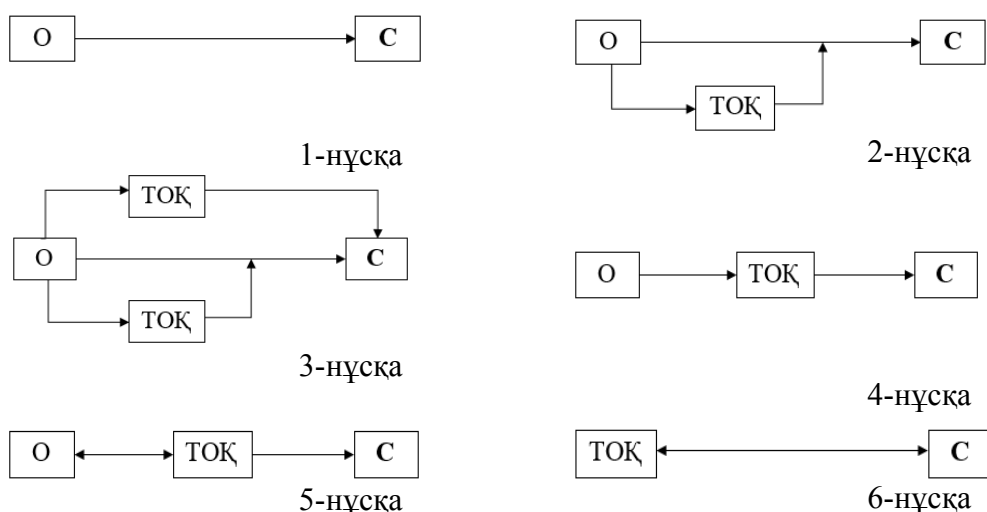


1 - Сурет – Оқу үрдісін құрудағы оқытушы рөлі



2 - Сурет - Білімге дайындаудың 1 - күй-жағдайдан 2 - күй-жағдайға ауысу сұлбасы

Техникалық оқыту құралын (ТОҚ) қолдану дәрежесі мен сипатына байланысты оқытушының рөлі қалай өзгереді және оқытушының кейбір функцияларын мультимедиялық оқу құралдарын (ММК) пайдалану кезінде компьютерлік бағдарламаға беру шамасына қарай қарастырайық. Оқу үрдісінде ТОҚ-ты қолдану бойынша 1-6 нұсқаларын ұсынуға болады. (сур. 3).



3 - Сурет - Оқу үдерісінде ТОҚ қолдану нұсқаларының сұлбалары

Шартты белгілер: О - оқытушы; ТОҚ - техникалық оқу құралы; С - студент.

Келтірілген нұсқаларды талдау жасау арқылы сипаттап, Оқытушы–ТОҚ–Студент білім беру жүйесіндегі оқытушының рөлін анықтауға болады (кесте 1).

1 - Кесте - ТОҚ пайдалану нұсқаларының сипаттамасы

ТОҚ пайдалану нұсқасы	Қысқаша сипаттамасы
1	Аудиторияда оқытушы оқытудың техникалық құралдарын пайдаланбайды және барлық оқу материалдары ауызша және (немесе) тақтадан ұсынылады.
2	Оқытушы оқытудың қандай да бір оқытудың техникалық құралдарын қолдана отырып, көрнекі материалды пайдаланады және бұл ретте оқу мақсатында көрнекі материалды алдын-ала оқытушының өзі әзірлеуі тиіс немесе әріптестерден пайдалануға алуы мүмкін.
3	Оқытушы оқытудың техникалық құралдарын пайдалана отырып, оқу сабақтарын жүргізеді. Сонымен қатар, оқу сабақтарын жүзеге асыру барысында студенттер белсенділік көрсетіп оқытушымен алдын-ала дайындалған оқу материалдары бойынша оқытудың техникалық құралдарын өздері пайдаланады.
4	Оқу сабақтары аудиторияда емес, оқытушы мен студент арасында тікелей байланыссыз өткізілген жағдайды бейнелейді, яғни сабақтар қашықтықтан білім беру технологияларын қолдану түрінде өткізілуін сипаттайды
5	Жоғары оқу орындары немесе арнайы ұйымдар дайындаған және оқытушы ұсынған ММҚ-ны қолдану арқылы білім алушының оқытушысыз өзіндік жұмыстарды өз бетінше орындауын бейнелейді. Бұл нұсқа бойынша оқу материалын игеру барысында студентпен оқытушыдан жеке консультациялар алу алдын-ала қарастырылмайды.
6	Білім алушының өз білімін жетілдіру нұсқасы, ол оқытушының көмегінсіз білім алу үшін ММҚ-ны пайдалана отырып оқытуды өзі ұйымдастырады. Бірақ ММҚ-ны пайдаланады ма немесе пайдаланбайды ма студенттің өзі шешеді

Осылайша, оқу үдерісінде оқытушылардың мультимедиялық құралдармен жұмыс жасауы өте қажетті рөл атқарады, сондықтан бұл мәселені зерттеу ғылыми-практикалық маңызды және өзекті. Зерттеудің мақсаты цифрлық технологияға негізделген білім беру үрдісінде мультимедиялық оқу құралдарын қолданудағы оқытушы рөлін анықтау болып табылады. Зерттеу нысандары: білім беру процесі, мультимедиялық оқу құралдары, мультимедиялық оқу құралдарын қолданудағы оқытушының құзыреттілігі. Зерттеу пәні: оқытушылардың оқу үрдісінде мультимедиялық оқу құралдарын пайдалану әдістемелері. Зерттеудің алға қойған міндеті: оқу үдерісінде мультимедиялық оқу құралдарын қолданудағы оқытушы рөлін көрсете отырып қажетті әдістер және оқу нәтижесін анықтайтын факторлармен жұмыс жасау.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің әдіснамалық негізін А. Мелецinek, А.К. Маркова, С.Б. Серякова, С.И. Архангельский, В.П. Беспалько, Ю.О. Овакимян және т.б.-дың ғылыми еңбектерінде баяндалған құзыреттілік білім беру парадигмасы, Жалпы педагогика бойынша теориялық



ережелер, қазіргі дидактикадағы технологиялық көзқарас және электрондық білім беру ресурстарын жобалау бойынша ережелер құрайды [8; 9, б. 49]. Теориялық зерттеу әдістері: ғылыми, педагогикалық әдебиетте және Интернет көздерінде, информатика және есептеу техникасы бойынша арнайы әдебиетте қарастырылатын тақырып аясында ақпаратты зерттеу, талдау және синтездеуде; шетелдік алдыңғы қатарлы педагогикалық тәжірибені, мультимедиялық оқу құралдарын жобалау және енгізу практикасын зерттеу және қорытуда қолданылды [10; 11; 12].

Инженерлік-педагогикалық білім студенттерге тез, оңай, сенімді, сапалы кәсіби білім, білік, дағды мен құзыреттіліктерді алуға көмектеседі. Инженерлік-педагогикалық пәндерге педагогикалық шеберлікті арттыруға бағытталған техникалық оқыту құралдарын қолдану арқылы оқыту модельдері кіреді. [13]. Инженерлік-педагогиканың негізін салушы профессор А. Мелецинек оқу нәтижесін анықтайтын негізгі факторлар ретінде мақсат пен оқу материалды белгіледі [14; 15, б. 18].

Қазіргі жоғары оқу орнының оқытушысы – бұл бір кездері мамандық саласында алған қажетті білімді, іскерлікті және дағдыларды меңгерген маман ғана емес, сонымен қатар жоғары кәсіби деңгейде, заманауи білім беру технологияларын пайдалана отырып, күрделі педагогикалық міндеттерді кешенді және шығармашылықпен шеше алатын мұғалім. Сонымен қатар, олардың педагог ретіндегі кәсіби міндеттері тек педагогиканың немесе нақты пәндерді оқыту әдістемесінің құралдарымен ғана шешіле алмайды. Жоғары оқу орнының әрбір оқытушысының әдіскер ретіндегі басты және маңызды мақсаты - білім беру процесінің тиімділігі мен сапасын, әрбір түлектің кәсіби білімі мен құзыреттілігін арттыруға ықпал ететін жағдайлар мен мүмкіндіктер жасау.

Қазіргі заманғы оқытушы жоғары оқу орнындағы ғылыми-әдістемелік және оқу-әдістемелік жұмыстың жиынтық негіздерін меңгеруі тиіс, атап айтқанда, әртүрлі деңгейлі құрылымдау және ғылыми білімді оқу практикасына бағытталған материалға психологиялық сауатты түрлендіру, түрлі тақырыптар бойынша есептер, жаттығулар, тестілерді құрастыру әдістері мен тәсілдері, оқу және тәрбие міндеттерін кешенді жүйелеу.

Зерттеу нәтижелері

Оқу қызметінің негізгі міндеттері жеке тұлғаның ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтарын қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік оқытуға бағытталған ғылым мен тәжірибенің жетістіктері негізінде білімді қамтамасыз етумен құзыреттілікті қалыптастыру болып табылады. Білім беру студенттің оқуға және сабақ өткізуге өз бетінше іздену және талап ету негізінде жүзеге асырылады.

Білім беруде әрбір елде инженер кадрларды дайындау мақсаттарының тізімі білім беру стандарттарында жазылған болады. Көптеген озық дамыған елдердің тәжірибесінен бұл білім беру стандарттарын дайындауда ұлттық білім министрліктерінің немесе ұлттық деңгейде білім беру саласындағы қадағалау мен бақылауды жүзеге асыратын органдар мен мекемелердің белсенді қатысуын көруге болады. Олармен қатар халық шаруашылығы кәсіпкерлерінің лайықты өкілдері, елдің стратегиялық, экономикалық және әлеуметтік дамуы аумағында шешім қабылдаушы саясатшылар, ЖОО-ның жетекші оқытушылары үлестерін қосып қатысады.

Егер оқытушы әр түрлі сабақтардың (дәрістер, семинарлық немесе практикалық жұмыстар, зертханалық жұмыстар, консультациялар) немесе барлық оқу курстарының мақсаттарын қалыптастырса, ол өзіне орындалатын міндеттерді белгілейді:

- оқытушы жоспарланған мақсаттарға қол жеткізілген немесе қол жеткізілмегенін қалай тексеріп анықтайды;
- студенттер өз білімдерін, іскерліктерін, дағдыларын, шеберліктері мен құзыреттілігін көрсету үшін не істеу керек;



- алынған білімді, іскерлікті, дағдылар мен құзыреттілікті бағалау шкаласын анықтау, яғни қандай баға не үшін қойылады.

Оқытушы рөлінде оқу мақсаттарын қалыптастыру және бақылау оқытушының бірыңғай жетістігі болып табылады. Оқыту және олардың жетістіктерін бақылау мақсаттары бір мақсатта және анық болуы тиіс.

Бұл үшін оқу мақсаттарын қалыптастыру студенттерге, әріптестеріне, сарапшыларға нақты, тұтас, тең мәнді, анық және түсінікті болуы тиіс. Кез-келген оқу пәні бойынша практикалық тапсырманы орындау немесе оның шешімін табу, сондай-ақ қолданылатын бақылау жабдығын қолдану уақыты көрсетілуі тиіс.

Тапсырманы орындау кезінде студенттің кез-келген оқу әдебиетіне және басқа да ақпарат көздеріне қол жеткізу мүмкіндігі болуы тиіс, яғни сол көмекші құрал ретінде мәліметтер алу үшін әдебиетті пайдалану мүмкіндігі міндетті түрде жабдықталуы тиіс. Тапсырманы орындау есебінің нысаны алдын-ала есепке алынады: ауызша, жазбаша толтыру, түсініктеме немесе мақсатты орындаудағы белгіленген формальды жолдар.

Ал енді оқу материалының құрылымын қарастырамыз.

Дәріс құрылымы. Дәрістің мақсаттарын анықтап, жазып алғаннан кейін, дәрісті оқыту мақсатының күрделі немесе жеңіл түрін анықтап алған жөн. Оқылатын дәрістің сұлбасын құрастырамыз: ең алдымен құрылатын бөліктердің ең ірі блоктарын таңдаймыз; блокты құрайтын бөлімдер; бөлімдерді құрайтын тараулар және т.б. Осылайша, нәтижесінде дәріс құрылымының сұлбасын аламыз (сур. 4).



4 - Сурет - Дәріс құрылымының сұлбасы

Дәрістік сабақтардың басында студенттерге алдағы сабақтың құрылымын тақтада немесе интерактивті экранда ұсынып, таныстыруыңыз керек. Бұдан әрі біз дәріс барысында қол жеткізілген жеңіл мақсаттарға назар аудару үшін оларға қайта ораламыз. Студенттер сізбен бірге дәріс сызбасын белгілеп, бір уақытта өткен және сіздің қалаған, айқындаған



мақсаттарыңызды өздері еріксіз қайталайды. Дәріс сұлбасын оқу материалы ретінде адын ала дайындауға және дәрістің алдында студенттерге үлестіріп беруге болады. Дәріс кезінде дәріс сұлбасының құрылымы тек экранда немесе тақтада ғана емес, сонымен қатар студент алдында да болуы керек және студенттер символдар, таңбалар, суреттер салынған сұлбаны есте сақтайды.

Құрылымдалған оқу материалы оның мазмұнын жақсы түсінуге ықпал етеді және студенттердің оқылатын оқу ақпаратын есте сақтауға қабілетін арттырады.

Дәріс сұлбалары: барлық тақырыптардың тізімін ұсыну; оқылатын оқу материалдарын реттеу және жүйеге келтіру, мазмұндау логикасын ұстану; оқытылатын материалдың мәнін түсіну үшін маңызды және бұрын пайдаланылмаған сөздер-терминдермен глоссарий ретінде таныстыру.

Есте сақтауды ми және басқару мінез-құлқымен жинақталған ақпараттың жиынтығы ретінде анықтап түсіндіруге болады. Студенттер алатын және еске сақтайтын ақпарат көлемін арттыру үшін қазіргі заманғы оқытушыға психология саласындағы білім қажет. Ол жадының құрылымы мен қасиеттерін білуі, есте сақтау процесінің арнайы техникасын білуі және оларды оқыту тәжірибесінде дұрыс пайдалануы тиіс.

Студенттер үшін оқу барысында алынатын оқу ақпаратының маңыздылығы әр адамның материалдық жағдайы мен психофизиологиялық ерекшеліктеріне тығыз байланысты.

Адамға ұзақ есте сақтауға әсер ететін факторларды атауға болады. Бірінші: оқуға мотивацияның болуы. Мотивация күшті болған сайын, есте сақтау процесінің тиімділігі соғұрлым жоғары болып артады. Екінші: ақпараттың эмоциялық фоны болуы қажет. Үшінші: оқу ақпаратының өмірлік маңызды мақсаттармен байланысы болуы тиіс. Төртінші: болашақ кәсіби қызметпен байланысты нәрсе еріксіз есте қалады, не көмектеседі, не керісінше оған қол жеткізуге кедергі келтіреді. Бесінші: нәтижесінде еріксіз есте сақтауға қол жеткізетін оқу қызметінің белсенділігі жоғары болғанда, ол субъектінің белсенді оқу іс-әрекетінің базасында ерікті есте сақтаудан әлдеқайда өнімді болуы мүмкін. Алтыншы: Зейгарник әсеріне сәйкес аяқталмаған әрекеттер аяқталғандардан жақсы есте қалады. Жетінші: студент үшін материалдың әдеті - ол қабылдаған материал неғұрлым оңай есте қалады. Сегізінші: оқылатын материалдың контекстпен байланысы - егер есте сақтау қажет болса, бұрын танылғандармен байланыс болса, есте сақтау жылдамырақ болады. Тоғызыншы: мнемотехникалық тәсілдерді оқытушы пайдаланса, бұл оқу материалын есте сақтауға ықпал етеді.

Педагогикалық практикада дәстүрлі және бейімдеуші әдістерді қолданады. Мультимедиялық оқу құралдарында баяндалатын материалды толық түрде ұсыну үшін гипермәтін қолданылады, оған статикалық бейнелеулер (көркемдеулер), бейне- және аудиосюжеттер, анимация элементтері және т.б. енгізіледі. Соңғы кезде оқытушылар студенттердің танымдық іс-әрекетін жандандыру үшін түрлі материалдарды, анимациялық эффектілер жүйесін пайдаланады, бұл ақпаратты әлдеқайда қызықты етеді және оңай есте сақталады.

Мультимедиялық оқу құралдарын ЖОО оқытушылары, сондай-ақ басқа білім беру ұйымдарының оқытушылары және/немесе қызметкерлері, сондай-ақ кәсіби мамандар дайындауы мүмкін. ММҚ-де жазылған материалдарды пайдалану дәрежесі (ішінара немесе толық) студенттің қалауына байланысты. Ұсынылған нұсқалар әр алуан нұсқаларды қамтымайтынын біле отырып, жалпы заңдылықты жобалау үшін жеткілікті деп есептейміз. Мысалы, дәрістік сабақтарды алайық. Таңдау үшін бірнеше ықтимал нұсқалар бар (сур. 3). 1- және 2-нұсқасын таңдауға болады, ал ерекше жағдайларда 3 нұсқасын таңдауға болады. 1- және 2-нұсқаларда дәріс оқу сабақтарын өткізу форматтарының бірі ретінде оқытушы басты ақпарат көзінің дәстүрлі рөлін сақтайды. Бұл жағдайда пайдаланылатын көрнекі материалдар

бағынышты рөл атқарады. 3-нұсқада, егер дәріс жақсы жабдықталған мультимедиялық сыныпта өткізілсе, ТОҚ белсенді рөл атқара алады.

Оқытушы дәріс тақырыбы бойынша бақылау сұрақтарын алдын-ала дайындайды және компьютерге енгізеді. Студенттер өз кезегінде бұл сұрақтарға жауап береді. Компьютерге енгізілген арнайы бағдарлама жауаптарды тексереді және оларды бағалауды жүзеге асырады. Дәріс сабақтарының мұндай түрін өткізу кезінде оқытушы функциясына ауызша бақылау жүктелмейді. Сайып келгенде, оқытушы орындайтын функциялардың бір бөлігі компьютерлік жүйеге берілуі мүмкін.

Оқытушы дәрістік сабақта білімді жедел бақылау үшін ауызша сұрақтар қойып, сұрақтарға жауап алады, бұл оларды тез бағалауға мүмкіндік береді. Компьютерлік технологияларды қолдану кезінде оқытушы алдын-ала сұрақтар дайындайды, оларды компьютерге енгізеді және компьютердің көмегімен баға түрінде жауап алады. ТОҚ пайдаланатын модельдердің нақты артықшылықтары мен кемшіліктерін талқыламаймыз. Оқытушы оқу үрдісінде нұсқаларды қолданғанда туындайтын ерекшеліктерге, аудитория мен жұмыс функцияларының өзгеруіне назар аударамыз.

Семинар сабақтарын өткізу кезінде оқытушы көп жағдайда студенттердің шағын тобымен жұмыс істейді және ТОҚ пайдалану бойынша кең мүмкіндіктерге ие. Жоғарыда келтірілген оқу үдерісінде ТОҚ қолдану сұлбалық нұсқалардың 1-, 2-, 3- және ішінара 4-сін семинарлық сабақтарда іске асыруға болады (сур. 5, а). Біздің ойымызша, дәрістік сабақтарда 1-және 2-нұсқалармен жұмыс жасауда оқытушының педагогикалық жұмысында жаңа маңызды жаңалық жоқ. 3-нұсқамен жұмыс істеу кезінде оқылатын пәнге байланысты оқу материалының ең маңызды бөлімдерін оқу техникалық оқу құралдарын пайдалану арқылы ұйымдастыруы мүмкін. Бұл жағдайда оқу сабақтары студенттің оқытушымен өзіндік жұмысына ұқсас ұйымдастырылады. Оқытушы білім алушы жүгінген жағдайда кез-келген уақытта студенттің өзіндік жұмысына кеңес бере алады, бірақ бұл жағдайда пән оқытушысы оқу ақпаратының негізгі көзі болып табылмайды. Студенттің осындай сабақтарда қолданатын оқу материалының мазмұны мен дайындығының сапасы оқытушының жауапкершілігіне толығымен жатады. Себебі, студенттің ТОҚ-тан алатын барлық оқу материалын толығымен оқытушылар дайындайды.



а



б

5 - Сурет - ТОҚ қолдану нұсқалары: а – семинарда; б - зертханалық жұмыста

Оқытушылар материалдарды беру тәсілдері мен оны зерттеу траекториясын алдын-ала ойластырады, сонымен бірге білімді берудің әдістемелік компонентін қамтамасыз етеді, бірақ бұл алдын-ала жасалады және студентпен тікелей қарым-қатынасты қолдамайды. 4-нұсқа бойынша оқу сабақ уақытында оқытушының функциясы алмасып өзгеруі мүмкін.



Оқытушы оқу ақпараттарын өзі нысаналы іздеп жинайды, талаптарға сай дайындап компьютерлік қалыпқа енгізеді (1- және 2-нұсқа қолданылса), ол ақпараттың белсенді қайнары болып есептеледі. Студент ТОҚ-пен жұмыс істей бастағанда, оқытушының негізгі функциясы білім алушының өзін-өзі оқытуды басқару үдерісі болып табылады, ал студент осы уақытта оқу ақпаратының маңызды бөлігін меңгереді.

Зертханалық жұмыс - оқу процесінің элементтерінің бірі. Дәл осындай сабақтарда студенттер аспаптармен жұмыс істеудің практикалық дағдылары мен машықтарын алады, өз бетінше тәжірибе жүргізуге және олардың нәтижелері бойынша тиісті қорытынды жасауға үйренеді, бұл өткен теориялық материалды жақсы меңгеруге және бекітуге ықпал етеді. Келтірілген жіктеу бойынша 3-нұсқа зертханалық жұмысты ұйымдастырып өткізген кезде қолданылады (сур. 5, б).

Зертханалық жұмыстар үш негізгі кезеңде орындалады. Біріншісі - қажетті әдебиеттерді мұқият зерттеу арқылы зертханалық жұмыстарды орындауға дайындық. Екінші - студенттің зертханалық жұмысты орындауға рұқсат алуы, оның мәні дәптерге теория бойынша жазба енгізу және білімді тексеруден оң өту. Үшінші кезең - эксперимент жүргізу, оның нәтижелерін жазу және математикалық өңдеу, жұмыс бойынша қорытындыларды қалыптастыру және оны оқытушыға тапсыру. Зертханалық жұмысты жүргізудегі оқытушының рөлі зертханалық жұмысты жүргізудің мақсатын, міндеттерін және әдістемесін түсіндіруде, студенттердің оны орындауға дайындығын тексеруде, сондай-ақ есептерді қабылдауда.

Оқытушы студенттің іс-әрекетін түзете алады, оған кеңестер мен ұсыныстар беруге көмектесе алады, бірақ оқу ақпаратының негізгі бөлігін студент тек зертханалық жұмысты орындап ала алады.

Дәрістер, семинарлар және зертханалық жұмыстар Оқу үдерісін ұйымдастыру кезінде аудиториялық сабақтарды өткізудің негізгі дәстүрлі түрлері болып табылады. Жоғарыда анықталғандай, бұл сабақтарда оқытушы мен студенттің ортақ мақсатты жалпы әрекеттері ұсынылады. Бұл ретте студенттердің өзіндік жұмысы кез-келген оқу процесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

Студенттің өзіндік жұмысы оқытушы мен студент арасында байланыссыз жүзеге асырылады (сур. 6). Студент оқытушыдан кеңес ала алады, дәстүрлі оқу үрдісінде кеңес беру уақытын оқытушы тағайындайды және студентпен сабақ кестесінде бекітіліп белгіленген уақытта кездеседі.



6 - Сурет - Өзіндік жұмыста ТОҚ қолдану нұсқалары

Қазіргі уақытта қашықтықтан білім беру технологияларын қолдану арқылы оқу сабақтары Қазақстанның барлық жоғары оқу орындарында кеңінен енгізілуде, нақты уақыт режимінде дәрістер, виртуалды зертханалық жұмыстар, семинарлық және практикалық



сабақтар өткізіледі. Сонымен қатар, студенттерге заманауи техникалық құралдар мен технологияларды қолдану арқылы тікелей кеңес беріледі, ал жаңа оқу ақпараты, анонстар мен экспресс хабарламалар электрондық пошта арқылы немесе ұялы телефон арқылы беріледі. Кеңестер дәл осылайша оқытушы және студенттің ортақ байланысысыз (4-нұсқа) жүре алады (сур. 6).

Қорытынды

Кез-келген оқу үрдісінде негізгі құрамдауыш жоғары білікті оқытушы болып табылады. Ол оқу сабақтарында жоғары ғылыми-әдістемелік дайындыққа ие негізгі тұлға ретінде, практикаға бағытталған кәсіби қасиеттерді қалыптастыруда және студент тұлғасын жан-жақты дамытуда жетекші рөл атқарады.

Кез-келген пәннің оқытушы міндеттерінің кең спектрінің бірі студенттерді белсенді және нәтижелі ойлауға үйрету, олардың болашақ кәсіби қызметінде қажетті білім таба білуі мен дағдыларын қалыптастыру болып табылады. Мұндай аспектіге назар аударудың себебі қазіргі заманғы жоғары дамыған қоғамның ең құнды құндылығы мен негізгі капиталы жаңа білімді іздеу мен игеруге және стандартты емес кәсіби шешімдерді қабылдауға қабілетті адам болып табылатынын түсіну болып табылады.

Жоғары кәсіптік білім берудің барлық жүйесін жаңғырту, парадигма мен білім беру бағдарларын ауыстыру жағдайында ЖОО оқытушысының рөлі өзгереді, оның кәсіби-педагогикалық құзыреттеріне қойылатын талаптар жетілдіріледі және өзгертіледі. Бұл жаңа талаптар педагогикалық жобалау саласымен, оқыту нәтижелерін бақылау мен бағалауды ұйымдастырумен, электронды, интерактивті оқытудың техникалық құралдары мен технологияларын және т.б. құрумен, пайдаланумен тікелей байланысты.

Зерттеу нәтижесінде оқытушының оқу-әдістемелік құралдарын бөлу ұсыныстары тұтынушы топтарының әртүрлі талаптары мен сұраныстарын есепке алу үшін негізге алынады. Оларды педагогика, психология, физиология және басқа да ғылыми дәрежелермен камтуға, сондай-ақ техника мен өндіріспен араластыруға болады.

Блоктарға бөлу белгілерімен зерттеушілер мыналарды ерекшелейді: оқу ақпараттарының ерекшеліктерін; оқу үдерісінің мақсаттары және тапсырмаларын.

Студенттерді оқыту барысында мультимедиялық технологияларды пайдалану маңыздылығын және өзекті педагогикалық міндеттерді шешуге мүмкіндік беретіндігін, олардың білім беру әлеуетінде маңызы зор екендігін атап өткен жөн. Білім алушылардың танымдық белсенділігі қажетті ақпаратты терең меңгеруге және есте сақтауға ықпал етеді. Білім алушыларды тәртіптілік пен өзінің әрбір әрекеті үшін жауапкершілікке тәрбиелейді. Бұл технологиялар оқытудың заманауи техникалық құралдарын пайдаланып, кәсіби қызметінде күрделі, қажетті оқу материалдарын түсіну және есте сақтау үшін қол жетімді етуге мүмкіндік береді. Осының барлығы студенттің интеллектуалдық, шығармашылық әлеуетін дамытады, сыни, аналитикалық ойлауын дамытады, әртүрлі ақпарат көздерімен жұмыс істеп, өздігінен білім алу дағдыларын қалыптастырады.

Оқу процесінде мультимедиялық технологияларды қолдана отырып оқытудың техникалық құралдарын пайдалана отырып дидактикалық кешенді әзірлеу процесі жеткілікті еңбек сыйымды болып табылатынын, оқытушыдан IT-технологиялар саласында, оның ішінде оларды оқу мақсатында пайдалану процесінде де құзыреттіліктің жеткілікті деңгейін талап ететінін ескеру қажет.

Жоғары оқу орны оқытушысының күнделікті тынымсыз кәсіби педагогикалық қызметі үнемі өзін-өзі жетілдіруді, оның ішінде кәсіби құзыреттілікті үздіксіз арттыруды, жоғары мектептің заманауи талаптарына және өзін-өзі дамытудың жеке бағдарламасына сәйкес кәсіби және әдістемелік маңызды қасиеттерді дамытуды талап етеді. Сондықтан, жоғарыда айтылған мәселелерді ескере отырып, сандық технологияларға негізделген оқу процесінде



мультимедиалық құралдарды пайдалану бойынша жазылған материалдар білім беру процесінің сапасын арттыруға көмектеседі, оқытушылардың жұмысында пайдаланылатын болады және техникалық ғана емес, басқа да оқу пәндерінің оқытушылары үшін көмекші құрал бола алатынына сенім білдіреміз.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Круглов В.Н. Инновационный рост: угрозы и вызовы / В.Н. Круглов, С.А. Пауков // Концепт. – 2016. – Т. 49. – С. 28–32.
- [2] Петрова Н.П. Цифровизация и цифровые технологии в образовании / Н.П. Петрова, Г.А. Бондарева // Мир науки, культуры, образования. – 2019. - № 5 (78). – С. 353-355.
- [3] Virgillito M.E. Rise of the robots: technology and the threat of a jobless future / M.E. Virgillito // Labor History. - 2017. - Vol. 58, № 2. - P. 240-242. - URL: <https://doi.org/10.1080/0023656X.2016.1242716.pdf>.
- [4] Kelly P. Leading Online Education from Participation to Success / P. Kelly, H. Koates, R. Naylor // Educational Studies. – 2016. - № 3. – P.34-58. - URL: <https://doi.org/10.17323/1814-9545-2016-3-34-58.pdf>.
- [5] Lund A. What does professional Digital Competence Mean in Teacher Education? [Electronic resource] / A. Lund, A. Furberg, J. Bakken, K.L. Engelen // Nordic Journal of Digital Literacy. – 2014. - Vol. 9(4). – P. 281-299. - URL: https://www.idunn.no/file/pdf/66738495/what_does_professional_digital_competence_mean_inteacher_e.pdf.
- [6] Столяренко Л.Д. Психология и педагогика: учебное пос. / Л.Д. Столяренко, В.Е. Столяренко. – 4-е изд. – М.: Юрайт, 2015. – 544 с.
- [7] Калимуллина О.В. Современные цифровые образовательные инструменты и цифровая компетенность: анализ существующих проблем и тенденций / О.В. Калимуллина, И.В. Троценко // Открытое образование. – 2018. - Т. 22, № 3. – С. 61-73. – Режим доступа: <http://dx.doi.org/10.21686/1818-4243-2018-3-61-73.pdf>.
- [8] Mitra S. Can Multimedia Tools Promote Big Data Learning and Knowledge in a Diverse Undergraduate Student Population? / S. Mitra, A.J. McEligot // Californian Journal of Health Promotion. – 2018. - Vol. 16(1). – P. 54-65. - URL: <https://doi.org/10.32398/cjhp.v16i1.2124.pdf>.
- [9] Образцов П.И. Методология, методы и методика педагогического исследования: учеб. пос. / П.И. Образцов. – Орел: Орловский гос. ун-т им. И.С. Тургенева, 2016. – 134 с.
- [10] Chou C. An Analysis of the 3D Video and Interactive Response Approach Effects on the Science Remedial Teaching for Fourth Grade Underachieving Students / C. Chou // Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education. – 2017. - Vol. 13(4). – P. 1059-1073. - URL: <https://doi.org/10.12973/eurasia.2017.00658a.pdf>.
- [11] Бондаренко О.В. Применение мультимедийных технологий в образовательном процессе высшего учебного заведения [Электронный ресурс] / О.В. Бондаренко // Современные проблемы науки и образования. - 2017. - № 3. – С. 83-92. – Режим доступа: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=26397> <https://science-education.ru/ru>
- [12] Рашидова З.Д. Эффективное использование мультимедиа-технологий в активизации самостоятельной познавательной деятельности студентов бакалавриата / З.Д. Рашидова // Мир науки, культуры, образования. - 2018. - № 4 (71). – С. 158-160.
- [13] Сафиева Р.З. Инженерная педагогика в социогуманитарном пространстве технического вуза / Р.З. Сафиева // Международный научно-исследовательский журнал. – 2017. – № 12 (66). – С. 156-160.
- [14] Соловьев А.Н. Международное общество по инженерной педагогике: достижения за 45 лет / А.Н. Соловьев, В.М. Приходько // Высшее образование в России. - 2018. - № 3. - С. 85-95.
- [15] Гумаров Г.С. Мультимедиалық оқу құралдарын дайындау және қолдану негіздері: оқу құралы / Г.С. Гумаров, Т.М. Маннапова, Ж.Р. Таурбаев. – Астана: С.Сейфуллин атындағы ҚазАТУ, 2016. - 286 б.

REFERENCES

- [1] Kruglov, V.N., & Paukov, S.A. (2016). Innovacionnyj rost: ugrozy i vyzovy [Innovative growth: threats and challenges]. *Koncept – Concept*, Vol. 49, 28–32 [in Russian].
- [2] Petrova, N.P., & Bondareva, G.A. (2019). Cifrovizacija i cifrovye tehnologii v obrazovanii [Digitalization and digital technologies in education]. *Mir nauki, kul'tury, obrazovanija – World of science, culture, education*, 5 (78), 353–355 [in Russian].
- [3] Virgillito, M.E. (2017). Rise of the robots: technology and the threat of a jobless future. *Labor History*, 58, 2, 240–242. Retrieved from: <https://doi.org/10.1080/0023656X.2016.1242716.pdf> [in English].
- [4] Kelly, P., Koates, H., & Naylor, R. (2016) Leading Online Education from Participation to Success. *Educational Studies*, 3, 34–58. Retrieved from: <https://doi.org/10.17323/1814-9545-2016-3-34-58.pdf> [in English].
- [5] Lund, A., Furberg, A., Bakken, J., & Engelen, K.L. (2014). What does professional Digital Competence Mean in Teacher Education? *Nordic Journal of Digital Literacy*, 9(4), 281–299. Retrieved from: https://www.idunn.no/file/pdf/66738495/what_does_professional_digital_competence_mean_inteach_e.pdf [in English].
- [6] Stoljarenko, L.D., & Stoljarenko, V.E. (2015). Psihologija i pedagogika [Psychology and pedagogy]. (4d ed.). Moscow: Jurajt [in Russian].
- [7] Kalimullina, O.V., & Trocenko, I.V. (2018). Sovremennye cifrovye obrazovatel'nye instrumenty i cifrovaja kompetenost': analiz sushhestvujushhih problem i tendencij [Modern digital educational tools and digital competence: analysis of existing problems and trends]. *Otkrytoe obrazovanie - Open education*, Vol. 22, 3, 61–73 [in Russian].
- [8] Mitra, S., & McEligot, A.J. (2018). Can Multimedia Tools Promote Big Data Learning and Knowledge in a Diverse Undergraduate Student Population? *Californian Journal of Health Promotion*, 16(1), 54–65. Retrieved from: <https://doi.org/10.32398/cjhp.v16i1.2124.pdf> [in English].
- [9] Obrascov, P.I. (2016). Metodologija, metody i metodika pedagogicheskogo issledovanija [Methodology, methods and methodology of pedagogical research]. Orel: Orlovskij gos. un-t im. I.S. Turgeneva [in Russian].
- [10] Chou, C. (2017). An Analysis of the 3D Video and Interactive Response Approach Effects on the Science Remedial Teaching for Fourth Grade Underachieving Students. *Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education*, 13(4), 1059–1073. Retrieved from: <https://doi.org/10.12973/eurasia.2017.00658a.pdf> [in English].
- [11] Bondarenko, O.V. (2018). Primenenie mul'timedijnyh tehnologij v obrazovatel'nom processe vysshego uchebnogo zavedenija [Application of multimedia technologies in the educational process of higher education institutions]. *Sovremennye problemy nauki i obrazovanija - Modern problems of science and education*, 3, 83–92. Retrieved from: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=26397> [in Russian].
- [12] Rashidova, Z.D. (2018). Jefferktivnoe ispol'zovanie mul'timedia-tehnologij v aktivizacii samostojatel'noj poznavatel'noj dejatel'nosti studentov bakalavriata [Effective use of multimedia technologies in the activation of independent cognitive activity of undergraduate students]. *World of science, culture, education - World of science, culture, education*, 4 (71), 158–160 [in Russian].
- [13] Safieva, R.Z. (2017). Inzhenernaja pedagogika v sociogumanitarnom prostranstve tehničeskogo vuza [Engineering pedagogy in the socio-humanitarian space of a technical University]. *Mezhdunarodnyj nauchno-issledovatel'skij zhurnal - International research journal*, 12 (66), 156–160 [in Russian].
- [14] Solov'ev, A.N., & Prihod'ko, V.M. (2018). Mezhdunarodnoe obshhestvo po inzhenernoj pedagogike: dostizhenija za 45 let [International society for engineering pedagogy: achievements over 45 years]. *Vysshee obrazovanie v Rossii - Higher education in Russia*, 3, 85–95 [in Russian].
- [15] Gumarov, G.S., Mannapova, T.M., & Taurbaev, Zh.R. (2016). Mul'timedialyk oku kuraldaryn dajyndau zhane koldanu negizderi: oku kuraly [Basics of developing and applying multimedia tutorials]. Astana: S.Sejfullin atyndagy KazATU [in Kazakh].



Гумаров Г.С., Абишев К.К., Маннапова Т.М.
РОЛЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ В ИСПОЛЬЗОВАНИИ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ
УЧЕБНЫХ ПОСОБИЙ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация. Исследована проблема использования мультимедийных технологий в образовательном процессе. В статье рассмотрены основные аспекты работы преподавателя с мультимедийными учебными пособиями и роль преподавателя в их эффективном использовании. Уделяется внимание необходимости использования преподавателями научно обоснованных методических основ разработки мультимедийных учебных пособий для качественного достижения учебных целей. Показано, что процесс обучения студентов с использованием мультимедийных технологий стимулирует познавательную активность обучающихся, увеличивает уровень их заинтересованности в изучении дисциплин, способствует глубокому усвоению необходимой информации, воспитывает у обучающихся дисциплинированность, ответственность и, как следствие, повышает эффективность всего образовательного процесса. Мультимедиа технологии позволяют сделать более доступным для понимания и запоминания сложного учебного материала. Все это способствует развитию интеллектуального, творческого потенциала личности студента, стимулирует развитие критического, аналитического мышления, учит работать с различными источниками информации, формирует навыки самообразования. Результаты представленные в статье имеют большую практическую значимость и могут быть использованы в качестве методического руководства по повышению эффективности учебного процесса с использованием мультимедиа технологий.

Ключевые слова: лекции; лабораторные работы; мультимедиа технологии; учебный процесс; преподаватель; дисциплина; студент; техническое средство обучения; технология.

Gumarov Gali, Abishev Kayratolla, Mannapova Torgyn
THE ROLE OF THE TEACHER IN THE USE OF MULTIMEDIA TEXTBOOKS IN
THE EDUCATIONAL PROCESS

Annotation. The problem of using multimedia technologies in the educational process has been investigated. The article examines the main aspects of the teacher's work with multimedia tutorials and the role of the teacher in their effective use. Attention is being paid to the need for teachers to use evidence-based guidelines for the development of multimedia textbooks to achieve educational goals in a quality way. It is shown that the process of teaching students using multimedia technologies stimulates the cognitive activity of students, increases their level of interest in the study of disciplines, promotes deep learning of necessary information, educates students discipline, responsibility and, as a result, increases the efficiency of the entire educational process. Multimedia technology makes it easier to understand and memorize complex learning material. All this contributes to the development of the intellectual, creative potential of the student's personality, stimulates the development of critical, analytical thinking, teaches to work with different sources of information, forms the skills of self-education. The results presented in the article are of great practical significance and can be used as a methodical guide to improving the efficiency of the learning process using multimedia technologies.

Keywords: lectures; laboratory work; multimedia technologies; learning process; teacher; discipline; student; technical means of training.

ӘОЖ 378

FTAXP 14.35

DOI 10.37238/1680-0761.2020.79(3).3

¹Иргалиев А.С., ²Кдиргужина Э.М.¹Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан²М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан*E-mail: asylbek_78@mail.ru, elmira_k200873@mail.ru*

ЖОО-ДА БІЛІМ САПАСЫН МОНИТОРИНГІЛЕУ ЖҮЙЕСІНДЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МЕНЕДЖМЕНТ ҚАҒИДАЛАРЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Мақалада білім беру жүйесіндегі мониторинг қызметін ұйымдастырудың ғылыми-теориялық аспектілері, жоғары оқу орнында білім беру сапасын бағалау жүйесі мен мониторингке, жоғары мектептегі білім беру сапасын талдаудың қазіргі мәселелері мен қарама-қайшылықтары, жоғары оқу орнындағы педагогикалық мониторингтің ғылыми теориялары мен тұжырымдамалары, «педагогикалық ақпарат» ұғымының анықтамасы талданады және тұжырымдалады, жоғары оқу орнының білім беру процесінде педагогикалық мониторинг принциптерін жүйелеудің қазіргі заманғы тәсілдеріне талдау жасалады, жоғары оқу орнында білім беру сапасын бағалауда қолдануға ұсынылатын педагогикалық мониторинг принциптері (диагностикалық-болжамдық бағыттылық қағидаты, жеке мақсатқа лайықтылық қағидаты; педагогикалық коммуникативтілік қағидаты; ақпараттық интегративтілік қағидаты; әлеуметтік-нормативтік шарттылық қағидаты; ғылымилық қағидаты), «мониторингтік құзыреттілік» ұғымының анықтамасы, жоғары оқу орнының офис тірекеуші қызметкерлерінің мониторингтік құзыреттілігінің қалыптасу көрсеткіштері ұсынылған.

Кілт сөздер: мониторинг жүйесі; мониторингтік іс-әрекет; ЖОО-дағы педагогикалық мониторинг; педагогикалық ақпарат; диагностикалық-болжамдық қағидаты; мақсатқа лайықтылық қағидаты; педагогикалық коммуникативтілік қағидаты; ақпараттық интегративтілік қағидаты; әлеуметтік-нормативтік қағидаты; ғылымилық қағидаты, мониторингтік құзыреттілік.

Кіріспе

Мемлекеттік деңгейдегі білім беру сапасының жүйесі мемлекеттің білім беру саясатының бір бөлігі болып табылатын Ұлттық білім беру сапасының жүйесі ретінде рәсімделеді. Қазақстан Республикасының Болон процесіне қосылуы «еуропалық өлшемді» көздеген бағдарды айқындап, оны міндетті элемент деп жариялай отырып, білім беру сапасын бағалау жүйесін құруға қатысты міндетті өзектендіре түседі. Білім беру сапасы проблемаларына ден қою тек шетелдік қана емес, қазақстандық жоғары оқу орындарына да тән. Білім беру сапасы университеттің білім беру қызметінің ажырамас сипаттамасы, оның функциялары, мазмұны мен нәтижелері ретінде қарастырылады.

Білім беру сапасының мониторингі білім беру саласындағы мемлекеттік бағдарламаның бір бөлігі болып табылады, ол елдің білім беру жүйесінің барлық объектілерін қамтуы тиіс. Мониторинг білім беру бағдарламаларының, қолданылатын әдістемелердің тиімділігін тексеру мен бағалаудың маңызды құралы болып табылады, оқу



процесінің кемшіліктерін жоюдың таңдалатын жолдары үшін, тиімді басқару шешімдерін қабылдау үшін негіз болып табылады [1].

Білім беру сапасының мониторингті білім беру жүйесін басқару тиімділігін арттырудың, оқыту процестерін жетілдірудің маңызды шарты болып табылады. Оқу процесінің сапасына, оқыту нәтижелеріне үнемі мониторинг жүргізу жоғары білім беруді реформалау, білім беру мазмұнын жаңарту, білім беру стандарттарын енгізу, оқу материалына қол жетімділіктің шиеленіскен проблемалары, оқу жүктемесін қалыпқа келтіру жағдайында ерекше өзектілікке ие болып отыр.

Мониторинг білім беру жүйесінде бұрыннан белгілі бір дәрежеде қолданылып келеді. Бұлар - бақылау жұмыстары, сынақтар, коллоквиумдар мен емтихандар. Алайда тәжірибе көрсеткендей, дәстүрлі мониторингтің бұл көрсетілген нысандары жеткілікті дәрежеде тиімді емес. Олардың бірқатар маңызды кемшіліктері бар: атап айтқанда, негізгі бағыт оқыту нәтижелеріне көзделеді, ал оқу процесінің өзі, нәтижелерді анықтайтын білім, білік, дағдылар және құзыреттерді қалыптастыру процесі назардан тыс қалады. Тағы бір кемшілігі ақпараттың жеткіліксіздігі деп санауға болады: жүргізу және нәтижелерді талдау кезінде жеткілікті субъективті балл белгілері және жалпы тексеру тапсырмаларын орындаудың интегралдық бағалары қолданылады, бұл білім алушылардың қандай нақты (және қандай дәрежеде) мазмұн элементтерін меңгергенін немесе игермегенін анықтауға мүмкіндік бермейді.

«Білім беру сапасы» ұғымының мазмұны үнемі, көптеген жылдар бойы педагогикалық ой өкілдерінің назарында болды және оның үстіне әртүрлі деңгейдегі субъектілер осы ұғымның мазмұнын талдай отырып, білім беру процесі нәтижелерінің әртүрлі аспектілеріне көңіл бөледі.

Тиімділік пен сапа білім беру саласының қоғамдық маңыздылығын бағалайтын негізгі параметрлер болып табылады. Жоғары білім сапасының ең маңызды көрсеткіштеріне айтарлықтай әсер ететін білім беру қызметінің үш аспектісі бар.

1. Жоғары оқу орындарының оқытушылары мен ғылыми қызметкерлерінің жоғары академиялық біліктілігімен кепілдік берілетін персоналдың сапасы және оқыту мен олардың қоғамдық сұранысқа сәйкестігін зерттеуді ұштастыру арқылы қамтамасыз етілетін білім беру бағдарламаларының сапасы.

2. Бұқаралық жоғары білім шындыққа айналған жағдайда студенттерді даярлау сапасына білім беру бағдарламаларын әртараптандыру, орта және жоғары білім арасындағы түрлі тұрғылық алшақтықты жою, оқу-кәсіптік бағдарлау мен жастарды ынталандыру механизмдерінің ролін арттыру арқылы ғана қол жеткізуге болады.

3. Жоғарғы оқу орындарының компьютерлік желілері мен заманауи кітапханаларын қоса алғанда, олардың қызметінің «барлық жағдайларының жиынтығын» қамтитын инфрақұрылымының және «физикалық оқу ортасының» сапасы мемлекет тарапынан жоғары білімге жалпыұлттық басымдық ретіндегі көзқарас сақталған кезде ықтимал болатын тиісті қаржыландыру есебінен қамтамасыз етілуі мүмкін.

Мемлекеттік білім беру стандарттары оқу жетістіктерін бағалауға қойылатын талаптар мен тәсілдердің бірлігін қамтамасыз ететін тұрақтандырушы негіз болып табылады. Білім беру стандарттарына қол жеткізуді бағалау білім беру сапасы мониторингінің ажырамас бөлігі болуы тиіс. Алайда мониторинг міндеттері белгілі бір студенттер тобының білім беру стандарттарына қол жеткізуі және студенттер даярлығындағы аймақтық ерекшеліктермен анықталатын айырмашылықтар туралы ақпарат алу шегінен тыс кеңістікті қамтиды. Мониторинг білім беру жүйесінің уақытпен бірге даму тенденцияларын, сондай-ақ елдің білім беру жүйесінің дамуына байланысты мемлекеттік деңгейде қабылданған шешімдердің салдарын анықтауға мүмкіндік береді.



Жоғарыда келтірілген кемшіліктерден анықталған негізгі мәселе - білім алушылардың белгілі бір қателіктерінің себептерін, педагогтардың жұмысындағы кемшіліктерді, олардың үлгеріміне әсер ететін факторларды анықтауға мүмкіндік беретін диагностикалық функциялардың болмауы. Сондықтан бүгінде білімнің жай-күйін үздіксіз зерттеу жүйесінің жұмысын жолға қою жұмыстары жүргізілуде, бұл бірқатар күрделі ғылыми және ұйымдастырушылық мәселелерді шешуді талап етеді. Бұл ретте мониторингті білім беру сапасының жай-күйі туралы ақпаратты алу мен талдаудың іс жүзінде пысықталған стандартты әдістемесінің негізінде ғана ұйымдастыруға болатыны анық.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу мәселесін зерделеу барысында қазіргі уақытта мониторинг негізінен педагогикалық ғылым мен тәжірибеде екі аспектіде қолданылатыны белгілі болды. Біріншіден, А.С. Белкиннің, В.Г. Горбтың, М.В. Гончаренконың, А.А. Гусевтың, В.Д. Жаворонковтың, А.И. Купринаның, Л.Д. Назарованың, А.И. Севруктың, С.Н. Силинаның, С.Л. Фоменконың еңбектерінде мониторинг білім берудің өзекті мәселелерін шешуге ықпал ететін оқу процесінің педагогикалық технологиясы ретінде қарастырылады. Екіншіден, ғылыми зерттеулер немесе басқарушылық контролинг процесінде ақпарат алу тәсілі ретінде қолданылады. Бұл ретте мониторинг нәтижесінде алынған ақпарат білім беру қызметінің сан түрлерін жетілдірудің шарты ретінде қарастырылады. Педагогикалық инновациялардың тиімділігі туралы ақпарат алу әдісі ретінде мониторингті А.А. Орлов, О. Абдуллина және Н. Маркова қолданды. Э.Ф. Зеер және В.А. Веденников мониторингті жоғарғы оқу орнының ақпараттық ортасын ұйымдастыру тәсілі ретінде қарастырады [2].

Мониторинг жоғары білім сапасын бақылау тәсілі ретінде келесі бағыттар бойынша дамуда:

- ғылыми-зерттеу қызметі барысында жасалған және нақты білім беру мәселесін немесе міндеттерін шешуге бағытталған сапа көрсеткіштерін қадағалау. Әдетте, мұндай көрсеткіштер жергілікті сипатқа ие және олардың маңыздылығы зерттеуге қатысатын жоғарғы оқу орындарының санына байланысты анықталады;

- белгілі бір білім беру мекемесінің әлеуметтік және кәсіби мәртебесін анықтауға мүмкіндік беретін сапа көрсеткіштерін қадағалау (Ю.С. Васильев, В.В. Глухов, М.П. Федоров);

- жоғарғы оқу орындарын мемлекеттік лицензиялау және аккредиттеу кезіндегі сапа көрсеткіштерін талдау (В. Шадриков, Е. Геворкян, С. Калабин, А. Киринок, В. Наводнов, Г. Мотова);

- әртүрлі деңгейдегі білім беру жүйелерін басқаруды жетілдіру құралы ретінде статистикалық мониторингтің әдіснамалық, теориялық және технологиялық деңгейін арттыру (А. Выварец, А.Л. Гаджиев, Л. Гомберг, Н. Ковалева, И. Майбуков, С. Набойченко) [3, б. 70].

Проблемалық талдау нәтижелері мониторинг негізінен оны білім беру қызметінің әртүрлі бағыттарында одан әрі пайдалану үшін ақпарат алу тәсілі екенін көрсетеді. Сонымен қатар көптеген ғалымдар, соның ішінде Р.Ф. Абдеев, Е.П. Велихов, К.К. Колин, А.И. Ракитов, В. Трейнев, жоғары білім өркениеттік дамудың ақпараттық кезеңінде тұр деп санайды, бұл жағдайда ақпарат білім беру процестерінің сипаты мен бағытын анықтайтын маңызды фактор болып табылады.

Зерттеу проблемасын және оның өзектілігін теориялық тұрғыдан талдай отырып, біз келесідей сәйкессіздіктер мен қарама-қайшылықтарды анықтадық:



- қоғамдық дамудың маңызды факторы ретінде ақпараттың маңыздылығының артуы және оны негізінен қазіргі заманғы білім беру жүйелерін жетілдіру шарты ретінде ғана пайдалану арасындағы;

- қазіргі білім беру жүйелеріндегі ақпараттық процестердің ашықтығы мен көпнұсқалылығы және оларға сүйене отырып қатаң түрде детерминацияланған құрылымдық-функциялық тәсілдемелер негізінде зерттеу арасындағы;

- ақпараттық технологиялардың даму қарқынының артуы және ақпараттық өзара іс-қимыл процесінде білім беру қызметі субъектілерінің енжарлығы арасындағы.

Зерттеу нәтижелерін теориялық негіздеу кезінде біз ресейлік ғалымдардың осы мәселе бойынша келесі зерттеулеріне сүйендік:

- білім берудегі мониторинг жүйелері - Ю.А. Конаржевский, Н.Н. Абакумова, А.С. Белкин, А.А. Орлов, А.Н. Майоров, В.Н.Нуждин, М.М. Поташик және басқалары;

- ЖОО-дағы педагогикалық мониторинг - В.Г. Горб, А.Н. Орлов, Н.Вербицкая, В. Назаров, А.И. Субетто, С.Н. Силина және т.б.;

- мониторинг құзыреттілігін қалыптастыру - Н.П. Ячина, Н.А. Барина, Д.А. Иванов және басқалары.

Зерттеу мәселесі бойынша біз келесі қазақстандық ғалымдардың еңбектеріне сүйендік:

- педагогикалық менеджмент бойынша - С.М.Бахишева, Т.М. Баймолдаев, Э.Т. Баярыстанова, Т.В. Паншина, Ж.Ж. Айтпаева, Н. Әлқожаева, А.Қ. Дүйсенбаев, К.Ж. Каракулов;

- кәсіби педагогика мәселелері бойынша - К. Өстеміров, Н. Шаметов және И. Васильев, Р.Қ. Дүйсембінова;

- педагогикалық мониторинг бойынша А.К. Илеуова, Б.А. Қойшибаев, К.А. Жусупова, М. Балтабаев, Т. Кишкашбаев және т.б.

Зерттеу әдістері: теориялық: педагогикалық менеджмент, білім беру мекемелерінде, оның ішінде ЖОО-да педагогикалық мониторингтің ұйымдастырылуы бойынша ғылыми әдебиетке талдау (тарихнамалық, проблемалық, жүйелік, салыстырмалы) және синтез, индукция, дедукция, абдукция, герменевтикалық интерпретация, жобалау, модельдеу, салыстыру, саралау жүргізу; эмпиристік: деректерді диагностикалық жинау (сауалнама, тестілеу); бақылау қосылған сараптамалық бағалау әдістерімен толықтырылған деректерге салыстырмалы талдау (сандық-сапалық талдау), тұрақтандыру, қалыптастыру және бақылау экспериментін жүргізу, педагогикалық тәжірибені зерттеу және қорыту.

Зерттеу нәтижелері

ЖОО-дағы білім беру кеңістігінің маңызды құрамдас бөлігі ақпараттық кеңістік болып табылады. Ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді проблемалық талдау негізінен ЖОО-ның ақпараттық кеңістігі ақпараттық-технологиялық және ұйымдастырушылық-мазмұндық аспектілерде қарастырылатындығын көрсетті.

Бірінші аспект аясындағы ақпараттық кеңістік білім беру процесін компьютерлендіру деңгейімен, ал екінші аспект бойынша - ЖОО қызметін ұйымдастыру үшін пайдаланылатын ақпараттың мазмұнымен байланыстырылады. Бұл аспектілер зерттеу мәселесін шешуге мүмкіндік бермейді, сондықтан біздің міндетіміз оның ЖОО-дағы білім беру қызметіне қатысушыларға тәрбиелік әсерінің болуын қамтамасыз ететін педагогикалық ақпараттың функцияларын анықтау деп белгіленді.

А.А. Бодалевтың және Н.И. Шевандриннің әлеуметтік-психологиялық көзқарастарына, В.М. Жураковскийдің, В.Н. Приходьконың, И.М. Федоровтың жоғарғы мектеп білім алушыларының негізгі функцияларының мазмұны туралы және кәсіби білім беру жүйесіндегі педагогтың тәрбиелік функцияларын анықтау туралы анықтамаларына сүйене отырып, біз педагогикалық ақпараттың келесі функциялары барын анықтадық:



- білім беру процесіне қатысушыларға өз қызметінің бағыттылығын, сипаты мен сапасын анықтауға және солардың негізінде алға қойылған ағымдағы және перспективалық мақсаттарға неғұрлым тиімді қол жеткізу үшін сындарлы шаралар қабылдауға мүмкіндік беретін диагностикалық-болжамдық функция;

- білім беру қызметіне қатысушылардың мотивациясын қалыптастыруға тікелей әсер ететін мотивациялау-ынталандыру функциясы;

- ЖОО-да педагогикалық қарым-қатынас үшін жағдай жасайтын коммуникативтік-педагогикалық функция;

- ЖОО-дағы білім беру процесінің қатысушыларына және оның құрылымдық бөлімшелеріне олардың қызметін үйлесімді ұштастыруға жағдай жасай отырып, ақпаратының ұйымдастырушылық әсері болатын интегративті функция;

- тәрбие қызметінің әлеуметтік бағдарланған және нормативтерге негізделген сипатын көрсететін педагогикалық ақпараттың әлеуметтік-нормативтік функциясы.

Бұл функциялар педагогикалық ақпараттың әрекеттік мәнін көрсетеді, олар ЖОО-дағы жеке тұлғалық, топтық және ұйымдық даму процестеріне жүйелі әсер етеді.

Жүргізілген жұмыс педагогикалық ақпараттың келесі ұғымын тұжырымдауға мүмкіндік берді: сонымен педагогикалық ақпарат дегеніміз - бұл білім беру процесінің субъектілеріне олардың қызметінің жеке, топтық немесе ұйымдық мағыналарын өзектендіру негізінде тәрбиелік әсер ететін ақпарат.

Қазіргі педагогикалық менеджментте педагогикалық мониторинг қағидаттарының көптеген сыныптамалары ұсынылған. Айтар болсақ, Л.П. Качалованың еңбегінде білім беру сапасының мониторингін ұйымдастыру қағидаттары егжей-тегжейлі сипатталған [4, 50-53 бб.]. Жалпылама нысандарында ғылымилық, болжамдық, тұтастық, диагностикалық негізгі қағидаттар сәйкес келеді. Алайда қалған қағидаттар (үздіксіздік және тәрбиелік мақсатқа лайықтылық) ішінде тек үздіксіздік қағидаты ғана нәтижеге қол жеткізуге бағытталған жүйе ретінде білім беру сапасын бақылау ерекшелігін көрсетеді.

Қазіргі уақытта мониторинг саласындағы зерттеулердің көпшілігі А.С. Белкин жасақтаған қағидаттар жүйесі негізінде жүргізіледі [5].

Бұл жүйеге мынадай қағидаттар енгізілген: ғылымилық; диагностикалық-болжамдық бағыттылық; болжамдық мониторинг; тәрбиелік мақсатқа лайықтылық; үздіксіздік; тұтастық және сабақтастық. Бұл жүйені көптеген зерттеушілер (В.Д. Жаворонков, Н.О. Вербицкая, А.И. Куприна, Л.Д. Назарова, А.И. Севрук, С.Н. Силина, С.Л. Фоменко, т.б.) кеңінен сынап көріп, мониторингтің теориялық негізі ретінде мойындады, бұл оны біздің жұмысымызда пайдалануға негіз болады.

Мониторинг қағидаттары педагогикалық ақпарат функцияларын іске асыруды қамтамасыз етуі тиіс болғандықтан, олардың тізімі мен атаулары олармен тығыз байланыста болады.

Біз жүргізген теориялық жұмыс ЖОО-дағы педагогикалық мониторингтің ең маңызды қағидаттарының қатарына мыналарды жатқызуға мүмкіндік берді: диагностикалық-болжамдық бағыттылық қағидаты, жеке мақсатқа лайықтылық қағидаты; педагогикалық коммуникативтілік қағидаты; ақпараттық интегративтілік қағидаты; әлеуметтік-нормативтік шарттылық қағидаты; ғылымилық қағидаты.

Диагностикалық-болжамдық бағыттылық қағидаты педагогикалық мониторинг барысында бақыланатын процестерді білуге, тануға және түсінуге ғана емес, сонымен қатар барлық мониторинг субъектілерінің білім беру қызметтеріне өзіндік талдау жүргізуіне жағдай жасайтын ақпарат алынуы керек деп болжайды. Зерттеудің тұжырымдамалық әдіснамалық тәсіліне сүйене отырып, біз білім беру жүйесі компоненттерінің дамуын көрсететін көрсеткіштердің келесі топтарын анықтадық: білім беру процесіне



қатысушылардың жеке даму көрсеткіштерінің тобы; білім беру қызметінің топтық субъектілерінің даму көрсеткіштерінің тобы; университеттегі өзара қатынастардың педагогикалық доминанттарын көрсететін көрсеткіштер тобы.

Педагогикалық диагностика барысында ақпарат алу процесі келесі талаптарға сәйкес келуі керек:

- ғылыми әдістер көмегімен ақпарат алуды және ғылыми фактілерді тіркеу тәсілдерін бекітуді көздейтін ғылымилық;
- алынған ақпараттың құрылымы мен сипатының қаралатын педагогикалық мәселелердің құрылымы мен сипатына сәйкестігін қамтамасыз ететін валидтілік;
- адамды жеке тұлғаның қызмет аймағына рұқсатсыз кіруден қорғайтын ақпараттың әдептілігі;
- ЖОО-дағы білім беру процесінің педагогикалық және андрагогикалық мақсаттарының жүйесін түсінуді болжайтын ақпараттың орындылығы.

Педагогикалық диагностиканың негізгі көрсеткіштері зерттелетін процестер көрсеткіштерінің өзгеру тенденциялары болуы керек. Бұл жағдайда диагностика кезінде алынған ақпарат болжамдық мәнге ие болады. Педагогикалық ақпараттың болжамдылығын арттыруға қарастырылып отырған қағидаттың келесі талаптарын орындау арқылы қол жеткізіледі:

- педагогикалық ақпарат білім беру қызметінің барлық қатысушыларының педагогикалық антиципациясының (озу, алдын ала сезу) дамуына ықпал етуі керек;
- педагогикалық ақпарат білім беру болмысының процестері мен құбылыстарына педагогикалық әсер етудің озық сипатына ие болуы керек.

Тұлғалық мақсатқа лайықтылық қағидаты. Осы қағидаттың талаптарын орындау педагогикалық ақпараттың мотивациялау-ынталандыру функциясының іске асуын қамтамасыз етуі керек. Сонымен қатар ЖОО-дағы білім беру қызметіне қатысушылардың барлығының мотивтерін оңтайлы ескеру қажет. Біз оңтайлылықтың әрқашан ерікті екенін түсінеміз, яғни оған қол жеткізу көрсеткіштердің оңтайлылық өлшемшарттарын нақты анықтауды қажет етеді. Мұндай өлшемшарттар ретінде, біздің ойымызша, студенттердің, профессор-оқытушылар құрамның және ЖОО әкімшілік-шаруашылық құрамы мотивтерінің оның қызметінің педагогикалық доминанттарының талаптарына сәйкес келу дәрежесін атауға болады. Осылайша бұл қағидаттың бірінші талабы ЖОО-дағы білім беру қызметі субъектілерінің мотивтерін анықтау болады.

Бұл қағидаттың келесі талабы - ЖОО білім беру қызметінің педагогикалық доминанттарын негіздеу қажеттілігінде. Жүргізілген жұмыс ЖОО-дағы білім беру қызметі субъектілерінің оңтайлы мотивтерінің жүйесін анықтауға және оларды педагогикалық мониторинг барысында өзектендіруге мүмкіндік береді.

Педагогикалық коммуникативтілік қағидаты. Бұл қағидат педагогикалық мониторинг барысында алынған ақпарат білім беру қызметінің субъектілері арасындағы педагогикалық қарым-қатынастың шарты болуы керек деп болжайды. Білім беру іс-әрекетінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде педагогикалық қарым-қатынасты мақсатты түрде зерттеуді В.С. Грехнев, Г.Д. Дьяконов, А.С. Золотнякова, К.М. Левитан, А.А. Леонтьев, А.В. Мудрик, В.В. Рыжов, И.И. Рыданова, И.В. Страхов, Р.М. Фатыхова, В.Д. Ширшов және басқалары жүргізген [6]. Бұл авторлардың еңбектеріне жүргізілген теориялық талдау педагогикалық коммуникативтілік қағидатының талаптарын анықтауға мүмкіндік берді. Мониторинг барысында алынған педагогикалық ақпарат білім беру қызметіне қатысушылар арасындағы қарым-қатынастың диалогтық түріне ықпал етуі; білім беру қызметіне қатысушылардың барлығына түсінікті болуы; ынтымақтастық үшін жағдай жасауы; адамдардың бір-бірін жақсы білуіне ықпал етуі тиіс.

Педагогикалық мониторингтің ақпараттық интегративтілігінің қағидаты. Интегративті функция ақпараттың өзіне тән. Сонымен бірге жүргізілген талдау қазіргі уақытта оның интеграциялық рөлін едәуір төмендететін бірқатар факторлардың бар екенін көрсетті. Бұл, ең алдымен, ақпарат ағындарының агрессиялық сипаты, субъектілердің ақпаратқа қол жеткізу мүмкіндіктерінің тең болмауы, ақпараттық мәдениеттің төмен деңгейі.

Осылайша интегративті функцияны қамтамасыз ету үшін педагогикалық ақпарат агрессиялық сипатта болмауы тиіс және білім беру процесінің барлық қатысушылары үшін бірдей болуы керек. Маңызды бағытқа білім беру қызметі субъектілерінің ақпараттық мәдениетін арттыру жатады, бұл ЖОО-дағы педагогикалық қарым-қатынас мәдениетін арттырудың маңызды шарты болып табылады.

Әлеуметтік-нормативтік шарттылық принципі педагогикалық ақпарат мемлекеттік білім беру стандартының ғана емес, сонымен бірге қазіргі әлеуметтік даму процесін реттейтін әлеуметтік нормалардың талаптарын іске асырудың деңгейі мен сапасын көрсетуі тиіс деп болжайды.

Педагогикалық мониторингтің ғылымилық қағидатын іске асыру оның технологиясында ақпаратты алудың ғылыми негізделген формаларының, әдістерінің, тәсілдері мен құралдарының қолданылуын көздейді.

Диагностикалық-болжамдық бағыттылықтың, тұлғалық мақсатқа лайықтылықтың, педагогикалық коммуникативтіліктің, ақпараттық интегративтіліктің, әлеуметтік-нормативтік шарттылықтың қағидаттары ақпараттың педагогикалық функцияларын жүзеге асыруды тікелей қамтамасыз ететіндігін атап өткен жөн. Ғылымилық қағидат педагогикалық ақпаратты алудың ғылыми формалары, әдістері мен құралдары жүйесін көрсетеді.

ЖОО-да педагогикалық мониторингтің құрылымдалған жүйесінің толық қалыптасуын қамтамасыз ету үшін осы белгіленген қағидаттар қажет.

Ұсынылған қағидаттарды қолдану ЖОО-да білім беру мекемесін басқару жүйесі мен аймақтық білім беру жүйесіне қосымша мүмкіндіктер беретін педагогикалық мониторингті қалыптастыруға мүмкіндік береді:

- даму бағдарламаларын және инновацияларды тарату жөніндегі іс-шараларды әзірлеу;
- инновацияларды енгізуді және жаңа білім беру нәтижелеріне қол жеткізуді жоспарлау;
- инновациялық көрсеткіштерді, анықталған үрдістерді және олардың ықтимал салдарын ескере отырып, өңірлік білім беру жүйесінде инновацияларды енгізу мен дамытуды үйлестіру және реттеу;
- инновацияларды әрі қарай тарату үшін қолайлы жағдай жасай отырып, білім берудің жаңа сапасының жетістіктерін және инновацияларды басқару.

Қорытынды

Жоғарыда аталған қағидаттардың маңыздылығын қорытындылай келе, олар бақылау талдауының нақты негізін, оның тұжырымдамалық аппаратының негізін құрайтынын атап өткен жөн. Зерттеу жұмысының негізгі ережесі болып табылатын жетекші идея ретінде бұл қағидаттар зерттеудің жалпы бағытын белгілейді, бұл қызықты ақпаратты жинауға, өңдеуге және талдауға ғана емес, сонымен бірге оны бағалауға, әрі қарай жұмысты түзетуге мүмкіндік береді, бұл сайып келгенде педагогикалық мониторингтің мәнін құрайды.

Осылайша, ЖОО-да педагогикалық мониторингті талдау және оны ұйымдастырудың бірқатар негізгі деп танылған қағидаттарын (диагностикалық-болжамдық бағыттылық қағидаты; жеке мақсаттылық қағидаты; педагогикалық коммуникативтілік қағидаты; ақпараттық интегративтілік қағидаты; әлеуметтік-нормативтік шарттылық қағидаты; ғылымилық қағидаты) бөліп көрсете отырып, біз мониторингтік қызмет субъектілерінде осы



қағидаттарды тиімді, нәтижелі іске асыру үшін келесідей құзыреттерді қамтитын мониторингтік құзыреттіліктің болуы қажет деген қисынды ұстанамыз:

- ізделінген көрсеткішті бөліп көрсете білу және оның дамуын болжау (диагностикалық-болжамдық бағыттылық);
- позитивті мотивацияның болуы (жетістікке ұмтылу мотивациясы) және мақсат қою дағдысының қалыптасуы (жеке мақсатқа лайықтылық);
- коммуникабельділік (педагогикалық коммуникативтілік);
- ақпаратты тарату/жеткізе білу қабілеті (ақпараттық интегративтілік);
- кәсіби қарым-қатынас нормалары мен әдебін сақтау/трансляциялау (әлеуметтік-нормативтік шарттылық);
- педагогикалық мониторингтің технологиялары мен әдістерін тиімді таңдау үшін қажетті аналитикалық біліктілігі (ғылымилық).

ӘДЕБИЕТ

- [1] Конаржевский Ю.А. Менеджмент и внутришкольное управление. / Ю.А. Конаржевский - М.: Центр «Педагогический поиск», 2005. - 224 с.
- [2] Абакумова Н.Н. Система мониторинга в образовании: учеб. пособие. / Н.Н. Абакумова - Томск: Издательский Дом Томского государственного университета, 2018. - 140 с.
- [3] Горб В.Г. Профессионально-образовательная культура студента как объект педагогического мониторинга в вузе / В.Г. Горб // Профессиональное образование; приложение: Педагогическая наука - практике. Новые исследования. - 2004. - № 3. – С.68-72.
- [4] Качалова Л.П. Педагогический мониторинг процесса интеграции психолого-педагогических знаний будущего учителя / Л.П. Качалова // Стандарты и мониторинг в образовании. - 1999. - № 6. – С.50-53.
- [5] Белкин А.С. Педагогический мониторинг образовательного прогресса / А.С. Белкин, В.Д. Жаворонков, С.Н. Стина. - Шадринск: ШГПИ, 1998. - 147 с.
- [6] Горб В.Г. Педагогический мониторинг в вузе: методология, теория, технологии. / В.Г. Горб - Екатеринбург: Урал. ун-т, 2003. - 387 с.

REFERENCES

- [1] Konarzhevskij, Y.A. (2005). Menedzhment i vnutrishkol'noe upravlenie. [Management and intra school management]. Moscow: Pedagogical search [in Russian].
- [2] Abakumova, N.N. (2018). Sistema monitoringa v obrazovanii [Monitoring system in education]. Tomsk: Tomsk state University publishing House [in Russian].
- [3] Gorb, V.G. (2004). Professional'no-obrazovatel'naya kul'tura studenta kak ob"ekt pedagogicheskogo monitoringa v vuze [Professional and educational culture of a student as an object of pedagogical monitoring at the University]. Professional'noe obrazovanie; prilozhenie: Pedagogicheskaya nauka - praktike. Novye issledovaniya. - Professional education; Appendix: Pedagogical science-practice. New study, 2, 68-72 [in Russian].
- [4] Kachalova, L.P. (1999). Pedagogicheskij monitoring processa integracii psihologo-pedagogicheskikh znaniy budushchego uchitelya [Pedagogical monitoring of the process of integration of psychological and pedagogical knowledge of the future teacher]. Standarty i monitoring v obrazovanii. - Standards and monitoring in education, 6, 50-53 [in Russian].
- [5] Belkin, A.S., Zhavoronkov, V.D. & Stina, S.N. (1998). Pedagogicheskij monitoring obrazovatel'nogo progressa [Pedagogical monitoring of educational progress]. Shadrinsk: SHGPI [in Russian].
- [6] Gorb, V.G. (2003). Pedagogicheskij monitoring v vuze: metodologiya, teoriya, tekhnologii [Pedagogical monitoring in higher education: methodology, theory, technologies]. Yekaterinburg: Uralsk university [in Russian].



Иргалиев А.С., Кдиргужина Э.М.

**НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ ПРИМЕНЕНИЯ ПРИНЦИПОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
МЕНЕДЖМЕНТА В СИСТЕМЕ МОНИТОРИНГА КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ В
ВУЗЕ**

Аннотация. В статье рассматриваются научно-теоретические аспекты организации мониторинговой деятельности в системе образования, система оценки качества образования в системе высшего образования, современные проблемы и противоречия анализа качества образования в высшей школе, научные теории и концепции педагогического мониторинга в вузе, анализируется и формулируется определение понятия «педагогическая информация», представлен анализ современных подходов к систематизации принципов педагогического мониторинга в образовательном процессе вуза, выделены и описаны принципы педагогического мониторинга, рекомендуемые для применения в оценке качества образования в вузе (принцип диагностико-прогностической направленности; принцип личностной целесообразности; принцип педагогической коммуникативности; принцип информационной интегративности; принцип социально-нормативной обусловленности; принцип научности), представлено определение понятия «мониторинговая компетентность», показатели сформированности мониторинговой компетентности сотрудников вуза.

Ключевые слова: система мониторинга; мониторинговая деятельность; педагогический мониторинг; педагогическая информация; принципы педагогического мониторинга в вузе; принцип диагностико-прогностической направленности; принцип личностной целесообразности; принцип педагогической коммуникативности; принцип информационной интегративности; принцип социально-нормативной обусловленности; принцип научности; мониторинговая компетентность.

Irgaliyev Assylbek, Kdirguzhina Elmira

**SCIENTIFIC BASIS FOR THE APPLICATION OF THE PRINCIPLES OF
PEDAGOGICAL MANAGEMENT IN THE SYSTEM OF MONITORING THE QUALITY
OF EDUCATION AT THE UNIVERSITY**

Annotation. The article considers theoretical aspects of monitoring activities in the education system, the system of education quality assessment in higher education, modern problems and contradictions of the analysis of the quality of education in higher education institutions, scientific theories and concepts of pedagogical monitoring in the higher education institution, is analyzed and formulated the definition of «educational information», presents an analysis of modern approaches to the systematization of the principles of pedagogical monitoring in educational process of the University, identified and described the principles of pedagogical monitoring, recommended for use in assessing the quality of education in the University (the principle of diagnostic and prognostic orientation; the principle of personal expediency; the principle of the pedagogical communication; the principle of information integrity; the principle of socio-legal conditionality; the principle of science) presented the definition of «monitoring competence» indicators of formation of the monitoring competence of the staff of the University.

Keywords: monitoring system; monitoring activities; educational monitoring; pedagogical information; pedagogical principles of monitoring in the University; the principle of diagnostic and prognostic orientation; the principle of the personal suitability; the principle of the pedagogical communication; the principle of information integration; the principle of socio-legal conditionality; the principle of scientific; monitoring competence.

UDC: 378:34.08
IRSTI 14.35.07:10.01.79
DOI 10.37238/1680-0761.2020.79(3).4

¹Bermukhambetova Botagoz, ¹Musalimov Temirzhan,
¹Yesekeshova Maral, ²Gumarov Gali

¹Saken Seifullin Kazakh AgroTechnical University, Nur-Sultan, Kazakhstan

²Makhambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

E-mail: bbbotagoz@mail.ru, temirzhan55@mail.ru, maral-astana@mail.ru,
ggs65@yandex.ru

STRUCTURAL COMPONENTS OF FORMATION OF LEGAL COMPETENCE BACHELOR'S DEGREE IN THE PROFESSIONAL TRAINING

Annotation. This paper discusses aspects related to the formation of professional legal competence during the educational process of training bachelors of engineering and technical profile. A modern specialist should be not only professionally competent, but also socially competent, and still often legally competent, be able to organize, manage and obey himself, resolve conflicts and make decisions within the existing legislative framework. For this, the specialist needs to know the legislative and other regulatory legal acts, to be able to effectively apply them in practical professional activities. Objective: to determine the nature and properties of the structural components of the formation of the legal competence of bachelors in the process of professional training. When solving particular problems of theoretical research, such methods were comprehensively used as analysis of methodological, philosophical, sociological, psychological, pedagogical literature on the research problem, study of legislative and regulatory documents on higher education and the functioning of technical institutions, synthesis and generalization information received on the subject of research. The structure of legal competence, as well as objective and subjective properties of legal competence are revealed. Legal competence is presented as a complex, integrative education consisting of a complex of knowledge, skills, and personal qualities of the future bachelor of engineering and technical specialties. Moreover, the content of legal knowledge should be adequate to the professional activities of the future bachelor and only if this condition is met, will this knowledge contribute to the development of their legal competence.

Keywords: competence; evaluation criteria; educational process; legal competence; legal training; professional activity; formation of legal competence.

Introduction

In a civilized society, education is an important aspect and plays a key role in the life of every person in all spheres of his activity, as it determines his future and the future of the country in which he lives [1, p. 11; 2; 3; 4].

Most students crossing the threshold of a higher education institution, rightly expect the teaching staff, leading the educational process, give them a high-quality knowledge, applying that in the future, the future specialists are professionally competent, capable professional growth, and that they will focus on further socio-economic and cultural development and prosperity of the Republic of Kazakhstan.

A modern specialist should be not only professionally competent, but also socially competent, and still often legally competent, be able to organize, manage and obey himself, resolve conflicts and make decisions within the existing legislative framework, etc. For this, the specialist needs to know the legislative and other regulatory legal acts, to be able to effectively apply them in practical professional activities. Moreover, the modern professional standard of any specialist requires legal literacy from him, that is, a bachelor's graduate must have legal competence [5; 6].

Thus, the need to ensure a high professional culture of bachelors make high demands on the graduate. Its most important structural component is legal competence, which allows to solve reasonably and effectively, from a legal position, professional tasks related to all areas of the university graduate. The current practice of legal training of a specialist at a university does not allow the formation of a certain range of skills critical for successful employment and adaptation of a graduate to modern production. Therefore, aspects related to the legal preparation of bachelors, namely, the identification of the structure and properties of the components of legal competence, need to be developed. And this objective demand, in turn, determines its special relevance, scientific and practical significance.

The objects of research are the structure of the legal competence of bachelors and the properties of its components. Objective: to determine the nature and properties of the structural components of the formation of the legal competence of bachelors in the process of professional training. The subject of the study is the study of the structural components of the process of formation of legal competence in the preparation of bachelors in engineering.

Materials and research methods

The methodological basis for this study was the general theoretical provisions on the unity of theory and practice, on the influence of socio-economic conditions on personality development, as well as fundamental research on the psychology of educational activities and professional pedagogy, which were reflected in the scientific works of V.P. Bespalko, L.S. Vygotsky, V.I. Zagvyazinsky, A.N. Leontiev, N.F. Talyzina, Fominova A.N., Stolyarenko A.M. et al. In addition, when solving particular problems of theoretical research, such methods were comprehensively used as analysis of methodological, philosophical, sociological, psychological, pedagogical literature on the research problem, study of legislative and regulatory documents on higher education and the functioning of technical institutions, synthesis and generalization information received on the subject of research [7, p. 49; 8, p. 101].

Research results

By legal competence we understand the qualitative characteristics of an individual, expressed in the aggregate of competencies in the legal field of knowledge, and value orientations reflecting the degree of development of legal representations [6; 9, p. 75; 10].

Legal competence is understood as the qualitative orientation of the individual, expressing the totality of competences in the legal field of knowledge, and value orientations reflecting the degree of development of legal representations.

Modern society puts the following requirements in the field of legal knowledge:

- knowledge and compliance with legal standards;
- knowledge and observance of labor law;
- knowledge and observance of administrative law;
- knowledge of environmental requirements;
- knowledge and observance of normal rights, etc. [11].

The main element in the content of the formation of a student's legal competence is the availability of a certain amount of legal knowledge, as well as the ability to apply this knowledge. The presence of a legal culture implies the existence of legal competence in any activity.



The formation of the legal competence of a bachelor, as a professionally necessary quality, can be successful only under certain conditions:

- knowledge of the bachelor of his legal status and the legal status of partners in professional relations;
- the skills of the bachelor to realize and protect their rights and interests, as well as respect the rights and interests of work partners and their colleagues;
- the application of theoretical knowledge of legal competence in practical professional activities.

Competencies can be divided into those related to the subject area (reflecting the specifics of the field of study) and universal (common to all degrees). Competencies include knowledge and understanding, knowledge of how to act, knowledge of how to be [12, p. 451].

Legal competence is an integrative property of a person, expressed in the totality of competencies in the legal field of knowledge; ability to exert an active influence on the development and self-development process, which allows performing socially valuable functions in society, preventing and eliminating illegal manifestations of behavior.

Interest in the specialty the future sphere of professional activity should be system-forming in professional education. The principle of professional orientation should permeate the entire content of the educational process [13]. The requirement of a professional orientation, like no other principle, provides for the implementation of the general scientific principle of the unity of theory and practice. For the competent solution of modern professional tasks, the need for knowledge from various fields of science is being updated [9, p. 73; 10; 11]. This defines the requirement of integrativity of professional education. Since legal competence is an integrative characteristic of a person, expressed in the sum of competencies in the legal field of knowledge, which allows performing social and value functions in a team, as well as anticipating and preventing the consequences of illegal behavior, the structure of the legal competence of a future bachelor can be shown in Figure 1.

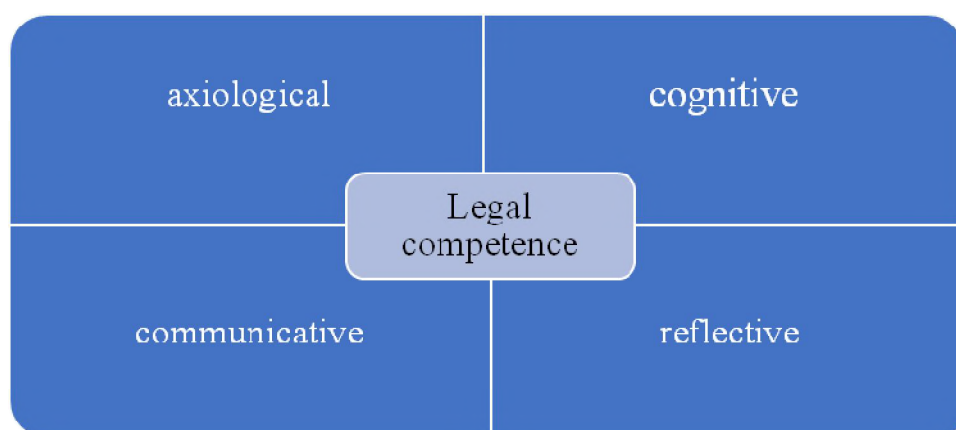


Figure 1 - Structure of legal competence

Acting as an individual subject of professional activity, the future bachelor represents a public subject, a carrier of public knowledge and values. Because of this, four axiological, cognitive, communicative, and reflective planes are always connected in the subjective characteristic of a student. Moreover, the second is also considered in two ways: general cultural knowledge and subject-professional.



As a separate subject of professional activity, the future bachelor of engineering is a public subject with public knowledge and values. For this reason, four axiological, cognitive, communicative and reflective planes are always associated with the subjective characteristics of the student. In addition, cognitive is viewed in two ways: general cultural knowledge and subject-professional knowledge.

Since we conducted research in the framework of the formation of the legal competence of technical students, it is necessary to determine the composition of actions. In this sense, four groups of actions can be distinguished:

- motor;
- cognitive (gnostic) actions, which include the actions of perception, imagination and logical actions;
- actions of interpersonal communication;
- actions to coordinate efforts.

Professional activity is classified depending on the goal: Gnostic (cognitive), the goal of transformation or research, and the second and third goals are associated with identifying the problem and finding new ways and solutions. Transforming activity is associated with each class of things, phenomena, processes, and people. Accordingly, legal activity implies, first of all, the ability of its subject to determine, solve both professional and legal problems, as well as be able to find methods to solve these problems.

Regarding the third factor in our opinion seems relevant legal competency incorporation as an integral part of the structure of subjective competence properties.

The structure of objective and subjective properties of a student's legal competence can be represented by the following blocks of characteristics (figure 2):

- subjective properties include the individual abilities of the future bachelor and his qualities, which determine his capabilities, legal skills and knowledge of both a general nature and professional sphere (independent work with legal documents and the ability to extract the necessary information, the implementation of professional activities based on legal norms, etc.);
- objective properties include a set of theoretical knowledge and skills necessary for the implementation of professional activities.

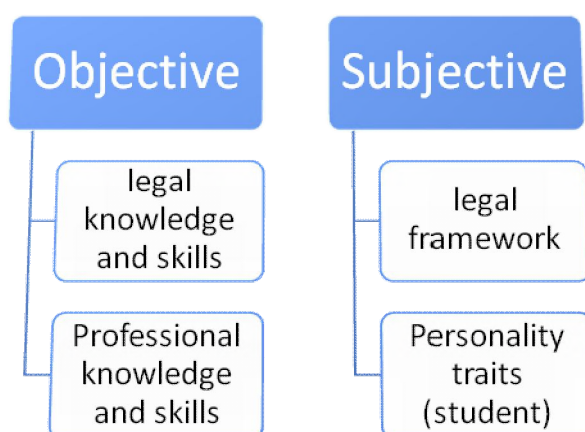


Figure 2 - The structure of the subjective properties of legal competence

In our studies we went from understanding professional competence as a systemic and integrated personality trait of a student, which characterizes the depth of his knowledge in the legal and legislative fields of knowledge, professional skills, personal experience and education of the future bachelor, aimed at perspective, self-confident and capable to achieve good results and quality

in professional activities. At the same time M.E. Polyakova believes that “legal competence is a holistic education of his personality, reflecting the willingness to solve problems requiring legal knowledge, as well as their use in professional activities” [14]. Consequently, the legal competence of a bachelor of technical profile is the result of education and study, which includes a set of legal knowledge, skills and abilities that he has mastered, formed competence, readiness for interaction with state and law enforcement bodies of the company.

Legal competence includes four components: motivational-value, cognitive, communicative and reflective (figure 3).

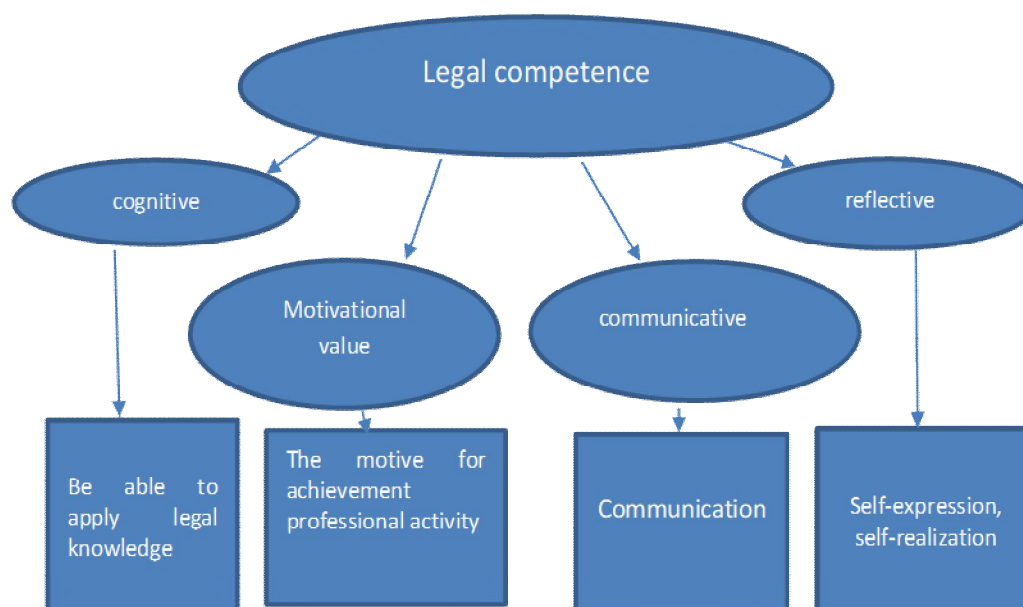


Figure 3 - The structure of legal competence

In this case, the second direction of the development of legal knowledge seems to be the most relevant, because legal knowledge is defined in terms of social reality, behavior and actions of people. The level of development of the cognitive component is determined by the completeness, depth, systematic knowledge in the field of legal norms.

The motivational-value component includes tasks, goals, needs for professional training of a student, his improvement, self-education, personal development. Also, installations based on the updating of values in professional activities and everyday life.

In the process of teaching legal disciplines, students should get an idea of the following legal values:

- know the law, understand its meaning;
- respect for human rights and freedoms;
- respect for the rules and regulations;
- equality of people before the law;
- respect for national traditions and culture, universal values;
- civil liability;
- ability to behave in difficult legal situations;
- readiness for a reasonable compromise;
- tolerance, etc.

The value system is the universally recognized measures (norms) formed in society, which are the highest expression of the value system. The difference between values and generally accepted



measures is that values are abstract, general concepts, while generally accepted norms are criteria or the main principles of behavior for people in certain situations.

The value system formed and established in society plays a huge role, since it affects the content of norms. Although all norms reflect social values, many norms exist longer than the conditions that led to their emergence. Unlike norms, whose influence is easily replaced in everyday behavior, values are sometimes more difficult to identify. Human rights are a universal value that allows changing all the most important phenomena and events occurring in society and in the world. The content of a particular value is revealed through a system of ideas. Such an idea is the highest value - dignity and human rights as a consolidating principle of the moral and legal orientation of society. In human rights, the complementarity of law and morality is about reproduction and protection of the universally valid values of civilized activity and human communication. Aristotle in his work "Rhetoric" wrote about such meanings as "common to all, recognized as such by all nations, even if there is no connection between them and no agreement on this. Therefore, we can say that human rights are an ethical and legal construction, thereby emphasizing the coexistence of legal and ethical elements here.

Thus, it can be argued that human rights are an integral element of a common moral approach to a person, the attitude towards him as an independent person, free and equal. Therefore, at the first stage, it is necessary to familiarize yourself with the fundamentals of professional work, the student's knowledge of the possibilities and methods of obtaining legal advice, and the possession of the basic methods of legal work.

The formation of the motivational-value component in students begins with the appropriation of value by the individual, that is, the formation of a value attitude to law and legislation occurs. The second stage is a reassessment of values, understanding of one's place and role in the world. The image "I am a citizen respecting the law" is formed, through which he predicts his future. This level is characterized by building a hierarchy of values and a life perspective - the "image of the future." This image combines knowledge of human rights and freedoms and personality characteristics as a professional and competent specialist.

The formation of the motivational-value component of legal competence requires not only the external circumstances of training, but also the activation of internal motives in the learning process: motives, needs, value orientations, aspirations, claims. Human rights act as a personally significant value, which in turn affects the formation of a student's legal competence.

The communicative component is manifested in the ability to establish interpersonal relationships, coordinate their actions with the actions of other subjects of law, choose the optimal communication style in various situations, master the means of verbal and non-verbal communication. Communicative abilities include: the ability to understand the relationship of people, adequately perceive the situation of communication, the ability to cooperate, the ability to defend one's point of view, the ability to predict the results of communication, to know the basic methods of communication, the ability to avoid conflicts in communication. In this connection, the activity of any student, as a future specialist, involves the inclusion of the following skills in the communicative component: the ability to conduct business meetings, negotiations, conversations, mastery of business etiquette and speech culture, the ability to listen.

The reflective component is manifested in the ability to consciously control the results of their activities and the level of their own development in the framework of the realization and protection of their rights, freedoms and duties. The reflective component is realized through the qualities and characteristics of the person: creativity, initiative, focus on cooperation, self-confidence, a tendency to introspection, the ability to improvise, anticipate, initiative, critical and innovative reflection and forecasting of the results of one's activity and relations, as well as legal knowledge, abilities and skills.

Conclusion

Considering the structure of legal competence as a unity of its components, it is possible to assess the degree of its formation according to the following criteria:

- initiation of communication, active inclusion in communication (motivational-value component);
- application of legal knowledge (in the field of human and civil rights) in solving professional situations, well-reasoned expression of opinions based on the norms of law and legislation (cognitive component);
- productive participation in communication, tolerant perception of the partner (communicative components);
- adequate self-esteem, correction of their own behavior; influence on the opinions of others (reflective component).

These criteria for assessing the formation of legal competence serve as a starting point for determining the levels of development of this quality among university students.

Thus, education should be aimed at developing legal competence for a future graduate, in particular:

- responsibility for maintaining the welfare and condition of society;
- mastering by young generations of basic social skills, practical skills in the field of social relations;
- social mobility in society, including through the development by students of a quick change in social roles;
- skills to assert their rights, participate in the creation and activities of public organizations;
- tolerance, tolerance for the opinions of others, the ability to conduct a dialogue, seek and find meaningful compromises;
- knowledge of fundamental legal norms and skills to use the capabilities of the legal system of the state.

Legal competence consists of four main components: motivational and value; cognitive; communicative; reflective. These criteria together determine the level of formation of the legal competence of university students. Moreover, the content of legal knowledge should be adequate to the professional activities of the future bachelor and only if this condition is met, will this knowledge contribute to the development of their legal competence.

Consequently, the process of forming the legal competence of technical students is purposeful, phased in nature and represents a system of organizational methods for the consistent coordination of the educational, cognitive and practical activities of a student of a professional legal orientation and is an ordered set of actions, operations and procedures that provide instrumental achievement of the predicted result.

REFERENCES

- [1] Джури́нский А.Н. Высшее образование в современном мире. Тренды и проблемы / А.Н. Джури́нский. – М.: Прометей, 2017. – 220 с.
- [2] Boardman, C. (2016). Designing the New American University by Michael Crow and William Dabars: a primer for technology transfer academics, agencies, and administrators. *The Journal of Technology Transfer*, vol. 41, 1, 173–178. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s10961-015-9437-4>
- [3] Halpern-Manners, A., Warren, J.R., Raymo, J.M., & Nicholson, D.A. (2015). The Impact of Work and Family Life Histories on Economic Well-Being at Older Ages. *Social Forces*, vol. 93, 4, 1369-1396. Retrieved from <https://doi.org/10.1093/sf/sov005>
- [4] Heckhausen, J., & Wrosch, C. (2016). Challenges to developmental regulation across the life course: What are they and which individual differences matter? *International Journal of Behavioral Development*, vol. 40, 2, 145–150. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/0165025415588796>



- [5] Геворкян Т.В. История формирования и развития правовой культуры населения / Т.В. Геворкян // Известия Оренбургского государственного аграрного университета. - 2014. - № 3. - С. 236-239.
- [6] Рябышева Е.Н. Особенности развития правовой компетентности современного специалиста / Е.Н. Рябышева, Н.И. Плаксина // Научно-исследовательские публикации. -2015. - Т. 1. - №1(21). – С.13-19.
- [7] Образцов П.И. Методология, методы и методика педагогического исследования: учеб. пос. / П.И. Образцов. – Орел: Орловский гос. ун-т им. И.С. Тургенева, 2016. – 134 с.
- [8] Колесникова Г. И. Методология психолого-педагогических исследований: учеб. пос. / Г.И. Колесникова. - 2-е изд. – М.: Юрайт, 2019. - 261 с.
- [9] Исаев Е.И. Психология образования человека. Становление субъектности в образовательных процессах: монография / Е.И. Исаев, В.И. Слободчиков. - М.: Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, 2014. - 432 с.
- [10] Майгельдиева Ш.М. К вопросу о понятиях компетенции, компетентности и компетентностном подходе к обучению / Ш.М. Майгельдиева // Вестник КазНПУ им. Абая. Сер. Педагогические науки. - 2016. - № 1. - С. 76–80.
- [11] Мусалимов Т.К. О педагогических условиях формирования правовой компетентности студентов технического факультета вуза / Б.Б.Бермухамбетова, В.А. Барков // Вестник ЕАГИ. - 2018. - № 4. – С. 94-97.
- [12] Heckhausen, J., Shane, J., & Kanfer, R. (2017). Competence and motivation at work throughout adulthood: Making the most of changing capacities and opportunities. In A. Elliot, C. S. Dweck, & D. Yeager (Eds.), *Handbook of Competence and Motivation: Theory and Application* (2nd ed.; pp. 449-470). New York, NY: Guilford Press.
- [13] Барабанова С.В. Новые подходы к формированию правовой компетентности в инженерной педагогике / С.В. Барабанова, Р.И. Зинурова // Высшее образование в России. - 2017. - №7. - С. 138-146.
- [14] Полякова М.Е. Формирование правовой компетентности студентов технического вуза / М.Е. Полякова // Мир науки, культуры, образования. - 2017. - №3 (64). – С.23-25.

REFERENCES

- [1] Dzhurinskij, A.N. (2017). *Vysshee obrazovanie v sovremennom mire. Trendy i problem* [Higher education in the modern world. Trends and challenges]. Moscow: Prometej [in Russian].
- [2] Boardman, C. (2016). Designing the New American University by Michael Crow and William Dabars: a primer for technology transfer academics, agencies, and administrators. *The Journal of Technology Transfer*, vol. 41, 1, 173–178. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s10961-015-9437-4> [in English].
- [3] Halpern-Manners, A., Warren, J.R., Raymo, J.M., & Nicholson, D.A. (2015). The Impact of Work and Family Life Histories on Economic Well-Being at Older Ages. *Social Forces*, vol. 93, 4, 1369-1396. Retrieved from <https://doi.org/10.1093/sf/sov005> [in English].
- [4] Heckhausen, J., & Wrosch, C. (2016). Challenges to developmental regulation across the life course: What are they and which individual differences matter? *International Journal of Behavioral Development*, vol. 40, 2, 145–150. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/0165025415588796> [in English].
- [5] Gevorkjan, T.V. (2014). *Istorija formirovaniya i razvitija pravovoj kul'tury naselenija* [History of formation and development of legal culture of the population]. *Izvestija Orenburgskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta* - News of the Orenburg state agrarian University, 3, 236-239 [in Russian].
- [6] Rjabysheva, E.N., & Plaksina, N.I. (2015). *Osobennosti razvitija pravovoj kompetentnosti sovremennogo specialista* [Features of the development of legal competence of a modern specialist]. *Nauchno-issledovatel'skie publikacii* - Research publications, Vol. 1, 1(21), 13-19 [in Russian].
- [7] Obrazcov, P.I. (2016). *Metodologija, metody i metodika pedagogicheskogo issledovanija* [Methodology, methods and methodology of pedagogical research]. Orel: Orlovskij gos. un-t im. I.S. Turgeneva [in Russian].
- [8] Kolesnikova, G.I. (2019). *Metodologija psihologo-pedagogicheskikh issledovanij* [Methodology of psychological and pedagogical research]. (2d ed.). Moscow: Jurajt [in Russian].
- [9] Isaev, E.I., & Slobodchikov, V.I. (2014). *Psihologija obrazovanija cheloveka. Stanovlenie sub#ektnosti v obrazovatel'nyh processah: monografija* [Psychology of human education. The development



of subjectivity in the educational process]. Moscow: Pravoslavnyj Svjato-Tihonovskij gumanitarnyj universitet [in Russian].

[10] Majgel'dieva, Sh.M. (2016). K voprosu o ponjatijah kompetencii, kompetentnosti i kompetentnostnom podhode k obucheniju [On the issue of the concepts of competence, competence and competence approach to training]. Vestnik KazNPU im. Abaja. Ser. Pedagogicheskie nauki - Bulletin of KazNPU named after Abaya. Ser. Pedagogical science, 1, 76–80 [in Russian].

[11] Musalimov, T.K., Bermuhambetova, B.B., & Barkov, V.A. (2018). O pedagogicheskikh uslovijah formirovaniya pravovoj kompetentnosti studentov tehničeskogo fakul'teta vuza [On the pedagogical conditions for the formation of legal competence of students of the technical faculty of the University]. Vestnik EAGI - Bulletin of EAGI, 4, 94-97 [in Russian].

[12] Heckhausen, J., Shane, J., & Kanfer, R. (2017). Competence and motivation at work throughout adulthood: Making the most of changing capacities and opportunities. In A. Elliot, C. S. Dweck, & D. Yeager (Eds.), Handbook of Competence and Motivation: Theory and Application (2nd ed.; pp. 449-470). New York, NY: Guilford Press [in English].

[13] Barabanova, S.V., & Zinurova, R.I. (2017). Novye podhody k formirovaniyu pravovoj kompetentnosti v inženernoj pedagogike [New approaches to the formation of legal competence in engineering pedagogy]. Vysshee obrazovanie v Rossii - Higher education in Russia, 7, 138-146 [in Russian].

[14] Poljakova, M.E. (2017). Formirovanie pravovoj kompetentnosti studentov tehničeskogo vuza [Formation of legal competence of technical University students]. Mir nauki, kul'tury, obrazovaniya - World of science, culture, education, 3(64), 23-25 [in Russian].

Бермухамбетова Б.Б., Мұсалимов Т.Қ., Есекешова М.Д., Ғұмаров Ғ.С. КӘСІБИ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ БАКАЛАВРЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ КОМПОНЕНТТЕРІ

Андатпа. Бұл жұмыста инженерлік-техникалық бейіндегі бакалаврларды дайындау барысында кәсіби құқықтық құзыреттілікті қалыптастыруға қатысты аспектілер қарастырылады. Қазіргі маман тек кәсіби сауатты ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік құзыретті, сонымен қатар жиі – заң жүзінде сауатты болуы, ұйымдастыра білуі, басқара білуі және өзіне бағынуы, жанжалдарды шешуі және қолданыстағы заңнамалық база мен т. б. шеңберінде шешімдер қабылдауы тиіс. Бұл үшін маман заңнамалық және өзге де нормативтік-құқықтық актілерді білуі, оларды практикалық кәсіби қызметте тиімді қолдана білуі қажет. Зерттеу мақсаты: кәсіби оқыту процесінде бакалаврлардың құқықтық құзыреттілігін қалыптастырудың құрылымдық компоненттерінің мәні мен қасиеттерін анықтау. Теориялық зерттеудің жеке міндеттерін шешу кезінде зерттеу мәселесі бойынша әдіснамалық, философиялық, социологиялық, психологиялық, педагогикалық әдебиеттерді талдау, жоғары білім туралы заңнамалық және нормативтік-құқықтық құжаттарды зерделеу және техникалық сала мекемелерінің жұмыс істеуі, зерттеу пәні бойынша алынған ақпаратты синтездеу және жинақтау сияқты әдістер кешенді пайдаланылды. Құқықтық құзыреттіліктің құрылымы, сондай-ақ құқықтық құзыреттіліктің объективті және субъективті қасиеттері ашылады. Құқықтық құзыреттілік инженерлік-техникалық мамандықтардың болашақ бакалаврының білім, білік, дағды және жеке қасиеттерінен тұратын күрделі, интегративті білім ретінде ұсынылады. Сонымен қатар, құқықтық білімнің мазмұны болашақ бакалаврдың кәсіби қызметіне барабар болуы тиіс және тек осы шарттарды сақтаған жағдайда ғана бұл білім оның құқықтық құзыреттілігін дамытуға ықпал етеді.

Кілт сөздер: құзыреттілігі; бағалау критерийлері; білім беру процесі; құқықтық құзыреттілік; құқықтық дайындық; кәсіби қызмет; құқықтық құзыреттіліктің қалыптасуы.

Бермухамбетова Б.Б., Мусалимов Т.К., Есекешова М.Д., Гумаров Г.С.
**СТРУКТУРНЫЕ КОМПОНЕНТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОВОЙ
КОМПЕТЕНТНОСТИ БАКАЛАВРОВ В ПРОЦЕССЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО
ОБУЧЕНИЯ**

Аннотация. В данной работе рассматриваются аспекты, касающиеся формированию профессиональной правовой компетентности в ходе образовательного процесса подготовки бакалавров инженерно-технического профиля. Современный специалист должен быть не только профессионально грамотным, но и социально компетентным, а ещё часто – юридически грамотным, уметь организовывать, руководить и самому подчиняться, разрешать конфликты и принимать решения в рамках существующей законодательной базы и т.д. Для этого специалисту необходимо знать законодательные и иные нормативно-правовые акты, уметь эффективно применять их в практической профессиональной деятельности. Цель исследования: определить сущность и свойства структурных компонентов формирования правовой компетентности бакалавров в процессе профессионального обучения. При решении частных задач теоретического исследования были комплексно использованы такие методы, как анализ методологической, философской, социологической, психологической, педагогической литературы по проблеме исследования, изучение законодательных и нормативно-правовых документов о высшем образовании и функционировании учреждений технической сферы, синтез и обобщение полученной информации по предмету исследований. Раскрываются структура правовой компетентности, а также объективные и субъективные свойства правовой компетентности. Правовая компетентность представляется как сложное, интегративное образование, состоящее из комплекса знаний, умений, навыков и личностных качеств будущего бакалавра инженерно-технических специальностей. Более того, содержание правовых знаний должно быть адекватно профессиональной деятельности будущего бакалавра и только при соблюдении этого условия эти знания будут способствовать развитию его правовой компетентности.

Ключевые слова: компетентность; критерии оценки; образовательный процесс; правовая компетентность; правовая подготовка; профессиональная деятельность; сформированность правовой компетентности.

ӨОЖ 374.3

FTAXP 06.81.23

DOI 10.37238/1680-0761.2020.79(3).5

Сырым Ж.С., Шуйншкалиева Г.С.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

E-mail: zhalel.syrym@mail.ru, gulzhanar2708@gmail.com

**ОЛИМПИАДА ЕСЕПТЕРІН ШЕШУДЕГІ ОҚУШЫЛАРДЫҢ
ФУНКЦИОНАЛДЫ САУАТТЫЛЫҒЫ**

Аңдатпа. Мақалада жалпы білім беретін мектеп оқушыларының физика пәнінен олимпиада тапсырмаларын шешу кезіндегі функционалды сауаттылығының маңызы туралы айтылады. Күрделі олимпиадалық есептерді шешу үшін оқу сауаттылығы, ғылыми-жаратылыстану және математикалық сауаттылықтың қажеттілігі бірнеше мысалдар арқылы түсіндіріледі. Физикалық есептерді шығару әдістемесінің теориялық аспектілері көрсетілген.



Төрт күрделі есепті шешудің оқушыға арналған алгоритмі берілген. Оқушыларға есептерді шешуді оқытуда жете түсінікті әдіспен, шығындалған еңбек пен уақытты едәуір мөлшерде қысқартуға мүмкіндік беретін әдіс-тәсілдер үйрету маңызды. Мұнда оқушының іс-әрекеттерінің реті нақты да, айқын көрсетілген. Сондай-ақ, есептер шешіміне толық, жан-жақты талдау жасалған. Мақала республикалық пәндік олимпиаданың бастапқы кезеңдеріне тұңғыш рет қатысушы 9-сынып оқушыларына және оларды олимпиадаға дайындаушы физика пәні мұғалімдеріне арналған.

Кілт сөздер: олимпиада; физика; функционалды сауаттылық; математикалық сауаттылық; ғылыми-жаратылыстану сауаттылығы; 3-ші ғарыштық жылдамдық; параболалық жылдамдық; серіппеде айналатын шар; резистор; диод; линза; фокус қашықтығы; теңбүйірлі тікбрышты үшбұрыш; кескін.

Kipicne

Функционалдык сауаттылық дегеніміз – адамдардың әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық қызметтерге белсене араласуы, яғни бүгінгі жаһандану дәуіріндегі заман ағымына, жасына қарамай ілесіп отыруы, адамның өзін әрдайым жетілдіріп отыруы. Ондағы басты мақсат жалпы білім беретін мектептерде Қазақстан Республикасының зияткерлік, дене және рухани тұрғысынан дамыған азаматын қалыптастыру, оның әлемде әлеуметтік бейімделуі болып табылады, яғни оқушылардың мектепте алған білімдерін өмірде тиімді қолдануына үйрету [1].

Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы ұсынған «12 жылдық білім беру жағдайында оқушылардың функционалдык сауаттылығын қалыптастырудың тұжырымдамалық тұғырларында» былай деп көрсетілген [2]. Функционалдык сауаттылықты дамыту аясында физика мен математика пәндер мазмұны төмендегідей біліктілікті қамтамасыз етуі тиіс:

–математика мен физиканың мазмұнын басқа ғылымдармен интеграциялау негізінде біртұтастық және қоршаған орта құбылыстарының өзара байланысы туралы дүниетанымын қалыптастыру [3];

–оқушылардың математика мен физиканың әлемдегі орнын анықтау мен түсіну қабілетін қалыптастыру, қоршаған ортадағы мәселелерді аталған ғылым әдістері арқылы шешу;

–статистикалық мәліметтер, шамаларды өлшеу, логикалық құрылған дәлелдерді көрсету негізінде ұсынысын негіздеу үшін физика-математикалық білімді қолдану қабілетін дамыту [4];

–табиғи, әлеуметтік, өндірістік-техникалық құбылыстар мен процестерді зерттеу үшін физика заңдарына сүйене білу білігін қалыптастыру;

–түрлі бағыттағы ғылыми жобаларды орындау барысында және заттың сандық параметрін анықтауда түрлі математикалық әдістерге сүйене білудің жүйелі білігін қалыптастыру [5].

Мектеп оқушыларының функционалды сауаттылығы 3 бағытты қамтиды. Олар: 1) оқу сауаттылығы; 2) ғылыми-жаратылыстану сауаттылығы; 3) математикалық сауаттылық. Физика пәнінен функционалды сауатты оқушы осы 3 бағыттағы сауаттылығын тең ұстап, өзіне берілген кез келген тапсырманы табысты орындап шыға алады. Оқушының физика пәнінен функционалды сауаттылығын дәлелдейтін маңызды жобалардың бірі - жыл сайын «Дарын» Республикалық ғылыми-практикалық орталығы кезең-кезеңмен ұйымдастыратын жалпы білім беретін мектеп оқушыларының пәндік олимпиадалары. Мақалада 2020 жылғы 9-сынып оқушыларына ұсынылған аймақтық олимпиада тапсырмаларын функционалды сауатты оқушының қалай талдауы қажеттігі айтылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Осы тақырыптағы мақаланы жазу үшін жүргізілген зерттеу жұмыстарының негізгі нысаны - физика пәні бойына олимпиадаға қатысушы дарынды оқушылар. Дарынды балалармен жұмысты ұйымдастыратын Республикалық ғылыми-практикалық «Дарын» орталығының облыстық филиалының архивінде жұмыс жасап, 2019-2020 оқу жылындағы 9 сынып оқушыларына ұсынылған облыстық олимпиада материалдарымен таныстым.

1 - Кесте – 2019-2020жж. облыстық олимпиада қорытындысы

№	Қатысушының аты-жөні	ұпай			Орны
		I-тур	II-тур	жиынтығы	
1	Умбетова Боткөз	2			
2	Бобришов Роман	4,5	2	6,5	Алғыс хат
3	Маканова Гулнур	0			
4	Мертен Кенжехан	0			
5	Қадыров Сұңғат	1			
6	Мұрат Армат	3	4,5	7,5	III орын
7	Есенжол Дәулет	3	2	5	Алғыс хат
8	Қазенова Жанерке	1			
9	Қоныс Нұржігіт	13,5	7	20,5	II орын
10	Темрешова Аружан	1,75			
11	Иргалиева Жанель (ШОР)	2,5			
12	Уксукбаев Тимур	27,5	4,5	32	I орын
13	Самат Еламан	4,75	0	4,75	Алғыс хат
14	Жалекен Саят	3,25	5,5	8,75	III орын
15	Батыр Аида	4	4,5	8,5	III орын
16	Трофимов Роман	2			
17	Тасбай Ақжол	2			
18	Васюра Руслан	3	6,5	9,5	II орын
19	Шамғалиева Толқын	2			
20	Усенов Тамерлан	2			

Олимпиадаға 20 оқушы қатынасқан. Оларға жалпы ұпай саны 30 ұпайды құрайтын 4 есепті шешу ұсынылған. Олимпиада қорытындысы туралы хаттаманы зерттеу нәтижесінде теориялық I турдан олимпиадаға қатысушылардың 50 пайызы төменгі 0-2 ұпай аралығында, 10 пайызы ғана жоғарғы (27,5 және 13,5) ұпайды жинаған. Жүлделі орындарды жеңіп алған оқушылардың жинаған қорытынды ұпай саны төмендегідей:

I орын алған оқушы – Уксукбаев Тимур 32 ұпай

II орын алған оқушылар – Қоныс Нұржігіт 20,5 ұпай, Васюра Руслан – 9,5 ұпай

III орын алған оқушылар – Мұрат Армат 7,5 ұпай, Жалекен Саят 8,75 ұпай, Батыр Аида 8,5 ұпай

Оқушылардың жұмыстарымен танысу барысында өте төмен нәтиже көрсеткен пайыз оқушының функционалды сауаттылықтарының деңгейі де төмендігі көрініп тұрды. Жүлделі орын алған оқушылардың жиған ұпайлары бойынша да олардың да функционалды сауаттылығы жоғары деңгейде деп қорытынды жасауға келмес.

Жалпы, зерттеу нәтижесі дарынды оқушылармен жұмысты ұйымдастыру, жүргізу жағдайында оқушылардың функционалды сауаттылығын жетілдіру, жоғары деңгейге көтеру

- физика пәні мұғалімдерінің, олимпиада жаттықтырушыларының, «Дарын» орталығының кезек күттірмейтін, басты назарда ұстайтын мәселесі болуы қажеттігін көрсетті.

Зерттеу нәтижелері

Есеп 1 [9 ұпай]. Ғарыштық жылдамдықтар, ғарыштық объектілердің аспан денелері мен олардың жүйелерінің гравитациялық өрістеріндегі қозғалыстарының ерекше сындарлы жылдамдықтары ретінде қолданылады. Үшінші ғарыштық жылдамдық, зымыран Күн жүйесі шеңберін тастап, шексіздікке кетіп қалуы үшін, оған Жерге қатысты берілетін минимальды жылдамдық болып табылады. Зымыран, Жердің Күннің айналасындағы орбиталдық қозғалысының бағытына θ бұрыш жасай отырып, жердің тартылысы әсер ететін аймақтан шығады деп ұйғарайық. Үшінші ғарыштық жылдамдықтың жуық мәнін табыңыз. Зымыранға Жер мен Күннен басқа ешбір денелер әсер етпейді деп есептеңіз. Жердің массасы мен радиусының сандық мәндері сәйкесінше, $M_{\text{жер}} = 5,97 \cdot 10^{24}$ кг, $r_{\text{жер}} = 6400$ км, зымыранның Күнге қатысты қозғалысының айналмалы жылдамдығының мәні $V_{\text{айн}} = 29,8$ км/с, $G = 6,67 \cdot 10^{-11}$ гравитациялық тұрақты [6].

Есепті шешу үшін оқушының жасайтын іс-әрекеттерінің алгоритмі:

1) есептің мазмұнын сауатты оқып, болып жатқан физикалық құбылысты-зымыранның қозғалыс сипатын ойша елестетіп, суретін салуына да болады. Бұл-оқу сауаттылығы.

2) Зымыран қозғалысының сипатына қарай қандай заңдар мен заңдылықтарды қолдану қажеттігін айқындайды. Механикалық энергияның сақталу заңын, бүкіләлемдік тартылыс заңын, ЖЖС-нің қозғалысын білу- бұл-ғылыми-жаратылыс тану сауаттылығы.

3) Формулаларды қорытып шығару үшін жай алгебралық өрнектерді түрлендіру, қысқаша көбейту формулалары, тригонометриялық өрнектерді түрлендіру, тригонометриялық функциялардың әр түрлі бұрыштарға сәйкес мәндерін табу сияқты математикалық сауаттылықтар қажет болады.

Шешуі: Жерге қатысты жылдамдықтарды кіші әріптермен, Күнге қатысты жылдамдықтарды үлкен әріптермен белгілейміз. Зымыранның қозғалысын екі кезеңге бөлеміз. Бірінші кезеңдегі қозғалысты қозғалмайтын Жермен байланысқан санақ жүйесінде қарастырамыз. Жуықтап алғанда, Жер центрінің үдемелі қозғалысынан пайда болатын инерция күші Күннің гравитациялық тартылыс күшімен толықтай компенсацияланады деп есептейміз. Жердің массасы M зымыран массасымен m салыстырғанда шексіз үлкен деп есептеп, энергияның сақталу заңына сәйкес теңдеу:

$$\frac{m\vartheta^2}{2} - G \frac{Mm}{r} = \frac{m\vartheta_{\infty}^2}{2}$$

Мұндағы, ϑ_{∞} - зымыранның Жердің тартылыс аймағынан шыққан мезеттегі жылдамдығы. Параболалық жылдамдық, ол зымыранның айналмалы қозғалысының жылдамдығы бүкіл әлемдәк тартылыс заңынан $\vartheta_{\text{айн}}^2 = \frac{GM}{r}$, болғандықтан, жоғарыдағы энергия теңдеуі $\frac{m\vartheta^2}{2} - m\vartheta_{\text{айн}}^2 = \frac{m\vartheta_{\infty}^2}{2}$ түрде жазылады. Осыдан, $\vartheta_{\infty}^2 = \vartheta^2 - 2\vartheta_{\text{айн}}^2$. Зымыран Жердің тартылыс өрісінен шыққаннан бастап, қозғалыстың 2 кезеңіне өтеді. Тыныштықтағы Күнмен байланысқан санақ жүйесіндегі зымыранның жылдамдығы ϑ айналмалы қозғалысының $\vartheta_{\text{айн}}$ және жер өрісінен шығар мезеттегі ϑ_{∞} жылдамдықтарының векторлық қосындысына тең.

$$\vec{\vartheta} = \vec{\vartheta}_{\text{айн}} + \vec{\vartheta}_{\infty}$$

Бұл жылдамдықтың қозғалыс бағытындағы проекциясы:



$$\vartheta^2 = \vartheta_{\text{айн}}^2 + 2\vartheta_{\text{айн}}\vartheta_{\infty}\cos\theta + \vartheta_{\infty}^2$$

3-ші ғарыштық жылдамдықты анықтау үшін зымыранның Күнге қатысты жылдамдығы немесе параболалық жылдамдығы мен айналмалы жылдамдығы арасындағы байланысты ескереміз. $\vartheta = \vartheta_{\pi} = \sqrt{2} \vartheta_{\text{айн}}$; Мұндағы, ϑ_{π} – параболалық жылдамдық, ал $\vartheta_{\text{айн}}=29,8\text{ км/с}$ – зымыранның Күнге қатысты айналмалы қозғалысының жылдамдығы немесе Жердің Күнді айналу жылдамдығы [7].

Сонда, зымыранның жылдамдығын анықтайтын жоғарыдағы өрнек мынадай түрде жазылады.

$$2\vartheta_{\text{айн}}^2 = \vartheta_{\text{айн}}^2 + 2\vartheta_{\text{айн}}\vartheta_{\infty}\cos\theta + \vartheta_{\infty}^2$$

$$\vartheta_{\text{айн}}^2 - 2\vartheta_{\text{айн}}\vartheta_{\infty}\cos\theta + \vartheta_{\infty}^2 = 0;$$

$$\text{Осыдан, } \vartheta_{\infty} = (\sqrt{1 + \cos^2\theta} - \cos\theta) \cdot \vartheta_{\text{айн}};$$

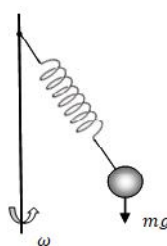
$$\text{Сонымен, зымыранның жылдамдығы } \vartheta^2 = (\sqrt{1 + \cos^2\theta} - \cos\theta)^2 \cdot 2\vartheta_{\text{айн}}$$

3-ші ғарыштық жылдамдықтың минимал мәнін $\theta=0$ (зымыран жер орбитасының қозғалыс бағытымен ұшырылғанда), максимал мәнін $\theta=\pi$ (зымыран жер орбитасының қозғалыс бағытына қарсы ұшырылғанда) жағдайлары үшін анықтаймыз.

$$V_{\min} = \sqrt{(\sqrt{2} - 1)V_{\text{айн}}^2 + 2\vartheta_{\text{айн}}^2} \approx 16,7 \text{ км/с}$$

$$V_{\max} = \sqrt{(\sqrt{2} + 1)V_{\text{айн}}^2 + 2\vartheta_{\text{айн}}^2} \approx 72,7 \text{ км/с}$$

Есеп 2 [7 ұпай]. Қатаңдығы және бастапқы ұзындығы l_0 болатын серіппеге массасы m шарик ілінген. Жүйе, центрден тепкіш машина платформасының центрінің үстінде, орналасқан (1-суретті қараңыз). Машинаны іске қосып, қозғалтқан кезде, шарик онымен бірге ω бұрыштық жылдамдықпен айнала бастайды. Серіппені идеал деп есептеп, серіппе мен вертикаль арасындағы бұрышты анықтаңыз [8].



1-Сурет

Есепті шешу үшін оқушының жасайтын іс-әрекеттерінің алгоритмі:

1) есептің мазмұнын сауатты оқып, болып жатқан физикалық құбылысты-серіппедегі шариктің қозғалыс сипатын сурет бойынша елестетіп, қозғалыс кезінде серіппенің деформацияға ұшырайтынын ұғынады. Бұл-оқу сауаттылығы.

2) Серіппе деформацияға ұшыраса, Гук заңын және серіппе вертикаль бойымен созылатынын, ал шариктің горизонталь жазықтықта айналатынын ескеріп, шарикке әсер ететін серпімділік күшін екі бағытқа проекциялайды;



3) Шариктің айналу радиусын табу үшін сүйір бұрыштың синусының анықтамасын және алгебралық өрнектерге түрлендірулер жасау арқылы есептің шешіміне жетеді.

Шешуі: Шарик айналғанда серіппе созылады, серіппенің керілу күші $T=k(l-l_0)$ Керілу күшінің осьтердегі проекциялары: $T\cos\alpha=mg$; $T\sin\alpha=m\omega^2 r$ Шариктің айналу радиусы $r=l\sin\alpha=(l_0+T/k)\sin\alpha$.

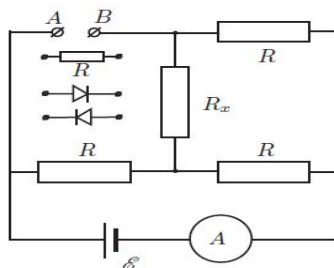
Радиус өрнегін орнына қойып математикалық түрлендірулер жүргізіп, серіппе мен вертикаль арасындағы бұрышты табамыз.

$$T\sin\alpha=m\omega^2 (l_0+T/k)\sin\alpha;$$

$$mg/\cos\alpha=m\omega^2 (l_0+mg/k\cos\alpha) \quad g=\omega^2\cos\alpha(l_0+mg/k\cos\alpha) = l_0\omega^2\cos\alpha + mg\omega^2/k$$

$$l_0\omega^2\cos\alpha=g- mg\omega^2/k; \quad \cos\alpha=g/l_0\omega^2 (1 - m\omega^2/k).$$

Есеп 3 [7 ұпай]. Суретте келтірілген тізбектің және нүктелеріне, резистор немесе диод қосуға болады. Резистордың кедергісі R -ға тең және ол тура қосылу кезіндегі диодтың кедергісіне дәлме-дәл сәйкес келеді, ал кері қосылу кезіндегі диодтың кедергісі берілген R -дан анағұрлым артық. Қосылудың мүмкін болатын үш тәсілінің әрқайсысы үшін амперметр көрсеткішінің кедергіден тәуелділігін табыңыз. Алынған тәуелділіктердің графиктерін тұрғызыңыз [9].



2-Сурет

Есепті шешу үшін оқушының жасайтын іс-әрекеттерінің алгоритмі:

1) есептің мазмұнын сауатты оқып, болып жатқан физикалық құбылысты-қарапайым резистор мен жартылай өткізгішті диодтың тізбекке қосылу ерекшеліктеріне сәйкес тізбектің жалпы кедергісінің өзгеретінін зерделей білуі керек.

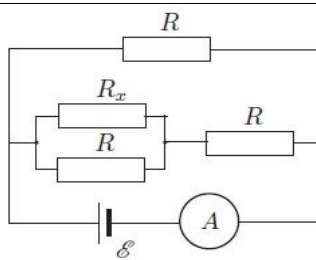
2) Тізбекке өткізгіштердің аралас қосылуының әр түрлі жағдайының эквивалентті схемаларын сызып, тізбектің жалпы кедергісін есептейді және Ом заңын қолданып, ток күшінің белгісіз кедергіге тәуелділігін тағайындайды.

3) Функцияның графигін математикалық білімі мен сауаттылығына сүйене отырып тұрғызады.

Шешуі:

1 жағдай. Егер А және В нүктелеріне R кедергіні қосатын болсақ, тізбек симметриялы болады да, R_x кедергіге түсетін кернеу нөлге тең болады. Онда тізбектің жалпы кедергісі өзара тізбектелген $2R$ кедергінің параллель қосылуынан алынып, жалпы кедергі R болады да, тізбектегі ток күші $I = \frac{E}{R}$, R_x кедергіге тәуелді емес.

2жағдай. Егер диодты тура бағытта қоссақ, кедергісін ескермеуге болады. Бұл жағдайдағы тізбектің эквивалентті схемасы 3-суретте көрсетілген.

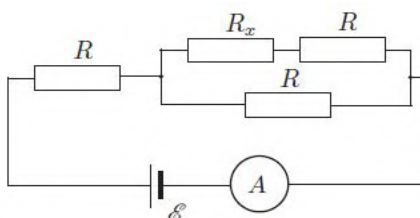


3-Сурет

Бұл жағдайдағы тізбектің жалпы кедергісі $R_{ж} = R \cdot \frac{2R_x + 2R}{3R_x + 2R}$

Онда, тізбектегі ток күші $I = \frac{\varepsilon}{R} \cdot \frac{3R_x + 2R}{2R_x + 2R}$,

3 жағдай. Егер диодты кері бағытта қоссақ, тізбектің эквивалентті схемасы 4-суретте көрсетілгендей болады.

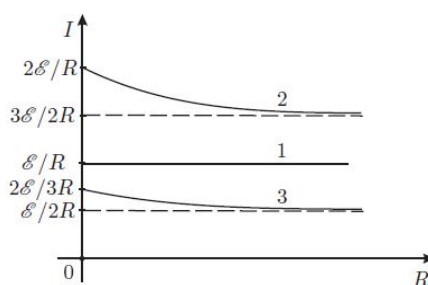


4-сурет

Бұл жағдайдағы тізбектің жалпы кедергісі $R_{ж} = R \cdot \frac{2R_x + 3R}{R_x + 2R}$

Онда, тізбектегі ток күші $I = \frac{\varepsilon}{R} \cdot \frac{R_x + 2R}{2R_x + 3R}$,

5-суретте ток күшінің R_x кедергіге тәуелділігінің графигі берілген.



5-Сурет

Есеп 4 [7 ұпай]. Үшбұрышты, катеттерінің бірі линзаның бас оптикалық осінде жататындай етіп, линзаның алдына орналастырады (6-суретті қараңыз). Үшбұрыштың линзаға жақын нүктесінен линзаның центріне дейінгі арақашықтық $2F$. Үшбұрышты теңбүйірлі тікбұрышты, ал оның ауданын 50 см^2 -қа тең деп есептеңіз. Линзаны жұқа

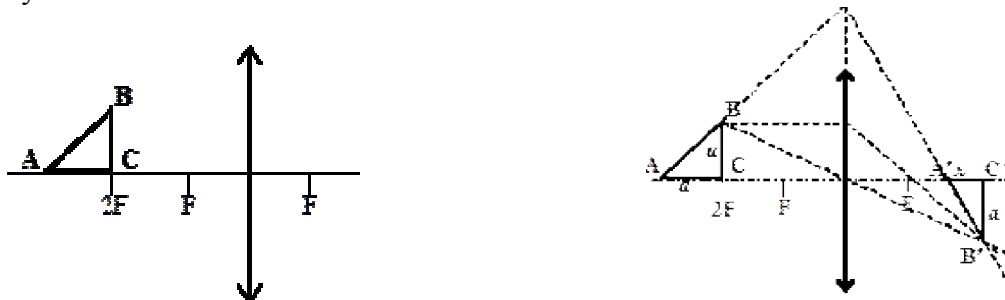


жинағыш, ал оның фокустық арақашықтығын 50см -ге тең деп есептеңіз. Осы үшбұрыштың кескінін тұрғызыңыз және алынған фигураның ауданын табыңыз [10].

Есепті шешу үшін оқушының жасайтын іс-әрекеттерінің алгоритмі:

- 1) есептің мазмұнын сауатты оқып, болып жатқан физикалық құбылысты суретіне қарап, дұрыс түсініп зерделейді;
- 2) Үшбұрыштың линзадағы кескінін «тамаша сәулелердің» линзаға дейінгі және линзадан кейінгі жолдарын ескере отырып тұрғызады және жұқа линзаның формуласын қолдана отырып кескін-үшбұрыштың катеттерінің ұзындығын анықтайды;
- 3) Берілген үшбұрыштың және оның кескінінің төбесінен линзаға дейінгі қашықтықты және кескіннің ауданын табу үшін геометриядан білетін білік-дағдыларына сүйенеді.

Шешуі:



6-Сурет

Үшбұрыш катеттерінің ұзындығы $AC=BC=a=\sqrt{2S}=10\text{см}$. А нүктесінен линзаға дейінгі қашықтық $2F+a$, ал A' нүктесінен линзаға дейінгі қашықтық $2F-x$. Кескіннің горизонталь катеті x -ті линзаның формуласын қолданып табамыз.

$$\frac{1}{2F+a} + \frac{1}{2F-x} = \frac{1}{F} \Leftrightarrow x = \frac{aF}{F+a}$$

$d=f=2F$ болғандықтан. Кескіннің вертикаль катетінің ұзындығы да a -ға тең болады.

$$\text{Кескіннің ауданы: } S' = \frac{1}{2} xa = \frac{a^2}{2} \cdot \frac{F}{F+a} \quad S' = \frac{100\text{см}^2}{2} \cdot \frac{50\text{см}}{60\text{см}} = 41,7\text{см}^2$$

Қорытынды

Олимпиадаға қатысушы оқушының функционалды сауаттылығының маңызы зор. Өйткені, олимпиада есептерін шығарылуының түсіндірмесін сауатты түрде жазып, тексеруші қазылар алқасына ұсыну – олимпиада есептерін шығару мәдениеттілігінің көрінісі.

Мақала материалын мектеп оқушыларын олимпиадаға дайындайтын физика пәні мұғалімдері әдістемелік нұсқаулық ретінде пайдалануына болады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Мектеп оқушыларының функционалды сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспары. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 25 маусымдағы № 832 қаулысымен бекітілген. Әділет: Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінің Ақпараттық құқықтық жүйесі. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1200000832>.

[2] 12 жылдық білім беру жағдайында оқушылардың функционалды сауаттылығын қалыптастырудың тұжырымдамалық тұғырлары. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://nao.kz/blogs/download/71>.



- [3] Оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру. Әдістемелік құрал. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы ұлттық білім академиясы, 2013. – 66 б.
- [4] Функционалдық сауаттылық және ақпараттық технология – рухани жаңғыру тетігі - [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://bilim-all.kz/jospar/4044-Funktsionaldyq-sauattylyq-zhane-aqparattyq-tehnologiya-%E2%80%9494-ruhani-zhangyru-tetigi>
- [5] Физика сабағында функционалды ғылыми-жаратылыстану сауаттылықтарын қалыптастыру арқылы оқушылардың ой-өрісін дамыту [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://www.zkoipk.kz/qz/2015confpisa3/1713-3.html>
- [6] Жүсіпқалиева Ғ.Х. Мектепте физика курсын оқытудың теориясы мен әдістемесі: оқу құралы. / Ғ.Х. Жүсіпқалиева, А.А. Джумашева, Б.С. Құбаева. – Орал: М.Өтемісов атындағы БҚМУ редакциялық баспа орталығы, 2012. – 195 б.
- [7] Демина Н.Ф. Физикадан олимпиадалық есептерді шығару әдістемесі: оқу құралы / Н.Ф. Демина, Ж.М. Омарова. – Қостанай, 2016. - 112 б.
- [8] Лұқпанов Х.Қ. Физика пәнінен республикалық олимпиаданың аудандық кезеңінің тапсырмалар жинағы. /Х.Қ. Лұқпанов, И.М. Муратов. – Орал, 2019.- 71 б.
- [9] Кирик Л.А. Задачи по физике для профильной школы с примерами решений 10-11 классы: учеб.пос. / Л.А. Кирик, Л.Э. Генденштейн, И.М. Гельфгат– М.: ИЛЕКСА, 2010. -416с.
- [10] Бакунов М.И. Олимпиадные задачи по физике. / М.И. Бакунов, С.Б. Бирагов. – М.: Физматлит, 2014.– 220 с.

REFERENCES

- [1] Mektep okushilarinyn funkcionaldik sauattiligyn damytu jonindegi 2012-2016 jildarga arналған ulttyk is-kimyl zhospary. Kazakstan respublikasy ukimetinin 2012 jilgy 25 mausimdagy 832 kaulisymen bekitilgen. Adlet Kazakhstan respublikasinin normativtik kukiktyk aktilerinin Akparattyk kukiktyk juiesi [National Action Plan for the Development of Functional Literacy of Schoolchildren for 2012-2016. Approved by the Resolution of the Republic of the Kazakhstan dated June 25, 2012 № 832. Justice: Information legal system of regulatory legal acts of the Republic of Kazakhstan]. (n.d.). – adilet.zan.kz. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1200000832> [in Kazakh].
- [2] 12 jyldyk bilim беру jagdaında okushilardyn funkcionaldyk sauattilygin kaliptastirudyn tujirimdamalyk tugirlaru [Conceptual aspects of functional literacy of students in the context of 12-year education]. (n.d.). – nao.kz. Retrieved from <https://nao.kz/blogs/download/71> [in Kazakh].
- [3] Okushilardyn funkcionaldyk sauattilygin kaliptastiru [Formation of Functional Literacy of Schoolchildren] (2013). Astana: Y.Altynsarin atyndagy ulttyq bilim akademiasy [in Kazakh].
- [4] Funktsionaldyq sauattylyq jane aqparattyq tehnologiya – ruhani jandyry tetigi [Functional literacy and information technology - a mechanism of spiritual renewal]. bilim-all.kz. Retrieved from: <https://bilim-all.kz/jospar/4044-Funktsionaldyq-sauattylyq-zhane-aqparattyq-tehnologiya-%E2%80%9494-ruhani-zhangyru-tetigi> [in Kazakh].
- [5] Fizika sabagynda funktsinaldy gylymi-jaratylystany sauattylyktaryn qalyptastyry arqyly oqushylardyn oi-orisin damyty [Development of students' thinking through the formation of functional science literacy in physics] zkoipk.kz. Retrieved from: <http://www.zkoipk.kz/qz/2015confpisa3/1713-3.html> [in Kazakh].
- [6] Zhusipkaleva, G.H., Dzhumasheva, A.A. & Qubaeva B.S. (2012) Mektepte fifka kursyn oqytydyn teoriasy men adistemesi: oqy quraly [Theory and methods of teaching physics at school] Oral: M.Otemisov atyndagu BQMY redaktsialyq baspa ortalygy [in Kazakh].
- [7] Demina, N.F., Umarova, J.M. (2016) Fizikadan olimpiadalyk esepтерdi shygary adistemesi [Methods of solving Olympic problems in physics] Qostanai [in Kazakh].
- [8] Luqpanov, H.Q., Muratov, I.M. (2019) Fizika paninen respublilalyq olimpiadanyn audandyk kezenin tapsyrmalar jinagy [A set of tasks for the district stage of the Republican Olympiad in Physics] Oral [in Kazakh].
- [9] Kirik, L.A., Gendenshtein, L.E., Gelfgat, I.M. (2010). Zadachi po fizike dlya profilnoi shkoly s primerami resheni 10-11 klssy [Tasks in physics for a specialized school with examples of solutions 10-11 grades]. Moscow: ILEKSA [in Russian].
- [10] Bakunov, M.I., Biragov, S.B. (2014). Olimpiadnye zadashi po fizike [Physics Olympiad tasks] Moscow: Fizmatlit [in Russian].



Сырым Ж.С., Шуйншкалиева Г.С.
ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ГРАМОТНОСТЬ ШКОЛЬНИКОВ В РЕШЕНИИ
ОЛИМПИАДНЫХ ЗАДАЧ

Аннотация. В статье обсуждается важность функциональной грамотности школьников при решении олимпиадных задач по физике. Потребность в грамотности чтения, естественных наук и математической грамотности для решения сложных олимпийских задач объясняется несколькими примерами. Показаны теоретические аспекты метода решения физических задач. Приведен алгоритм решения четырех сложных задач для учеников. Важно научить учеников методам решения проблем таким образом, чтобы они могли значительно сократить объем работы и затрачиваемое время. Здесь четко указан порядок действий ученика. Также есть подробный анализ решения проблемы. Статья предназначена для учащихся 9-х классов, впервые участвующих в начальных этапах Республиканской предметной олимпиады, и учителей физика, готовящих их к олимпиаде.

Ключевые слова: олимпиада; физика; функциональная грамотность; математическая грамотность; научная грамотность; 3-я космическая скорость; параболическая скорость; шарик вращающийся на пружине; резистор; диод; линза; фокусное расстояние; равносторонний прямоугольный треугольник; изображение.

Syrym Zhalel, Shuinshkaliyeva Gulzhanar
FUNCTIONAL LITERACY OF SCHOOLCHILDREN IN SOLVING OLYMPIAD
PROBLEMS

Annotation. The article discusses the importance of functional literacy of schoolchildren in solving Olympiad problems in physics. The need for reading, science, and math literacy to solve challenging Olympic problems can be explained by several examples. The theoretical aspects of the method for solving physical problems are shown. An algorithm for solving four difficult problems for students is given. It is important to teach students how to solve problems in such a way that they can significantly reduce the amount of work and time spend. The order of the student is clearly indicated here. There is also a detailed analysis of the solution to the problem. The article is intended for 9th grade students participating in the initial stages of the Republican Subject Olympiad for the first time, and physics teachers preparing them for the Olympiad.

Key words: Olympiad; physics; functional literacy; mathematical literacy; scientific literacy; 3rd space speed; parabolic speed; ball rotating on a spring; resistor; diode; lens; focal length; equilateral right triangle; picture.

ӘОЖ 53
ГТАХР 29.01
DOI 10.37238/1680-0761.2020.79(3).6

Кушеккалиев А.Н., Айбергенова Н.Т.

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

E-mail: alman_k@mail.ru, aibergen_nurai@mail.ru

ФИЗИКАДАҒЫ ЛАБОРАТОРИЯЛЫҚ ТӘЖІРИБЕГЕ САНДЫҚ ӨЛШЕУ КЕШЕНІН ҚОЛДАНУ

Аңдатпа. Arduino бағдарламалық-ақпараттық платформасы негізінде сандық өлшеу кешендерін пайдалана отырып, физика бойынша зертханалық жұмыстарды қою әдістемесі сипатталған. Әдістеме білім алушылардың құрастыру, бағдарламалау, өлшеу кешенін тестілеу, оны пайдалана отырып өлшеу іс-әрекеттерін орындауды көздейді. Әдістемелік материалдарда микропроцессорлық технологияның дамуы туралы, микроконтроллерлердің түрлендірулері және олардың қолданылу аясы туралы кіріспе мәтіні бар; бағдарламалық қауіпсіздікті қамтамасыз етуді орнату және Arduino басқару тақтасынсынау бойынша ұсыныстар; Негізгі тілдік құрылымдарды және Arduino IDE синтаксисін зерттеуге арналған материал; зертханалық жұмыстарды орындауға арналған ұсыныстар. Зертханалық практикумда сандық өлшеу кешендерінің артықшылықтарын іске асыратын екі зертханалық жұмыстарды орындау мысалдары келтіріледі.

Кілт сөздер: Arduino бағдарламалық-ақпараттық платформасы; сандық өлшеу кешені; физика бойынша зертханалық жұмыстар.

Кіріспе

Соңғы жылдары физика бойынша оқу тәжірибелерін қою үшін компьютерді, түрлі физикалық шамалардың датчиктерін, датчиктерді компьютермен ұштастыру құрылғысын және тиісті бағдарламалық қамтамасыз етуді қамтитын сандық өлшеу кешендері (СӨК) кеңінен қолданылады. Әдістемелік әдебиетте демонстрациялық эксперименттер мен зертханалық жұмыстарды дәстүрлі жабдықта орындаудан артықшылығы сипатталған [1]. Біздің көзқарасымыз бойынша, сандық өлшеу кешенінің артықшылықтарын атайық:

- Оқыту мазмұнындағы әдістемелік компонентті төмендегідей ұсыныстар арқылы нығайту: а) оқу эксперименттерін қою үшін қажетті уақытты қысқарту; б) өлшеу көлемін және дәлдігін арттыру; в) Есептеу, графикалық, статистикалық әдістерді қолдана отырып, деректерді өңдеуді автоматтандыру; г) тәжірибенің нәтижелерін көрнекі ұсыну.

- Білім алушылардың ішінара-ізвестіру, оқу-зерттеу, жобалық қызметін ұйымдастыру мүмкіндіктерін кеңейту.

- Эксперименттік қондырғыларды құру үшін білім алушылардың сандық микроэлектроника құралдарын пайдалану саласындағы білімі мен дағдысын қалыптастыру.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Басқа да оқыту құралдары сияқты сандық зертханалық қондырғыларды қолданудың шегі бар. Цифровое лабораторное оборудование, как и все прочие средства обучения, имеет ограничения в их использовании. Мақалада [1] демонстрациялық тәжірибеде жабдықтың миниатюрлығына байланысты оның көрінуінің талап етілуі қиын екені айтылған. Мысалы,



резистордан, ток көзінен, ток күші датчиктерінен және электр кернеуінен тұратын Ом заңын көрсетуге арналған қондырғы білім алушыларға қара жәшік ретінде қабылдауы мүмкін. Компьютер экранында аса қысқа уақыт ішінде алынған ток күшінің кернеуден тәуелділік графигінің оқулықтағы графиктен еш айырмашылығы болмайды. Сондықтан сандық жабдықты қолдану арқылы демонстрациялық тәжірибелерді жасау " орынды ... зерттеудің классикалық әдістерімен және классикалық өлшеу аспаптарымен салыстыра жүргізген тиімді" [1].

Оқу орындарына жеткізілетін сандық өлшеу кешендері толықтай жұмысқа дайын және микроконтроллердің бағдарламалауын талап етпейді. Сонымен қатар, біздің көзқарасымызда, өлшеу кешендерін бағдарламалық-аппараттық қамтамасыз етумен терең танысуды көздейтін физика бойынша зертханалық жұмыстарды орындаудың бұл нұсқасы көңілге қонымды. Біріншіден, бұл IT-профильдерінің студенттеріне қатысты. Осы профильдердің ішінде, атап айтқанда, «Педагогикалық білім» бағытындағы «Физика және информатика» қос профилі бар.

Бұл мақалада студенттерді Arduino бағдарламалық-аппараттық платформасымен таныстыру және оны физика бойынша зертханалық жұмыстарда қолдану мүмкіндігін көрсету мақсатында оқу-әдістемелік материалдар берілген. Arduino платформасын оның ашық архитектурасы мен ашық бастапқы коды, кросс-платформа (Windows, Mac OS және Linux жүйелерінде жұмыс істейді), тіпті жаңадан бастаушылар үшін қол жетімді бағдарламалау ортасы, төмен бағасы сияқты артықшылықтарына байланысты таңдайды [2,3]. Сонымен қатар, Arduino базасында оқу-әдістемелік зертханаларда бар дәстүрлі жабдықтармен бірге СӨК-ті пайдалану мүмкіндігін атап өту керек, осының арқасында біріншіден, оқу эксперименттерін жүргізудің жаңа және дәстүрлі әдістемелерінің арасындағы сабақтастық байланыс қамтамасыз етіледі, екіншіден, жаңа зертханалық жұмыстарды қою шығындары айтарлықтай (көп есе) қысқарады.

Ғылыми-әдістемелік басылымдарда Arduino платформасын қолдана отырып физика бойынша зертханалық жұмыстарды жасау мысалдарын таба аласыз [4,5]. Алайда, бұл аздаған басылымдарда зертханалық жұмыстардың өздері және оларды оқу үдерісінде жүзеге асыру әдістемелері егжей-тегжейлі қарастырылмаған. Төменде келтірілген оқу-әдістемелік материалдар осы олқылықты қандай да бір дәрежеде толықтыруды мақсат етеді.

Зерттеу нәтижелері

Зертханалық сабақтарды өткізу үшін материалдардың құрамы мен мазмұнын сипаттайық.

1. Студенттердің микроконтроллер туралы түсінігін қалыптастыру үшін кіріспе мәтін және презентация. Бұл материал студенттерді микропроцессорлық техниканың пайда болуы мен дамуы туралы тарихи мәліметтермен, микроконтроллерлердің элементтік құрамымен, олардың модификациясының алуан түрлілігімен және де қолдану саласымен таныстырады. Басты назар Arduino бағдарламалық-аппараттық ортасының сипаттамасына аударылады. Arduino аппаратурасы - бұл микроконтроллер орнатылған және оның жұмыс істеуіне қажетті элементтердің ең аз мөлшері бар баспа схемасы. Сонымен қатар, және әртүрлі кеңейтімдерді (қалқандарды) Arduino-мен үйлесімді датчиктерді қосуға болады. Тақтада сыртқы құрылғыларды қосуға арналған қосқыштар, сонымен қатар микроконтроллерді бағдарламалауға арналған компьютермен байланыс үшін арнайы қосқыш бар.

Atmel фирмасының ATmega қолданатын микроконтроллерлерінің ерекшеліктері арнайы g-бағдарламашыларын қолданбай бағдарламалауға мүмкіндік береді. Жаңа электрондық құрылғыны жасау үшін сізге бар болғаны Arduino тақтасы, байланыс кабелі және компьютер қажет.

Басқару бағдарламаларын құру үшін бағдарламалық қамтамасыз ету



микроконтроллерлер үшін C/C++ тілінің нұсқасын білдіретін әзірлеу ортасын және бағдарламалау тілін біріктірді. Оған аппараттық бөлімді зерттемей-ақ бағдарламалар жасауға мүмкіндік беретін элементтер қосылған. Сондықтан Arduino-мен жұмыс істеу үшін тек C / C++ бағдарламалау негіздерін білу жеткілікті. Arduino үшін түрлі құрылғылармен жұмыс істейтін коды бар көптеген кітапханалар қоры құрылған. Кіріспе материалдың қорытынды бөлімінде Arduino технологиясын (үш өлшемді жарықдиодты текше, робот-Тасбақа, күн батареясының жағдайын реттеуге арналған құрылғы және т.б.) пайдалана отырып жасалған жобалардың интернет желісінен алынған бейнежазбасы келтіріледі.

2. Бағдарламалық қамтамасыз етуді орнату және Arduino басқару тақтасының сынамасы бойынша ұсыныстар. Студенттерге осы практикалық әрекеттерді орындаудың келесі тәртібі ұсынылады:

-Arduino үшін IDE бағдарламалық жасақтамасын орнатыңыз. Ол үшін [https:// www.arduino.cc /](https://www.arduino.cc/) («Жүктеу» қосымша бетін) ресми веб-сайтына кіріп, қолданыстағы амалдық жүйеге арналған Arduino IDE жинағын жүктеп, одан әрі компьютеріңізге орнатыңыз.

-Arduino UNO тақтасын компьютерге қосыңыз, содан кейін екі нұсқаны таңдау мүмкіндігі болады. Біріншісінде – компьютер тақтаны өзі анықтайды, ол үшін драйверлерді табады және орнатады. Екіншіде компьютер тақтаны өзі анықтай алмайды, әрі содан кейін драйверлерді «құрылғы диспетчері» арқылы қолмен орнатамыз. Драйвер Arduino IDE (Arduino \ драйверлері) орнатылған жиынтықта орналасқан.

-Тақтаны сынау. Ол үшін Arduino IDE бағдарламасын іске қосып, Arduino тақтамен келесідей жұмыс жасайтындай етіп конфигурациялау керек: құралдар тақтасындағы «Құралдар» тармағын таңдап, одан әрі «Басқару тақтасы» бөліміндегі (Arduino/Genuino UNO – біздің басқару тақтасының моделі) және «Порт» (COM3 – бұл басқару тақтасы қосылған порт) – қажетті параметрлерінің таңдалғанына көз жеткізуіміз керек. Бұдан әрі "Файл" / "Примеры" / «1.Basics» / «Blink командаларын таңдаймыз. Нәтижесінде "Blink" скетчінің коды ашылады, біз оны Arduino басқару тақтасына құралдар тақтасындағы "Жүктеу" немесе "Нобай" / "Жүктеу" батырмасының көмегімен жүктей аламыз. IDE қателіктерді анықтап, оны басқару тақтасына жүктегенше күтеміз. Жүктеу кезінде «RX» және «RT» жарық диодтары жыпылықтайды, бұл деректер алмасу процесінің қалыпты жүріп жатқандығын білдіреді. Arduino басқару тақтасындағы нобайды жүктегеннен кейін бір секунд аралықпен pin13-ке қосылған жарық диоды жыпылықтайды.

3. Arduino IDE синтаксисін және негізгі тілдік құрылымдарды үйренуге арналған мәлімет. Бағдарламалауға қажетті негізгі білім келесідей элементтерді қамтиды.

Setup() және loop() функциялары негізгі болып табылады және барлық бағдарламаларда міндетті түрде қолданылады. Setup() айнмалыларды инициализациялау, қорытынды жұмысының режимін анықтау, пайдаланылатын кітапханаларды және т.б. іске қосу үшін қолданылады, бағдарлама басталғанда бір рет жүктеледі. loop() setup() функциясынан кейін іске қосылады және қуат көзінен өшірілгенге дейін шексіз циклде айналады. Бұл функция есептеу-логикалық операцияларын жүзеге асырады және оларға жауап береді. pinMode() функциясы кіру немесе шығу ретінде берілген кіріс/ шығыс (pin) режимін орнатады. digitalWrite(), digitalRead, analogRead() және analogWrite() функциялары сандық және аналогтық сигналдарды тиісінше жіберу және оқу үшін пайдаланылады. attachInterrupt (interrupt, function, mode) бағдарламалық үзу функциясы процессорға кез келген оқиғаның басталуы туралы хабарлау қызметін атқарады. Бұл ретте командалардың ағымдағы реттілігін орындау тоқтатылады және басқару үзілуді өңдеушіге беріледі, ол оқиғаны өңдеу бойынша жұмысты орындайды және басқаруды үзілген кодқа қайтарады. Функция келесі параметрлерді пайдаланады: interrupt — үзу номері (int), function — үзу функциясы mode — үзу режимі. Үзудің себебі "есептеулерді" тоқтату және күту режиміне өту үшін тактілік түймені

басу немесе басқа "есептеулерге" ауысу болуы мүмкін. Зерттеуге арналған материалда бағдарламалаудың кез келген стандартты тілінде қолдануға болатын негізгі ұғымдар енгізілген, олар: деректер типтері туралы, шартты операторлар туралы, циклдар туралы, арифметикалық операциялар туралы, уақытпен жұмыс істеуге арналған операторлар туралы, қосымша кітапханаларды қосу және олармен жұмыс істеу туралы.

4. Зертханалық жұмыстарды орындауға арналған әдістемелік нұсқаулар. Arduino және физикалық шамалардың тиісті датчиктері. Мысал ретінде екі зертханалық жұмыстың қысқаша сипаттамасын келтіретін боламыз.



1 - Сурет - Сандық өлшеу кешені және болаттың меншікті жылусыйымдылығын анықтауға арналған зертханалық жұмысқа қажетті құрал-жабдықтар

4.1. «Металл үлгідегі меншікті жылусыйымдылықты өлшеу» жұмысының мақсаты болаттың меншікті жылусыйымдылығын анықтау болып табылады. Жұмысты орындау кезінде келесі құрал-жабдықтар қолданылады: пішіні мен өлшемі жағынан бірдей екі металл үлгісі (калориметриялық денелер жиынтығынан жасалған алюминий және болат цилиндрлер, алюминийдің меншікті жылу сыйымдылығы белгілі), электр плитасы, электрондық таразы, Arduino UNO R3 платасы, mх6675 чипі бар термopapa, жабыспайтын макеттік плата, BM USB — USB кабелі, дербес компьютер (1-сурет).

Болаттың меншікті жылусыйымдылығының ізделініп отырған шамасы денелерді суытуға арналған Ньютон Заңының көмегімен анықталады. Ол төмендегідей өрнектеледі:

$$\frac{dT}{dt} = \frac{k}{C} (T_s - T) \quad (1)$$

мұндағы, T —дененің лездік температурасы; T_s —қоршаған ортаның температурасы; t —уақыт; C —дененің жылусыйымдылығы; k —дене бетінің ауданына, оның геометриялық пішініне, бетінің жай-күйіне және басқа да факторларға тәуелді коэффициент.

Тендеудің шешімі (1)

$$T = T_s + (T_0 - T_s)e^{-\frac{k}{C}t},$$

мұндағы T_0 —дененің бастапқы температурасы. Теңдікті логарифмдеген соң төмендегідей түрге енеді

$$\ln(T - T_s) = \ln(T_0 - T_s) - \frac{k}{C}t. \quad (2)$$

Белгілерді енгізейік:

$$\ln(T - T_s) = y; \ln(T - T_s) = b; \frac{k}{C} = a. \quad (3)$$

Сонда тәуелділік (2) сызықтық функцияның түріне келеді

$$y = b - at.$$

Алюминий үлгісі үшін жасалған (4) функция графигінен a бұрыштық коэффициентін

тәжірибелі деректерден анықтай отырып, (3) өрнекті ескеріп төмендегідей нәтиже аламыз:

$$k = m_{\text{Al}} / A_{\text{Al}}$$

k коэффициентін есептеуге болады. Соңғы өрнектегі t_{Al} –алюминий үлгінің массасы; s_{Al} –алюминийдің меншікті жылу сыйымдылығы.

kkоэффициенті екі үлгі үшін де бірдей, сондықтан, болат үлгіні суыту графигінен $s_{\text{бұрыштық}}$ коэффициентін анықтап, ізделініп болаттың $s_{\text{сменшікті}}$ жылу сыйымдылығын мына өрнекпен есептеуге болады:

$$C_{\text{с}} = \frac{K}{m_{\text{с}} A_{\text{с}}},$$

Мұндағы $t_{\text{с}}$ —болат үлгінің массасы.

Жұмыс келесідей ретпен орындалады:

1. Электронды таразыларда өлшеу арқылы әрбір үлгінің массасы анықталады. Зертханалық термометрдің көмегімен зертхана бөлмесіндегі ауа температурасы өлшенеді. Анықтамалықтан алюминийдің меншікті жылу сыйымдылығының мәні алынады.

2. Термопараның түрлендіргіші бар тұсы Arduino басқару тақтасына, ал соңғы бөлігі компьютерге қосылады. Arduino IDE іске қосылады, термопарамен жұмыс істеуге дайын нобай Arduino UNO-ға жүктеледі немесе бағдарлама нұсқаулыққа сәйкес жазылады. Әрі қарай, қондырғының жұмысы тексеріледі, қажет болған жағдайда жұмыс алгоритміне немесе қондырғының өзіне түзетулер енгізіледі. Arduino UNO тақтасы мен термопаралар арасындағы байланыс max6675 чипі бар түрлендіргішке негізделген. Max6675 жұмыс егжей-тегжейлі түсіндірмеу үшін Arduino басқару тақтасындағы max6675 қосымша кітапханасы қолданылады. Онда келесі функциялар қарастырылған: thermocouple.readCelsius() Цельсий шкаласы бойынша температураны енгізуге және thermocouple.readFahrenheit() Фаренгейт шкаласы бойынша температураны енгізуге арналған. Студенттер өлшеу шкаласын өз еріктері бойынша таңдайды. Сонымен қатар, Arduino delay() сатндартты фукциясы арқылы өлшеу жиілігін миллисекундтарда көрсете алады.

3. Термопараға бекітілген үлгі электр плитасына салынады және (50-70) °C температураға дейін қызады. Үлгінің температурасы Arduino өлшеу жүйесі арқылы бақыланады.

4. Қыздырылған үлгі жылу оқшаулағыш тұғырға орналастырылады және 5-10 минутта Arduino өлшеу жүйесі арқылы температура мен уақытты өлшеу процесі іске қосылады.

5. Arduino IDE «Порт мониториян» алынған деректер MS Excel жұмыс парағына көшіріледі. Бұл деректер «табу және ауыстыру» командасы арқылы сандық пішімге айналады.

6. 3-5 пунктарда көрсетілген әрекеттер болат үлгімен орындалады.

7. MS Excel парағында (3) өрнек бойынша алынған деректер қайта есептеледі және әрбір үлгі үшін нүктелік сызықтық графиктер салынады. Әр графика нүктелері арқылы ең кіші шаршы әдісімен ең жақсы түзу жүргізіледі және координаттық жазықтыққа регрессия теңдеуі шығарылады.

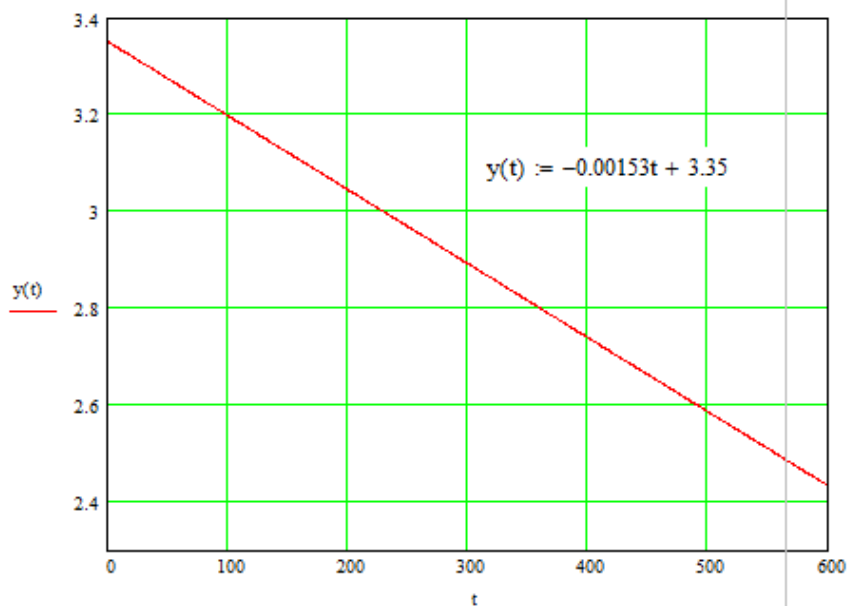
8. Осылайша табылған алюминий үлгісін суыту графигіне арналған бұрыштық коэффиценттің мәні бойынша K параметрі есептеледі. Болат үлгінің суыту графигінің бұрыштық коэффицентінің мәні және параметрдің табылған мәні бойынша болаттың меншікті жылу сыйымдылығының ізделініп отырған шамасы есептеледі.

2,3 суреттерде болат үлгіні суыту графигінің мысалы келтіріледі.

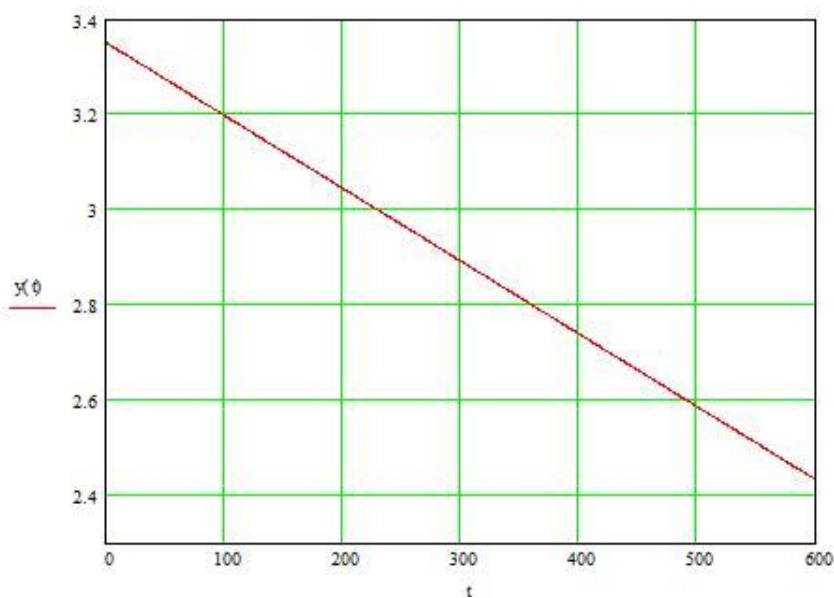
9. Болаттың меншікті жылу сыйымдылығының табылған мәні кестемен салыстырылады. Олардың арасындағы айырмашылық абсолютті және салыстырмалы түрде көрінеді.

Егер 2-суретте көрсетілген аппроксимирленген қисық сызбаны толықтырсақ, осы қисыққа қатысты температураның 10-нан аспайтындығын көруге болады. Тәжірибенің

нәтижелері келтірілген 2,3 суреттен болаттың меншікті жылу сыйымдылығын анықтау қателігі 2 % құрағанын байқауға болады.



2 - Сурет - Болат үлгінің температурасының уақытқа тәуелділігі



3 - Сурет - Болат үлгінің температурасының жартылай координаттардағы уақытқа тәуелділігі

4.2. «Математикалық маятниктің өшетін тербелістерін зерттеу». Жұмыстың мақсаты «жіп» маятниктің өшетін тербелістерінің параметрлерін (бастапқы амплитудасын, периодын, өшу коэффициентін, өшу декрементін, өшудің логарифмдік декрементін) анықтаудан тұрады. Жұмысты орындауда келесі құралдар қолданылады: екі жіпке ілінген тік бұрышты металл пластинасы бар маятник; Arduino UNO R3 тақтасы арқылы компьютермен жұптастырылған, HC-SR04 ультрадыбыстық дальномер.

Жұмыс келесі теориялық негізде жүзеге асырылады. Маятниктің қозғалысына қарсылық күші маятниктің жылдамдығына пропорционал деп есептейміз. Онда, Ньютонның

екінші заңы мына түрге келеді:

$$m \frac{d^2 x}{dt^2} = -kx - r \frac{dx}{dt};$$

мұндағых–тербелетін дененің координатасы; т–оның массасы; t -уақыт; k–денеге әрекет ететін «квазисерпімді» күш коэффициенті; r–кедергі коэффициенті, яғни дене жылдамдығы мен тербелістің өшуін тудыратын ортаның кедергі күші арасындағы тепе-теңдік коэффициенті.

Осы тендеудің шешімін былай жазуға болады

$$x = A_0 e^{-\beta t} \cos(\omega t + \alpha), (5)$$

Мұндағы, A_0 —бастапқы амплитуда; $\beta = \frac{r}{2m}$ — өшу коэффициенті; $\omega = \sqrt{\omega_0^2 - \beta^2}$; маятниктің өшетін тербелістерінің циклдік жиілігі, $\omega_0 = \sqrt{k/m}$ - оның еркін тербелісінің циклдік жиілігі; α —тербелістің бастапқы фазасы.

Функцияның (5) түріне сәйкес өшетін тербелістерді ω жиілігі бар гармоникалық және заң бойынша өзгертін А амплитудасы ретінде қарастыруға болады

$$A(t) = A_0 e^{\beta t}. (6)$$

Осы жұмыста алынған эксперименттік деректер бойынша өшу декрементін есептеу үшін екі формуланы қолдануға болады:

$$D_1 = \frac{A(t)}{A(t + T)}$$

немесе

$$D_2 = e^{\beta T}, (8)$$

Мұндағы Т—тербеліс периоды. Осы шамалардың табиғи логарифмдерісәйкесінше λ_1 және λ_2 логарифмдік өшу декременттің екі түрлі мәндерін береді.

Жұмыстың келесідей орындалу тәртібі ұсынылады:

1. HC-SR04 ультрадыбыстық дальномер маятник пластиналарынан шамамен 20 см қашықтықта орналастырылады. Дальномердің «көздері» пластина ортасынан қалпына келтірілген перпендикулярға қатысты симметриялы орналасуы тиіс.

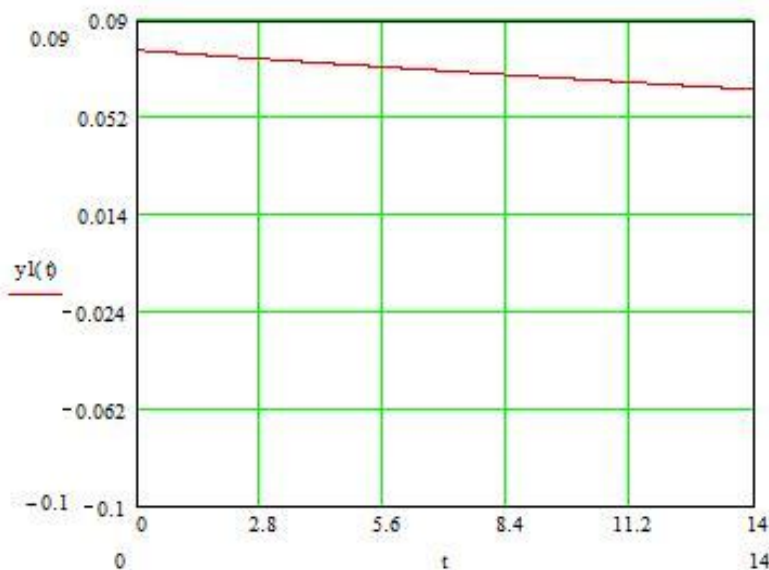
2. Дальномер Arduino басқару тақтасына қосылады, ал соңы—компьютерге жалғанады. Arduino IDE іске қосылады, Arduino IDE дальномермен жұмыс істеу үшін дайын нобай жүктеп алынады немесе нұсқауға сәйкес бағдарлама жазылады. Бұдан әрі қондырғының жұмысқа қабілеттілігі тексеріледі, қажет болған жағдайда жұмыс алгоритміне немесе қондырғының өзіне түзетулер енгізіледі. Arduino delay() стандартты функциясының көмегімен миллисекундтарда өлшеулер арасындағы уақыт ұзақтығы беріледі. Бұл жұмыста осы шаманың ең аз (50 мс) ықтимал мәні таңдалады.

3. Тепе-теңдік жағдайындағы маятниктің қозғалмайтын пластинасының координаттарын өлшеу жүргізіледі, сол үшін 1-2 с өлшеу процесі іске қосылады. Arduino IDE «Порт мониториянан» алынған деректер MS Excel жұмыс парағына көшіріліп, сандық форматқа түрлендіріліп, орташалаанады. Нәтижесінде маятник пластинасының координатасын тепе-теңдік жағдайында (дальномерге қатысты) аламыз.

3. Маятник бастапқы амплитудасы 70-тен аспайтын тербелмелі қозғалысқа келтіріледі (HC-SR04 датчигінің «бақылау» жұмыстық бұрышы $\pm 15^\circ$ құрайды). Маятниктегі жүктің күйін өлшеу сериясы шамамен он тербеліс ішінде орындалады. Arduino IDE «Порт мониториянан» алынған деректер MS Excel жұмыс парағына көшіріліп, сандық пішімге

түрлендіріледі. Нәтижесінде маятник пластинасының координаттарын уақыттың әр түрлі сәттеріне қатысты аламыз (дальномерге қатысты).

MS Excel парағында маятник пластинасының координатасының әрбір мәнінен оның тепе-теңдігінің координаты шегеріледі. Нәтижесінде тепе-теңдік жағдайына қатысты маятник пластинасының координаттарын аламыз. MS Excel парағында $x(t)$ тәуелділіктің нүктелік графигі құрылады. График түрі бойынша өлшеу сапасы бағаланады. Өлшеу нәтижелерін қанағаттанарлық деп есептеуге болады, егер ойменграфика нүктелері арқылы бірқалыпты азайатын амплитудаға косинусоидты жүргізу мүмкін болса (4-сурет). Нүктелердің шашырауы осы ойдағы қисыққа қатысты 0,5 см артық болмауы тиіс (мұндай шамамен дальномердің нақты қателігін бағаланады).



4 - Сурет - Маятник координатасының уақытқатәуелділік графигінің бастапқы бөлігі.
Маятник ауытқуының амплитудалық мәні арқылы аппроксимді экспонент жүргізілген

6. координатасыжәнетуақыты бағандарынан амятниктің ең жоғары оң ауытқуларын (A амплитудасы) және уақыттың тиісті сәттерін таңдау орындалады. $A(t)$ тәуелділіктің нүктелік графигі құрылады. Ең кішішаршыәдісімен эксперименттік нүктелер арқылы ең жақсы экспоненциалды қисық жүргізіледі және регрессия тендеуі координаттық жазықтыққа шығарылады (4-сурет). (6)-өрнекке сәйкес регрессия тендігі A_0 бастапқы амплитуда мен β өшу коэффициентінен тұрады.

7. Маятниктің тербеліс периоды анықталады, ол үшін барлық тербелістер уақыты тербелістер санына бөлінеді.

(7) формула бойынша амплитуданың әрбір аралас жұптары үшін маятниктің өшу декременті есептеледі, одан кейін табылған мәндерден орташа арифметикалық мән алынады. Регрессия тендеуінен алынған β шамасы бойынша, (8)-өрнекке сәйкес D_2 өшу декременті есептеледі. Одан әрі λ_1 и λ_2 шамалары есептеледі және өз арасында салыстырылады.

4-суретте көрсетілген нәтижелер бойынша өлшеу 70 с уақытқа созылды және 26 тербеліске тең болды. 4-суреттен көруге болады, тербелістердің амплитудасының азаюына жақындатылған $A(t)$ экспоненциалды қисығы бастапқы уақыт интервалында амплитудалардың эксперименттік алынған мәндеріне сәйкес нүктелерден төмен өтеді. Бұл үлкен тербеліс амплитудасы үшін маятник тақтасының орташа жылдамдығы жоғары болған

кезде, өшу коэффициенті төменгі амплитудаларға қарағанда үлкен болатынын білдіреді. Бұл нәтиже тұтқыр үйкеліс күші дененің жылдамдығына пропорционал деп қабылданатын тербелістің бастапқы тендеуі тәжірибелік мәліметтерді жеткілікті түрде сипаттамай алмайтынын көрсетеді. Сызықтық тәуелділік маятниктік жүктеме айналасында ламинарлық ағын пайда болған жағдайда орын алады, әрине ондай жағдай ешқашан орын алмайды. Қарастырылып отырған зертханалық жұмыста студенттерге осы фактіні анықтау ұсынылады.

Қорытынды

Біздің бағалауымызша, мақалада келтірілген әдістемелік материалдар осы мақаланың басында айтылған сандық өлшеу жүйелерінің мүмкіндіктері мен артықшылықтарын айтарлықтай жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Шаповалов А.А. Преподавание дисциплин естественно-научного профиля с использованием программно-аппаратных комплексов / А.А.Шаповалов // Школьные технологии. - 2012. - № 2. -С. 135-144.
- [2] Мартынюк А.С. Методические и технологические аспекты подготовки будущих учителей физики к использованию средств микроэлектроники в экспериментально-исследовательской работе / А.С. Мартынюк // Фундаментальные исследования. - 2013. -№8. - С. 450-454.
- [3] Бачинин А., Основы программирования микроконтроллеров: Учебное пособие / А.Бачинин, В.Панкратов, В.Накоряков.– М:ООО "Амперка", 2013.– 207 с.
- [4] Margolis M. Arduino Cookbook / M. Margolis // – O'Reilly Media, – 2016. ISBN 978-0-596-80247-9.
- [5] Bezruchko B.P. Reconstruction of time-delay systems from chaotic time series / B.P. Bezruchko, A.S. Karavaev, V.I. Ponomarenko // Physical Review E. 2001. Vol. 64. P. 056216.

REFERENCES

- [1] Shapovalov, A.A. (2012). Prepodavanie discipline estestvenno-nauchnogo profilja s ispol'zovaniem programmno-apparatnyh kompleksov [Teaching of disciplines of natural-scientific profile with the use of software and hardware systems]. Shkol'nyetehnologii - School of technology, 2, 135-144 [in Russian].
- [2] Martynjuk, A.S. (2013). Metodicheskie i tehnologicheskie aspekty podgotovki budushhih uchitelej fiziki k ispol'zovani jusredstvmikroelektroniki v jeksperimental'no-issledovatel'skoj rabote [Methodological and technological aspects of training future physics teachers to use microelectronics tools in experimental research]. Fundamental'nye issledovaniya - Fundamental study, 8, 450-454 [in Russian].
- [3] Bachinin, A, Pankratov, V., Nakorjakov, V. (2013). Osnovy programmirovaniya mikrokontrollerov [Basics of microcontroller programming]. Uchebnoeposobie [in Russian].
- [4] Margolis, M. (2016). Arduino Cookbook [Arduino Cookbook] O'Reilly Media [in English].
- [5] Bezruchko, B.P., Karavaev, A.S., Ponomarenko, V.I., (2001). Reconstruction of time-delay systems from chaotic time series [Reconstruction of time-delay systems from chaotic time series] Physical Review E.. 64, 056216 [in English].

Кушеккалиев А.Н., Айбергенова Н.Т.

ПРИМЕНЕНИЕ ЦИФРОВОГО ИЗМЕРИТЕЛЬНОГО КОМПЛЕКСА В ЛАБОРАТОРНОМ ПРАКТИКУМЕ ПО ФИЗИКЕ

Аннотация. Описана методика постановки лабораторных работ по физике с использованием цифровых измерительных комплексов на базе программно-аппаратной платформы Arduino. Методика предполагает выполнение обучаемыми таких действий, как сборка, программирование, тестирование измерительного комплекса, проведение измерений с его использованием. Методические материалы включают вводный текст о развитии микропроцессорной техники, многообразии модификаций микроконтроллеров и области их применения; рекомендации по установке программного обеспечения и тестированию платы

Arduino; материал для изучения основных языковых конструкций и синтаксиса ArduinoIDE; рекомендации к выполнению лабораторных работ. Приводятся примеры выполнения двух лабораторных работ, реализующие преимущества цифровых измерительных комплексов при их использовании в лабораторном практикуме.

Ключевые слова: программно-аппаратная платформа Arduino; цифровой измерительный комплекс; лабораторные работы по физике.

Kushekkaliev Alman, Aybergenova Nuray
APPLICATION OF A DIGITAL MEASURING SYSTEM IN A LABORATORY
PRACTICE IN PHYSICS

Annotation. The method of setting up laboratory work in physics using digital measurement systems based on the Arduino hardware and software platform is described. The method involves performing such actions as assembling, programming, testing the measuring system, and performing measurements using it. Methodological materials include an introductory text about the development of microprocessor technology, the variety of modifications of microcontrollers and their applications; recommendations for installing software and testing the Arduino Board; material for studying the main language structures and syntax of the Arduino IDE; recommendations for performing laboratory work. Examples of performing two laboratory works that realize the advantages of digital measuring systems when used in a laboratory workshop are given.

Keywords: Arduino hardware and software platform; digital measurement system; laboratory work in physics.

ӨОЖ 91:372.8

FTAXP 39.01.45

DOI 10.37238/1680-0761.2020.79(3).23

Сергеева А.М., Шумакова Г.Ж.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

E-mail: aiko-sm@mail.ru

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ОРНИТОЛОГИЯЛЫҚ
СОҚПАҚТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ (ЫРҒЫЗ-ТОРҒАЙ ЕРЕКШЕ ҚОРҒАЛАТЫН
ТАБИҒИ АУМАҒЫ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа. Орнитологиялық соқпақ – бұл оқушылардың азаматтық қасиеттерін, белсенді өмірлік ұстанымдарын қалыптасатын, мұғалімдер, экологтар, орнитологтар ретінде қызмет етуге үйрететін келелі білім беру аймағы. Сондықтан мақаланың зерттеу нысаны – орнитологиялық соқпақ болып табылады. Зерттеу әдістері ретінде ғылыми әдебиет көздерін талдау және өңдеу, аумақта материал жинау және маршрут жасау әдісі қолданылды. Экологиялық соқпақ – бұл эстетикалық, экологиялық, тарихи маңызы бар әртүрлі табиғи нысандар мен жүріп өтетін маршрут. Әрбір тоқтаған нүктесінде демалушылар мен туристер сол аумақтың табиғи орындары туралы ақпарат алады. Бұл экологиялық ойлау мен дүниетанымды тәрбиелеу формаларының бірі. Нәтижесінде «Ырғыз-Торғай» қорғалатын табиғи аумағында орнитологиялық соқпақ ұйымдастырылып, оқушылар мен студенттердің бастамашыл



тобы құрылды. Зерттеу үдерісі барысында Ырғыз-Торғай резерваты мен Торғай қаумалы аумағындағы құстардың түрлері қарастырылып, бақылауға алынды. Сонымен бірге оқушыларда табиғи нысандарды зерттеу әдістері туралы түсініктері кеңейтіліп, зерттеу жұмыстарын жүргізу кезеңдері, экскурсия жүргізу дағдыларын меңгерді. Экологиялық соқпақтарды қалыптастырудың негізгі мақсаттары мен міндеттері анықталып, сонымен қатар экологиялық бағыттарды таңдауға қойылатын талаптар ұсынылды. Экологиялық маршруттар мен соқпақтар Ырғыз-Торғай ерекше қорғалатын табиғи аймағының мысалында қарастырылған.

Кілт сөздер: экологиялық білім; экологиялық соқпақ; орнитологиялық соқпақ; Ырғыз-Торғай резерваты; экологиялық-ағартушылық жұмыс; құстарды бақылау.

Kipicne

Экологиялық соқпақ - қоршаған орта, табиғи құбылыстармен және табиғи нысандармен танысуға мүмкіндік беретін, экологиялық тәрбие мен табиғатты қорғау үшін арнайы ұйымдастырылған, жабдықталған маршрут. Соқпақ оқушылар мен студенттер табиғи және тарихи-мәдени кешендер, нысандар туралы ауызша немесе жазбаша ақпарат алатын арнайы салынған және ақпараттық қамтамасыз етілген маршрутты білдіреді. Әдетте, ерекше қорғалатын табиғи аумақта (ЕҚТА) түрлі туристік нысандарды, сондай-ақ бір немесе бірнеше экологиялық соқпақтарды тақырыптар бойынша біріктіреді. Экологиялық соқпақты ұйымдастыру – экологиялық ойлау мен дүниетанымды тәрбиелеудің бір түрі. Табиғат соқпақтарының негізгі мақсаты - табиғаттағы адамдардың мінез-құлық мәдениетін тәрбиелеу. Осылайша, экологиялық соқпақтарды жасаудың негізгі мақсаттары екі топқа біріктіруге болады:

1) экологиялық-ағартушылық – табиғи жағдайдағы экологиялық соқпақтарға келушілердің белсенді демалысын олардың ой-өрісін кеңейте отырып үйлестіру, адам мен табиғат арасындағы өзара қарым-қатынастарды жалпы мәдениеттің бөлігі ретінде қалыптастыру.

2) табиғат қорғау (белгілі бір маршрутта табиғи аумаққа келушілерді оқшаулау).

Экологиялық соқпақтарда экологиялық оқыту мен тәрбиелеу процесінің тиімділігі, сондай-ақ оларды әзірлеу ерекшеліктері П.С. Дмитриев, А.М. Носонов [1], М.П. Батурина [2], В.П. Чинова [3], Н.И. Асташина [4], Van der Ree [5; 6] және т. б. зерттеулерде көрініс тапты.

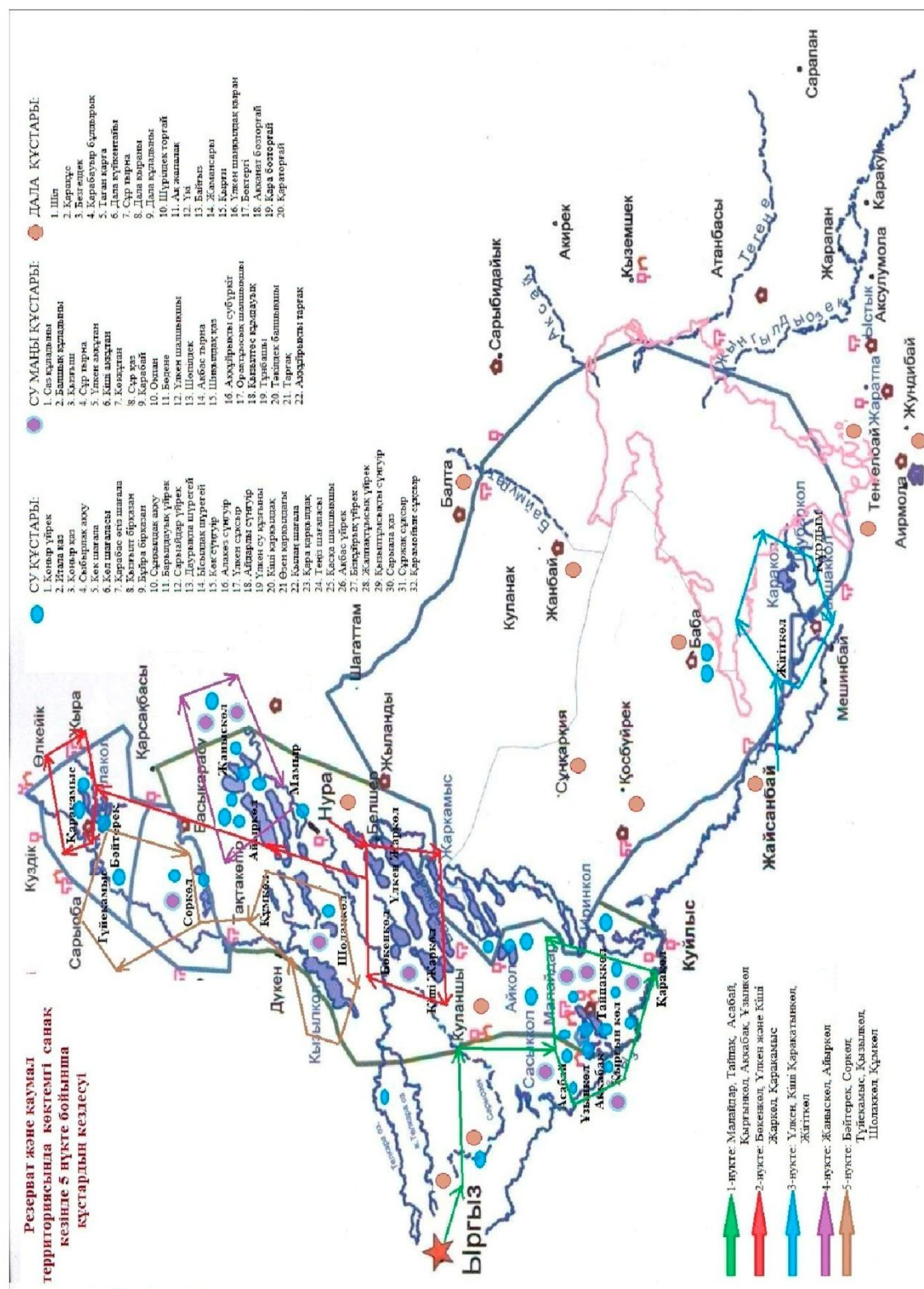
Зерттеу материалдары мен әдістері

Орнитологиялық соқпақтың қалыптасуын зерттеудің ғылыми-әдіснамалық және психологиялық-педагогикалық негіздерін анықтаған кезде салыстырмалы талдау, талдау және синтез, жүйелік талдау әдістері қолданылды. Орнитологиялық соқпақты ұйымдастыру кезінде ақпараттық стендтер, буклеттер, карталар және т.б. сияқты дәстүрлі бұзылмайтын табиғат пайдаланудың элементтерін әзірлеу, дайындау және маршрутта орналастыру қажет. Сонымен қатар, бағыт бағдарламасы экологтар, орнитологтар жүргізе алатын табиғатты ұтымды және ресурс үнемдеуші пайдаланудың түрлі нысандары туралы әңгімелесулерді қамтуы тиіс. Теориялық-эмпирикалық әдістер тобына экологиялық соқпақтардың жобаларын әзірлеу және іске асыру жатады.

Әдістемелік жоспарда өзіндік зерттеу жобаларын, далалық тәжірибелерді және далалық жұмыстарды, жалпы практикаға бағытталған экологиялық қызметті орындау қолданылды. Бұл қызметтің нәтижесі білім алушыларда экологиялық дұрыс қызметтің тұрақты ішкі уәждемесін қалыптастыру болып табылады.

Зерттеу нәтижелері

Экологиялық соқпақтарда экологиялық оқыту мен тәрбиелеу процесінің ерекшелігі дидактикалық емес, ақпаратты еркін меңгерудің және табиғи ортадағы мінез-құлық нормаларының негізінде құрылады. Бұл маршрутта болу кезінде демалу мен танымның шектеулі үйлесімі арқылы қол жеткізіледі.



Сурет – Ырғыз-Торғай ерекше қорғалатын табиғи аумағындағы көктемгі санақ кезінде 5 нүкте бойынша кездесу орындары (Ырғыз-Торғай мемлекеттік табиғи резерваты мәліметтері негізінде жасалды)



Экологиялық соқпақ бағытын таңдауға қойылатын негізгі талаптарды атап өтуге болады. Олардың ішінде:

- 1) тартымдылық: орнитологиялық соқпақ өтетін жердегі қоршаған ландшафтың эстетикалық мәнерлілігі және тартымдылығы;
- 2) қолжетімділік: ұзындығы аз; соқпаққа ыңғайлы жаяу жүргіншілер немесе кірме жолдың болуы; таңдалған маршруттың қауіпсіздігі; маршрут бойынша оқу топтарын жылжыту кезінде күрделі қиындықтардың болмауы;
- 3) ақпараттылық: келушілердің ғылыми-жаратылыстану пәндері саласындағы танымдық қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндігі; табиғи нысандардың ең көп санын қосу;
- 4) демалыс: балалар мен демалушылар соқпақта табиғатпен үйлесімде жүргендігін сезінуге тиіс.

Орнитологиялық және оқу соқпақтарын дамыту және қалыптастыру ерекшеліктерін Ақтөбе облысының Ырғыз-Торғай ЕҚТА мысалында қарастырамыз. Жыл сайын Қазақстан жері арқылы 50 млн-нан астам жыл құстары қоныс аударатын болса, содан 1,5 млн-дай құс осы Ырғыздың сулы-батпақты алқаптары арқылы өтіп, 100-ден астамы ұя салып өсіп-өнеді. Ырғыз-Торғай ЕҚТА аумағына Торғай мемлекеттік табиғи зоологиялық қаумалы мен Ырғыз-Торғай резерваты кіреді. Ырғыз-Торғай резерваты мен қаумал аумағы бір біріне өте жақын, шекаралас орналасқандықтан мақалада ерекше қорғалатын табиғи аумақ деп қарастырылды.

Торғай мемлекеттік табиғи зоологиялық қаумалы Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 29 қараша 1967 жылғы № 808 қаулысымен 1976 жылы ұйымдастырылған. Дүниежүзілік маңызы бар сулы-батпақты өлкенің бірі болып Ырғыз-Торғай көлдер жүйесі Рамсар Конвенциясы тізіміне енгізілген [7]. 2011 жылы қыркүйекте Рамсар Конвенциясы тізіміне қайта тіркелді. Мұндағы айтылып отырған сулы-батпақты алқаптың пайда болуы жыл сайынғы көктемгі тасқын суға тікелей байланысты. Мысалы, 1990-1998 жылдары бұл алқаптарды суландыратын Ырғыз, Торғай өзендері бірнеше жыл қатарынан тасымай қалып, сулы-батпақты алқаптардың құрғап қалуы орын алды. Алқапты сақтап қалудың мүмкіндіктері бар, бұл жөнінде бірнеше мәселелер көтеріліп жүр.

Ырғыз-Торғай көлдері құрамында хлоридтер, сульфаттар және гидрокарбонаттар бар [8; 9]. Сулы-батпақты алқап көлемді сусыз кеңістік арасында аридті жағдайларда орналасуына байланысты суда жүзетін және су маңы құстары үшін ерекше маңызға ие. Көлдердің Ырғыз-Торғай жүйесін суда жүзетін құстар негізінен қайтқан және түлеген кезде және салыстырмалы түрде алғанда ұя салуға аз дәрежеде қолданады. Суда жүзетін құстардың түлеуге жаппай жиналуы бұл өңірді халықаралық маңыздағы алқаптар санатына қосудың басты себептерінің бірі болды. Суретте Ырғыз-Торғай ерекше қорғалатын табиғи аумағындағы көктемгі санақ кезінде 5 нүкте бойынша кездесу орындары берілген. Түлеу кезіндегі суда жүзетін құстардың жалпы саны суландыру циклінің фазасына байланысты және қолайлы жылдары бірнеше ондаған, тіпті жүздеген мың (300 мыңға дейін) басқа жетуі мүмкін [10].

Қазіргі таңда дүниежүзінде 2000 астам негізгі өзекті орнитологиялық территориялар бар. Мұндай территорияларда рекреациялық сабақтар өткізуді ұйымдастыру кезінде бастысы экологиялық ресурстарды барынша аз, үнемді пайдалану мен табиғи ландшафттарды сақтауға назар аударылуы міндетке айналып, нақты негізге ие болуы тиіс. Аталмыш аумақтардағы реттелетін және жоспарланатын рекреациялық қызметтер Сақтаушылар желісі мен олардың қозғалыстарын белсенді етуге қажетті жағдайлар жасауы тиіс. Сонымен қатар, танымдық рекреацияларды ұйымдастыру үшін негізгі өзекті орнитологиялық территориялардың тартымдылығы жоғары болып отыр. Мұнда Еуропа елдерінде соңғы

кездері кеңінен таралған "бёрдвотчинг" (сөзбе-сөз аударғанда – "құстарды бақылау" деп аударылады) деп аталатын рекреациялық қызметті ұйымдастыру мүмкіндігі туындайды. Бёрдвотчингті экологиялық туризмнің бір түріне жатқыза аламыз, себебі, ол оның төмендегідей принциптеріне сәйкес келеді: табиғатқа бағдарланып, табиғи ресурстардың артықшылықтарын пайдалануға негізделген; табиғи ортаға залал келтірмейді немесе оның тұрақтылығын бұзбайтындай деңгейде зиянын барынша аз тигізеді; экологиялық ағартушылыққа, табиғатпен әріптестік қатынастарды қалыптастыруға бағдарланған; жергілікті мәдени ортаны сақтау мәселесіне назар аударады; экономикалық жағынан тиімді; жүзеге асырылатын аудандарының тұрақты дамуын қамтамасыз етеді. Негізгі өзекті орнитологиялық территориялардағы рекреациялық қызметті ұйымдастыруға қажетті үлкен әлеует болып экологиялық орнитологиялық соқпақтар табылады.

Экологиялық соқпақ – бұл эстетикалық, табиғатты қорғаушылық және тарихи құндылықтарға ие болатын түрліше экологиялық жүйелер мен өзге де табиғат нысандары, архитектуралық ескерткіштер арқылы өтетін арнаулы жабдықталған маршрут, оның өн бойында экскурсияға қатынасусылар осы нысандар туралы ауызша (экскурсия жүргізушінің көмегімен) немесе жазбаша (стендтер, аншлағтар, т.б.) ақпарат ала алады. Экологиялық соқпақтар экскурсияға қатысушыларға қоршаған табиғаттың үрдістері мен құбылыстары туралы ақпараттар беріп, олардың танымдық қажеттіліктерін қанағаттандырады. Сонымен бірге олар тағы бір мәселені – адамдардың бір-бірімен өзара қатынастарының жалпы мәдениетінің және олардың табиғатқа қатынасының бір бөлігі ретіндегі адами экологиялық мәдениеттілікке тәрбиелеуді де жүзеге асырады. Мұнан өзге экологиялық соқпақтар, рекреанттар ағынын территория бойынша түрлі бағыттарда бөліп, табиғи ортаға түсетін рекреациялық жүктемелерді төмендететін реттегіштік қызметке де ие бола алады.

Мектеп оқушыларына экологиялық білім берудің артып келе жатқан маңыздылығы тереңдеп келе жатқан жаһандық экологиялық дағдарыспен және тұрақты дамуға бағытталған қозғалыстың «өзекті факторы» болып дәл осы экологиялық білімнің табылатындығын ұғынумен байланысты. Экологиялық білім беруде жеке тұлғаның санасының: эмоциялары, интеллекті және тәжірибелік-жасампаздық қызметке әзірлігі секілді барлық салаларына кешенді түрде әсер етуді қамтамасыз ететін экологиялық өлкетану маңызды орын алады.

Орнитологиялық соқпақ экологиялық соқпақтардың бір түрі, бұл жергілікті жерде құстарды зерттеу мен қорғауға арналып ұйымдастырылған маршрут. Тарихи тұрғыдан экологиялық соқпақтар ерекше қорғалатын табиғи аумақтармен байланысты болып келеді. Біз өз кезегімізде экологиялық-орнитологиялық соқпақтарды ұйымдастырудың әдістемесін ұсынбақпыз, ол тиісті деңгейде рекреациялық, білім беру және тәрбиелеу секілді негізгі қызметтерін жүзеге асырып, өзіне тән ерекшеліктерімен көрініс табатын болады (Кест. 1).

1 - Кесте – Экологиялық орнитологиялық соқпақтарға сипаттама

Міндеттері	- Танымдық қызығушылықтарды дамыту; - Құстарды сыртқы түріне, дауыстарына, өмір сүруінің іздеріне қарап анықтау дағдыларын қалыптастыру мен дамыту; - Шығармашылық белсенділіктерін дамыту - Құстарды қорғау мен олардың келуін көбейту бойынша практикалық іс-әрекеттерге деген қажеттіліктерге қолдау жасау
Маршрутты ұйымдастыру орны	Оқушылардың барып көруіне мүмкіндік туатын орындар ерекше қорғалатын табиғи аумақтағы Нұра көлінің маңы. Оны барынша көркем табиғаты бар



	жерлермен жүргізіп, мұнда әр қилы құстар түрлерімен кездесу мүмкіндіктерін де ескерген жөн.
Маршрут бойымен қозғалыс тәсілдері	Әдетте ол жаяу түрде, ал кей кезде бір аялдамадан екіншісіне дейін көлік қолданылады.
Құрал-жабдықтар	Дүрбілер, фотоаппарат, блокноттар, қарындаштар, құстарды анықтау атластары.
Экскурсияға қатынасушылар	10 адамға дейінгі құрамдағы оқушылар топтары. Жас шамалары: 14-16 жас
Экскурсияны кім жүргізеді	Оқушылар арасынан алдын ала әзірленген экскурсия жүргізушілері, резерват қызметкерлері, мұғалімдер
Экскурсиялардың мерзімдері	Экскурсияны жылдың түрлі маусымдарында жүргізуге болады, соқпақ жұмысын ұйымдастырудың ең тиімді мерзім мамыр-маусым, қыркүйек айлары деп саналады
Экскурсиялардың мазмұны	Экскурсия мақсаттары мен оған қатынасушылардың даярлығына байланысты бірнеше деңгейлерге ие болады

Оқушылардың қызметін ұйымдастырудың аталмыш формасын таңдауға негіз болған себептер:

- Мектепте құстарға бақылау жүргізудің көп жылдық тәжірибесі жинақталған;
- Құстар – бақылауға айтарлықтай қол жетімді биологиялық нысан;
- Әлеуметтанулық зерттеулер нәтижелері көрсеткендей, оқушылардың басым көпшілігінің құстарға қатынасы оң сипатта;
- Экологиялық соқпақ – бұл оқушылардың қызметін ұйымдастырудың белсенді формасы;
- Қызметтің бұл түрін ұйымдастыру оған балалардың көптеген бөлігін тартуға мүмкіндік береді;
- Оқушылардың экологиялық соқпақтарға қатынасуы олардың зерттеушілік қызметтерін дамытуға жағдай жасайды.

Біздің тарапымыздан үш түрлі күрделілік деңгейі бар орнитологиялық соқпақ маршруттары әзірленді. Әрбір күрделілік деңгейіндегі орнитологиялық соқпақ үшін бірнеше тақырыптық маршрут әзірленуі мүмкін. Түрлі күрделілік деңгейлеріндегі соқпақтардың айырмашылықтары болып – маршрут бойындағы кездесетін құстардың түрлік құрамы, маршруттың ұзындығы мен экскурсияның ұзақтығы ғана емес, сонымен бірге оған қатынасушылардың жаңа ақпараттарды ала білудегі дербестігі де ескеріледі (кест. 2).

2 - Кесте – Әр түрлі күрделілік деңгейлеріндегі экологиялық орнитологиялық соқпақтардың сипаттамалары

Белгілері	1 - күрделілік деңгейі	2 - күрделілік деңгейі	3 - күрделілік деңгейі
Маршруттың ұзақтығы	1 км дейін	1-1,5 км	1,5 км астам
Экскурсияның ұзақтығы	30-60 мин	40-80 мин	60-120 минут
Құстар түрлерінің мөлшері	5-7 түр	8-10 түр	10 астам түр
Оқушылар қызметтерінің басым тәсілдері	Репродуктивтік тәсіл	Эвристикалық тәсіл	Шығармашылық тәсіл



Мысал ретінде бірінші күрделілік деңгейіндегі экологиялық орнитологиялық соқпақпен өтудің нәтижелілік көрсеткіштерін келтірілдік. Мұнда орнитологиялық соқпаққа қатысушы:

- Соқпақтағы мінез-құлық ережелері мен құстарды бақылау ережелерін біледі, оларды орындайды;

- Маршрут бойында кездескен құстарды сыртқы келбетіне, дауысына, өмір сүру іздеріне қарап тани алады;

- Құстар мен олардың мекен ету орындарын қорғауды біледі және оған қатысты іс-әрекеттерді жасай алады;

- Соқпақтың күрделілік деңгейіне сәйкес келетін маршруттардың соңғы бекеттерінде бақылау тапсырмаларын тиімді орындайды.

Орнитологиялық соқпаққа қатынасушылар зерттеу дағдыларын, экологиялық проблемаларды тұжырымдау мен шешу шеберліктерін, кездесетін жағдайларды алдын ала көре білуді, қоршаған ортаның ахуалы туралы негізделген қорытындылар жасауды меңгереді. Оқушылар педагогтармен, құрдастарымен, ата-аналармен және жергілікті қоғам мүшелерімен әріптестік қарым-қатынас дағдыларына ие болады. Олар оқушылар арасында экологиялық білімдерді белсенді насихаттаушыларға айналады. Орнитологиялық соқпақ шығармашылыққа деген үлкен мүмкіндіктерді көрсетеді. Сол себепті оқу соқпағын ұйымдастыру мен жабдықтау үдерісінің өзі де үлкен педагогикалық мәнге ие. Бұл ретте тиімділік көп жағдайларда оған қатысушылардың эмоционалды көңіл-күйлеріне байланысты болмақ.

Қорытынды

Қазіргі жаңартылған білім беру жүйесі бойынша барлық оқулықтар өзгертілді. География пәнінің құрылымы да айтарлықтай жаңарып, жаңа бөлімдер енгізілді. Бөлімдерде географиялық әдістер, геоэкологиялық мәселелер басым қарастырылады. Жоба негізінде пәнаралық байланыс, әдістер қолданылып, экологиялық білім беру басты назарға алынды. Экологиялық соқпақтардың табиғатты қорғауда және жас ұрпаққа тәрбие берудегі маңызы талданды.

Орнитологиялық соқпақта экологиялық қызметтің кешенді моделі қоғам мен табиғат дамуының күрделі заңдарын, экологиялық дәлелді мінез-құлықтың қажеттілігін ұғынуға ықпал ететін студенттердің, оқушылардың экологиялық орталықты ойлауын қалыптастырудың тиімді құрал болып саналады.

Жүргізілген жұмыстардың нәтижелерін қорытындылай келгенде шығарылатын ұсыныстар:

- «Ырғыз-Торғай» ерекше қорғалатын табиғи аумақтың территориялары, қорғау нысандары, қорғау режимі айқындалған көрсеткіштер бойынша қатаң түрде сақтау;

- Құстардың ұшып өту жолы болып табылатын Ырғыз өңіріндегі, резерваттың карауындағы құстардың маңыздылығын бағалап және олардың түрлерінің тіршілігіне қауіп төнбестей қадағалап, қолайлы орта туғызып, нақты ақпараттар жинап, салыстырмалы табиғат жылнамасын құрастыру;

- Ырғыз-Торғай ерекше қорғалатын табиғи аумағының бекітілген территориясында ғылыми, мәдени-ағартушылық, туристік - рекреациялық бағыттарда мақсатты қолдану;

- Ырғыз-Торғай ерекше қорғалатын табиғи аумағының бекітілген аумағында студенттерге кәсіби практика мен оқушыларға оқу экскурсияларын ұйымдастыру.

ӘДЕБИЕТ

[1] Дмитриев П.С. Экологическая тропа как одна из форм развития экологического туризма / П.С. Дмитриев, А.М. Носонов, Т.Н. Лысакова, Г.В. Гордянова, И.В. Лаптева. // Вестник Карагандинского университета. – 2018. – № 3(91). – С. 84-89.



- [2] Батурин М.П. Методические рекомендации при проведении экологических экскурсий: учеб. пос. / М.П. Батурин. – М.: Турист, 1991. – 97 с.
- [3] Чиждова В.П. Развитие экотуризма в охраняемых природных территориях (эколого-географический аспект) / В.П. Чиждова // Общественно-научный журнал «Проблемы региональной экологии». – 2000. – №4. – С. 28-35.
- [4] Асташина Н.И. Экологическая орнитологическая тропа: методическое пособие. / Н.И. Асташина. – Н.Новгород: Деловая Полиграфия, 2010. – 50 с.
- [5] Van der Ree, R. Effects of roads and traffic on wildlife populations and landscape function: road ecology is moving towards larger scales / Van der Ree, R., J. A. G. Jaeger, E. A. van der Grift, A. P. Clevenger // Ecology and Society. – 2011. – № 16(1): 48. – Retrieved from <http://www.ecologyandsociety.org/vol16/iss1/art48/>. pdf.
- [6] Van der Ree, R. Wildlife tunnel enhances population viability / Van der Ree, R., D. Heinze, M. McCarthy, and I. Mansergh // Ecology and Society. – 2009. – № 14(2): 7. – Retrieved from <http://www.ecologyandsociety.org/vol14/iss2/art7/>. pdf.
- [7] Схема размещения и развития особо охраняемых природных территорий Актюбинской области (2 этап). / Пояснительная записка. – ТОО «Экопроект». – Алматы, 2007. – 80 с.
- [8] Естественнонаучное и технико-экономическое обоснования создания Ирғиз-Турғайского государственного природного резервата. / Пояснительная записка. – ТОО «Экопроект». – Алматы, 2005. – 124 с.
- [9] Схема размещения и развития особо охраняемых природных территорий Актюбинской области (1 этап). / Пояснительная записка. – ТОО «Экопроект». – Алматы, 2006. – 173 с.
- [10] Ковшарь А.Ф. Результаты российско-казахстанской экспедиции в Мугоджары и верхнюю часть бассейна Эмбы / А.Ф. Ковшарь, А.В. Давыгора // Казахстанский орнитологический бюллетень. – 2003. – Т. 2004. – С.32-34.

REFERENCES

- [1] Dmitriev, P.S., & Nosonov, A.M., Lysakova, T.N., Gordijanov, G.V., Laptev, I.V. (2018). Jekologicheskaja tropa kak odna iz form razvitija jekologicheskogo turizma [Ecological Trail as one of the forms of environmental tourism development]. Vestnik Karagandinskogo universiteta – Journal of Karaganda University, 3(91), 84-89 [in Russian].
- [2] Baturin, M.P. (1991). Metodicheskie rekomendacii pri provedenii jekologicheskikh jekskursij [Methodological Recommendations for Carrying Out Ecological Excursions]. Moscow: Turist [in Russian].
- [3] Chizhova, V.P. (2000). Pazvitie jekotyzizma v oxranjaemyx ppiodnyx territorijax (jekologo-geopaficheckij aspekt) [The development of ecotourism in environmental natural therapies (ecological and geographic aspects)]. Obshhectenno-naychnyj zhyrnl «Problemy pegional'noj jekologii» – Generally-daily journal “Problems of the regional ecology”, 4, 28-35. [in Russian].
- [4] Astashina, N.I. (2010). Jekologicheskaja ornitologicheskaja tropa: metodicheskoe posobie [Ecological ornithological trail: methodical manual]. N.Novhorod: Business Polygraphy [in Russian].
- [5] Van der Ree, R. & J. A. G. Jaeger, E. A. van der Grift, A. P. Clevenger. (2011). Effects of roads and traffic on wildlife populations and landscape function: road ecology is moving towards larger scales. Ecology and Society, 16(1): 48. Retrieved from <http://www.ecologyandsociety.org/vol16/iss1/art48/>. pdf.
- [6] Van der Ree, R. & D. Heinze, M. McCarthy, and I. Mansergh. (2009). Wildlife tunnel enhances population viability. Ecology and Society, 14(2): 7. Retrieved from <http://www.ecologyandsociety.org/vol14/iss2/art7/>. pdf.
- [7] Sxema pazmeshhenija i pazvitija ocobo oxpanjaemyx ppiodnyx teppitopij Aktjubinskoj oblacti, 2007: [The scheme of placement and development of especially protected natural territories of the Aktyubinsk region]. (2007). Almaty, Ekoprojekt [in Russian].
- [8] Ectectvennonaychnoe i texniko-jekonomicheskoe obocnovanija cozdaniya Ipgiz-Typgajckogo gocydapctvennogo ppiodnogo pezepvata [Natural-science and technical and economic justifications of creation Irğiz-Turgayskogo of the state natural wildlife reserve]. (2005). Almaty, Ekoprojekt [in Russian].
- [9] Sxema pazmeshhenija i pazvitija ocobo oxpanjaemyx ppiodnyx teppitopij Aktjubinskoj oblacti [The scheme of placement and development of especially protected natural territories of the Aktyubinsk region]. (2006). Almaty, Ekoprojekt [in Russian].

[10] Kovshar, A.F. Davygora, A.V. (2003). Pezyl'taty rossiysko-kazakhstanskoy jekspedicii v Mygodzhary i verxnjuju chast' bassejna Jemby [Results of rossiysko-kazakhstanskoy of an expedition to the Mugodzhhar Hills and top part of the pool of Emba]. Kazaxstanckij opnitologicheskiy bjulleten' – Kazakhstan ornithological bulletin, 2004, 32-34[in Russian].

Сергеева А.М., Шумакова Г.Ж.

ОРГАНИЗАЦИЯ ОРНИТОЛОГИЧЕСКИХ ТРОП В ФОРМИРОВАНИИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ (НА ПРИМЕРЕ ОСОБО ОХРАНЯЕМОЙ ПРИРОДНОЙ ТЕРРИТОРИИ ИРГИЗ-ТОРГАЙ)

Аннотация. Орнитологическая тропа – это перспективная учебная территория, где школьники выступают в роли учителей, экологов, орнитологов, где формируются их гражданские качества, активная жизненная позиция. Поэтому объектом исследования является экологическая тропа. В качестве методов исследования использовались теоретический анализ и обработка литературных источников, сбор материала на территории, маршрутный метод. Экологическая тропа – это маршрут, проходящий через различные природные объекты, имеющие эстетическую, природоохранную, историческую ценность. На тропах отдыхающие и туристы получают информацию о природных объектах. Это одна из форм воспитания экологического мышления и мировоззрения. В результате на территории резервата и заказника «Иргиз-Торгай» был проложен маршрут орнитологической тропы, создана инициативная группа учащихся. В процессе работы был изучен видовой состав наиболее характерных видов растений на определенной территории, расширено представление о методах изучения природных объектов, приобретены навыки исследовательской работы, навыки проведения экскурсий. Выявлены основные цели и задачи образования экологических троп, а также предложены требования, которые должны предъявляться к выбору экологических маршрутов. Рассмотрены экологические маршруты и тропы на примере резервата и заказника «Иргиз-Торгай».

Ключевые слова: экологическое образование; экологическая тропа; орнитологическая тропа; Иргиз-Торгайский резерват; эколого-просветительская работа; наблюдение птиц.

Sergeyeva Aigul, Shumakova Gulnur

ORGANIZATION OF ORNITHOLOGICAL TRAILS IN THE FORMATION OF ENVIRONMENTAL EDUCATION (THROUGH THE EXAMPLE OF IRGYZ-TORGAI SPECIALLY PROTECTED NATURAL TERRITORY)

Annotation. The ornithological trail is a forward-looking educational area where students act as teachers, ecologists, and ornithologists, where their civic qualities and active life position are formed. Therefore the object of research is an ecological path. The research methods used were theoretical analysis and processing of literary sources, collection of material on the territory, and the route method. An ecological path is a route running across various natural objects that have aesthetic, environmental, and historical value. On these paths campers and tourists get information about natural objects.

This is one of the forms of developing the ecological thinking and worldview. It resulted in the formation of the route of the ornithological trail passing through the territory of the specially protected natural area "Irgyz-Torgai", and an initiative group of students was created. While working the species composition of the most characteristic types of plants on a certain area was studied, the idea of the methods of study of natural objects was expanded, skills on research work and skills on giving tours were developed. The main goals and objectives of forming the ecological paths are identified, as well as the requirements to be applied to the choice of ecological routes. Ecological routes and paths are considered through the example of the specially protected natural area "Irgyz-Torgai".

Keywords: ecological education; ecological path; ornithological trail; Irgyz-Torgai reserve; ecological and educational work; watching of birds.

ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

ӘОЖ 80.808..808.5

FTAXP 16.01.07

DOI 10.37238/1680-0761.2020.79(3).7

¹Балтабаева Ж. Қ., ²Сүлейменова Ж.Н.¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан*E-mail: baltabaevazhanalik@mail.ru, zharkyn123@mail.ru*

ЖҮСІП БАЛАСАҒҰННЫҢ «ҚҰТТЫ БІЛІКТЕГІ» ТІЛ ТУРАЛЫ ТҰЖЫРЫМДАРЫ

Аңдатпа. Тілдің қоғамдық құбылыс ретінде мәні үлкен екені белгілі. Тіл - ақпаратты бір ұрпақтан екіншісіне жеткізу құралы, тіл - қатынас құралы; тіл- таным құралы. Қазіргі таңдағы интеллектуалды тұлға қалыптастырудағы негізгі талаптың бірі - білімгерлердің ана тілі туралы дүниетанымын кеңейту, шебер сөйлеуге дағдыландыру. Бұл мәселенің шешімін табуда ғұлама ойшылдардың еңбектеріне қайтадан оралып, ондағы ұлттық танымдық тұжырымдарды жаңғыртудың мәні үлкен.

Мақалада түркі мәдениетінің ХІ ғасырдағы аса көрнекті ақыны Жүсіп Баласағұнның еңбектерінде құнды тәлім-тәрбиелік идеялармен қатар, тіл өнері жайында да мол қазына жинақталғаны жайында сөз болады. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» атты еңбегіндегі тіл өнерін адамның рухани деңгейінің, ой-өрісінің, тіл байлығының, ішкі жан дүниесінің көрінісі, татулық белгісі, көкірек құлпы деп бағалай келіп, тілді шебер қолдансаң, ол сені көкке көтереді, сол арқылы бақытқа жетесің, өйткені тіл адамның өзімен, ал оның қасиеті адамның іс-әрекетімен анықталады деген тұжырымдары талданады.

Кілт сөздер: Жүсіп Баласағұн; «Құтты білік»; тіл өнері; тілдің құдіреті; тарихи мұра; ғаламның тілдік бейнесі; тіл тарихи мұра ретінде.

Kіріспе

Еліміздің тұңғыш президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Рухани жаңғыру» бағдарламасының жалғасы болып табылатын «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында орасан зор кеңістікті игере білген түркілер ұланғайыр далада көшпелі және отырықшы өркениеттің өзіндік өрнегін қалыптастырып, өнер мен ғылымның... гүлденуіне жол ашқандығын, төл тарихын білетін, бағалайтын және мақтан ететін халықтың болашағы зор болатындығын, өткенін мақтан тұтып, бүгінін нақты бағалай білу және болашаққа оң көзқарас таныту – еліміздің табысты болуының кепілі екендігін атап көрсетті [1]. Осы орайда есімі күллі шығыс елдеріне мәшһүр болған данышпан ойшыл, энциклопедист-ғалымы, белгілі қоғам қайраткері, Жүсіп Баласағұнның еңбектеріне қайтадан оралып, ондағы құнды ұлттық танымдық ақпараттар, мәдени білімдер жүйесін жаңғыртудың мәні үлкен. Өйткені Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастаны - қазіргі түркі тілдес халықтардың орта ғасырдағы тарихи, қоғамдық саяси-өмірі, ғылымы, әдебиеті мен мәдени дәрежесі, әдет-ғұрпы, наным-



сенімі, тағы басқа жөнінде аса қызықты әрі қыруар мол деректер беретін Ұлы Даланың құнды мұраларының бірегейі [2, б. 5].

«Бұл әзіз кітап төрт ұлы ұғым, төрт қымбат қасиеттердің сұхбатынан құрылған: бірі – Әділ (Әділет), екіншісі – Дәулет (Бақыт), Үшіншісі – Ақыл, төртіншісі – Қанағат. Олардың әрқайсысына жеке-жеке түркіше ат берген. Әділге – «Күнтуды Елік» атын беріп, хан орнына қойған; Дәулетке – «Айтолы» деген ат беріп, уәзір орнына қойған, Ақылға – «Өгдүлміш» атын беріп, уәзірдің ұлына балаған, Қанағатқа – «Өдгүрмыш» деп ат беріп, уәзірдің туыс ағасы деп санаған. Ғұлама өз пікірлерін, ой-толғаныстарын солардың ара-сындағы пікірлесу, сауал-жауап сөздер арқылы әңгімелеп, желілеп жеткізген» [3, б. 230].

Баласағұнның еңбегінде адамға білімнің қажеттілігі, оның тіршіліктегі мәні, бақыт туралы ойлары, тілден келетін пайда мен зиян, ел билеуші әкімдерге қажетті асыл қасиеттер, тұлғаның бойында патриоттық құндылықтар мен ерлікті қалыптастыратын қасиеттер жан-жақты қарастырылған. Ойшыл ғұлама әлемдік үйлесімділік негізінде әділетті адамзат қоғамын құруды армандап, алдымен ол ғылым мен білімге зор мән берген. Жүсіп Баласағұнның еңбегіндегі адам баласының қадыр-қасиеті біліммен, ақылмен байланысты екендігі, адалдық, кісілік, әдептілік, әділеттің жолын қуып, шыншыл болу, арамдық пен ашкөздіктен аулақ болу секілді ұлағатты сөздері - педагогикалық үдерісте ұстанатын адамгершілік нормалары. Адамның адами жетілуі мен кісілік кемелденуін, сол арқылы мемлекет пен қоғамды қуатты, мықты, құтты етуді армандаған данышпан Жүсіп Баласағұнның дастаны - қазір де болашақ мамандарды ізгілікке, имандылыққа, адамгершілікке, мейірбандылыққа, парасаттылыққа тәрбиелейтін туынды. Сондықтан танымдық ұлағаты мол мәдениет пен терең ақыл-ойдың мектебі болып табылатын Жүсіп Баласағұнның туындысындағы жетекші идеялардың жаңа заманның адамдарын тәрбиелеудегі құндылығы жоғары. Өйткені бұл еңбектің болашақ мамандардың құзыретті, бәсекелестіктің қайсыбір мықты тегеурініне төтеп бере алатын, жаңа заман талаптарына сай қалыптасуына жол ашары сөзсіз. Сонымен қатар данышпан ақынның мұрасында тілге қатысты тұжырымдары да біз үшін аса құндысы тіл әдептілігі, ойланып, ақылды сөйлеу, тіл өнері жайындағы озық идеялары болып табылады. Ақынның тіл өнерінің қасиет сипатын, мәнін қалай түсінгендігі, «ата сөзді құттың көзі» деп есептеп, сөзге ерекше көңіл аударғандығы аса үлкен қызығушылық туғызады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

«Құтты білік» («Құтадғу білігі») – әлем өркениеті тарихынан мәңгілік орын алған түркі тектес халықтардың тұңғыш классикалық шығармасы. Түркі тіліндегі энциклопедия-лық туынды болып саналатын дастанды орта ғасырларда ирандықтар – «Туран шаһнамасы», туған жұрты – түркілер – «Хандардың әдеп-қағидалары», машын-дықтар – «Мемлекеттің дәстүрі», бүкіл шығыс әлемі «Өмір зейнеті», «Падишаларға насихат» деп таныған, түркі зиялылары «Құтты білік» деп атап, бұл кітапты ұлылықтың негізі деп білген [2, б. 7].

«Құтадғу білік» поэмасы – XI ғасырдың жұлдызды шығармасы, бүкіл адамзаттың рухани алтын қазығы. Поэма 85 тараудан тұрады. Ақыл-білімге, адамгершілікке шақырады. Адам мүмкіндігінің шексіз екендігі, оның қоршаған дүниені танып-біле алатындығы, таным процесіндегі ғылымның орны туралы айтады. Дүниенің негізі төрт нәрсе: жер, су, ауа, от дейді ол. Бізге дастанның үш қолжазба нұсқасы жетіп отыр [4 б. 17]. Тіл өнеріне арнайы мән бере жырлаған шығарманың біз тәрізді тәуелсіз жаңа мемлекет құрған ұрпақ тәрбиесі үшін, халық даналығын бойына сіңіріп, ұлтжанды болып өсуі үшін дидактикалық мәні зор. Автор шығармасынан көрінетіндей, түркі тіліне деген ерекше құрмет сезіммен тебіренісінен: «түркі тілін үркек, тағы киіктей» сылап, сипап қолыма үйреттім, мәнерлеп зерледім, тіздім, сөйтіп, осы сөздерді жаздым» дейді: [4, б. 18].



6617 Түркі сөзін көрдім тағы киіктей,
Ептеп ұстап, қолға үйретіп, демдедім
6617 *keyik tağı kördüm bu türkçe sözüg*
anı aқru tuttum yaқurdum ara

[5, б. 33].

Түрік ғалымы, түркітанушы Решид Рахмети Арат (1900-1964) 6645 бәйіттен тұратын 3 нұсқасын (Вена немесе Герат деп те атайды, Каир, Наманған немесе Ферғана нұсқаларын) тең ала отырып, жасаған транскрипциясынан келтіріп отырмыз [5, б. 35].

Сылап-сипап бақтым, көңіл берді тез,
Әлі де үркек, сақ һәм жаны шерлі еді...
Мәпеледім сөзім қолға қонғанша,
Жұпары аңқып, бұрқырап бір бергені.

6618 *sıkadım sevittim köngül birdi terk*
tağı ma belingler birerde yire

6619 *sunup tutmışımça eçerdim sözüg*
kelü birdi ötrü yıparı bura

[5, б. 36].

Данышпан бабамыз адам бойындағы қасиеттердің, соның ішіндегі адам болмысының ерекшелігі әдептіліктің сан түрін жырлай келіп, ең маңыздысы тіл құдіреті, тіл әдептілігі деген тұжырымға келеді.

Жүсіп Баласағұн:

«Данадан ал, - деді Айтолды, - сөз алсаң,
Наданға оны жеткізе алсаң, болар шам.
Ұлықтарды тыңдап, түйіп жадына,
Кішілерге дарыт, жетсін бағына.
Көп тыңдай біл, сөздеріңді таңдай біл,
Ізгі ойларды өз жүрекке жалғай біл!
Көп сөйлеген мылжың, дана болмайды,
Көп тыңдаған халық ойын толғайды.
Біліктіжан – тілін білім билеген,
Түкті сезбес текке тілін білеген!...деп жырлайды.

1012 *bu ay toldı aydı sözüg bilgedin*
eşitgü biligsizke aysa kiđin

1013 *uluğdın eşitgü kereklig sözüg*
kiçigke ayu birgü tutsa özüg

1014 *öküş tınglağı söz birer sözlegü*
manğa mundağ aydı biliglig бүгү

1015 *öküş sezleyü bilge bolmaz kişi*
öküş eştü bilge bulur tör başı

1016 *ağın bolsa yalғuқ bilir һәм bilig*
tunғu bolsa tegmez biligke elig

[5, б. 37].

Мұндағы қақ білім – ұлыны тыңдап, ұлы Абай айтқандай, «жүректің түбіне терең бойлату», ақылды, ізетті болу, ар-намыс иесі болу, имандылық үйіру екендігін, тоқсан ауыз сөздің тұжырымын тобықтай түйіп, мазмұнды да дана сөйлеуге талпыну керек екендігін түсінеміз. «Дұрыс айтылған сөз кісіні ұлық да бек қылар, көп сөз басты қара жерге қаратып, басты жұтар, тіл - арыстан есік баққан ашулы, одан сақ болу керек», - деп толғандырған Жүсіп Баласағұн шығармасы – қазіргі жаһанданудың жанды мәселесі өз халқының қастерлі



дәстүрі мен қасиетті тілін, ұлттық мәдениеті мен әдебиетін, ұлы тарихын рухани құндылығына айналдыра алмай, басқа жұрттың барын жоғары тұтатын кейбір жастар үшін ана сүтімен даруы тиіс тұғырлы тілін сүйеге, қастерлеп, құрметтеуді бойына сіңіруде маңызды тәрбие құралы.

Тіл - ұлттың қуатты қатынас құралы ғана емес, ол адамзаттық таным құралы, ол халықтың әлемдік қауымдастықтағы мәртебесін биікке көтерудің құралы. Ана тілін ұлықтап, ардақтап сөйлеу - адам баласының жеке тұлғалық қасиетімен тұтасып жатқан ұлтжандылық сезімнің негізгі белгісі. Ол ананың ақ сүтімен, аялы алақанымен, мейіріміне бөленіп қалыптасуы тиіс. Ақынның

880 «Ақ сүтпенен сіңген қылық, жақсылық,
Айнымайды алғанша ажал қапсырып.
Табиғатпен туа біткен құлығың,
Бұзылмайды бұзғанша ажал құрығы.
Іште біткен әдет, қылық, ойлы жан,
Бірге кетер қара жердің қойнына!..»

- 881 örüng sūt bile kirse eđgü kılık
ölüm tutmađınça evürmez yorık
882 tadu birle kıtlıp törümiş kılnç
ölüm buzmađınça buzulmaz erinç
883 kıarında törümiş kılnç öğretig
yağız yir kıatında kiter ay tetig

[5, б. 38].

-деп жырлаған нақылы – тумысымен сіңген қылық өле-өлгенше мәңгілік дегені деп түсінеміз.

Ғаламның тілдік бейнесін қалыптастырудың негізі – тіл. Тіл - әлемді танудың қуатты құралы. Адамның ақиқат таным-білімінің түп негізі – тіл. Тіл – ұлттың танымының айқын көрінісі, мәдени-ұлттық коды. Сондықтан тіл-мәдениет, тіл-ұлт, тіл-таным өзара қатысындағы өзекті мәселелерді талдау рухани құндылықтардың мәнін ашуға мүмкіндік береді [6, б. 12].

«Ж.Баласағұн танымындағы сөз – адам жаныны жаратын, адамға күш-қуат беретін ізгілікке негізделген. Автор өлеңдерінде адамгершілікке негізделген характердің әсем көріністері алуан түрлі тілдік фигуралар арқылы өте әсерлі етіп берілген. Тіл өнерін суреттеуде оны «Тіліңді нокталасаң, басың сақталады; Керексіз сөз күйдірер от сияқты; Ақыл ме білімінің тілмашы-тіл; Бұрынғы айтылмаған білімді жұрт сөзіңнен таниды; Тіл – арыстан күзететін босаға, басыңды жер, тығылсаң да тасаға т.б. Бірнеше көркемдеуіш құралдарды қатар қолдана отырып, автор соңғы образды құрылыммен оқиға түйінін жасап отырады» [7, б. 98].

Қырғыз тілінің зерттеушісі Б.Сагинбаева «Кутадгу білік» тіліндегі тіл концептісіне

лингвомәдени талдау жасағанда мынадай төрт когнитивті-семантикалық аяда қарастырған: 1) тілдің пайдасы мен зияны; 2) тіл қасиетін бағалау; 3) тілдің күші; 4) тіл – тарихи мұра [8, б. 230]. Дастандағы тіл туралы даналық ой-тұжырымдарды танымдық тұрғыдан талдай отырып, біз де осы бағыттарды қарастырамыз.

Ақын тілді дұрыс қолдануда білімінің қажеттілігі және адами ұстанымдармен байланысты екеніне сенімді. Ол сөз құдіретін білмейтін мақұмның өз беделінен айырылып, оқыс әрекетінен жазасын алатынын былай жырлайды:

162 Ақыл, білім тілмәші - тіл, тіл - кепіл,
Жадыратар ерді шырын тілді біл!
Тіл қадірлі етер, ерге бақ қонар,



Қор қылар тіл, кететұғын бас болар.
Тіл - арыстан, есік баққан ашулы,
Үй иесі, сақтан, жұтар басынды!

¹⁶² uқuшқа biligke bu tılmaçı til
yaruttaçı erni yorıq tilni bil

¹⁶³ kişig til ağırlar bulur qut kişi
kişig til uçuzlar barır er başı

¹⁶⁴ til arslan turur kör işikte yatur
aya evlig er saқ başıñnı yiyür

[5, б. 38].

Наманған нұсқасының аудармасын жасаған белгілі түркітанушы Әбжан Құрышжанұлынан да салыстыратын болсақ:

Тіл –білім мен ақыл-ойдың тілмашы,
Ердің жүзін ол ашады, тындашы.
Тіл сыйлы етер, құтты қылар, өсірер.
Бас та жарар, қадір құтты ол өшірер.
Тіл-арыстан, босағаны күзетер,
Басынды жер, бір іс қылсаң тыз етер [9, б. 28].

Осы өлең жолдарындағы тілдің арыстан ретінде салыстырыла қолданылуына адам баласының стереотип ұғымы себеп болып отыр. Мұнда арыстан «аяусыз күш иесі» ретінде ұғынылады. Осы мазмұндық бірлікте берілуі – негізгі ойды ашу үшін қолданылған. Бейнелі көркем құрылыммен берілген, себебі адамның ойлау, ұғымдық танымның жүйесі ұқсатуға бейім келеді. Ал ойлау әрекеті ақиқат дүниені и логикалық формада, ұғым ретінде, пайымдау ретінде, ойқорыту ретінде бейнелеу үшін қызмет етеді [10, б. 18].

Зерттеу нәтижелері

«Өнер алды – қызыл тіл» екенін жақсы түсінген Баласағұн тіл өнеріне, мен сөйлеу мәдениетіне, сөз әдебіне биік талаптар қояды. Тіл адамның өзімен, ал оның қасиеті адамның іс-әрекетімен анықталады. Осы тұрғыда автор ақылды, білімді, ұстамды және әділ адамның сөздері әрқашан жоғары бағаланатынын және сөйлеуді білетін адам сөзсіз жетістікке жетіп, танылуға болатындығын нақты түсіндіреді [11, б. 18]. Мына жыр жол-дары соған меңзейді:

972 Білімдінің сөзі жерге сумен тең,
Су келген жер гүл көмкерген ну көркем.
973 Білімдінің нұрлы сөзі сарқылмас,
Тұнып аққан бұлақ көзі тартылмас.

⁹⁷² biliglig sözi yirke suv teg turur
aқıtsa suvuğ yirde nıřmet öñür

⁹⁷³ biliglig kişinirğ saıvı eksümez
aқığlı süzük yul suıvı eksümez

[5, б. 39].

1001 Жүйелі сөз - ұлылық,
Өсірер ол құлдың-дағы құзырын.
1002 Сөз қуаты шығарар ел төріне,
Қара жерден самғатар ен көгіне



1001 bu ay toldı aydı söz asğı uluğ
yirinçe tüşürse beđütür kuluğ

1002 söz asğı bile kör yağız yirdeki
yaşıl kökke yoklar bolur tördeki

[5, б. 40].

Автор тілді бал мен уға, дұшпандық пен даналыққа, арыстан мен алысқа атар сұр жебеге, кепілдік пен сары алтынға, сыр мен сиқырға, шындық шұрайы мен шамшыраққа, қасиетті дұға мен құттың көзіне, ұлылыққа теңейді. Бұл теңеулер адам санасында тілдің күдіретін айқын түсіндіріп, семантикалық модель құрайды:

Тіл - **дұшпаның**, тірлігіңнен айырап.

Сөз - **сыр, сиқыр**.

Сары алтындай саликалы сөз деген,

Бұлтақтамай тиер жерге көздеген.

Ақылды сөз - алысқа атар **сұр жебе**!

Тіл - **арыстан**, есік баққан ашулы,

Үй иесі, сақтан, жұтар басынды.

Бір сөзбен айтқанда, адамды қорлайтын да, асқақтататын да тіл екендігі шүбәсіз сенім білдіреді. Ойланбаған, асығыс сөз, өтірік сөйлеушіге нұқсан келтіреді. Мағынасыз, жағымсыз сөздер айтқан адам қоғамдағы салмағын жоғалтады, құрметінен айырылады, тіпті өмірден де баз кештіреді. Ақын қолданысындағы біліксіз сөз, көбік сөз, ашулы тіл, ащы сөз, есіл сөз, бос сөз, желбуаз сөз, лакпа сөз, көпірме сөз, құр сөз, күйкі сөз, қыңыр да қырсық сөз, құны жоқ сөз, ұзын тіл, тізгінсіз тіл, жалған сөз, зәрлі сөз, қатты сөз, ұсақ сөз, жөн-жосықсыз сөз, ғайбат сөз, ұшқалақ сөз, жарамсыз, сұм сөз, қу сөз, жалған сөз, т.б. сөздер жағымсыз мағынада жұмсалады. «Басқа пәле тілден демекші» - тілдің адам бойындағы әртүрлі қасиеттерді анықтаушы құрал ретінде қолданады.

Қара бастың қарақшысы қызыл тіл,

Қанша басты жұтты үзіп ұзын тіл!

Басты ойласаң, тыйып ұста тіліңді,

Басың жұтар тізгінсіз тіл түбінде!»

Тенеу, салыстыру мәнді сөздер жағымсыз суретті көз алдына әкеліп, ақылсыз адамның қымыл-әрекеттерімен беріледі, авторлық қолданыстағы өзек сөздер адам бейнесін жасайды. Ақынның бағалауыштық көзқарасы тұрғысынан елдің шырқын бұзатын да - тіл, татуластыратын да - тіл. Ақын оқырманның мотивтілігін арттыратын экспрессивті, эмоционалды сөздерді қолданады, бұл сөздер оқырманның психикасы мен физиологиясына ерекше әсер етеді:

Желбуаз сөз - қара құлық айғағы,

Ойсыз басқа түсер қаңғып қайдағы.

(Қара құлқы - текке лағып сөйлеген,

Қара басты сондай лакпа сөз жеген...)

Көпірме сөз - басқа пәле төндіріп,

Есті сөзден, құрығанда, ел жөн білер.

Жарамсыз, сұм сөзге бұрма тіліңді,

Хақ құптамас, ай, дария білімді!

Діл, тіл **қырсық** болса, құлқы талансыз,

Ондай елден құт қашады амалсыз.

Өлең жолдары ғұламаның ұтқыр ойы мен аса шешендігін байқатады, оқырманға әсер ету күдіретін білдіреді. Осы тұрғысынан эпитеттер тілдің жағымды немесе жағымсыз қасиеттерін айшықтайды. Ақын тілдің қасиетін, білімнің қадірін асқақтата, жарық дүниедегі



асылдың асылына балап толғайды: майда тіл, шырын тіл, шыншыл тілі, тұзу, дара, зерделі тілі, игі сөз, ата сөзі, білікті бек сөз, білімді сөз, құтты, әзіз ер сөз, ұшқыр сөз, терең сөз, берен ойлы, қанатты сөз, есті сөз, нұрлы, жүйелі сөз, сары алтындай салиқалы сөз, ақылды сөз, оң сөз, тура сөз, жүрек сөз, дана сөз, асыл сөз, ойлы сөз, есті сөз, текті сөз бен тәтті сөз, жылы сөз, жөн сөз, інжу сөз, сырлы сөз, мейірлі сөз, ойлы сөз қарымды сөз, сара сөз, жарқын сөз, шарап сөз, өнеге сөз, жанашырлық сөз, тура сөз, ақыл сөз, қария сөзі, нәзік сөз, нәрлі сөз, сәулелі сөз, ұтқыр сөз, ғалым сөзі.

Жүсіп Баласағұн әдептіліктің сан түрінің ішінен ең бастысы – тіл әдептілігі деген қорытынды жасайды. Ақын оқырманын абайлап, ойланып-толғанып барып сөйлеуге, тілге сақ болуға шақырады. Қысқа әрі мазмұнды сөйлей білу әдептіліктің басы деген тұжырым жасайды:

Ақыл, білім, тілмашы – тіл, бұл кепіл,
Жарық төгіп, елжіретер тіл деп біл!
Біліп айтқан сөз – білікті саналар,
Біліксіз сөз басыңды жеп, табалар.
Көрген емен көбік сөзбен оңғанды,
Тобықтай түй тоқсан ауыз толғамды!
Сөз кісіні ұлы қылар, бек қылар,
Көп сөз басты қара жерге кеп тығар.
Бұлай болса, тең ортасы – керегің,
Тілге ұстамды болсаң, өсер беделің!

Тіліңді бақ, басың аман болады,
Сөзді қысқа айт, жасың ұзақ болады.
Қалар мұра – сөз – кісіден кісіге.
Сөзді мұра тұтсаң, пайда ісіне.

Тілдің күш, құдіретін автор поэтикалық жолдармен көмкереді, сол арқылы қоғамдық мәдени қарым- қатынас эталонын белгілейді:

Көп тыңдай біл, сөздеріңді таңдай біл,
Ізгі ойларыңды өз жүрекке жалғай біл.
Қадірлісі – тіліне ұят сіңгендер,
Жүрек сөзін жүрегімен білгендер.
Бірде автор мәдениетті тұлғаның бейнесін төмендегідей сипаттайды:
Аузын ашса ақ жүрегі көрінсе -
Майда тілден шырын шекер төгілсе.
Құрыстырмай, бұзбай кескін-кейібін,
Кісілікпен кең ұстаса пейілін.
Сыпайының сөзі әділ, дұрыс-хақ:
Тіл, көңілді кішік ұста, ер қыпшақ!
Көңілі пәк, кішіктерге құт үйір,
Жылы сөз бен жылы жүзге жұрт ұйыр.
Ықыласқа елтір, еріп халық та,
Құлдық ұрып, түсер тіпті тамұққа!

Ақынның тіл, сөздің құдіреті мен күші туралы жазған жыр жолдарынан төмендегідей мәліметтер алуға болады:

Тіл – татулық белгісі:

Тілің майда, сөзің шырын татысын,
Жүзің жарқын, жаның досқа ашысын.



Ащы сөзбен суық жүзің мұздатар,
Көңіл қалып ғұмыр бойы сыздатар.
(Қату қабақ жақыныңды жат қылар,
Кісі жанын түсінер ме баққұмар?!)
Ісінді атқар, көніп хақтың құқына,
Пайда тапсаң, пайда тигіз жұртыңа.
Тура сөйле, адал сөздің кіді жоқ,
Жаман жанның сөзі жалған, тілі шоқ.

Тіл –көкірек құлпы:

Тіл, жүрегің шырын болсын қайда да,
Сөз бен есті тектен-текке лайлама!
Тілі шырын кісі болар жағымды,
Сөзі сырлы сындырмайды сағынды...
Көңіл бұрып, айтқан сөзді ұмытпа,
Не естісең де, көкірегіңе құлыпта.
Қайғы келмес - сөзді ойлап сөйлесең.

Тіл –кесел:

Адам өз тілінен жаза да тартады, басын да жояды. Тіл – арыстан, ол босағанда жатыр,
сақ бол одан, ол - алдамшы, басынды алып түсуі де мүмкін. Ақын сөзімен:

Сыпайы ер көңілінді ерітер,
Тілі - ащы, қытымырлар жерітер!
Әскербасы, өктем келсе, кердеңдеп,
Жау алдында тартады азап, сергелдең.
Елге жайсаң, қара басың шабылар,
Тілді тыйып, бақпаған тіс қағылар!
Талай көрдім лайықсызды, тиылған -
Сөзді жайып, қыл мойыннан қиылған.
Көп естідім: қу тіл сайрап, сүйдірген,
Сырын ашып талай ерді күйдірген.
Ауыр сөйлеп, тіл тигізбе адамға,
Кеш жібиді, көңілде дық қалар да!
Сені сөксе, мақта - оңбассың таласып,
Ол қор болып, сен жақсы атта қаласың!
Өзің мақта, сені сөккен наданды,
Ол жер болып, арттырасың бағанды.

Тіл – бақыт жолы:

Тілді шебер қолдансаң, ол сені көкке көтереді, сол арқылы бақытқа жетесің. Тілдік
тұлғалық қасиеттерді игергің келсе - жаман сөйлем. Көп әрекет ет, аз сөйле. Көп сөздің
түйінін көңілмен шеш. Адам - игі ісімен, ізгі сөзімен мәңгілік. Адам өлсе де, оның асыл сөзі
қалады. Адам көркі – сөз. Сөз көркі – нақыл.

Тіл - тарихи мұра.

Адамзаттың тарихы, бай өмірлік тәжірибесі ұрпақтан-ұрпаққа мұра ретінде тіл арқылы
қалады. Асыл қазынамыз «Құтадғу білік» те болашақ ұрпаққа тіл арқылы жетті. Ол
ұрпақтан ұрпаққа жалғасын тауып, мәңгілікрухани құндылық ретінде тарихи мирас болып
кала береді. «Білімсіз сөз қайран басты кеседі!» - дей келе, адамды хайуаннан ажырататын
осы асыл тілді, асыл сөзді, толғамды тілді ұлына өсиет етіп, атадан балаға мирасқа
тапсырады [10, б. 19].



Туған адам өліп, сөзі қалды, көр,
Өзі кетіп, ізгі аты қалды, көр!
Күллі сөзді жисаң да, ақылды асырмас,
Керек сөзді сөйлер кісі, жасырмас.
Сөзді ұлыма арнадым мен, ер-батыр,
Ұлым, тыңда, менде алтын-кен жатыр.
Саған арнап сөз сөйледім, ей, ұлым,
Өсиетімді қабыл алғын, құлыным!
Күміс, алтын қалса менен сендерге,
Оларды сен бұл сөзіме теңгерме!
Күмісті іске тұтсаң, бітіп қалады,
Сөзімді іске тұтсаң, күміс табады...
Сондай ақ:
Қалар мұра - сөз, кісіден кісіге,
Сөзді мұра тұтсаң, пайда ісіне,
Кісілерге мирас ата сөзі ғой,
Ата сөзі, ұқсаң - құттың көзі ғой!

Қорытынды

Жүсіп Баласағұнның адамзаттық құндылықтар-ақыл-ой мен адамгершілік үлгілері тұжырымдалған ұлы дастаны ұлттық рухани-мәдени байлығымыздың дамуына, ұрпақтың тұлғалық қасиеттерінің дұрыс қалыптасуына зор үлесін қосты.

Қорыта айтқанда, Ж.Баласағұн - өз заманының жаршысы, философ, тағылым мол ұлы ұстаз ретінде болашақ ұрпағына өшпес мұрақалдырған ғұлама [11, б. 12]. Адамның адамгершілік қасиеттерді бойына жинап, соның негізінде өсіп-жетіліп, сол арқылы қуатты мемлекет құруды армандаған оның шығармасының бүгінгі ұлтжанды ұрпақ тәрбиесі үшін маңызы зор.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Назарбаев Н.Ә. «Ұлы даланың жеті қыры» / Н.Ә. Назарбаев // www.akorda.kz. 11.2018.
- [2] Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті (Көркемдік дәстүр жалғастығы) Зерттеу / Н. Келімбетов – Алматы, Ана тілі, 1998.
- [3] Орта ғасырдағы түркі ойшылдары. Жиырма томдық. 5-том / – Астана: Аудар-ма, 2005. - 528 б.
- [4] Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. 5-т.: Жүсіп Баласағұн. Құтты білік / – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2007.- 536 б.
- [5] Reşit, R. A. Kudadgu Bilig. I Metin / R. A. Reşit - Istanbul: Milli Egitim Basimevi, 1947. 656 s.
- [6] Баласағұн Ж. Құтты білік (Көне түркі тілінен аударған және алғысөзі мен түсініктерін жазған А. Егеубаев) / Ж. Баласағұн – Алматы: «Жазушы», 1986. – 616 б.
- [7] Исабекова Ұ.К. Орта ғасырдағы түркі тілдерінің даму тарихы / Ұ.К. Исабекова – Астана: Сарыарқа баспасы, 2011. -224 б.
- [8] Сагинбаева Б. Лингвокультурный анализ концепта «язык» в поэме Ж.Баласағұна «Кутадгу билик» / Б. Сагинбаева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. №1, 2017.
- [9] Баласағұни Й. Құтадғу білік: Құт әкелетін білім / Й. Баласағұни – Астана: Ғылым баспасы, 2015. -576 б.
- [10] Амирбекова А.Б. Тіл және ойлау: ұғу мен ұғыну мәселелері. / А.Б. Амирбекова // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Хабаршы, «Филология ғылымдар сериясы – Алматы, 2017. - 19-23 б.
- [11] Рахманқұл Б. Жұлдыздар жарығы / Б. Рахманқұл – Алматы, Ғылым, 2000.
- [12] Нысанбаев А. Қазақ даласының ойшылдары. IX-XII ғ. / А. Нысанбаев – Алматы: Ғылым, 1995.



REFERENCES

- [1] Nazarbaev, N.A. (2018). «Uly dalanyn jetti kyry» [Seven sides of the Great Steppe] //www.akorda.kz [in Kazakh].
- [2] Kelimbetov, N. (1998). Ejelgi dauir adebiyeti (Korkemdik dastur jalgastygy). Zertteu [Literature of ancient times (Continuation of artistic traditions). Research.]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- [3] Orta gasyrdagy turki oishyldary [Medieval Turkic thinkers] Jyirma tomdyk. 5-tom. Astana: Audarma [in Kazakh].
- [4] Әдеби жадигерлер Jyirma tomdyk.5-t: Jusip Balasagun. Kutty bilik [Literary artifacts. Twenty volumes. Volume 5: Yusup Balasagun. Congratulations]. Almaty: «Taimas» baspa ui [in Kazakh].
- [5] Resit, R.A. (1947). Kudadgu Bilig. I Metin. Istanbul: Milli Egitim Basimevi [in Turkish].
- [6] Balasagun, Y. (1986). Kutty bilik. Kone turki tilinen audargan jane algysozi men tusinikter [Kutty Bilik (Translated from the Old Turkic language and written by A. Egeubayev)]. Almaty: «Zhazushy» [in Kazakh].
- [7] Isabekova, U.K. (2011). Orta gasyrdagy turki tilderinin damu tarihy [History of the development of medieval Turkic languages]. Astana: Saryarka baspasy [in Kazakh].
- [8] Saginbaeva, B. (2017). Lingvokýltýrnyi analiz kontsepta «iazыk» v poeme J.Balasagyna «Kutadgy bilik» [Linguocultural analysis of the concept of "language" in the poem by J. Balasagyn "Kutadgu Bilik"]. Nauka, novye tehnologii innovatsii Kyrgyzstana [in Russian].
- [9] Balasaguni, Y. (2015). Kudadgu bilik: Kut akeletin bilim [Divine Knowledge: Blessed Knowledge]. Almaty: Gylym baspasy [in Kazakh].
- [10] Amirbekova, A.B. (2017). Til jane oilar: ugu men ugyn maseleleri [Language and thinking: problems of comprehension and comprehension]. Abai atyndagy Kazak ulttyk pedagogikalyk universiteti. Habarshy, «Filologiya gylymdar seriyasy. Almaty [in Kazakh].
- [11] Rahmankul, B. (2000). Juldyydar jarygy [The light of the stars]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- [12] Nysanbaev, A. (1995). Kazak dalasynyn oishyldary. IX-XII gg. [Thinkers of the Kazakh steppe. IX-XII centuries]. Almaty: Gylym [in Kazakh].

Балтабаева Ж.К., Сулейменова Ж.Н.

ВЫВОДЫ ЮСУФ БАЛАСАГУНИ О ЯЗЫКЕ В «КУДАТГУ БИЛИК»

Аннотация. Известно, что язык как общественное явление имеет большое значение. Язык - средство передачи информации из одного поколения в другое, язык - средство общения; язык-средство познания. Одним из основных условий формирования современной интеллектуальной личности является расширение кругозора студентов о родном языке, привитие навыков умелой речи.

При решении этой проблемы важно вернуться к творчеству великих мыслителей и возродить в них национальные когнитивные концепции.

В статье говорится о том, что в трудах выдающегося поэта тюркской культуры XI века Жусупа Баласагуна, наряду с ценными воспитательными идеями, собраны богатые сокровища о языковом искусстве. В книге Юсуфа Баласагуни «Благодатное знание» язык оценивается как проявление духовного уровня, кругозора, красноречия, внутреннего духовного мира человека, признаком согласия, замком души, если мастерски управлять языком, то он может тебя возвысить, сможешь достичь счастья, поскольку язык определяется самим человеком, а его качества – действиями человека.

Ключевые слова: Юсуф Баласагуни; «Кудатгу билик»; риторика; мощь языка; историческое наследие; языковая картина мира; язык как историческое наследие.

Baltabaeva Zhanalik, Suleimenova Zharkynbike

THE CONCEPT OF LANGUAGE IN “GRADUAL KNOWLEDGE”

YUSUF BALASAGUN

Annotation. It is known that language as a social phenomenon is of great importance. Language is a means of transmitting information from one generation to another; language is a means of communication; language is a means of cognition. One of the basic conditions of the

formation of a modern intellectual personality is to broaden the horizons of the students about their native language, instilling proficiency of skillful speech.

In solving this problem, it is important to return to the work of great thinkers and revive national cognitive concepts in them.

The article states that rich treasures about linguistic art were collected in the works of the outstanding poet of the XI century of Turkic culture Yusuf Balasaguni along with valuable educational ideas. In Yusuf Balasaguni's book of "KutadguBilig", the language is assessed as a manifestation of the spiritual level, outlook, eloquence, inner spiritual world of a person, a sign of consent, a castle of the soul, and if you control the language masterfully, it can elevate you, you can achieve happiness because the language is determined by person himself, and its qualities are by the human's actions.

Keywords: Yusuf Balasaguni; "Kutadgu bilig"; rhetoric; the power of the language; historical heritage; linguistic picture of the world; language as a historical heritage.

ӨОЖ 82-94(574.1)

FTAXP 17.82.90

DOI 10.37238/1680-0761.2020.79(3).8

¹Мүтиев З.Ж., ²Бейсенова Г.А.

¹М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

² «КЭАҚҚ РОШ» ЖШС «Ақ Берен» Батыс Қазақстан филиалы, Орал, Қазақстан

E-mail: zinulla_mutiev@mail.ru, beisengulshara@mail.ru

ӘДЕБИ АЙМАҚТАНУ: АҚТАҢДАҚ ЖЫЛДАР СЫРЛАРЫ

Аңдатпа. Қазақстанның Батыс өңірінің акын-жазушыларының XX ғасыр басындағы әдеби мұрасының қалыптасу, өркендеу және зерттелу жайын сараптап, баға беру – қазіргі әдебиеттану ғылымының кезек күттірмес мәселесі. Өткен дәуірлерде империялық мемлекетің қол астында болса да қазақ оқығандары ұлт болашағын ойлап, оқу-білімді, ғылымды дамытуға күш салды. Солардың қатарында өлкемізден шыққан Алаш қайраткерлері Ғұбайдолла Ахметов (1873-1951), Ғабдолғазиз Мұсағалиев (1880-1933), Молданияз Бекімов (1882- өлген жылы белгісіз), Рахметжан Малабаев (1884-1961) сынды арыстар есімдері жиі аталады. Қиын жағдайда өмір сүрсе де елінің ертеңін ойлап, сондарына өшпес із, жоғалмас рухани мұра қалдырған асылдарымызды ардақтау – бүгінгі ұрпақтың асыл парызы саналса керек-ті. Олардың сөз өнеріндегі шығармашылық бітім-болмыстарына үңіліп, табысын сараптап, саралайтын кезең туып, пісіп-жетіле келді. Мақалада әдеби өлке қайраткерлерінің өмірі мен әдеби шығармашылығына, олардан қалған әдеби мұралардың табиғатына шолу жүргізіледі, туындыларының қыр-сырына барлау жасалады. Ұлттың рухани мәдениетін көтеруде, өнері мен ғылымын дамыту жолында аянбай еңбек еткен акын-жазушылардың, педагог ұстаздардың ерен еңбектерін кейінгі жас ұрпаққа жеткізіп, таныстыру - қоғамдық сананы рухани жаңғырту құндылықтарының талаптарына сай келеді.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің гранттық жобасы (AP08856195 "Қазіргі қазақ әдебиеті поэтикасы: дәстүр және жаңашылдық



(Батыс Қазақстан аймағы ақын-жазушыларының шығармашылығы негізінде)”) аясында дайындалды.

Кілт сөздер: аймақ әдебиеті; әдеби өлкетану; ауыз әдебиеті; этнограф-ғалым; фольклор зерттеушісі; тәржімашы; лиро-эпостық дастан; повесть; пьеса.

Kipicne

Қоғамдық өмірдегі оң өзгерістер, ұлттық құндылықтарға назар аудару мәселесі, рухани жаңғыруға бетбұрыс ықпалы – сөз өнерінің ғылыми зерттелісіне жаңаша қажеттілік тудырып отыр. Қазақтың көркем әдебиеті – қазақ ұлтының рухани мәдениетінің біртұтас жүйесі боп есептеледі. Ал оның негізгі қабатын өлке, аймақ әдебиеті құрайтыны анық. Бұдан шығар түйін - әдеби өлкетануды, әдеби аймақтануды зерттеу арқылы, жергілікті көркемәдебиетін насихаттау, дәріптеу нәтижесінде қазақтың біртұтас, бөлінбес көркем әдебиетінің тарихы қалыптасады. Кең байтақ Отанымыз – Қазақстанның Шығысы мен Батысы, Оңтүстігі мен Солтүстігі болатын болса, осындай жағырапиялық ендіктерге сай бірін-бірі толықтырып отыратын қазақтың бай мәдениеті мен тарихы, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы бар.

Қазақтың көнеден келе жатқан рухани құндылықтарының тарихы, жеке ұлтқа тән табиғи ерекшеліктері оның сөз өнерінен, яки көркем әдебиетінен танылады десек, оның бұлжымас бір бөлшегі аймақ, өңір әдебиетінен жинақталып, құралады. Қазіргі әдебиеттің даму тарихында негізгі мәселенің бірі – шығармада баяндалатын оқиғалардың, кейіпкерлер мен олардың мекен-тұрағының ерекшеліктеріне де байланысты боп келеді. Өйткені кең байтақ Отанымыздың әр аймағының, әр өңірінің өзіне тән дербес ерекшеліктері бар. Мәселен, сан алуан колоритке боялған әдет-ғұрып, салт-дәстүр жоралғылары әр аймақта өзіндік сипатқа ие. Ұлттық құндылықтардың үздік үлгілері мен халықтық тәрбиенің сан қилы озық, таңдаулы көріністері де аймақтан, өңірден бастау алады. Қазіргі қазақ әдебиетінің поэтикасын зерттеп-тексеруде белгілі бір аймақтың көркем картинасын көз алдымызға әкелетін, әсем галереясын ұсынатын суреткердің – яғни, сол өңірден шыққан ақын-жазушылардың шығармаларын тексеру – қажеттілік. Белгілі бір өлкенің, аймақ ақын-жазушыларының шығармашылығына кешенді зерттеу жүгізу – қазіргі ұлт әдебиеттану ғылымының өзекті мәселесі боп табылады.

Әдеби аймақтық, өлкелік зерттеулер – білім алушылардың санасын қалыптастыруда ең бай рухани мүмкіндіктерге ие. Ең алдымен, бұл патриоттық сезімдерді тәрбиелеуге, оқушылардың туған жерінің әдеби өмірін білуге деген қызығушылығын тудырады. Көркем әдебиет, өз кезегінде оны жасайтын адамдарды білуге көмектеседі. Өйткені, жазушы өмір сүрген аймақта шығармашылық өкілінің өмірбаянның белгілі бір аспектілерін түсінуге үлес қосатын көптеген құжаттар мен куәліктер сақталады, оның шығармашылық зертханасына терең үңілуге қолайлы жағдай туғызады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қазақ ұлтының рухани мәдениетінің біртұтас жүйесі сан қилы өнер салаларын қамтыса, оның бір қиырында көркем әдебиеті де қылаң береді. Сөз өнерінің қуат-күші туралы, жас ұрақ тәрбиесіндегі ролі туралы әңгіме қозғалғанда Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті, Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында қазіргі таңда ұлттық сананы жаңғырту мәселелеріне назар аудара келе: «Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс. Ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана» [1] деп атап көрсеткен болатын. Демек, өлке мен аймақ әдебиетін меңгеру – бүгінгі қоғамның заманауи мәселесіне айналып отырған рухани жаңғырудың негізгі талаптарына сәйкес келеді, яки рухани жаңғыру дүниетанымын кеңейтуге жол ашылады.



Батыс Қазақстан аймағының XX ғасырдың басындағы әдебиет тарихының толыққанды тексерісінен сырт қалып келген, өлкеміздің әдеби мұрасын қалыптастыру жолында елеулі еңбек еткен акын-жазушылардың көркем әдебиетке қатысты мұраларына талдау жүргізу – қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымының өзекті һәм зәру мәселелерінің бірі саналады. Олар - Қазақстанның Батыс аймағының XX ғасыр басындағы жаңашыл әдебиет өкілдері: Ғұбайдолла Ахметов (1873-1951), Ғабдолғазиз Мұсағалиев (1880-1933), Молданияз Бекімов (1882- өлген жылы белгісіз), Рахметжан Малабаев (1884-1961) сынды арыстар, Алаш қозғалысының қайраткерлері. Қазақтың ұлттық көркем әдебиетінің дамып-жетілуіне бар ғұмырын арнаған олардың өмірінің белгісіз парақтары мен шығармашылық ғұмырбаяны әлі күнге толық зерттеліп, арнайы қарастырылған жоқ.

Әдеби өлке мұрасының зерттелуіне ат салысып және өздері де соңдарына көркем туынды қалдырған, ұлт руханиятының жандануына тамшыдай болса да өз үлестерін қосқан акын-жазушылардың әдеби, ғылыми мұраларын кейінгі ұрпақ білгені дұрыс.

Зерттеу нәтижелері

Діни қайраткер дәрежесіне дейін көтерілген Ғұбайдолла халфе Ахметұлы 1873 жылы қазіргі Батыс Қазақстан облысының Бөкей ордасы ауданы Саралжын ауылында дүниеге келген. Алғашқы сауатын ауыл молдасынан ашқан ол кейінен Жаңақаладағы Байғұл медресесінде, Орал шаһарындағы екі кластық қазақша-орысша мектепте білім алады. Үздік оқумен, саналы тәртібімен танылған шәкіртті сол кездегі үкімет, мемлекет өкілдері арнайы қаржы бөліп, Ресейдің Вятка губерниясына қарасты Мамонов діни семинариясына жіберіп оқытады. Бұл оқу мекемесінде ол орысша оқумен бірге парсы, араб тілдерін жетік меңгереді.

Ғ.Ахметұлы ұзақ жылдар мұғалім болып, бала оқытады, шәкірт тәрбиелейді. Орал өңірінде қазақ мектептерін ашу ісіне ат салысады. Жан-жақты білімді тұлға ауыз әдебиеті мұраларын жинаумен айналысады, фольклортанушы, аудармашы ретінде елге танылады. Ғұбайдолла халфе саяси қуғын-сүргін жылдары қудаланып, жазықсыз жапа шегеді. Мұратбек қажы Жахатов жазбасында [2] Ғабдолла Ахметұлының Ресейдің Саратов облысы, Урьбах қаласына зорлықпен жер аударылғаны айтылады, сол жақта жүріп елге жазған бір хатында былай дейді:

Жарығы шамның кемісе – азайғаны майының,
Адамды қиял билесе – кемігені жайының,
Азамат қолын бермесе – молайғаны уайымның,
Ер сөзінен шықпаса – батқаны деп біл айының.

Зерттеушілер жазбаларында Ғұбайдолла Ахметұлының XX ғасырдың бас кезінде Батыс Қазақстан аймағындағы қазақ зиялылары С. Меңдешев, Ғ. Қараш, Х. Досмұхаммедов, Н. Манаев, т.б. бірге қызмет істеп, достық қарым-қатынаста болғандығы, 1946 жылы араб, парсы тілдерін жетік білетін Ғұбайдолла халфеге академик Қаныш Сәтбаев шығыс әдебиеті мұраларын аудару жөнінде тапсырма бергені баяндалады [2].

Үнді халқының әлемге кең тарап, Шығыс елдерінің тілінде жарық көрген «Қалила мен Димна» аталатын мысал әңгімелерін алғаш қазақ тіліне аударған тәржімашы Ғ.Ахметұлы. Әдеби мұраларды хатқа түсіруші Ғ. Ахметұлы өзінің қолжазба түріндегі аударма еңбектерін және жинақтаған ауыз әдебиеті мұраларын сенімді адамы Ф.Гатауов арқылы Орталық ғылыми кітапхананың сирек қорына өткізіпті. Ол еңбектердің бірсыпырасы Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігі Ақпарат және мұрағат комитетінің «Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару» бағдарламасы бойынша шығарылған «Бабалар сөзі»: Жүзтомдық сериясының 88-томына енді [3].

Батыс өңірдің Бөкей ордасында (қазіргі Батыс Қазақстан облысы Казталов ауданы жерінде) дүниеге келген Ғабдолғазиз Мұсағалиев (1880-1933) XX ғасыр басында өмір сүрген өте күрделі тұлға. Өз дәуірінің салтына сай ауыл молдасынан хат танып, сауатын ашқан ол



Қазан қаласындағы Апаанев медресесінде оқиды, кейіннен дворяндар оқитын мектепте білім алады. Оқу-білім, ғылым-ілім жолына біржолата бет бұрған ізденімпаз Ғабдолғазиз бұдан кейінгі өмір жолы Мысыр елімен, ондағы Каир университетімен тығыз байланысты. Аталған университеттің заң факультетінде оқи жүріп, Мысыр елінің халифат дәуіріндегі бай кітапханасымен танысады. Ғ. Мұсағалиевті түркі тектес халықтардың тарихы қызықтырады. Зерттеушілердің пікірінше ол полиглот болған. Бірнеше шетел тілдерін игерген. Атап айтқанда орыс, түрік, араб, парсы, қытай, француз, испан т.б. жалпы 8 тіл білген деседі. Каир университетін тәмамдаған соң 1909-1910 жылдары Жапония, Үндістан, Индонезия, Пәкістан т.б. Шығыс елдерінде болуы оның көп тілді болғанын аңғарса керек-ті.

Туған еліне оралған соң Ғабдолғазиз Мұсағалиев Жетісу өлкесінің Қапал уезіне қарасты ол кезеңде елге танылып қалған «Мамания» (Тұрысбек, Есенқұл Мамановтардың шақыруымен) мектебінде мұғалім боп қызмет етеді, оқушыларға сабақ береді. Шәкірттерінің бірі – қазақ поэзиясының Құлагері атанған дүлдүл ақын Ілияс Жансүгіров. Ғабдолғазиз ұстаздықпен қатар сол дәуірде шығып тұрған «Қазақстан», «Уақыт», «Ұран» газеттерінде, «Айқап», «Қазақ», «Шора», «Тәржіман» журналдарында сан қилы тақырыпта мақалаларын жариялап, тілшілік қызметті қоса атқарған. Қазақтың тұңғыш журналы «Айқаптың» шығарушы-редакторы Мұхамеджан Сералинмен жақсы байланыста болған. Сонымен бірге Ғабдолғазиз Мұсағалиев «Дұрыстық жолы», «Ұран» газеттері мен «Мұғалім» журналының шығуына ат салысқан журналист, тілші-ұйымдастырушы. Ол ғұмырының соңғы он жылдығын шығармашылық еңбекке арнады. 1933 жылы Алматыда өмірден озды.

Ғабдолғазиз Мұсағалиевтің шығармашылық ғұмыр-әлемін бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады:

Біріншіден, ол кәсіби заңгер, білікті тарихшы, саяси қайраткер, ол 1918 жылы сәуір-мамыр айларында өткен Бөкей Ордасы Кеңестерінің 1-съезіне төрағалық етті және Ордада 2-5 қыркүйекте өткен мұғалімдердің бірінші съезінде төралқаның тұрақты төрағасы міндетін атқарды;

Екіншіден, қазақтың ауыз әдебиетін жинаушы фольклорист-жидашы, көркем аудармашы, Шығыстың «Гүлжиһан» атты дастан-жырын қазақ тіліне нәзира үлгісімен аударған;

Үшіншіден, көрнекті публицист, зайырлы журналист, оның мерзімді баспасөзде жарияланған «Тарих», «Қазақ жайынан», «Ухшат», «Бәдәуит һәм мәдениет», «Жазу мәселесі» т.б. түрлі тақырыптағы мақалалары оның жоғарыда айтқан елжанды қайраткерлік тұлғасын аша түседі;

Төртіншіден, ол ел-жұртының санасын оятушы прогресшіл, демократтық бағытты ұстанушы көкірегі ояу азамат, 1918 ж. «Дұрыстық жолы» газетін, «Мұғалім» атты журналды шығарып, таратуға үлес қосады. 1923 ж. бірыңғай әдеби қызметпен айналысады [4].

Түйіп айтқанда Ғабдолғазиз Мұсағалиев өмірі мен қызметінің әлі де беймәлім тұстарын анықтау, тереңтану күн тәртібінде тұр.

Батыс өлкесінің тағы бір тарихи есімі, Алаш қозғалысының қайраткері Молданияз Байболсынұлы Бекімов 1882 жылы Батыс Қазақстан облысы Қаратөбе ауданы Аққозы ауылында дүниеге келген, алөлген жылы әлі күнге белгісіз саналады, қайтыс болған жері Ресейдің Орынбор облысы деп көрсетілген [5].

Энциклопедиялық деректер негізіне сүйенсек, Молданияз Бекімов арнаулы білімді алғашқы қазақ офицерлерінің бірі болған. Тауысқан оқулары – әуелі Орал реалдық училищесі, кейін Қазан жаяу әскер юнкерлері училищесі, әскери шені штабс-капитан. М. Бекімов Орыс армиясында адал қызметкен, 1-дүниежүзілік соғысқа қатысып, бірнеше ордендермен марапатталған. Қызмет бабымен Ресейде, Қытайда, Башқортстанда тұрған.



Молданияз Бекімовтің әдеби, ғылыми шығармашылық келбетіне келсек, оны танудың бірнеше бағыттары бар:

1) этнограф ғалым: ол «Айқап» журналының 1912 ж. №1 санында «Қазақ халқы жайынан» деген мақала жариялаған. Оның «Орал облысы қырғыздарының (қазақтарының) үйлену салты» деген мақаласы «Известия общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете» атты басылымда (1904, т. 20) жарияланған. Сонымен бірге «Қырғыздардың (қазақтардың) үшкіру, жауырын қарауы», «Қырғыздар (қазақтар) арасындағы шаман дінінің қалдықтары», «Қырғыздар (қазақтар) арасында жерді өгіздің мүйізі көтеріп тұр деген пікір қайдан шыққан?» деген жазбалары да жарық көрген;

2) фольклор зерттеушісі: ол ауыз әдебиеті нұсқаларын жинап, «Средняя Азия» жинағында ертегілер мен аңыздар, «Туркестанский курьер» газетінде мақал-мәтелдер, «Киргизская степная газета» мен «Тургайская газета» беттерінде ертегілер бастырады. Ол жиыстырған «Жын перілерді жеңген батыр», «Бай және оның айлалы малайы», «Қарашаш сұлу мен Қаражан батыр», «Алдар көсенің қулықтары», «Алтыншашты Тотамбай және оның сиқыр қарындасы», «Бір мырза», «Тышқан мен Арыстан», «Кім күшті?», «Түлкі мен дәуді алдаған қазақ», «Түлкінің қулығы» деп аталатын ертегілер мен мақал-мәтелдерді М. Бекімов орыс тілінде жарилап отырған;

3) шебер аудармашы: ол Қазан қаласында 1901 жылы жеке кітап болып шыққан А.С. Пушкиннің «Капитан қызы» повесін (ықшамдалған нұсқасын) алғаш қазақ тіліне тәржім жасап, 1903 жылы Қазан қаласынан бастырған. Сонымен бірге қазақ балаларына арнап ертегілер мен мақал-мәтелдер аударумен шұғылданды.

Молданияз Бекімов өмірі мен шығармашылығын зерттеуші тарихшы ғалым Д. Сүлейменова: «М. Бекімов қазақ ауыз әдебиеті нұсқаларын шебер аударып, орысша басылымдарда жариялап, өзге халықтарға таныстырушы да. Әрине, бұл жерде Молданияз Бекімов ел арасынан қазақша мәтінді алып, соны орысша аударды ма, әлде өз естігенін бірден орысша жазды ма, ол жағы бізге әлі белгісіз. Қалай болғанда да қазақтың әдеби мұрасын ел аузынан жинап, орысша жариялап, өзге халықтарға мәлім етуінің өзі – үлкен еңбек» [6] деп жазады.

Ал жас ғалым А. Байболсынова А.С.Пушкиннің «Капитан қызы» повесін аударуға ақыл-кеңес беруші М. Бекімовтің ұстазы, Қазан жаяу әскер юнкерлер училищесіндегі бірінші ротаның командирі Дмитрий Николаевич Григорьев болу мүмкін деген де болжам айтады. Өйткені «Емельян Пугачев бастаған шаруалар көтерілісінің басталған жері Орал облысынан оқуға келген жас жігітке «Капитан қызын» ана тіліне аудару туралы ақыл-кеңес берген де сол Д.Н. Григорьев болса керек деген пікір бар» [7].

Яки, бұдан шығар түйін - ел ертеңін, ұрпақ болашағын ойлаған М. Бекімовтың ағартушылық қызметінің сан қилылығы назар аудартады. Молданияз Бекімовтың өмірі мен шығармашылығын жан-жақты қарастырған - өлкетанушы журналист Қайыржан Хасанов. Оның «Молданияз Бекімов» атты эссе кітабы 2010 жылы Алматының «Үш қиян» баспасынан жарық көрді [8].

Жаңа дәуірде алғашқылардың бірі болып Қазақстан Жазушылар одағы мүшелігіне (1926) қабылданған Рахметжан Сәрсенбайұлы Малабаев 1884 жылы Батыс Қазақстан облысы Қаратөбе ауданы Саралжын ауылында дүниеге келген, 1961 жылы Алматы қаласында қайтыс болған.

Р. Малабаев 1910 жылы Орынбордағы мұғалімдер даярлайтын мектепті бітірген. Көп жылдар мұғалім болып жұмыс істеген Р. Малабаевтың әдеби туындылары және публицистикалық жазбалары мерзімді баспасөз беттерінде («Айқап» журналы, «Қазақ» газеті) жарияланып тұрады. Қаламгердің әдеби шығармашылығы ақындықтан өзге бірнеше



жанрды қамтиды. Бірінші қыры, ол - драматург: «Тура тиген қарғыс» (3 актілі комедия) және 1 актілі пьесалары («Ошақ тұтқыны», «Надандық құрбаны», «Шарифат күні») бар [9, б. 203].

Екінші қыры, ол –жазушы-прозаик: «Аштық құрбаны» (1929) повесінің, «Атамандар жорығы» (1934) романының авторы.

Үшінші қыры, ол - фольклор жидашысы: ауыз әдебиеті үлгілерін (дастандар, өлең-толғаулар, терме-жырлар) жинап, 4 папкіден тұратын қолжазбалар тігіндісін ҚР ҰҒА-ның Әдебиет және өнер институтының қорына (1946) тапсырған [10, б. 461].

Қорытынды

Жас ұрпақты ұлттық рухта тәрбиелеу мен оқыту, ұлттық құндылықтарды ұмытпау, сақтау және оны одан әрі терең меңгерту мәселелеріне Елбасымыз ұдайы назар аударып отырды. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында: «Осыдан бір жарым жыл бұрын менің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақалам жарыққа шықты. Жоғарыда аталған жобаларды «Рухани жаңғыру» бағдарламасының жалғасы ретінде қарастырамын. «Рухани жаңғыру» жалпыұлттық бағдарламасының жаңа компоненттері ата-бабаларымыздың көп ғасырлық мұрасының цифрлық өркениет жағдайында түсінікті әрі сұранысқа ие болуын қамтамасыз ете отырып, оны жаңғыртуға мүмкіндік береді. Төл тарихын білетін, бағалайтын және мақтан ететін халықтың болашағы зор болады деп сенемін. Өткенін мақтан тұтып, бүгінін нақты бағалай білу және болашаққа оң көзқарас таныту – еліміздің табысты болуының кепілі дегеніміз осы» [11] деп атап көрсетеді.

Бұл күнде әдеби өлкетануды зерттеу жұмыстарына назар аударылып, жергілікті ғалымдар Орал өңірінің әдеби тарихын жаңаша тануға ден қоя бастады. Зерттеу нәтижелері Scopus базасына кіретін шетелдік журналдарда жариялана бастады [12].

Демек, XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті тарихын тексеруде зерттеу нысанынан тыс қалып келген Алаш қозғалысы қайраткерлерінің көркем әдебиетке қатысты мұраларына талдау жүргізу арқылы Орал өңірінің әдеби өлке мұрасын түгендеуге қол жеткізіледі.

ӘДЕБИЕТ

[1] Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру / Н.Ә.Назарбаев // Егемен Қазақстан, №70 (29051). – 2017. – 12 б.

[2] Жахатов М. Ғұбайдолла халфеАхмет – ислам және өркениет / М.Жахатов // Нақты қайнары: http://www.elarna.net/koru_kk.php?tur=17&id=616084 Қаралған уақыты: 30.10.2020.

[3] Бабаларсөзі: Жүзтомдық. - Астана: Фолиант, 2012. Т. 88: Тарихи аңыздар. - 2012. - 432 б.

[4] Бөкейден шыққан полиглот, публицист // <http://www.ordazhuldyzy.kz/?p=12922> Қаралған уақыты: 31.08.2020.

[5] Молданияз Б. Батыс Қазақстан облысы энциклопедиясы. – Алматы Арыс, 2002. –187 б.

[6] Сүлейменова Д. Офицер, этнограф, аудармашы / Д.Сүлейменова // http://old.baq.kz/kk/news/aimaktik_bak_muragat/regmedia-8592 Қаралған уақыты: 1.09.2020.

[7] Байболсынова А. Батыс Алашорда үкіметінің қайраткері – Молданияз Бекімов / А.Байболсынова // <http://library.wksu.kz/dmdocuments/> Қаралған уақыты: 2.09.2020.

[8] Хасанов Қ. Молданияз Бекімов. Этнографиялық эссе / Қ.Хасанов. - Алматы: Үш қиян, 2010. – 51 б.

[9] Қазақстан жазушылары: XX ғасыр. Анықтамалық. – Алматы: Ана тілі, 2004. - 392 б.

[10] Қазақ әдебиеті. Энциклопедия. - Алматы: Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі, қазақстан даму институты. 1999. – 750 б.

[11] Назарбаев Н.Ә. «Ұлы даланың жеті қыры» / Н.Ә.Назарбаев // Егемен Қазақстан, №223 (29454). – 2018. – 12 б.

[12] Mutiyev, Z.Zh. Modernisation of social conscience: Topical problems of Literary Local Lore / Z.Zh.Mutiyev , A.A Akbulatov, M.K.Azhgaliyev, R.B.Sultangaliyeva, B.E.Shagimgereyeva // Space and Culture, India. - 6(4). - 2018. - P. 102-111 Identifikator avtora: 57205246447 DOI: 10.20896/saci.v6i4.383.

ProtsentilpoCiteScore v base Scopus: Social Sciences Cultural Studies - 60-1. Ssylka v Scopus:<https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0.85059266607&origin=AuthorNamesList&txGid=6ca0f83afdbf4d8f28be069e30a48dac>.

REFERENCES

- [1] Nazarbayev, N. A. (2017). Bolashakka bagdar: Ruhani zhangyru [Vision to the future: modernization of public consciousness]. Egemen Kazakhstan, 70 (29051) [in Kazakh].
- [2] Zhakhatov, M. (2012). Gubaydolla Halfe Ahmet-Islamzhaneorkeniet [GubaidullahHalfeAhmet-Islam and civilization]. Retrived from: http://www.elarna.net/koru_kk.php?tur=17&id=616084 [in Kazakh].
- [3] Babalarsozi: zhyztomdik [The Word of ancestors: hundred volume] (2012). Astana [in Kazakh].
- [4] Bokeiden shikkan poliglot, publicist [Polyglot and publicist from Bokei] (2020). Retrived from:<http://www.ordazhuldyzy.kz/?p=12922> [in Kazakh].
- [5] Moldaniyaz, B. (2002). Batys Alashorda ykimetinin kairatkeri-Moldaniyaz Bekimov [Figure of the government of the Western Alashorda-MoldaniyazBekimov] Encyclopedia of the West Kazakhstan region. Almaty [in Kazakh].
- [6] Suleimenova, D. (2020) Offiser, etnograph, aydarmashi [Officer, ethnographer, translator]. Retrived from: http://old.baq.kz/kk/news/aimaktik_bak_muragat/regmedia-8592 [in Kazakh].
- [7] Baibolsynova, A.(2020). Alashorda ykimetinin kairatkeri-Moldaniyaz Bekimov [figure of the Government of Western Alashorda – Moldaniyaz Bekimov]. Retrived from:<http://library.wksu.kz/dmdocuments> [in Kazakh].
- [8] Khasanov, K. (2010). Moldaniyaz Bekimov. Etnografikalik esse [Ethnographic essay]. Almaty [in Kazakh].
- [9] Kazakstan zhazyshilari: XXgasir. Anyktamalik [Writers of Kazakhstan: XX century. Reference book] (2004). Almaty[in Kazakh].
- [10] Kazakh adebieti [Kazakh literature. The Encyclopedia] (1999). Almaty [in Kazakh].
- [11] Nazarbayev, N.A. (2018). "Uly dalanyn zheti kyry"[Seven facets of the Great Steppe]. Sovereign Kazakhstan [in Kazakh].
- [12] Mutiyev, Z.Zh.,Akbulatov, A.A., Azhgaliyev, M.K., Sultangaliyeva, R.B., Shagimgereyeva, B.E. (2018). Modernisation of social conscience: Topical problems of Literary Local Lore // Space and Culture, India.Retrived from:<https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0.85059266607&origin=AuthorNamesList&txGid=6ca0f83afdbf4d8f28be069e30a48dac> [in English].

Мутиев З.Ж., Бейсенова Г.А.

ЛИТЕРАТУРНОЕ КРАЕВЕДЕНИЕ: ТАЙНЫ ОПАЛЬНОГО ВРЕМЕНИ

Аннотация. Анализ и оценка становления, развития и изучения литературного наследия поэтов и писателей Западного региона Казахстана начала XX века -неотложная проблема современной литературоведческой науки. В прошлую эпоху, находившуюся под гнетом власти империи казахскую интеллигенцию заботил вопрос о будущем нации, она прилагала свои усилия для развития образования и науки. Среди них наиболее часто упоминаются имена такие деятелей нашего края, как Губайдулла Ахметов (1873-1951), Габдулгазиз Мусагалиев (1880-1933), Молданияз Бекимов (1882 - год смерти неизвестен), Рахметжан Малабаев (1884-1961). Хранить в памяти светлые образы благородных личностей нации, которые, несмотря на выпавшие на их долю суровые испытания, смогли оставить после себя немеркнувшее духовное наследие, завет будущим поколениям -святой долг каждого из нас. Настало время глубокого изучения их творческой самобытности и роли, личных достижений и общего вклада в развитие искусства слова. В статье представлен обзор жизни и творчества представителей нашего литературного края, специфики их литературного наследия, чуткий анализ произведений. Задача донесения до современного читателя трудов поэтов и писателей, просветителей-педагогов, занимавшихся развитием



национальной духовной культуры, науки и искусства полностью соответствует требованиям духовной модернизации общественного сознания.

Статья подготовлена в рамках грантового проекта Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (AP08856195 "Поэтика современной казахской литературы: традиции и новаторство (на основе творчества писателей-поэтов Западно-Казахстанского региона)").

Ключевые слова: литература региона; литературное краеведение; устная литература; ученый-этнограф; исследователь фольклора; переводчик; лиро-эпическая поэма; повесть; пьеса.

Mutiyev Zinulla, Beisenova Gulshara

LITERARY STUDY OF LOCAL LORE: SECRETS OF THE DISGRACED TIME

Annotation. Analysis and evaluation of the formation, development and study of the literary heritage of poets and writers of the Western region of Kazakhstan in the early twentieth century is an urgent problem of modern literary science. In the past era, which was under the yoke of the Empire, the Kazakh intelligentsia was concerned about the future of the nation, it made its efforts to develop education and science. Among them, the most frequently mentioned names are such figures of our region as Gubaidulla Akhmetov (1873-1951), Gabdulgaziz Musagaliyev (1880-1933), Moldaniyaz Bekimov (1882 - year of death unknown), Rakhmetzhan Malabayev (1884-1961). It is a sacred duty of each of us to keep in our memory the bright images of the nation's noble personalities who, despite the harsh trials that befell them, were able to leave behind an unfading spiritual legacy, a Testament to future generations. It is time to study their creative identity and role, their personal achievements, and their overall contribution to the development of the art of speech. The article provides an overview of the life and work of representatives of our literary region, the specifics of their literary heritage, and a sensitive analysis of their works. The task of bringing to the modern reader the works of poets and writers, enlighteners and teachers who were engaged in the development of national spiritual culture, science and art fully meets the requirements of spiritual modernization of public consciousness.

The article was prepared within the framework of the grant project of the Committee of Science of the MES of the Republic of Kazakhstan (AP 08856195 "Poetics of modern Kazakh literature: traditions and innovation (based on the works of writers and poets of the West Kazakhstan region)").

Keywords: regional literature; literary local history; oral literature; ethnographer; folklore researcher; translator; lyric-epic poem; novel; play.

ӘОЖ 81:37.016; 377.02:37.016
FTAXP 16.21.47; 16.31.61; 16.21.61; 16.21.65
DOI 10.37238/1680-0761.2020.79(3).9

Алдашева К.С., Султаниязова И.С.

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

E-mail: kama_kz89@mail.ru, su.indira@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТІЛ САЯСАТЫ ЖӘНЕ ЗАҢНАМАЛЫҚ ТҰЖЫРЫМАЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚЫЛАНДЫРЫЛҒАН ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖАҢАЛЫҚТАР МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. Қазақстан Республикасында бұдан ширек ғасыр бұрын басталған үйлесімді тіл саясатының кезең-кезеңімен жүзеге асырылуы оңтайлы әлеуметтік-лингвистикалық кеңістікті орнықтырды. Қоғам дамуының қазіргі кезеңінде қазақ тілінің қолданысына реттеуші ықпал ету бұрынғыша тіл саясатының назарында; ең алдымен бұл – «қазақ әдеби тілінің лексикалық қорын жетілдіру және жүйелеу; мемлекеттік тілге сұранысты ұлғайту». Қазақстандағы тіл стратегиясы арқылы тілдің даму барысына сындарлы ықпал етудің нәтижесінде қазіргі кезеңде қазақ тілінің құрылымын (корпусты жоспарлау) және тілдің қолданылуын (мәртебелік тұрғыдан жоспарлау) оңтайландыру бойынша нақты іс-шаралар жүзеге асырылуда. Бұл бағыттар өзара тығыз байланыста: тілдің қолданылуы басқа да факторлармен қатар сөздік қорды байытуды қамтиды; корпусты жоспарлау мәселелері қазақ тілінің төлиелерінің тілдік практикасына тікелей қатысты.

Мақалада қазіргі қазақ тіліндегі лексикалық жаңалықтар, ұлт тілінің лексикалық қорын қазақыландыру Қазақстан Республикасындағы тіл саясатының басым бағыттарының бірі ретінде талданады.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрілігі Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылды (Грант №AP08855684).

Кілт сөздер: қазіргі қазақ әдеби тілі; сөздік қор; лексикалық жаңалықтар; тіл саясаты; заңнамалық құжаттар; қазақыландыру; норма.

Kipicne

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «жаңа сын-сынаққа төтеп беру үшін, ұлттық құндылықтарды, ең алдымен қазақ тілін қорғауды және сақтауды қамтамасыз ету қажет, себебі тіл – ұлттың тұғыры. Нықтырақ айтқанда, ұлттық қауіпсіздік тілімізді қадірлеуден басталады» деп атап көрсетті [1]. Осымен байланысты мемлекеттік және ұлтаралық қатынас тілі ретінде қазақ тілінің дамуы мен қолданылуы біздің еліміздегі ұлттық идеологияның басым бағыттарын жүзеге асыруда ерекше мәнге ие. Тіл стратегиясына осы тұрғыдан қарау, латын графикасына негізделген қазақ әліпбиін жасауды ескере отырып, ең алдымен қазақ тілтанымының іргелі және қолданбалы проблемаларын жаңаша ғылыми негіздеуді талап етеді. Жаңа ғылыми лингвистикалық парадигманың шеңберінде қазақ тілі лексикалық жүйесінің лексикалық жаңалықтармен (неологизм / неологизм) толығымен мәселелерін қарастыру өзекті болып табылады, лексикалық жаңалықтар – қоғамның саяси, экономикалық және әлеуметтік салаларында орын алып отырған трансформацияларға тілдің бейімделуін көрсететін динамикалық үдерістердің нәтижелері.



Бағдарламалық құжаттарда көрсетілгендей, «тілдік инновациялар – тілдік-мәдени қауымдастықтың өмір сүру жағдайларына байланысты қалыптасқан тілдегі өзгерістер мен жаңалықтар. Осыған орай, тілдік инновациялардың басын қосатын неолексикографиялық еңбектерді жазу бойынша үздіксіз жұмыс істеу қажет [2].

Егемендік алған кезеңнен бері қарай тіл саясаты Қазақстан Республикасы ішкі саясатының маңызды тармақтарының біріне айналды. Әлеуметтік лингвистика тұрғысынан қарағанда, тіл саясаты – «тілдің немесе тілдің ішкі жүйесінің барлық функционалдық таралуын өзгерту немесе сақтау үшін, жаңа норманы енгізу үшін немесе қолданыстағы тілдік норманы сақтау үшін мемлекет, партия, класс, қоғамдық топ тарапынан қабылданған шаралар жиынтығы» [3]. Осыған байланысты соңғы 25-30 жыл ішінде тіл саясатына қатысты 20-ға жуық заңнамалық құжат қабылданған; оларда барлық тілдердің, әсіресе мемлекеттік тіл мәртебесіндегі қазақ тілінің дамуының, Қазақстандағы тіл құрылысының ұзақ мерзімді келешегінің стратегиялық мақсаттары мен міндеттері көрсетілген және оларды іске асырудың басты бағыттары мен механизмдері белгіленген. Солардың қатарында қазақ тілінің ішкі ресурстары мен әлеуетін пайдалану жолымен ғылыми-техникалық терминдерді, бұрын өзге тілдерден қабылданған атаулары қолданылып келген термин сөздер мен атаулардың қазақша баламасын жасау, бұл үшін қазақ тілінің өз ішкі мүмкіндіктерін кеңейту маңызды тармақ ретінде көрсетілген. Нақты айтқанда, бұл арада «ішкі мүмкіндік» және «өз әлеуеті / өз ресурсы» негізінде қазақ лексикасының құрамындағы ғылыми-техникалық терминдерді, зат, бұйым, құбылыс, абстракт түсініктер атауларының қазақ тіліндегі өз баламасын қалыптастыру арқылы мемлекеттік тілдің коммуникативтік қызметінің аясын кеңейту, өміршеңдігін сақтау жолындағы бірден-бір жол ретінде танылды.

Зерттеу материалдары және әдістері

Тіл саясатын айқындайтын осы анықтама көпұлтты Қазақстан Республикасының жағдайына қарай жаңа мазмұнмен толықтырыла түседі. Нақты айтқанда, Қазақстан үшін тіл саясаты ең алдымен көп ұлттар мекен ететін Қазақстан жағдайында ұлтаралық келісімді сақтауға ықпал етуі тиіс.

Біздің еліміздегі тіл саясаты – ұлтты ұйыстырушы, қоғам мүшелерін патриотизмге тәрбиелейтін фактор. Қазақстандағы тіл саясаты – мемлекеттік саясаттың бұлжымас бөлігі, тілдің қызметіне, тіл дамуының барысына тілді жоспарлау субъектілерінің саналы және нысаналы ықпалының теориясы мен практикасы [4].

Біздің еліміздегі тіл саясатының басты мақсаты – тілдік жағдаяттың стратегиялық бағыттарын айқындау, тіл корпусын, тілдің таралуын, тілді меңгеруді жоспарлау және реттеу. Бұл ретте, демек, тіл саясаты – ұлт мәселесінің тілдік аспектісі.

Заңнамалық құжаттарда тіл саясатын жүзеге асыру үшін бірнеше басым бағыттар белгіленген, солардың қатарында қазақ тілінің ішкі ресурстары мен әлеуетін пайдалану жолымен ғылыми-техникалық терминдерді, бұрын өзге тілдерден қабылданған атаулары қолданылып келген термин сөздер мен атаулардың қазақша баламасын жасау, бұл үшін қазақ тілінің өз ішкі мүмкіндіктерін кеңейту маңызды тармақ ретінде көрсетілген. Басқаша айтқанда, бұл арада «ішкі мүмкіндік» және «өз әлеуеті / өз ресурсы» деген ұғымдар қазақ лексикасының құрамындағы ғылыми-техникалық терминдерді, зат, бұйым, құбылыс, абстракт түсініктер атауларының қазақ тілінің өз мүмкіндіктерімен жасалған баламаларын қалыптастыру деген тұжырымды білдіреді және мемлекеттік тілдің коммуникативтік қызметінің аясын кеңейту, өміршеңдігін сақтаудағы бірден-бір жол ретінде бағаланады.

Тіл саясатын сындарлы түрде жоспарлайтын заңнамалық құжаттарда қазақ ұлты өкілдерінің ана тілін сақтауы мәселесіне айрықша назар аударылған. Мемлекеттік тіл ретіндегі қазақ тілінің қолданылу аяларын кеңейту, тілге деген сұранысты жоғарылату, қазақ тілін осы заманның талаптарына сай тіл дәрежесіне көтеру мәселелері нұсқалған. Бұл



бағыттарды іске асыру жолында қазақ тілінің өз байлығын жан-жақты, толыққанды пайдалану арқылы бұрын шет тілдік атаулары норма саналған ұғым-түсінік, құбылыс, зат атауларын және ғылыми-техникалық аталымдарды қазақыландыру бағыты белсенді іске асырылуда.

Көп ұлттар мен ұлыстар мекен ететін қоғамда Қазақстандағы тіл саясаты абсолютті монотілді ортаның шапшаң қалыптасуын мақсат етпейді, керісінше біздің еліміздегі тіл саясатының сындарлы болуы мен дәйектілігі қазіргі жаһандану заманында осындай біртүлді ортаның болуы мүмкін еместігін айқындайды. Бірақ мемлекеттік тілдің мәртебесін нақты белгілеу – мемлекеттіліктің басты белгісі. Сондықтан тәуелсіз елдің юрисдикциялық күшін сақтап қалу үшін тіл саясаты арқылы төмендегі іс-шаралар іске асырылған және іске асырылуы жоспарланған:

- көпұлтты және көптілді қоғамда мемлекеттік тілдің заң күшіндегі шынайы мәртебесі бекітілген;
- қоғамдағы әртүрлі тілдерді қолданатын этникалық топтардың этникалық санасы мен тілдік санасына, ойсанасына қазақ тілінің қажеттілігін сыналап түсіндіру;
- бұл үшін және тілдік қақтығыстарды болдырмау мүддесінде тілдік жоспарлаудың мәнін анықтау;
- тілдік жоспарлауға қатысты іс-шаралардың тиімділігін арттыратын әдістерді негіздеу;
- оның ішінде тілдік үдерістерде байқалатын диагностикалық белгілерді, межелерді дер кезінде байқап, ғылыми-практикалық тұрғыдан талдау жасауды үзбей жалғастыру;
- ең бастысы – қазақ тілінің ғылым мен техника ұғым-түсініктерін жеткізуге әлеуеті толық екендігін, функционалдық қолданыс аясының кеңдігі жағынан қабілетті екендігін дәлелдей отырып, қазақ тілінің өміршеңдігін сақтап қалу жолындағы іс-шараларды жолға қою және оларды дәйекті түрде жүзеге асыру.

Көрсетілген тармақтар бойынша заңнамалық түйіндерді қысқаша тұжырымдайтын болсақ, ең алдымен Атазаңға негізделетін тіл саясатын жүзеге асырудың жауапкершілігі аса жоғары бағыт және бұның қоғам мүшелерінің саяси-әлеуметтік көзқарастарын ұйыстыратын басты фактор екендігін атап өту керек.

Екіншіден, нормативтік құқықтық актілерде мемлекеттік тіл жөніндегі сындарлылықтың нәтижесінде және осының негізінде заңды субъектілердің тарапынан нақты жұмыстардың дұрыс жүргізілуіне байланысты әртүрлі этникалық топтардың қазақ тілінің қажеттілігіне деген саналы көзқарасы мен сұранысы қалыптасқан.

Заңнамалық құжаттар арқылы тіл саясатының қалайша іске асырылып жатқанына, қазіргі ахуалға талдау жасалады. 2011-2020 жылдарға арналған тілдерді дамыту бағдарламасында қазақ тілінің әлеуметтік-коммуникативтік кеңістігін нығайту жолында атқарылған істерге қатысты қорытындылар жасалған. Бағдарламада 2011 жылға дейінгі орындалған іс-шаралардың тиімді орындалуының нәтижесінде қазақ тілінің реттелген терминологиялық қорының үлесі (2014 жылға қарай – 20%, 2017 жылға қарай – 60%, 2020 жылға қарай – 100% болуы тиіс екендігі дәлелденген [5].

Сонымен қатар әлі де болса кейбір аспектілер бар екендігі көрсетілген; олардың легінде қоғам мүшелерінің қазақ тілін білуінің әркімкі деңгейі; қазақ тілі қолданылуға тиісті әлеуметтік-коммуникативтік кеңістіктегі бәсең көрінісі; тіл мәдениетінің төмендеуі сияқты маңызды мәселелердің ғылыми-практикалық тұрғыдан алдағы уақытта шешімін табуы аталған [5].

Тіл мәдениетінің төмендеуі қатарында қазақ әдеби тілінің лексикалық құрамын ұдайы жетілдіру, қазақ тіліндегі терминқорды қалыптастыру жайы баса көрсетіледі.



Шын мәнінде, Қазақстандағы тіл саясатының бағыттарында қазіргі қоғамдағы тілдік жағдаят үшін тілдің өміршендігін дәлелдеу және оны сақтап қалу жолындағы іс-шараларға айрықша мән беріледі. Бұл бағыттағы міндеттердің қатарында:

- тілдің ішкі әлеуетін пайдалану арқылы оның мүмкіндіктерін кеңейту;
- ұлттық терминологияны реттеу, жүйелеу мен дамыту;
- әлеуметтік-мәдени болмысты бейнелеуде тілдің ұлттық ерекшеліктерін сақтау;
- ғылым-білім, оқу-тәрбие, әлеуметтік-саяси салалардағы ежелгі сөздерді жаңғырту;
- бұл үшін тілдің ішкі мүмкіндіктерін сарқа пайдалану;
- мектептік білім берудің қолданыстағы оқу бағдарламаларына «Мәңгілік ел

құндылықтарын енгізу» факторларының кезек күттірмейтін маңыздылығы нақтыланған.

Аталған аспектілердің жүзеге асырылуы, тілді Мәңгілік ел құндылықтарының басымы деп тану, тілдің өміршендігін сақтау, қазіргі жағдайда қазақ тілінің әлеуметтік-коммуникативтік кеңістіктегі бәсекеге қабілеттілігін арттыру ең алдымен тілдің өз мүмкіндіктерін жан-жақты пайдалану жолымен қазақ әдеби тілінің терминқорын, күнделікті-тұрмыстық, әлеуметтік-тұрмыстық атауларды қазақыландыруды сындарлы және дәйекті түрде жолға қоюмен және осы бағытта ғылыми-практикалық жұмыстарды үзбей жалғастырумен байланысты.

Зерттеу нәтижелері

Тіл саясаты бойынша нормативтік-құқықтық актілерде «тілдің ішкі әлеуеті; тілдің ішкі мүмкіндіктерін сарқа пайдалану» деген ұғымдар аталады. Саяси және лингвистикалық мәнге ие аталған түсініктер бұрын өзге тілдік норма болған атауларды қазақыландыру деген терминмен тығыз байланысты.

Әлемдік тілдерде «руссификация», «испанизация», «украинизация» деп аталатын әлеуметтік лингвистикалық ұғымдар бар. Бұл терминдер бір мемлекетте, бір қоғамда тек бір тілді ғана қалыптастыруды мүдде етеді. Ал «қазақыландыру» термині абсолютті түрдегі монотілді ортаны қалыптастыруды мүлде көздемейді, бұл терминнің мәні – қазақ тілінің өміршендігін сақтау, көптілді қоғамда қазақ тілінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру, оның коммуникативтік кеңістігін кеңейту мақсаттарында жүзеге асырылатын іс-шара – мүмкіндігінше тілдік семантикалық ерекшеліктерді ескере отырып, ғылыми-техникалық, күнделікті тұрмыстық атаулардың қазақша баламасын – жаңа сөз жасау дегенді білдіреді. Қазақыландыру – әлеуметтік лингвистика саласында қалыптасқан ұғым.

Саяси лингвистикалық мәнге ие болып отырған «тілдің ішкі әлеуетін / мүмкіндіктерін сарқа пайдалану» деген ұғым: а) байырғы төл сөздердің семантикасын жаңғырту; ә) жергілікті тіл ерекшеліктері мен кәсіби лексиканың семантикалық мүмкіндіктерін ғылым тілінде игеру; б) сирек қолданылатын және көнерген сөздердің референциалды мағыналарын қайта жаңғырту; в) сөзжасам нысандарының ұлттық болмысты анық бейнелейтін түрлерін жаңа атаулар жасауда белсенді ету дегенді білдіреді.

Тілдің ішкі әлеуеті туралы нақтылай түссек, оны жаңа атауларды берудегі калька тәсілімен – мағыналық-құрылымдық сөзбе-сөз аудару арқылы жасау жолымен қатар қолдануға болмайды. Тілдің ішкі әлеуеті – ұлттық болмысты, ұлттық-мәдени ерекшелікті бейнелейтін лексикалық қор, ал сөзбе-сөз балама жасау кезінде қалай болғанда да басқа тілдің құрылымдық-типологиялық сипаты айқын байқалып тұрады.

Заңнамалық құжаттарда көрсетілген міндеттерге сәйкес қазақ әдеби тілінің терминқорын, күнделікті-тұрмыстық, әлеуметтік-тұрмыстық атауларды қазақыландыру барысында төл тілдің әлеуетін сарқа пайдалану жұмысын тиімді және оңтайлы түрде жүргізу қазақстандықтардың лингвистикалық капиталын дамыту мен жетілдіруге ықпал етеді.

1991 жылдан бері қарай қазақ әдеби тілінің лексикалық құрамында белсенді өзгерістер байқалды. 1970 жылдар тұсында қазақ тілінің лексикалық құрамында орыс тілі арқылы енген

ғылыми аталымдар жалпы сөздік байлықтың 80%-ын құрайтындығы аталған болатын [6], міне осы пайыздық көлемдегі барлық аталымдарды қазақыландыру үдерісі ілгері шығарылды. Соның нәтижесінде ғылыми-техникалық аталымдармен қатар әлеуметтік-тұрмыстық, күнделікті-тұрмыстық ұғым-түсініктердің, заттар мен құбылыстардың қазақша атаулары пайда болды. Төл тілдің ішкі мүмкіндіктеріне негізделген көптеген екітілді сөздіктер жарияланды, әртүрлі семантикалық мазмұндағы бірқолданыстық, кейде жасанды сипаттағы жаңа тілдік бірліктер ұсынылды. Нақты айтқанда қазақ әдеби тілінің сөздік қорында лексикалық жаңалықтар саны мен сапасы жағынан алдыңғы кезеңдерге (бұдан 25 жыл бұрынғы мерзіммен салыстыра қарағанда) анағұрлым молайды. Алайда ғылым мен техника салаларына байланысты пайда болған жаңа аталымдар жазба нұсқаларда ғана көрініс береді. Әлеуметтік-мәдени, әлеуметтік-тұрмыстық салалардағы қазақыландырылған жаңа аталымдардың көптілді қоғамдағы тілге енуі соншалықты белсенді емес. Көптеген лексикалық жаңалықтардың тіл жүйесі – сөйленіс – узус үштігіндегі орналасуы бірдей емес.

Бұл мәселе тілдік идеологияға қатысты, ал Тілдік идеология – ұлттың, әлеуметтік топтың, элитаның, қоғамның тілді сақтау немесе тілдік жағдаятты өзгерту жөніндегі тіл / тілдер туралы көзқарастары мен идеяларының жүйесі [7] болып саналады.

Қазақстандағы тілдік жағдаятты өзгерту туралы идеялар мен көзқарастар қазақ әдеби тілінің лексикалық құрамын жаңарту және жаңғырту проблемасына тікелей байланысты болды.

Қазақ тілінің қолданылу аясын кеңейтуге, өміршеңдігін сақтауға бағытталған нормативтік-құқықтық құжаттарда көтерілген талаптар тілдік жоспарлау стратегиясымен және тіл корпусын жоспарлау мәселелерімен тығыз байланысты.

Қазірге дейінгі кезеңде тіл саясатына, тілдік жоспарлау мен тілді корпустық жоспарлау мәселелеріне байланысты ауқымды жұмыстар атқарылды және осы іс-шаралардың нәтижелері мемлекеттік тілдің қолданысының барлық салаларында айқын байқалуда. Дегенмен кейінгі бекітілген «Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» қазіргі тілдік ахуалға талдау жасау барысында төмендегі бірқатар проблемалық аспектілер нақты аталады. Бағдарламадар еттелуі тиісті төмендегідей мәселелер көрсетілген:

1. «Қоғамдағы мемлекеттік тілді меңгерудің әркімге деңгейі. Бұл проблемалық аспект мемлекеттік тілді оқытудың бірыңғай әдіснамасы мен стандарттарының, қазақ тілі оқытушылары мен мамандарының даярлық деңгейінің төмендігімен, қазақ тілін оқыту инфрақұрылымы қызметінің бірыңғай стандарттарының болмауымен, мемлекеттік тілді меңгеру процесін ынталандыру және мониторинг жасау жүйесінің болмауымен тікелей байланысты.

2. Елдің әлеуметтік-коммуникативтік кеңістігіне мемлекеттік тілдің жеткіліксіз енгізілуі. Мемлекеттік тілді отбасы құндылығы ретінде таныту сияқты мәселелердің маңызды тізбесі проблемалық болып табылады.

3. Қазақстан қоғамындағы тіл мәдениетінің төмендеуі. Аталған аспект бойынша, терминология, антропонимика және ономастика салаларындағы проблемалар, сөйлеу мәдениеті мен жазу жүйесін жетілдіру қажеттілігі, сондай-ақ толерантты тілдік орта құру мәселесі лингвистикалық кеңістіктің одан әрі дамуы жолында айтарлықтай қиындықтар туындатып отыр.

4. Қазақстандықтардың лингвистикалық капиталын сақтау және нығайту қажеттілігі» [5].

Нормативтік құқықтық актілердегі нұсқауларды жүзеге асыру мақсатында Қазақстанда соңғы ширек ғасырға жуық мерзімде көлемді жұмыстар атқарылды. Ең алдымен Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы Мемлекеттік терминологиялық комиссиясы өзге тілдік терминдерді қазақыландыру жұмысын бастады. Мәселен, «Тілдерді дамыту мен қолданудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» көрсетілгендей, тек 2000 жылға дейін «Мемлекеттік терминологиялық комиссия шет тілі терминдері мен атауларға



сәтті баламалар таңдалып алынған 610 жаңа терминді бекітті, 31 томдық салалық терминологиялық сөздік шығарылды» [8, б. 54]. 1995 жылы жарияланған «Жаңа атаулар сөздігі» 1980-1993 жылдар аралығында жаңа қолданыстар болып есептелетін сөздерді толықтай дерлік тіркеді. Толықтырулар мен өзгерістер енгізілген «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі» (2005 жыл), «Қазақша-орысша сөздік» (2001 жыл), «Қазақ тілінің біртөмдік түсіндірме сөздігі» (2013 жыл) жарияланды. Ресми емес мәліметтерге қарағанда, соңғы жылдары жарық көрген (орфографиялық, түсіндірме, анықтамалық, салалық, екітілді, көптілді терминологиялық сөздіктерді қоса есептегенде) лексикографиялық еңбектердің саны 200-ге жуық («Ана тілі» газеті, 2013 жыл, 20 қыркүйек).

Э. Хауген еңбектерінде «нормализатор/кодификатор» терминдері кездеседі: «нормализатор – человек, принимающий решение» [9]. Қазақ тіліндегі лексикалық жаңалықтарды пайдаланушылар үшін осы терминді шартты түрде пайдалануға болады, өйткені қазақ тілінің төлиелерінің лексикалық жаңалықтарға бірнеше бағытта қарайды, бұл бағыттар мыналар:

1) лексикалық жаңалықтардың ішкі семантикасына, эстетикалық принципке сәйкес келуіне назар аударады; мысалы, жоғарыдағы кестеде зияпат сөзінің Мемтерминком тарапынан бекітілгені және оның лексикографиялық еңбектерге енгізілгені көрсетілді, алайда әдеби тіл айналымында, узушта (жарнамаларда, маңдайшаларда) орыс тілінен енген сөз (банкет) қолданылады, өйткені зияпат семантикасы жағынан айқын емес. Сол сияқты сәлем-сауқат қос сөзінің құрамында ғана қолданылатын сауқат сөзіне терминдік мағына жүктеп, Мемтерминком бекіткенімен, бұл сөз (сауқат) күнделікті тілде қолданылмайды, оның себебі жеке сөз ретінде оның семантикасында «сәлемдеме жіберу» мағынасы жоқ. Бұл ретте ескеретін жайт – қазақ ұлты өкілдерінің орыс тілін жетік және еркін, сондай-ақ күнделікті қарым-қатынаста түсінісе алатын дәрежеде меңгеруіне байланысты, сонымен қатар орыс тілінің Қазақстан жерінде емін-еркін өмір сүруі себепті күнделікті қарым-қатынаста әсіресе тұрмыстық атаулардың орысша баламасын активті пайдаланады.

2) Алайда бұдан қазақ тілінің төлиелері лексикалық жаңалықтарға, ғылыми-техникалық терминдердің қазақша баламаларына негативті қарайды деген түсінік тумайды. Керісінше, қазақ тілінің төлиелері семантикасы айқын, эстетикалық принципке сай келетін (айтылуы әуезді) лексикалық жаңалықтарды дереу қолданысқа түсіреді, мысалы, 2001-2004 жылға дейін қолданылып келген сувенир, сюрприз, интеллигенция, интеллектуал, киоск, клетка (биол.), белок, коллектив, компетенция, стажировка, комплекс, процесс, процент, концепция, смена, заказ, телеграмма, программатиптес сөздердің қазақша баламалары (кәдесый, тосынсый, зиялы қауым, зияткер, дүңгіршек, жасуша, ақуыз, ұжым, құзырет, тағылымдама, кешен, үдеріс, пайыз, тұжырымдама, ауысым, тапсырыс, жеделхат, бағдарлама) қазақ әдеби тіліндегі ресми-іскери тілде, жазба нұсқаларда да, ауызша әдеби тілде де, күнделікті ауызекі тілде де тез арада орнықты. Бұған аталғандар типтес сөздердің масс-медида, кинофильмдер дубляждарында кеңінен қолданылуы олардың нормалануына үлес қосты.

3) Қазақ тілі төлиелерінің лексикалық жаңалықтарды пайдалануына қазақ тіліндегі жаңа баламалардың қолданыс жиілігінің жоғары болуыда ықпал жасайды. Мысалы, сынып (класс), мәтін (текст) деген лексикалық жаңалықтарға қатысты әртүрлі пікірлер болды (орыс тілінен енген вариантын қалдыру керек деген үзілді-кесілді көзқарастан бастап олардың сөзтудырушылық, тіркесімділік қабілеті шектеулі, сондықтан тілде орныға алмайды және қабылдауға болатын сөз деген пікірлерге дейін). Алайда осы аталған лексикалық жаңалықтар тілде орнықты, олар жалпы қолданыстағы және жалпыға түсінікті сөздердің қатарына қосылды, тіпті өздерінің «жаңа екендігі» сипатын да жоғалта бастады. Бұған себеп болған басты фактор – сынып және мәтін сөздерін тілдің төлиелері бірден қабылдап, жазба



тілде жоғары жиілікпен қолдана бастады, осының нәтижесінде аталған сөздер норма дәрежесіне көтерілді. Демек, қазақ тіліндегі лексикалық жаңалықтардың кодификациялану үдерісіне қатысты «нормализатор» деп жеке адамды да, жазба тіл нұсқаларын да тануға болады.

Қазақстанның қазіргі жағдайында заңнамалық құжаттарды – нормативтік құқықтық актілерді орыс тілінде жазу және оны қазақ тіліне аудару формасы қалыптасқан. Бұл бағыттағы аударма ісі арқылы қазақ әдеби тілінде көптеген қоғамдық-саяси, экономикалық, заңнамалық, әлеуметтік терминдер қалыптасты. Сонымен қатар бұл мәтіндерді «өкімші/міндеттеуші» мәтіндер деп атауға болады, өйткені осы мәтіндер арқылы жасалған лексикалық жаңалықтар заң күшіне ие болады. Нормативтік құқықтық актілердің орыс тілінен қазақ тіліне аударылуының нәтижесінде әсіресе құқық, экономика, әлеуметтік салаларға қатысты көптеген лексикалық жаңалықтар пайда болды (қорғаншы – опекун; рақымшылық – амнистия, шетендеу – демаркация, тәркілеу – конфискация; әріпсан – индекс; заңнама – законодательство; мәжіліскер – депутат; ақпарат жиымы – массив информации).

Заңнамалық құжаттарда «жаңа сөздерді білім беру, оқу-тәрбие жұмыстары арқылы енгізу» қажеттігі аталған. Осы нұсқау / міндеттердің орындалу барысын анықтау мақсатында қазақ тілінде білім беретін орта мектептерге арналған биология, астрономия, физикалық география, жаратылыстану пәндері бойынша оқулықтардағы лексикалық жаңалықтардың статистикалық мәліметі жасалды. Бұл арада білім беру оқулықтарын жазба нұсқаның бірі ретінде қарастырамыз. Назар аудартатын жайт – 1990 жылдарға дейін аталған салалар бойынша мектеп оқулықтары орыс тілінен аударылатын және оларда терминдердің орыс тіліндегі транскрипциясы сақталатын.

Нормализатор ретінде бұқаралық ақпарат құралдары белсендірел атқарып отыр. Шын мәнінде бұқаралық ақпарат құралдары лексикалық жаңалықтарды жасауда да, сондай-ақ пайда болған/ұсынылған/бекітілген лексикалық жаңалықтарды батыл қолданады. Олардың қатарында окказионал сөздер де, бірнеше вариант қатарлар да болады, мерзімді баспасөз оларды нормаландырушы, сұрыптаушы қызметін атқарады. БАҚ – тұтастай алғанда, лексикалық жаңалықтарды нормаландырудың басты, доминант саласы болып табылады.

Қазақ әдеби тілі лексикасының құрамында соңғы 25-30 жылда лексикалық жаңалықтардың пайда болуына ең алдымен Қазақстандағы сындарлы тіл саясаты тиімді әсер етіп отыр. Қазақ тілінің толық мәнінде мемлекеттік мәртебеге ие болуына қоғамдық ұйымдар, тілді дамыту бойынша мекемелер, лингвистикалық мекемелер, жоғары және орта білім беретін оқу орындары, бұқаралық ақпарат құралдары, қазақ интеллигенциясы елеулі үлес қосып отыр. Алайда кодификация ұдайы жүріп отыратын процесс екендігі мәлім. Демек, лексикалық жаңалықтардың орнықтырылуы (сөздіктерде тіркелуі) тіл саясатын жүзеге асыруда жеткіліксіз, лексикалық жаңалықтар, ең бастысы әдеби тіл қолданысына түсуі қажет.

Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы Мемлекеттік терминология комиссиясы бекіткен, қазақ тілінің өз ресурсы арқылы жасалған жаңа атаулар мен ғылыми-техникалық терминдердің көлемді тобы кейінгі 3-4 жылда жарияланған нормативті және екітілді сөздіктің материалдарымен салыстырылды. Салыстырудың нәтижесі көрсетіп отырғанындай, саналуан ғылыми-техникалық ұғымдарды, жаһандану заманында, ақпараттық технология кең дамыған кезеңде пайда болған саяси-әлеуметтік, мәдени-экономикалық және т.б. ұғымдар мен түсінікті жеткізуде қазақ тілінің ішкі ресурсының мүмкіндіктері аса мол. Осы ішкі ресурстарды жан-жақты игеру процесі жүргізілуде және олар мүмкіндігінше сөздіктерге тіркелуде, жазба нұсқаларда қолданылуда.

Қорытынды

Нақты айтқанда, тілдік жоспарлау бойынша ауқымды жұмыстар атқарылды, алға қойылған міндеттер де бар, бірақ бекітілген/ұсынылған/тіркелген лексикалық жаңалықтардың қолданылу дәрежесі қандай деген сұрақ пайда болады. Бұл – аса маңызды мәселе, өйткені тілдің өміршеңдігі осымен анықталады. Бұл ретте тіл саясаты бойынша жасалған ұсыныстарды/тіркелгендерді – лексикалық жаңалықтарды тіл қолданысына енгізуде орта білім, жоғары білім беру жүйелерінің, бұқаралық ақпарат құралдарының маңызы зор. Сонымен қатар тілдің төлиелерінің лексикалық жаңалықтардың қолдану дәрежесін анықтау да аса жоғары рөл атқарады. Осымен байланысты қазақ тіліндегі лексикалық жаңалықтар құбылысын жаңа лингвистикалық парадигмада әрі қарай зерттеуге ғылыми-қолданбалы тұрғыдан зерделеу, олардың менталды лексиконда шоғырлану ерекшеліктерін жүйелеу, жинақтау және қорытындылау Қазақстандағы тіл саясатының басым бағыттарын жүзеге асыруға нақты үлес қосады және қазақ тілінің инфрақұрылымын жетілдіруге, стандарттауға, «мемлекеттік тілде сөйлеушінің беделді бейнесін» [5] қалыптастыруға, латыннегізді жаңа қазақ әліпбиін енгізуде қазақ тіліне деген сұранысты арттыруға айтарлықтай ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Тоқаев Қ. Қазақтың тілі – қазақтың жаны! [Электронды ресурс] / Қ. Тоқаев // Егемен Қазақстан. – 2020. – Қолжетімділік режимі: <https://egemen.kz/article/186791-qtoqae-qazaqtynh-tili-%E2%80%93-qazaqtynh-dgany!>.
- [2] Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – [Электронды ресурс]. – Қолжетімділік режимі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001045>.
- [3] Швейцер А.Д. Современная социоллингвистика: теория, проблемы, методы / А.Д. Швейцер. – М.: Наука, 1976. – 176 с.
- [4] Сүлейменова Э.Д. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі / Сүлейменова Э.Д., Шәймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. – Астана: «Арман-ПВ» баспасы, 2008. – 392 б.
- [5] Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – [Электронды ресурс]. – Қолжетімділік режимі: <http://adilet.zan.kz>
- [6] Развитие казахского советского языкознания. – Алматы: Наука, 1980. – 246 с.
- [7] Сулейменова Э.Д. Языковые процессы и политика / Э.Д. Сулейменова. – Алматы: Қазақ университеті, 2011 – 117 с.
- [8] Мемлекеттік тіл саясаты – Государственная языковая политика. – Алматы: Арқас, 2005. – 294 б.
- [9] Хауген Э. Лингвистика и языковое планирование / Э. Хауген // Новое в лингвистике. – 1975. – №7. – С. 441-472.

REFERENCES

- [1] Tokayev, K. (2020). Qazaqtyn tili – qazaqtyn jany! [The Kazakh language is the soul of the Kazakh!]. Egemen Kazakhstan. Retrieved from <https://egemen.kz/article/186791-qtoqae-qazaqtynh-tili-%E2%80%93-qazaqtynh-dgany!> [in Kazakh].
- [2] Qazaqstan Respýblıkasyndaǵy til sarasatyn iske asyrýdyń 2020-2025 jyldarǵa arnalǵan memlekettik baǵdarlamasy [State program for the implementation of language policy in the Republic of Kazakhstan for 2020-2025]. (n.d.). – <http://adilet.zan.kz> Retrieved from <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001045> [in Kazakh].
- [3] Schweitzer, A.D. (1976). Sovremennaja sotsiolingvistika: teorija, problemy, metody [Modern sociolinguistics: theory, problems, methods]. Moscow: Nauka [in Russian].
- [4] Suleimenova, E.D., Shaimerdenova, N.Zh., Smagulova, Zh.S., Akanova, D.H. (2008). Áleýmettik lingvistika terminderiniń sózdigi [Dictionary of terms of social linguistics]. Astana: Arman-PV publishing house [in Kazakh and Russian].



[5] Qazaqstan Respýblıkasynda tilderdi damytý men qoldanýdyń 2011-2020 jylǵa arnalǵan memlekettik baǵdarlamasy [State program for the development and functioning of languages in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020]. (n.d.).– <http://adilet.zan.kz> Retrieved from <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000110>.

[6] Razvitie kazahskogo sovetskogo iazykoznanııa (1980). [Development of Kazakh Soviet linguistics]. Almaty: Nauka [in Russian].

[7] Suleimenova, E.D. (2011). Iazykovye protsessy i politika [Language processes and politics]. Almaty: Kazakh University [in Russian].

[8] Memlekettik til saıasaty (2005). [State language policy]. Almaty: Arkas [in Kazakh and Russian].

[9] Haugen, E. (1975). Lingvistika i iazykovoe planirovanie [Linguistics and language planning]. Novoe v lingvistike – New in linguistics, 7, 441-472 [in Russian].

Алдашева К.С., Султаниязова И.С.

ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА В КАЗАХСТАНЕ И ПРОБЛЕМЫ КАЗАХИЗИРОВАННЫХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ИННОВАЦИЙ В ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫХ КОНЦЕПЦИЯХ

Аннотация. Поэтапная реализация гармоничной языковой политики, которая проводится в Республике Казахстан за последние четверть века, сформировала оптимальное социально-коммуникативное пространство. На данном этапе развития общества в центре внимания языковой политики по-прежнему остается регулирующее воздействие на функциональную сторону казахского языка, прежде всего это – «усовершенствование и систематизация лексического фонда казахского языка; повышение востребованности государственного языка». В результате целенаправленного воздействия на ход языкового развития путем регулирующей языковой стратегии в Казахстане, на современном этапе осуществлены конкретные мероприятия по оптимизации структуры казахского языка (корпусное планирование) и функционированию языка (статусное планирование). Указанные направления тесно взаимосвязаны друг с другом: функционирование языка предполагает помимо других факторов, пополнение словарного фонда; проблемы корпусного планирования, которое имеют непосредственное отношение на языковую практику носителей казахского языка.

В статье анализируются лексические инновации в современном казахском языке, казахизация лексического фонда национального языка как один из приоритетных направлений языковой политики в Республике Казахстан.

Данная статья финансируется Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Грант №AP08855684).

Ключевые слова: современный казахский литературный язык; лексический фонд; лексические инновации; языковая политика; законодательные документы; казахизация; норма.

Aldasheva Kamar, Sultaniyazova Indira

LANGUAGE POLICY IN KAZAKHSTAN AND PROBLEMS KAZAKH LEXICAL INNOVATIONS IN LEGAL CONCEPTS

Annotation. Balanced step-by-step language policy implementation, which is carried out in the Republic of Kazakhstan, has formed favorable social and communicative space. At this stage of social development, the language policy still emphasizes its regulatory influence on the functional side of the Kazakh language, first of all, it refers to “improvement and systematization of the Kazakh vocabulary; increasing demand for the state language”. As a result of a targeted impact on the course of language development through the regulatory language strategy in Kazakhstan, at the present stage, specific measures have been taken to regulate the structure of the Kazakh language (corpus planning) and the functioning of the language (status planning). These areas are closely interrelated with each other: the functioning of the language implies, besides other factors, the

replenishment of the vocabulary; problems of corpus planning, which are directly related to the language practice of Kazakh native speakers.

The article analyzes lexical innovations in the modern Kazakh language, kazakhization of the lexical fund of the national language as one of the priority directions of language policy in the Republic of Kazakhstan.

This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP08855684)

Keywords: modern Kazakh literary language; lexical fund; lexical innovations; language policy; legislative documents; kazakhization; norm.

ӨОЖ 81.367.7

FTAXP 16.21.43

DOI 10.37238/1680-0761.2020.79(3).10

Рсалиева Ж.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: zhulduz15@gmail.com

**АҒЫЛШЫН ТІЛІ ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРІНІҢ СИНТАКСИСТІК-
ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
(ЕҢБЕК-ЕҢБЕГІ ЖОҚТЫҚ ТАҚЫРЫПТЫҚ ТОБЫ
МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)**

Аңдатпа. Қазіргі таңда қарқынды түрде жан-жақты зерттеліп, бой көтеріп келе жатқан, жаңа лингвистика ғылым салаларының бірі – паремиология. Паремиологиялық бірліктерді зерттеу арқылы ұлттың сан ғасырлар бойынан өң бойында жинаған бар көрген-білгені мен оқып-тоқығанын анықтап, олармен танысуға мүмкіндік аламыз.

Кез-келген халықтың паремиологиялық бірліктерін бір тіл маманы аспектісінен зерттеп қана қою жеткіліксіз, сондықтан да, тақырыбымызға сәйкес, ағылшын тілі паремиологиялық бірліктерді ағылшын тіл мамандары көзқарасынан ғана зерттеп қана қоймай, қазақ зерттеушілері көзқарасы тұрғысынан зерттеу, мәселені тереңнен түсініп, оны жан-жақты қарастыруға мүмкіндік береді.

Паремиологиялық бірліктер тақырып төңірегін зерттей келе, олардың құрылымдық бөлімі тіл мамандарының назарына ілігіп, қазіргі таңда қарқынды түрде зерттелуі үстінде екені белгілі. Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктерін құрылымдық талдау паремиологиялық бірліктер ішінде болып тұратын заңдылықтар мен ережелерді түсінуге мүмкіндік береді. Мұндай талдау жұмысын жасау арқылы еліміздің ағылшын тілін шетел тілі ретінде үйренушілер үшін паремиологиялық бірліктер туралы жалпы түсініктерін қалыптастыруға, ішкі жасалу жолдарын түсінуге, мәтінде немесе сөйлеу барысына оларды мезет анықтап, түсінуге, грамматикалық құрылымы мен ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: ағылшын тілі; синтаксис; құрылым; паремиологиялық бірліктер; грамматика; мақал-мәтел; паремия; еңбек; еңбегі жоқтық; тақырыптық топ.



Kіріспе

Паремиологиялық бірліктерінің құрылымдық талдауы дегеніміз - паремиологиялық бірліктердің грамматикалық құрылымын қарастыру. Кез-келген паремиологиялық бірліктердің құрылымы, сол паремиологиялық бірліктің семантикасымен тығыз байланысты. Паремиологиялық бірліктер құрылымы сөйлем құрылымы іспеттес, барлық грамматикалық-синтаксистік ережелерге сәйкес ұйымдастырылған. Паремиологиялық бірліктер тек құрамындағы сөздер саны жағынан ғана ерекшеленеді де, ал, грамматикасы жағынан айырмашылығы қарапайым сөйлемдерге ұқсас келеді.

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктерінің мағынасы тұйықталған болғандықтан, олар сол тілдің синтаксистік заңдылықтарына сәйкес рәсімделеді. Паремиологиялық бірліктер сөйлемдерге қарағанда мәтіннен бөлек жеке дара қолданыста жүре алады. Паремиологиялық бірліктердің қолданылуы сөйлеушінің қолдану мақсатына қарай байланысты. Паремиологиялық бірліктер формасы жағынан сөйлемдерге ұқсас болғанымен, паремиологиялық бірліктердің құрылымы сол тілде болатын сөйлемдер ретіне сәйкес ұйымдастырылған. Сөйлем түрлерін интонация, қызметі мен сөйлем құрылымы жағынан ажыратуға болады. Паремиологиялық бірліктерді сөйлемдегі қызметі мен құрылымы жағынан талдауға келсе, оның интонациямен қолданылуы жағынан талдауға келмейді. Себебі, интонациялық реңк паремиологиялық бірліктерді қолданушының көңіл-күйі мен ниетіне байланысты келеді.

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктерінің құрылымын зерттей келе, тақырып мәнін ашу мақсатында және мәселені тереңнен зерттеу мақсатында, келесі сұрақ туындайды. Ол: “Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктері құрылымы қазақ зерттеушілер тұрғысынан қарастырылғанда қандай болмақ?” - деген.

Паремиологиялық бірліктер тақырып төңірегін зерттей келе, семантикадан бөлек ағылшын тілі паремиологиялық бірліктер құрылымы да тіл мамандарының қызығушылығына иігіп, бірнеше зерттеу жұмыстары жүргізілгені белгілі. Тіпті, кез-келген халықтың паремиологиялық бірліктерін бір тіл маманы аспектісінен зерттеп қана қою жеткіліксіз, сондықтан да, тақырыбымызға сәйкес, ағылшын тілі паремиологиялық бірліктерді ағылшын тіл мамандары көзқарасынан ғана зерттеп қана қоймай, қазақ зерттеушілері көзқарасы тұрғысынан зерттеу, мәселені тереңнен түсініп, оны жан-жақты қарастыруға мүмкіндік береді.

Паремиологиялық бірліктердің құрылымы тақырып төңірегінде зерттеу жұмысын жүргізген зерттеушілер туралы сөз қозғайтын болсақ, оларды шетел, кеңес және қазақ зерттеушілері деп бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады. Паремиологиялық бірліктерге грамматикалық, құрылымдық, синтаксистік талдау жұмыстарын жүргізген шетел лингвист-филологтарынан: М.М. Kimmerle [1], М. Manser [2], W. Mieder [3], N.I. Azhar [4], H. Hrisztalina, A.V Melita, M. Mac Coinnigh [5] зерттеушілерін жатқызсақ, кеңес одағының зерттеушілер қатарына: Ф.И. Буслаев [6], А.А. Потебня [7], [8], Г.Л. Пермяков [9], В.И. Даль [10], И.М. Снегирев [11], А.В. Кунин [12] авторларының еңбектерін жатқыза аламыз. Ал, өзіміздің отандық зерттеушілеріміз де бұл тақырып аясында біршама еңбек еткен болатын. Тақырып аясында талдау жұмыстарын жүргізген зерттеушілер қатарына: С.Н. Нурушев [13], Р. Сарсенбаева [14], Н. Турекулов [15], И.Е. Маманов [16], Э.Д. Сулейменова [17], М.Б. Балакаев [18], З.К. Ахметжанова [19], С.М. Исаев, Г.Т. Нуркина [20], А. Нұрмаханов [21], Р.Д. Тажибаева [22] және т.б. еңбектерін жатқызуға болады.

Мақал-мәтелдер формулалық құрылымдары аз деген дәстүрлі пікірге қарамастан, Вольфганг Мидердің заманауи англо-американдық мақал-мәтелдердің 1900 жылдан кейінгі соңғы зерттеуі бұл, шын мәнінде, шындыққа жатпайтынын айтады [3]. Шындығында қарайтын болсақ, паремиологиялық бірліктерді құрылымы жағынан қарастыруда түрлі



жолдары болатынын төменде жүргізілген талдаудан-ақ аңғаруға болады. Н. Hrisztalina, A.V. Melita авторлары бастаған әдебиетте паремиологиялық бірліктер құрылымы тақырыбының авторы Marcas Mac Coinnigh паремиологиялық бірліктер құрамында жиі кездесетін фонологиялық, семантикалық және синтаксистік ерекшеліктерді паремиологиялық маркерлер деп атауды ұсынады [5, б. 290]. Келесі шетел зерттеушісінің пікірі де паремиологиялық бірліктерде құрылымдық талдау жүргізу маңыздылығы турасында: “Мақал-мәтелдер зат есім, сын есім мен етістік секілді кілт сөздердің индексін қолдану арқылы жасалынады [2, б. 9],” - дейді.

Ағылшын тілі халықаралық тіл ретінде және жаһандық коммуникацияда маңызды рөл атқаратын тіл ретінде жақсы зерттелген. Зерттеулер көптеген перспективаларды және тілдің ішкі аспектілерін, мысалы, сөздер мен грамматиканы, оның психологиялық мінездемесін, әдеби шығармалардағы қолданылуын, сонымен қатар тілді меңгеру мен оқытудың себептерін ескере отырып жүргізілді [4, б. 3]. 1947 жылы М.М. Кимерле мақал-мәтелдер де ішіне кіретін халық нақылдар классификациясын жасамақ болды. Алайда оның жүйесі лингвистикалық, атап айтқанда синтаксистік формулалармен тығыз байланысты болды [1, б. 351].

Әйгілі кеңес уақытының паремиолог-зерттеушісі Г.Л. Пермяков мақал-мәтелдер қарапайым көрінгенімен, олар өте күрделі құрылым болып есептеледі. Бір жағынан, олар жалпы фразеологиялық бірліктерге ұқсас тіл құбылысы, екінші жағынан, логикалық бірліктер, үшіншіден, шындықты бейнелейтін көркем миниатюралар [9, б. 8]. Нақыл сөздер фольклорда да, фразеологияда да зерттелуі керек. Бірақ, әр түрлі тұрғыдан. Фразеологизмдерде олар өзіндік семантикалық, стилистикалық және құрылымдық ерекшеліктері бар тілдің фразеологиялық құрамының бірлігі ретінде зерттеледі. Фольклорда мақал-мәтелдерге халық шығармашылығының өнімі, яғни, халық даналығы, халық әдет-ғұрыптары және т.б. ретінде оларға қызығушылық танытады [12, б. 17].

Еліміздің ұлттық зерттеушілерінің паремиологиялық бірліктер құрылымының зерттелуіне қосқан үлестерінен, келесі пікірлерді мысалға келтіруге болады. 1961 жылы қорғалған кандидаттық диссертациясында Р. Сарсенбаева заманауи әдебиетіне кіретін мақалдар құрамындағы архаизмдер мен субстантивация, эллипсис, инверсия секілді синтаксистік ерекшеліктері туралы сөз қозғайды [14]. Н. Турекулов мақал-мәтелдерді талдауда құрылымында троптар: метафора, эпитет, гипербола, салыстыру болатынын атап өтеді. Сонымен қатар, қайталаулар мен параллелизмдер туралы зерттеп айтқан [15]. А. Нұрмаханов тұрақты сөз тіркестерін мақал-мәтелдермен салыстыруда, кейбір семантика-грамматикалық ерекшеліктеріне де тоқталады: “Тұрақты сөз тіркестері мақал-мәтелдерге қарағанда, көлемі қысқа болып келеді де, ой аяқталмайды, етістікті және есімдікті тұрақты сөз тіркестері өздерінің жасалу тәсілінде тілдің ішкі заңдылықтарына сүйенеді. Сонымен қатар тұрақты сөз тіркестері де, мақал-мәтелдер де ертеден қалыптасқан дайын күйінде қолданылады. Мақалдар аяқталған ойды білдіреді, көпшілігі екі тармақтан тұрады [21, б. 215]. “Мақал-мәтелдердің өзіндік ерекшелігі белгілі бір тілдің грамматикалық ерекшеліктерімен байланысты және ол құрылымдық тұрғыдан ашыла түспек [22, б. 173],” - деп Р.Д. Тажибаева өзінің кандидаттық диссертациясында тұжырымға келеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жұмысының материалдарына “Еңбек-еңбегі жоқтық” тақырыптық тобының материалдары негізінде ағылшын тілі паремиологиялық бірліктері іріктелініп алынды.

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктердің құрылымын талдау үшін келесі әдістер: компоненттік әдіс, грамматикалық талдау әдісі, контенттік талдау, оның ішінде сандық талдау әдістері қолданылды.



Зерттеу нәтижелері

“Еңбек-еңбегі жоқтық” тақырыптық тобының материалдары негізінде ағылшын тілі паремиологиялық бірліктерінің құрылымын талдай келе, ағылшын тілі паремиологиялық бірліктерін жасалу жолына қарай жай және құрмалас сөйлемдерге бөлуге болады.

• Жай сөйлемдерге мысал: A cat in gloves catches no mice. Сөзбе-сөз аудармасы: Мысық қолғаппен тышқан ұстамас. Қазақ тілі баламасы: 1. Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тілінбей.

• Құрмалас сөйлем: An ox is taken by the horns, and a man by his tongue [24, б. 125]. Орыс тілі баламасы: Мельница мелет - мука будет, язык мелет - беда будет. Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктерінің басым бөлігі жай сөйлемдерден құралған.

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктері екі компоненттен құрылады.

• Олар екі компонентті: Much smoke, little fire [24, б. 127]. Орыс тілі баламасы: Много слов, а мало дела. Great cry and little wool [24, б. 127]. Орыс тілі баламасы: Много слов, а мало дела. немесе

• көп компоненттен: You cannot make an omelette without breaking eggs [24, б. 114], You can't have an omelette unless you break the eggs [24, б. 114] Орыс тілі баламасы: Лес рубят - щепки летят. тұрады. Алайда, паремиологиялық бірліктердің басым бөлігі көп компоненттен құралған.

Жай сөйлем ретінде кездесетін паремиологиялық бірліктер жасалу жолына қарай бірнеше варианттар арқылы жасалады. Біріншіден, белгісіз-жақты сөйлем арқылы жасалуы мүмкін. Ол “one” белгісіз жақты есімдік көмегімен жасалынады. Мысалы: One doctor makes work for another [25]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Бір дәрігер екінші дәрігердің жұмысын жасап береді.

Екіншіден, белгісіз сілтеу есімдік көмегімен құрастырылған паремиологиялық бірліктің сөйлем түрі. Бұл сөйлем түрінде субъектке тек сілтеме ретінде қолданылады немесе одан кейінгі тұрған анықтауыш пен зат есім немесе етістік әсерін күшейте түспек немесе екпін қойлып отыр. Мысалы: 1. It is better to be idle than ill employed [26, б. 141]. It is better to be idle than ill employed [26, б. 141]. Орыс тілі баламасы: Лучше не работать вообще, чем выполнять бессмысленную работу. 2. It is not work that kills, but worry [25]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Адамды өлтіретін жұмыс емес, аландаушылық. 3. It is one thing to say and another to do [24, б. 167]. Орыс тілі баламасы: Одно дело говорить, другое дело - делать.

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктер арасында етістіктің белгісіз формасы - инфинитив арқылы жасалынған паремиологиялық бірліктер кездеседі. Мысалы: It is never too late to learn. [24, б. 138], Never too old to learn [24, б. 138], Орыс тілі баламасы: Учиться никогда не поздно. Қазақ тілі баламасы: Оқудың кештігі жоқ. Lessons hard to learn are sweet to know [24, б. 227]. Орыс тілі баламасы: Ученья корень горек, да плод сладок.

Жасалу жолы етістіксіз (non-verbal) паремиологиялық бірліктер де кездеседі. Бұл паремиологиялық бірліктердің етістігі there is/there are сілтеме айналымы ішінде жасырын тұрғанын байқауға болады. Мысалы: No song, no supper [24, б. 107]. Бұл паремиологиялық бірлікті There is no song, no supper, – деп толықтыруға, түрлендіруге келеді. Өзге мысалдар: No work, no recompence [24, б. 107], No paternoster, no penny [24, б. 107], No mill, no meal [24, б. 107]. Орыс тілі баламасы: Кто не работает, тот не ест.

Бастауыш қызметін атқаратын болымсыз зат есімнен немесе етістіктен жасалынған (negative word) паремиологиялық бірліктер де кездеседі. Мысалы: No mill, no meal [24, б. 107], Nothing venture, nothing have [27, б. 90], Nothing is ill that ends well [24, б. 40]. Орыс тілі баламасы: Кто не работает, тот не ест.

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктері күрделі сөйлем ретінде салалас құрмалас (independent clause) және сабақтас құрмалас (dependent cause) деп екі түрге бөлінеді. Салалас



құрмалас (compound sentence with coordinate clause) сөйлем бөлігі, әдетте, мағыналарды бір-біріне қарама-қарсы қою арқылы жасалынады. Мысалы: Easy come, easy go [27, б. 44], Қазақ тілі баламасы: Еңбексіз тапқан мал есепсіз кетеді [23, б. 23] One man makes a chair and another sits on it [26, б. 132]. Орыс тілі баламасы: Белые ручки чужие труды любят.

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктердің сабақтас құрмалас сөйлем complex sentence with coordinate clause) түрінің бағыныңқы бөлігі: анықтаушы, мезгіл бағыныңқы, мекен бағыныңқы, түсіндірмелі және себеп-салдарлық бағыныңқы деп бірнеше түрге бөлінеді. Мысалы сөйлемнің бағыныңқы бөлігі

- түсіндірмелі болса: The gear that is gifted is never so sweet as the gear that is won [26, б. 136], - деп келеді. Орыс тілі баламасы: Трудовая копейка крепка.

- белгілі-бір жағдайдың мекеніне байланысты: Where bees are, there is honey [26, б. 126]. Орыс тілі баламасы: Кто трудиться рад, тот будет хлебом богат.

- анықтаушы: He has hard work who has nothing to do [25]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Жұмысы жоқтың, жұмысы ауыр.

- мезгіл: Man was never so happy as when he was doing something [24, б. 49]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Адам ешқашанда еңбектенгендей бақытты болмаған.

- себеп-салдарлық бағыныңқы: Ours is not to question why, ours is to do or die [24, б. 139] Орыс тілі баламасы: Наше дело телячье.

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктердің сабақтас құрмалас сөйлем complex sentence with coordinate clause) түрінің бағыныңқы бөлігі: When мезгіл бағыныңқы бөлігінен басталатын паремиологиялық бірліктердің бірсыпырасы кездеседі. Мысалы: 1. When the job is well done, you can hang up the hammer [24, б. 99]. Кончил дело, гуляй смело. 2. When pleasure interferes with business, give up business [25]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Қуаныш бизнеске кедергі келтірсе, бизнестен бас тартыңыз.

Салалас құрмалас (compound sentence with coordinate clause) сөйлемдер, әдетте, for and, nor, but, or, yet, so секілді жалғаулар көмегімен жалғанып тұрады. Мысалы: 1. One beats the bush, and another catches the bird [26, б. 132]. Орыс тілі баламасы: Белые ручки чужие труды любят. 2. As you make your bed, so you must lie on it [27, б. 29]. Қазақ тілі баламасы: Берсең - аларсың, ексең - опарсың [29, б. 4]. 3. He begins his work today but God knows when he will end [26, б. 138]. Орыс тілі баламасы: Лучше не работать вообще, чем выполнять бессмысленную работу.

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктері арасында күрделі салалас-сабақтас сөйлем (compound-complex sentence) ретінде кездесін паремиологиялық бірліктер сирек кездеседі. Бұл паремиологиялық бірліктердің сирек кездесуінің себебі, есте сақтауда паремиологиялық бірліктер қиындық туғызады. Ал, біз білетініміздей паремиологиялық бірліктердің халық арасында ауызша таралуында негізгі қасиеттерінің бірі – паремиологиялық бірліктердің ықшамдылығы. Мысалы: From beavers, bees should learn to mend their ways. A bee works; a beaver works and plays [25]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Әдемі аралар өз жолын жөндеуді үйренуі керек. Ара жұмыс істейді; кемер жұмыс істейді және ойнайды.

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктерінің арасындағы жай сөйлем түрлерінің жұмсалыу мақсатына 4 функция атқара алады. Олар: хабарлы (indicative or declarative function), сұраулы (interrogative function), бұйрық рай көмегімен құрылған паремиологиялық бірліктер (imperative) және лепті (exclamatory). Лепті паремиологиялық бірліктер түрі көбінесе сөйлеуші эмоциясы мен көңіл-күйіне қарай хабарлы паремиологиялық бірліктерден ауысып отыратын болса, сұраулы паремиологиялық бірліктер көбінесе шешен сөйлеуде жиі қолданылып тұрады. Сонымен қатар, ағылшын тілі паремиологиялық бірлігінің сұраулы формасы сұраулы сөйлемдер жасалатын грамматикалық ережесіне сәйкес ұйымдастырылған. Сұраулы сөйлем сөз тәртібі де, хабарлы сөйлем сөз тәртібі де сақталады. Мысалы:



• Сұраулы сөйлем: What is a workman without his tools? [24, б. 20] Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Саймандары болмасы, ол қандай жұмысшы?

• Хабарлы сөйлем: What is done cannot be undone [24, б. 198]. Орыс тілі баламасы: Сделанного не воротишь.

• Лепті сөйлем: What is done cannot be undone! [24, б. 198] Орыс тілі баламасы: Сделанного не воротишь.

• Бұйрық райлы сөйлемдер: Never put off untill tomorrow what you can do today [24, б. 150] Не откладывай на завтра то, что можно сделать сегодня.

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктерінің құрылымының жасалу жолының бірыңғай формулалары кездеседі. Олардың бірі: better.....than.....немесе X-ке қарағанда Y күштірек, мықтырақ, жақсырақ. Мысалы: 1. It is better to be idle than busy about nothing [26, б. 141], It is better to be idle than ill employed [26, б. 141]. Орыс тілі баламасы: Лучше не работать вообще, чем выполнять бессмысленную работу. 2. Better sit idle then work for nought [25]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Босқа жұмыс істегеннен, бос тұрған жақсы.

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктер құрылымының жиі кездесетін тағы бір формаларының бірі - X дегеніміз Y. Мысалы: 1. Diligence is a greater teacher [26, б. 131]. Орыс тілі баламасы: Без дело жить - небо копит. 2. Self-done is soon done [27, б. 96]. Орыс тілі баламасы: Скоро делается то, что делается своими руками [27, б. 96]. 3. Time is the soul of business [25]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Уақыт - бизнес рухы. 4. Business is business [25]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Бизнес – бизнес. 5. Business is business, and love is love [25]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Бизнес-бизнес, махаббат-махаббат.

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктер құрылымының кездесетін тағы бір формаларының бірі - No X, no Y, я X емес, я Y емес. Мысалы: 1. No pains, no gains [26, б. 130]. Орыс тілі баламасы: Глаз труслив, рука смела. 2. No bees, no honey; no work, no money [25]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Я аралар жоқ, я бал жоқ; я жұмыс жоқ, я ақша жоқ. 3. No mill, no meal [24, б. 107]. No paternoster, no penny [24, б. 107]. No song, no supper [24, б. 107]. No work, no recompence [24, б. 107]. Орыс тілі баламасы: Кто не работает, тот не ест.

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктер құрылымының кездесетін тағы бір формаларының бірі - Only X, тек X ғана. Мысалы: 1. Work is the only capital, that never misses dividends [26, б. 126]. Орыс тілі баламасы: Кто трудиться рад, тот будет хлебом богат. 2. Only fools and horses work [25]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Тек есалаңдар мен жылқылар жұмыс жасайды. 3. The dictionary is the only place where success comes before work [25]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Сөздік - жұмыс басталғанға дейін табысқа жететін жалғыз орын.

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктер құрылымының кездесетін тағы бір формаларының бірі - When you X, (you) Y, сен X болсаң, Y боласың. Мысалы: 1. When the job is well done, you can hang up the hammer [24, б. 99]. Орыс тілі баламасы: Кончил дело, гуляй смело. 2. When pleasure interferes with business, give up business [25]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Қуаныш бизнеске кедергі келтірсе, бизнестен бас тартыңыз.

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктер құрылымының кездесетін тағы бір формаларының бірі - If you X, you Y, егер сен X болсаң, сен Y боласың. Мысалы: 1. If, at first you don't succeed, try, try, try again [24, б. 215]. Орыс тілі баламасы: Терпение и труд все перетрут. 2. If we can't as we would, we must do as we can [27, б. 69]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Біздің ойымыздағыдай істелінбесе де, қалай да болса, істелінсін. 3. Friendship is an empty word if it only works one way [25]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Достық - бос сөз, егер, тек бір жақты болатын болса. 4. If you put nothing into your purse, you can take nothing out [26, б. 126]. Орыс тілі баламасы: Кто трудиться рад, тот будет хлебом богат.



Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктер құрылымының кездесетін тағы бір формалаларының бірі - It is X, Ол X. Мысалы: 1. It's all up [24, б. 58]. It's the pits [24, б. 58]. Life is hell [24, б. 58]. Орыс тілі баламасы: Дела, как сажа бела. 2. It's a wrap [24, б. 58]. It's in the bag [24, б. 58]. Орыс тілі баламасы: Дело в шляпе.

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктер құрылымының кездесетін тағы бір формалаларының бірі - X is first, (than Y). X бірінші, (артынан Y). Мысалы: 1. Boldness in business is the first, second, and third thing [25]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Бизнесітегі батылдык - бірінші, екінші және үшінші нәрсе. 2. Business first, pleasure after [25]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Бизнес алдымен, ойын артынан.

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктер құрылымының кездесетін тағы бір формалаларының бірі – Never X, Ешқашанда X жасама. Мысалы: 1. Never to things by halves [24, б. 139]. Never give up once you have started [24, б. 139]. Орыс тілі баламасы: Начатого дела не бросай. 2. Never leave till tomorrow what can be done today [24, б. 150]. Орыс тілі баламасы: Не откладывая на завтра то, что можно сделать сегодня.

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктер құрылымының кездесетін тағы бір формалаларының бірі – Either X, or Y. Я X, я Y. Мысалы: Either win the saddle, or lose the horse [24, б. 114]. Орыс тілі баламасы: Либо в стремя ногой, либо в пень головой.

Жоғарғы формулаға ұқсас ағылшын тілі паремиологиялық бірліктер құрылымының кездесетін тағы бір формалаларының бірі – Neither X, nor Y. Я X емес, я Y емес. Мысалы: Neither wise men nor fools can work without tools [24, б. 20]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Я ақылды адам, я ақылсыз адам құралсыз еңбек ете алмайды.

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктер құрылымының кездесетін тағы бір формалаларының бірі – X and Y, X және Y. Мысалы: 1. Saying and doing are two things [27, б. 95]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Айту және жасау - екі нәрсе. 2. All work and no play makes Jack filthy rich [25]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Жұмыстың көп және ешқандай демалыстың болмауы Джеку өте бай етеді. 3. Don't keep a dog and bark yourself [27, б. 41]. Орыс тілі сөзбе-сөз аудармасы: Если держишь собаку, сам не лай. Орыс тілі баламасы: За то собаку кормят, что она лает [27, б. 41].

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктер құрылымының кездесетін тағы бір формалаларының бірі – X is half Y. X – Y жартысы. Мысалы: 1. A begun work is half ended [25]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Басталған жұмыс жартылай аяқталды. 2. A good beginning is half the work [25]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Жақсы басталған жұмыс жартылай аяқталды. 3. Well begun is half done [24, б. 62]. Орыс тілі баламасы: Доброе дело, полдело откачалю. 4. Work well begun is half ended [24, б. 62]. Орыс тілі баламасы: Доброе дело, полдело откачалю.

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктер құрылымының кездесетін тағы бір формалаларының бірі – as X is, so is Y. X қалай болса, Y-те солай болады. Мысалы: 1. As is the gardener, so is the garden [24, б. 93]. Орыс тілі баламасы: Каков мастер, такова и работа. 2. As is the workman so is the work [24, б. 182]. Орыс тілі баламасы: По мастеру и закрой. 3. As you make your bed, so you must lie on it [27, б. 29]. Қазақ тілі баламасы: 1. Берсең - аларсың, ексең - оларсың [29, б. 4]. 2. Еккен олар, тіккен алар (ағашты жерге отырғызу) [28, б. 349]. 3. Не ексең, соны оларсың [23, б. 86].

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктер құрылымының кездесетін тағы бір формалаларының бірі – X positive, Y negative, X позитивті, Y негативті. Мысалы: 1. Deeds, not words [27, б. 40]. Қазақ тілі баламасы: Сөзбен емес, іспен дәлелде. 2. He has hard work, indeed who has nothing to do [24, б. 158]. Орыс тілі баламасы: Нет тяжелее бремени, чем безделье. 3. Goods words and no deeds [27, б. 54]. Қазақ тілі баламасы: Goods words and no deeds [27, б. 54].



Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктер құрылымының кездесетін жоғарғы мысалға ұқсас формаларының бірі – X negative, Y positive, X негативті, Y позитивті. Мысалы: 1. It is not work that kills but worry [24, б. 152]. Орыс тілі баламасы: Не работа крушит, а забота сушит. 2. It is not words that count but deeds [24, б. 204]. Орыс тілі баламасы: Слово делом красно. 3. It is no business of mine; may it go to the devil [25]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Бұл менім шаруам емес, сайтан ұрсын.

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктер құрылымының кездесетін өзге формаларының бірі – X itself, X өздігінен. Мысалы: 1. The deed will praise itself [24, б. 62]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Жұмыстың өзі адамды бақытқа кенелейді. 2. Men see more of the business of others than of their own [25]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Адам өзінің шаруасына қарағанда, өзгенің шаруасынан көп пайда көреді. 3. Don't keep a dog and bark yourself [27, б. 41]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Итті ұстап, өзің қаппа. 4. If you want a thing well done do it yourself [27, б. 71]. Орыс тілі баламасы: Если хочешь, чтобы дело было сделано хорошо, делай его сам. Свой глаз - алмаз.

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктер құрылымының жасалуында қолданылатын синтактикалық формулалардың бірі: noun + verb, зат есім + етістік. Мысалы: Life is hell [24, б. 58]. Орыс тілі баламасы: Дела, как сажа бела.

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктерінің жасалуындағы тағы бір формула: Adj+noun+verb, сын есім + зат есім + етістік. Мысалы: Many hands make quick work [24, б. 98]. Орыс тілі баламасы: Когда рук много, работа спорится.

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктерінің жасалуындағы өзге формулаларының бірі: Do not + verb, көмекші етістік + етістік. Мысалы: 1. Do no business with a kindman [25]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Мейірімді адаммен бизнес жасамаңыз. 2. Don't keep a dog and bark yourself [27, б. 41]. Орыс тілі сөзбе-сөз аудармасы: Если держишь собаку, сам не лай. Мағынасы: жұмысшыларың бар болса, өзің жұмыс жасама. Орыс тілі баламасы: За то собаку кормят, что она лает [27, б. 41].

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктерінің жасалуындағы өзге формулаларының бірі: Cannot + verb, жасай алмайсың, болмайды + етістік. Мысалы: 1. You can't catch trouts without dry trousers [24, б. 21]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Алабалықты құрғақ шалбарсыз ұстай алмайсың. 2. The mill cannot grind with the water that is past [27, б. 105]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Диірмен өткен суды қайта бөлшектей алмайды. 3. Three things you cannot comprehend: the mind of a woman, the working of the bees, and the ebb and flow of the tide [25]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Сіз үш нәрсені түсіне алмайсыз: әйелдің ақыл-ойы, аралардың жұмысы, толқындардың төмендеуі мен ағуын. 4. An ant may work its heart out, but it can't make money [25]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Құмырсқа жүрегі жарылған жұмыс жасайды, бірақ ол ақша таба алмайды.

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктерінің жасалуындағы өзге формулаларының бірі – A немесе the артикльдер көмегімен паремиологиялық бірліктердің басталуы. Формулалар:

- A (an) + noun + verb; A (an) + зат есім + етістік; Мысалы: A begun work is half ended [25]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Басталған жұмыс - жартылай аяқталған жұмыс. An ant may work its heart out, but it can't make money [25]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Құмырсқа жүрегі жарылған жұмыс жасайды, бірақ ол ақша таба алмайды.

- The + noun + verb; The + зат есім + етістік; Мысалы: The shortcut to food but the long way to work [25]. Қазақ тілі сөзбе-сөз аудармасы: Азық аз болса, жұмыс ұзақ жасалады.

Қорытынды

Қорыта келе, айтатын болса, ағылшын тілі паремиологиялық бірліктердің басым бөлігі жай сөйлем ретінде кездесетіндігі анықталды. Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктерінің



құрылымдық - синтаксистік жасалу жолы сөйлемдерге ұқсас келеді және тек өзіне ғана тән ерекше формулалардан құрылған.

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктерінің құрылымдық-синтаксистік талдау жұмысын жасау арқылы ағылшын тілін шет тілі ретінде меңгерушілер үшін паремиологиялық бірліктердің сөйлемдер түрінде жасалу жолын тезірек және тереңірек меңгеруге мүмкіндік береді. Мақал-мәтелдердің ерекше құрылымы туралы, олардың синтаксистік тұрғыдан ерекше екендігі туралы сұрақтар ағылшын тілін меңгерушілер ұзақ ойланып, толғанып, сұраққа жауапты іздестіріп отырмайды. Барлығын жоғарыда келтірілген дайын талдаудан түсінуге болады. Жоғарыда жүргізілген ағылшын тілі паремиологиялық бірліктердің құрылымдық талдау жұмысы көмегімен паремиологиялық бірліктер ішінде болып тұратын заңдылықтар мен ережелерді түсінуге мүмкіндік береді. Мақал-мәтелдердің бар-жоқтығын тексерместен бұрын мәтіндерде келтірілген кейбір сөйлемдер қате деген пікір тіл меңгерушілерде туындамайды. Паремиологиялық бірліктерге жүргізілген грамматикалық талдаулар арқылы кейбір паремиологиялық бірліктердің қалайша көнеріп, қолданыстан шығу заңдылықтарын түсінуге мүмкіндік береді.

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктердің құрылымдық талдау жұмыстарының нәтижелерін студенттер мен магистранттар оқулықтары мен дәрістеріне енгізіп, ағылшын тілін шетел тілі ретінде үйренушілерді паремиологиялық бірліктер туралы жалпы түсініктерін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Алдағы уақытта Еңбек-еңбегі жоқтық тақырыптан бөлек, өзге де тақырыптар аясында паремиологиялық бірліктерге грамматикалық талдау жұмыстарын жүргізіп, жалпы паремиологиялық бірліктер құрылымын құрастырып тұрған өзге де формулаларды анықтауға болады. Бұндай анықталған формулалық ережелерді өзге тілдер паремиологиялық бірліктері формулаларымен салыстырып, ұқсастықтары мен ерекшеліктерін анықтап көрсету арқылы тақырыпты тереңнен зерттеуге болады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Kimmerle M.M. A method of collecting and classifying folk sayings / M.M. Kimmerle // Western Folklore. – 1947. - № 6. - P. 351-356.

[2] Manser M.M. The facts on file dictionary of Proverbs. [Электронный ресурс] / M.M. Manser. - II ed., Facts on file an imprint of Infobase Publishing, 2002. - 378 p. - Режим доступа: <https://books.google.kz/books?id=fgaUQc8NbTYC&pg>

[3] Mieder W. Think outside the box: Origin, nature, and meaning of modern Anglo-American proverbs. / W. Mieder. - Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship, vol. 29. 2012. - P. 137-196.

[4] Azhar N.I. English proverbial structures and the meaning of their interconstituent relations. [Электронный ресурс] / N.I. Azhar // Conference: Seminar Nasional Wacana Bahasa Dan Sastra Bandingan Sebagai Kahasanah Nusantara, at Bangkalan-Madura. vol. 1, June 2012. - P. 1-13 - Режим доступа: https://www.researchgate.net/publication/286529805_ENGLISH_PROVERBIAL_STRUCTURES_AND_THE_MEANING_OF_THEIR_INTERCONSTITUENT_RELATIONS

[5] Hrisztalina H. Introduction to Paremiology: A Comprehensive Guide to Proverbs Studies [Электронный ресурс] / H. Hrisztalina, A.V. Melita, A.T. Litovkina. – 2014. - 843 p. - Режим доступа: <http://www.epubfilereader.com/index.html>

[6] Буслаев Ф.И. Исторические очерки русской словесности и искусства [Электронный ресурс] / Ф. Буслаева. - Санкт-Петербург: издание Д.Е. Кожанчикова, 1861. - 2 т. – 706 с. - Режим доступа: <https://www.prlib.ru/item/334941>

[7] Потебня А.А. Из лекции по теории словесности. Басня. Пословицы. Поговорки. / А.А. Потебня. - Харьков, 1894. - 1930 с.

[8] Потебня А.А. Теоретическая поэтика [Электронный ресурс] / А.А. Потебня. - М: Высшая школа. 1990. - 344 с. - Режим доступа: <http://www.cdodd.ru/storage/files/2/9326.pdf>



- [9] Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки / Г.Л. Пермяков. - (Заметки по общей теории клише) М., Главная редакция восточная литературы издательства “Наука”, 1970. - 240 с.
- [10] Даль В.И. Пословица русского народа. Сборник в 2-х томах. / В.И. Даль. - М.: Худож. лит., 1984. - Т.1. - 383 с.; - Т.2. - 399 с.
- [11] Снегирев И.М. Русские народные пословицы и притчи. [Электронный ресурс] / И.М. Снегирев. - М: Индрик. - 1999. - 621 с. - Режим доступа: <https://www.booksite.ru/fulltext/snegir/text.pdf>
- [12] Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. / А.В. Кунин. - М., 1986. - 336 с.
- [13] Нурушев С.Н. Идеино - творческие истоки казахской литературы. / С.Н. Нурушев. - Ч. II. К истории развития казахских народных пословиц. Алма-Ата: 1957. - 91 с.
- [14] Сарсенбаева Р. Лексико-стилистические особенности казахских пословиц и поговорок: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. фил. наук. / Р. Сарсенбаева. - Алма-ата, 1961. - 15 с.
- [15] Турекулов Н. Современный казахский фольклор: Жанрово-структурный анализ. / Н. Турекулов. - Алма-ата, 1982. - 191 с.
- [16] Маманов И.Е. Казахский язык: Учебник для студентов русских отделении. / И.Е. Маманов. - Алма-ата, 1987. - 188 с.
- [17] Сулейменовна Э.Д. Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики. / Э.Д. Сулейменовна. - Алматы: Демей. 1996. - 208 с.
- [18] Балакаев М.Б. Казахский литературный язык. / М.Б. Балакаев - Алма-ата: Наука. КазССР. 1987. - 688 с.
- [19] Ахметжанова З.К. Принципы сопоставительного функционального исследования казахского и русского языков: автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра. фил. наук. / З.К. Ахметжанова. - Алма-ата. 1989. - 46 с.
- [20] Исаев С.М. Сопоставительная типология казахского и русского языков: уч. пособие. / С.М. Исаев, Г.Т. Нуркина. - Алматы: Санат. 1996. - 272 с.
- [21] Нұрмаханов А. Фразеологизмдердің кейбір теориялық мәселелері. / А. Нұрмаханов - Материалы научно-методической конференции. Алматы. 1999. - 215 б.
- [22] Тажибаева Р.Д. Проблемы исследования пословицы в современном языкознании / Р.Д. Тажибаева // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2011. - № 2(132). - Б. 171-173.
- [23] Тұрманжанов Ө. Қазақтың мақалдары мен мәтелдері. / Ө. Тұрманжанов. - Қазақстан көркем әдебиет баспасы. Алматы: 1935. - 25 б.
- [24] Margulis A. Russian-English Dictionary of proverbs and sayings. / A. Margulis, A. Kholodnaya. 1974. - 487 с.
- [25] Special Dictionary. Famous Proverbs. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.special-dictionary.com/>
- [26] Дубровская О.Г. Русские и английские пословицы как лингвокультурологические единицы. (фреймовая классификация пословиц об уме, глупости, любви, труде и лени). / О.Г. Дубровская. - Тюмень: Издательство Тюменского госуниверситета, 2002. - 164 с.
- [27] Азарова Е.С. Английские, немецкие, французские пословицы и поговорки. / Е.С Азарова. - М.: Энтраст Трейдинг, 2015. - 256 с.
- [28] Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области. [Электронный ресурс]. Издание Сыр-Дарьинского Областного Статистического Комитета. Под редакцией и д. Секретаря Комитета И.И. Гейера. Типо-Литография С.И. Лахтина. Ташкент: 1891. Старые книги. - Режим доступа: http://stariyeknigi.info/Knigi/S/Sbornik_materialov_dlya_statistiki_Syr-Darjinskoy_oblasti_1891_RSL.pdf
- [29] Пословицы, записанные со слов киргиз Тургайской области. [Электронный ресурс]. Оренбург: 1892. Редкие книги. - Режим доступа: <http://nblib.library.kz/elib/Sait/redkieknigi15.html>

REFERENCES

- [1] Kimmerle, M.M. (1947). A method of collecting and classifying folk sayings. Western Folklore, 6, 351-356 [in English].



- [2] Manser, M.M. (2002). The facts on file dictionary of Proverbs. II ed., Facts on file an imprint of Infobase Publishing. Retrieved from: <https://books.google.kz/books?id=fgaUQc8NbTYC&pg> [in English].
- [3] Mieder, W. (2012). Think outside the box: Origin, nature, and meaning of modern Anglo-American proverbs. Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship, vol. 29, 137-196 [in English].
- [4] Azhar, N.I. (2012). English proverbial structures and the meaning of their interconstituent relations. Conference: Seminar Nasional Wacana Bahasa Dan Sastra Bandingan Sebagai Kahasanah Nusantara, at Bangkalan-Madura, Vol. 1, 1-13 Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/286529805_ENGLISH_PROVERBIAL_STRUCTURES_AND_THE_MEANING_OF_THEIR_INTERCONSTITUENT_RELATIONS [in English].
- [5] Hrisztalina, H., Melita, A.V. & Litovkina, A.T. (2014). Introduction to Paremiology: A Comprehensive Guide to Proverbs Studies. Retrieved from: <http://www.epubfilereader.com/index.html> [in English].
- [6] Buslaev, F.I. (1861). Istoricheskie ocherki russkoj slovesnosti i iskusstva [Historical sketches of Russian literature and art] / sochinenie F. Buslaeva. - Sankt-Peterburg: izdanie D.E. Kozhanchikova, 2 t - composition of F. Buslaev. - St. Petersburg: edition of D. E. Kozhanchikov, vol. 2 Retrieved from: <https://www.prlib.ru/item/334941> [in Russian].
- [7] Potebnja, A.A. (1894). Iz lekcii po teorii slovesnosti. Basnja. Poslovicy. Pogovorki [From a lecture on the theory of literature. Fable. Proverbs. Sayings] Har'kov [in Russian].
- [8] Potebnja, A.A. (1990). Teoreticheskaja pojetika [Theoretical poetics] M: Vysshaja shkola - High school. Retrieved from: <http://www.cdodd.ru/storage/files/2/9326.pdf> [in Russian].
- [9] Permjakov, G.L. (1970). Ot pogovorki do skazki (Zametki po obshhej teorii klishe) [From sayings to fairy tales (Notes on general cliché theory)] M., Glavnaja redakcija vostochnaja literatury izdatel'stva "Nauka" - The main editorial office of Eastern literature of the Nauka publishing house [in Russian].
- [10] Dal', V.I. (1984). Poslovica russkogo naroda [Russian proverb] Sbornik v 2-h tomah. M.: Hudozh. lit - The main editorial office of Eastern literature of the Nauka publishing house, T.1. T.2. (Vols. 1-2) [in Russian].
- [11] Snegirev, I.M. (1999). Russkie narodnye poslovicy i pritchi [Russian folk proverbs and parables] M: Indrik. Retrieved from: <https://www.booksite.ru/fulltext/snegir/text.pdf> [in Russian].
- [12] Kunin, A.V. (1986). Kurs frazeologii sovremennogo anglijskogo jazyka [A course of phraseology of modern English] [in Russian].
- [13] Nurushev, S.N. (1957). Idejno - tvorcheskie istoki kazahskoj literatury [Ideological and creative origins of Kazakh literature] Ch. II. K istorii razvitiya kazahskih narodnyh poslovic – II part. On the history of the development of Kazakh folk proverbs. Alma-Ata [in Russian].
- [14] Sarsenbaeva, R. (1961). Leksiko-stilisticheskie osobennosti kazahskih poslovic i pogovorok [Lexical and stylistic features of Kazakh proverbs and sayings] avtoref. Kand.fil.nauk - Extended abstract of candidate's thesis. Alma-ata [in Russian].
- [15] Turekulov, N. (1982). Sovremennij kazahskij fol'klor: Zhanrovo-strukturnyj analiz [Contemporary Kazakh folklore: Genre-structural analysis] Alma-ata [in Russian].
- [16] Mamanov, I.E. (1987). Kazahskij jazyk: Uchebnik dlja studentov russkih otdelenii [Kazakh language: A textbook for students of the Russian department] Alma-ata [in Russian].
- [17] Sulejmenovna, Je.D. (1996). Kazahskij i russkij jazyki: osnovy kontrastivnoj lingvistiki [Kazakh and Russian languages: foundations of contrastive linguistics] Almaty: Demeu [in Russian].
- [18] Balakaev, M.B. (1987). Kazahskij literaturnyj jazyk [Kazakh literary language] Alma-ata: Nauka. KazSSR [in Russian].
- [19] Ahmetzhanova, Z.K. (1989). Principy sopostavitel'nogo funkcional'nogo issledovanija kazahskogo i russkogo jazykov [Principles of comparative functional research of the Kazakh and Russian languages] avtoref.: dokt.fil.nauk - Extended abstract of Doctor's thesis. Alma-ata [in Russian].
- [20] Isaev, C.M., & Nurkina G.T. (1996). Sopostavitel'naja tipologija kazahskogo i russkogo jazykov [Comparative typology of Kazakh and Russian languages] Uch. Posobie - Study guide, Almaty: Sanat [in Russian].



- [21] Nurmahanov, A. (1999). Frazеologizmderdin kejbir teorijalyk мәseleleri [Some theoretical problems of phraseology] Materialy nauchno-metodicheskoy konferencii - Materials of the scientific and methodological conference. Almaty, 215 [in Kazakh].
- [22] Tazhibaeva, R.D. (2011). Problemy issledovaniya posloviy v sovremennom jazykoznanii [Problems of studying proverbs in modern linguistics] Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaja - KazNU Bulletin. Philological series, 2(132), 171-173 [in Russian].
- [23] Turmanzhanov, O. (1935). Kazaktyn makaldary men мәtelderі [Kazakh proverbs and sayings] Kazakstan korkem әdebiet baspasy - Kazakhstan Fiction Publishing House. Almaty [in Kazakh].
- [24] Margulis, A., & Kholodnaya A. (1974). Russian-English Dictionary of proverbs and sayings [in English].
- [25] Special Dictionary. Famous Proverbs. Retrieved from: <http://www.special-dictionary.com/> [in English].
- [26] Dubrovskaja, O.G. (2002). Russkie i anglijskie posloviy kak lingvokul'turologicheskie edinicy. (frejmovaja klassifikacija poslovic ob ume, gluposti, ljubvi, trude i leni) [Russian and English proverbs as linguoculturological units. (frame classification of proverbs about mind, stupidity, love, labour and laziness)] Tjumen': Izdatel'stvo Tjumenskogo gosuniversiteta - Tyumen: Tyumen State University Publishing House [in Russian].
- [27] Azarova, E.S. (2015). Anglijskie, nemeckie, francuzkie posloviy i pogovorki [English, German, French proverbs and sayings] / M.: Jentrast Trejding [in Russian].
- [28] Sbornik materialov dlja statistiki Syr-Dar'inskoj oblasti [Collection of materials for statistics of the Syr-Darya region] Izdanie Syr-Dar'inskago Oblastnago Statisticheskago Kamiteta. Pod redakciej i d. Sekretarja Komiteta I.I. Gejera. Tipo-Litografija S.I. Lahtina. Tashkent - Publication of the Syr-Darinsk Regional Statistical Committee. Edited by I.I. Geyer. Typo-lithography by S.I. Lakhtin. Tashkent. (1891). Old books. Retrieved from: http://starienki.info/Knigi/S/Sbornik_materialov_dlya_statistiki_Syr-Darjinskoj_oblasti_1891_RSL.pdf [in Russian].
- [29] Posloviy, zapisannye so slov kirgiz Turgajskoj oblasti [Proverbs written with the words Kyrgyz Turgay region] Orenburg: (1892). Retrieved from: <http://nblib.library.kz/elib/Sait/redkieknigi15.html> [in Russian].

Рсалиева Ж.А.

СИНТАКСИЧЕСКИЕ И СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА (НА МАТЕРИАЛЕ ТЕМАТИЧЕСКОЙ ГРУППЫ ТРУД И БЕЗДЕЛЬЕ)

Аннотация. Паремииология - одна из новых изучаемых и развивающихся отраслей лингвистики. Изучая паремииологические единицы, мы можем узнать, что народ видел и узнавал на протяжении многих веков, и имеем возможность ближе познакомиться с историей каждого народа.

Недостаточно изучать паремииологические единицы любого народа только с точки зрения одного языка, поэтому, согласно нашей теме, изучение паремииологических единиц английского языка с точки зрения казахстанских исследователей дает возможность углубленного изучения, понимания и широкого исследования темы.

Известно, что структурный раздел паремииологических единиц привлекли внимание лингвистов и они интенсивно изучаются в настоящее время. Структурный анализ паремииологических единиц английского языка позволяет понять закономерности и правила, существующие внутри паремииологических единиц. Такой анализ единиц дает возможность сформировать общее представление о паремииологических единицах при изучении английского языка как иностранного, понять способы внутреннего построения, выявить и понять их в тексте или речи, понять грамматическую структуру и особенности.

Ключевые слова: английский язык; синтаксис; структура; паремииологическая единица; грамматика; пословица; паремия; труд; безделье; тематическая группа.

Rsaliyeva Zhulduz

**SYNTACTIC AND STRUCTURAL FEATURES
OF PAREMIOLOGICAL UNITS OF ENGLISH LANGUAGE
(ON THE MATERIAL OF THE THEMATIC GROUP LABOUR AND IDLENESS)**

Annotation. Paremiology is one of the new branches of linguistics that is being studied and developed. We can find out what the nation has seen and learned over the centuries and get acquainted with them, by studying paremiological units.

It is not enough to study the paremiological units of any people only from the point of view of one language, therefore, according to our topic, the study of English paremiological units from the point of view of Kazakh researchers gives an opportunity to in-depth understanding and wide research.

It is known that the structural section has attracted the attention of linguists and are currently being studied intensively. Structural analysis of paremiological units of the English language allows to understand the laws and rules that exist within paremiological units. Such analysis allows to form a general understanding of paremiological units for learners of English as a foreign language, to understand the ways of internal construction, to identify and understand them in the text or speech, to understand the grammatical structure and features.

Keywords: English language; syntax; structure; paremiological units; grammar; proverbs and sayings; paremia; labour; idleness; thematic group.

УДК 81'27

МРНТИ 16.21.43

DOI 10.37238/1680-0761.2020.79(3).11

Утегенова К.Т., Илекеева С. К.**Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, Уральск, Казахстан***E-mail: karlyga@bk.ru, ani.avon@list.ru***МИФЫ-ЛЕГЕНДЫ ПУБЛИЧНОЙ РЕЧИ КАЗАХСТАНСКИХ ПОЛИТИКОВ**

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические основы политического дискурса на сегодняшний день, а также на конкретных примерах рассматривается употребление в публичной речи казахстанских политиков мифов-легенд как одного из самых распространенных синтаксических средств интенсификации высказывания и средства усиления экспрессивности политического дискурса. Авторы уделяют внимание обращению политиков в политическом дискурсе к семейным ценностям. Исследование политического дискурса казахстанских политиков показывает, что для создания особой экспрессии в круг языковых единиц вводятся мифологемы. В результате исследования была обоснована мысль, что политические мифологемы в казахстанском политическом дискурсе обладают национальной спецификой, которая обусловлена опорой на базовые ценности казахстанского общества, способствуют упрочению общественно-политических ценностей, структурируют принятую в казахстанском социуме систему социокультурного поведения.

Ключевые слова: политика; дискурс; публичная речь; мифологизм; экспрессивный синтаксис; мифы-легенды; манипулятивность; мифологема-антропоним; мифологема-высказывание; мифологема-текст.



Введение

Активное исследование политического дискурса в современной лингвистике началось с конца XX века, на это повлияло бурное развитие демократических процессов в постсоветском пространстве, вследствие чего социум проявил внимание к политической речи и новым процессам в общественно-политической жизни. Политический дискурс (ПД) включает в себя всю многогранность этого понятия, поэтому в научных лингвистических исследованиях он рассматривается достаточно широко и многогранно. Существует несколько подходов к классификации функций ПД. Одним из них является анализ экспрессивных синтаксических конструкций (ЭСК) в политическом дискурсе. Рассмотрение ЭСК в казахстанском ПД с точки зрения прецедентности и символизма считаем перспективным направлением исследований.

В наибольшей степени национальная особенность отражается в лежащих в основе национальной идеи базовых мифах. Наиболее ярко, убедительно и колоритно они употреблены, с нашей точки зрения, в следующих документах «Семь граней Великой степи», «Стратегия Казахстан-2030» и «Стратегия вхождения Казахстана в число пятидесяти наиболее конкурентоспособных стран мира», объединенных национальной идеей объединены. В казахстанском ПД наблюдается преимущественное ориентирование на билингвального читателя и/или слушателя, который бы владел и государственным, и русским языками.

Предметом исследования послужили синтаксические конструкции интенсификации высказывания и средства усиления экспрессивности ПД: мифологема-текст, мифологема-высказывание, мифологема-антропоним в речи казахстанских политиков.

В основу исследования положена гипотеза: речь казахстанских политиков насыщена высказываниями и средствами усиления экспрессивности ПД, которые несут в себе информацию об истории и культуре. Также данные конструкции обладают манипулятивной функцией, что способствует воздействию на читателя или слушателя.

Цель исследования - выявить синтаксические конструкции интенсификации высказывания и средства усиления экспрессивности ПД: мифологема-текст, мифологема-высказывание, мифологема-антропоним в речи казахстанских политиков.

Поскольку культурная память разных этносов содержит различный набор мифологем, в ПД казахстанских политиков содержатся факты и казахской, и русской культуры, в том числе, и мировой культуры.

Материалы и методы исследования

Основой исследования стали труды ученых-лингвистов по проблемам политического дискурса и категории экспрессивного синтаксиса: Э. Бенвениста (1974), Н. Д. Арутюновой (1990), В. Н. Телия (1991), Т. А. ван Дейка (1998), Е. И. Шейгал (2000), Д. Лакоффа (2004), С. Г. Кара-Мурза (2005), А. П. Чудинова (2006), О. Иссерс (2007), Е. С. Баскаковой (2009), В. И. Шаховского (2009), М. С. Глазковой (2010), Л. К. Жаналиной (2011) и других.

В. Белл (Bell V.) в своем труде представляет теоретические и методологические вопросы политической лингвистики. По мнению ученого, ПД должен быть проанализирован с оценкой того, как люди взаимодействуют, чтобы повлиять на ценности, убеждения и действия друг друга (в котором немаловажную роль играет использование ЭСК). Автор считает, что эти вопросы занимают центральное место в политической лингвистике [1, с. 41-58]. Р. Водак (Wodak R.), анализируя современные исследования в области политической лингвистики, считает, что требуется проведение критического дискурсивного анализа, при котором необходимо принять во внимание когнитивные теории, особенно при предложении

социальных изменений [2, с. 179-190]. Эти идеи имеют непосредственное отношение к проводимому исследованию ЭСК в политическом дискурсе.

Рассмотрим работы ученых-лингвистов, посвященные изучению применения экспрессивных синтаксических конструкций (ЭСК) в политическом дискурсе. Анализ трудов, посвященных разным аспектам экспрессивности, дает возможность прийти к некоторым выводам: 1) экспрессивность относится к прагматической области, которая оказывает воздействие на силу высказывания; 2) стимул экспрессивности – комплексное употребление таких элементов значения, как эмоциональность, образность, интенсивность и оценочность; 3) эмоциональная и оценочная функции свойственны языковым единицам с адекватными значениями, а экспрессивная – ответная рефлексия на них в ситуации речевой деятельности; 4) экспрессивность учитывает позицию и интересы адресанта и рассчитана на реакцию адресата, в этом случае она однонаправленна [3, 4, 5, 6, 7].

Исследование политического дискурса казахстанских политиков показывает, что для создания особой экспрессии в круг языковых единиц вводятся мифологемы.

Необходимо отметить, что наиболее полно мифологема как ключевой знак политического дискурса изучена Е. И. Шейгал, которая считает, что языковая репрезентация мифа имеет статус прецедентного феномена и рассматривает следующие признаки политических мифологем:

- 1) общеизвестность всем представителям лингвокультурного сообщества и обладание сверхличностным характером;
- 2) когнитивная и эмотивная актуальность, при котором в менталитете этноса присутствует инвариант их восприятия;
- 3) постоянное возобновление в речи представителей этноса и отсутствие необходимости дополнительного пояснения их смысла;
- 4) обладание аксиологической значимостью для определенной культуры [8, с. 54].

Обобщение исследований относительно мифологем в ПД предоставляет возможность для утверждения об их национальной специфике.

Проанализируем казахстанский политический дискурс с точки зрения употребления мифологем и их влияния на экспрессивность синтаксических конструкций. В основу анализа взята классификация Е. И. Шейгал, которой определены типы мифологем по соотношению с прецедентными феноменами: мифологема-текст, мифологема-высказывание и мифологема-антропоним. Автор отмечает, что «становление мифологемы героя сопровождается процессом сакрализации политика и его имени, становление мифологемы злодея - процессом демонизации» [8, с. 162].

В статье использованы следующие методы: описательный метод, дистрибутивный метод, таксономический (типологический) метод.

Результаты исследования

Рассмотрим на конкретных примерах употребление в публичной речи казахстанских политиков мифологем – одной из самых распространенных синтаксических средств интенсификации высказывания и средством усиления экспрессивности ПД.

1. Мифологема-текст - сюжетно развернутое повествование с элементами легенды. Мифы-легенды в публичной речи казахстанских политиков достаточно частотны, чаще всего они представлены прецедентными преданиями о великих сынах казахского народа.

Мы знаем имена трех великих сынов народа, трех славных мудрецов - Толе би, сына Алибека, Казыбека би, сына Келдибека, и Айтеке би, сына Байбека. Они стали для казахов непреходящим символом единства., их страстные речи овладели умами потомков как изречения священных: книг. Их исторические заслуги перед казахским народом, их значимость в нашей истории невозможно переоценить. И в том, что мы сохранились как



народ, что дали имя суверенному государству, что водрузили нынче знамя независимости, в том, что на священной земле предков проживаем в благополучии, мире и согласии, мы, нынешнее поколение казахов, всецело обязаны им и низко склоняем головы перед их бессмертной, благословенной памятью [9, с. 122].

В синтаксисе текста отмечаем насыщенность однородных членов предложения в перечислительной интонации. К тому же, на наш взгляд, идет скрытая апелляция к менталитету казахского народа через подчеркивающее выделение (называние) имен отцов трех мудрецов: *Мы знаем имена трех великих сынов народа, трех славных мудрецов - Толе би, сына Алибека, Казыбека би, сына Келдибека, и Айтеке би, сына Байбека.* Для современного казаха роль предков и семейных ценностей остаются непреходящими. Современный казах продолжает чтить память предков и наивысшей гордостью для него является похвала и оценивание не его собственной значимости, а его значимости как сына/дочери своего отца, например, «Мәулеттің баласы... Думается, такое употребление СК, в котором в одном ряду используются имя человека и через графическое выделение запятой имя его отца (что, безусловно, усиливает эффект), делается преднамеренно и продумано автором текста с целью воздействия на подсознание носителя культуры.

Насыщенность в СК данного отрывка текста общественно-политической лексики (символ единства, суверенное государство, народ, знамя независимости), морально-этических слов (исторические заслуги, значимость, благополучие, мир, согласие, всецело обязаны, низко склоняем головы), книжного стиля (изречения, священные книги, земля предков, водрузить, бессмертная и благословенная память, поколение, страстные речи) усиливают его экспрессивность.

Определенными чертами мифологемы-текста с элементами легенды обладает, с нашей точки зрения символика Казахстана: *К 2030 г., я уверен, Казахстан станет Центрально-азиатским Барсом и будет служить примером для других развивающихся стран; Тигры у нас не водятся, а обитающий в наших горах Снежный Барс мало знаком мировому сообществу. Являясь собратом Тигру в животном мире, Барс тем не менее имеет свои отличия. Это будет Казахстанский Барс с присущими ему элитарностью, независимостью, умом, мужественностью и благородством, храбростью и хитростью... Казахстанский Барс будет обладать и западной элегантностью, помноженной на передовой уровень развития, и восточной мудростью и выносливостью* [9, с. 21-22].

Многократное употребление лексемы «барс» служит нескольким целям, с нашей точки зрения. Во-1, идет усиление экспрессивности СК через употребление ряда однородных членов предложения, выраженных согласованными определениями, тщательным подбором лексики. Во-2, идет апелляция к прецедентному имени – барс, который является сакральным символом казахского народа и его предков, для которых этот загадочный и редкий зверь являлся тотемным животным и неперенным персонажем произведений изобразительного искусства, выполненных в знаменитом скифо-алтайском зверином стиле. В-3, экспрессивность СК напрямую связана с воздействующей функцией ПД, здесь же мы усматриваем и оценочность.

Однако, с нашей точки зрения, в данном отрывке большей частью присутствует манипулятивная функция: *«Это будет Казахстанский Барс с присущими ему элитарностью, независимостью, умом, мужественностью и благородством, храбростью и хитростью... Казахстанский Барс будет обладать и западной элегантностью, помноженной на передовой уровень развития, и восточной мудростью и выносливостью».* Манипулятивность усматриваем в том, что лексема «казахстанский» и «барс» в словосочетании «Казахстанский Барс» написаны с прописной буквы, что противоречит грамматическим нормам, значит, это было сделано намеренно и с определенной целью.



Думается, целеполагание заключается в определенном воздействии на психику человека. Это ход политической логики, проводимой с целью управления сознанием людей и выбором наиболее эффективного и беззатратного (всего лишь с употреблением в речи экспрессивных синтаксических конструкций) обеспечения требуемого политикой поведения адресата.

Для реализации этой цели служит намеренный подбор воздействующих лексем «*с присущими ему элитарностью, независимостью, умом, мужественностью и благородством, храбростью и хитростью*», которые помогают выстроить в сознании носителя языка ассоциативный ряд этих характеристик и увязать их с своей личностью, поскольку речь идет о казахстанском барсе, символе страны, а он (данный индивид) является частью этого общества, значит все эти характеристики относятся к нему, как к части этого социума. Перспектива обладания и западной элегантностью, помноженной на передовой уровень развития, и сохранения восточной мудрости и выносливости также воздействуют на сознание адресата, которому, безусловно, хотелось бы быть и элегантным, и мудрым одновременно. Восхищает, с этой точки зрения, употребление слова «присущими ему», которые показывают среднестатистическому обывателю на наличие в нем таких качеств как элитарность, независимость, ум, благородство и пр.

Мифологизм дискурса Н. А. Назарбаева объясняется его общей политической установкой на ценности, связанные с концептом «государство», его строительством и развитием. Как известно, мотивация и целеполагание лежат в основе речевого поведения человека. Думается, апелляция к базовой мифологеме о национальных символах определяются волновавшими лидера государства проблемами, которые представлены в ключевых словах: независимость, сила, благородство, храбрость, свобода, мудрость, единение, богатство, прогресс, защита мира, безопасность, развитие.

Именно ключевые слова в контекстах репрезентируют установки и мотивы любой личности, и служат раскрытию идеи высказывания. Именно поэтому в ПД политика наблюдается насыщенность общественно-политической лексикой и морально-этическими призывами, что, безусловно, оказывает огромное влияние на экспрессию текста.

Подобная мифологема-символ служит сильным средством внушения, политическим оружием, способным направлять и объединять людей. Отличительной особенностью мифа-символа служит ее этно-оценочный смысл, репрезентирующий чувства и мысли автора политического текста.

2. Мифологема-высказывание. В основе мифологемы-высказывания содержится миф-пропозиция, который представляет собой суждение, устанавливающее ложное или неверифицируемое мнение.

Анализ казахстанского ПД показывает, что подобные мифологемы реализуются в различных жанрах политической коммуникации - публичных выступлениях, посланиях, мемуарах, лозунгах, интервью. Например, «Национальное согласие - основа стабильности и развития Казахстана» (Доклад Президента РК Назарбаева на 5-й сессии Ассамблеи народов Казахстана - https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30014236#pos=4;-35).

Обращаем внимание и на то, что в казахстанском ПД мифологемы-высказывания относятся к групповым мифологемам, носителем которых выступает групповой субъект: институт президентства, внешнеполитическое ведомство и партия «Отан». Характерным признаком таких высказываний является наличие идеологической коннотации в смысловой структуре мифа-пропозиции.

Наиболее успешно процесс манипуляции групповыми мифами производится, когда адресант опирается на поддерживаемые народом посылы, поскольку у социального объекта воздействия политической речи имеется сложившаяся система ценностей, установок, мировоззрений, стереотипов и картины мира: *В год 70-летия атомной бомбардировки*



Хиросимы и Нагасаки призываю сделать построение мира без ядерного оружия главной целью человечества в XXI в. Предлагаю принять Всеобщую декларацию ООН по достижению мира, свободного от ядерного оружия. Мы – первая страна в истории, закрывшая ядерный полигон и добровольно отказавшаяся от четвертого по величине ядерного арсенала, а также создавшая безъядерную зону в Центральной Азии. Необходимо создание безъядерных зон и в других регионах мира, в частности, на Ближнем Востоке. Ядерные державы должны предоставить гарантии неприменения силы всем отказавшимся от обладания ядерным оружием странам.

Напоминанием бомбардировки Хиросимы и Нагасаки автор политической речи умело воздействует на те чувства, которые уже прочно актуализированы в сознании адресата – осознание испытанного мировым сообществом кошмара от атомной бомбардировки японских городов, пробуждение желания непозволительности повторения такого факта. Здесь же идет апелляция к пропозиции групповых мифологем «Мы – первая страна в истории, закрывшая ядерный полигон и добровольно отказавшаяся от четвертого по величине ядерного арсенала, а также создавшая безъядерную зону в Центральной Азии». Данная синтаксическая конструкция относится к позиции «свои», ее экспрессия усиливается через перечисление фактов: закрыли ядерные полигоны, добровольно отказались от ядерного арсенала, создали безъядерную зону в Центральной Азии. После репрезентации достигнутого в пропозиции «свои» автор излагает свою идею о создании таких же безопасных зон в других регионах мира. Здесь мы усматриваем четкое разграничение «свои» и «чужие». При помощи употребления ЭСК и мифологем-высказываний в пропозиции «свой/чужой» автор также играет на чувствах слушателей, используя уже прочно укоренившиеся в сознании данного совокупного социального субъекта воздействия стереотипы, применяя при этом распространенный среди манипуляторов прием, известный как «раскачивание» эмоциональной сферы адресата напоминанием атомной бомбардировки 1945 года.

При этом он использует идею об объединении больших групп стран через употребление лексических единиц «Центральная Азия», «Ближний Восток», «человечество», «регионы мира», «ядерные державы», «страны».

Таким образом, анализ показал, что в процессе манипулирования сознанием адресатов политические деятели широко используют групповые мифы или мифы «свои/чужие».

3. *Мифологема-антропоним*, в ассоциативное поле которого входит идеализируемый или демонизируемый миф-образ политика. В политической речи казахстанских политиков мифы-идиллии в основном передают определяемый этнокультурными традициями и национальной аксиологической системой образ «героя». Подобные мифологемы ориентированы в прошлое и актуализируются в устойчивых номинативных сочетаниях: верховный сардар – Абулхаир-хан; народные заступники Боген-бай, Кабанбай-батыр, Сырым-батыр, Райымбек-батыр; Аблай-хан; Толе би; Казыбек би; царица саков Томирис; покоривший Рим вождь гуннов Атиллы, дракон орд казахских – Тауке-хан и др.

Чаще всего, в образном антропониме казахстанского ПД утверждаются ценности и задаются этнокультурные ориентиры, сопряженные с историческими уроками.

Направляющая функция мифологемы-антропонима содержится в формулировании этических норм и принципов политической деятельности: *«Есть в истории человечества некое свойство, которое я бы условно назвал «возвратным потенциалом... Что означает это понятие? Я постараюсь пояснить на известных примерах. Возьмите, к примеру, завоевательные походы Александра Македонского. Битва при Иссе и Гавгамелах и последующий захват империи Ахеменидов. Выход на берега Сыр-Дарьи и покорение индийского княжества «доброго» Пора. Мелкие стычки и походы с целью удержания*



гигантской греко-персидской империи с македонским анклавом. И что же? Смерть молодого «божества» привела к распаду образованного им полиэтнического государства. Греция вновь превратилась в Грецию, Персия осталась Персией, Египет вновь стал государством фараонов. Его эпигоны не удержали плоды побед, да и не смогли бы. Императоры уходят, государства остаются» [9, с. 91]. ЭСК данного отрывка усилена постановкой ряда риторических вопросов, которые употреблены в качестве своеобразных тезисов в рассуждении политика, который последовательно раскрывает свои суждения путем аргументирования своей собственной позиции на тот или иной вопрос. Риторический вопрос характеризуется яркостью и многообразием эмоционально-экспрессивных оттенков. Риторический вопрос здесь поставлен не для привлечения внимания, усиления произведенного впечатления, повышения эмоционального фона высказывания, для создания позитивного восприятия высказывания в состоянии приподнятости духа.

Интересным представляются тексты, которые имеют целью создать мифы о действующем политике. Как известно, становление мифологемы героя сопровождается процессом идеализации. Считаем, что образ политика в приведенных ниже примерах, стоящий за мифологемой-антропонимом, не сакрализуется, а соответствует реальной действительности: *Природа оказалась щедра в своем расположении к Н. Назарбаеву, одарив его многими способностями, в том числе и такой важной, как умение сходитьсь с самыми различными людьми. О нем не раз говорили и писали как о харизматической личности. Такое довольно редкое качество не каждому дано: оно даруется природой, но крайне важное значение имеет и постоянная работа над собой. Наблюдая на протяжении нескольких лет за деятельностью Н. Назарбаева., не перестаю удивляться его редкой работоспособности* [10, с. 421]. Как видим, казахстанские политики положительно оценивают антропоним «Назарбаев», исходя из того, что он первый президент независимого Казахстана и стоял у истоков преобразований в обществе в самые трудные для страны годы. Политик описывается как мудрый и опытный государственный деятель, прогрессивный реформатор, лидер нации, который ратует за обновление страны на основе соблюдения межнационального и межконфессионального согласия.

Заключение

Исследование ПД казахстанских политиков показывает, что для создания особой экспрессии в круг языковых единиц вводятся мифологемы. Подводя итоги анализа мифологемы-текста - сюжетно развернутого повествования, мифологема-текст политической речи строится на особенностях казахской философии (миропонимания, мировосприятия и мировоззрения), в котором политической деятель в соответствии со своими целями и задачами употребляет определенные языковые средства, в том числе и ЭСК. Сюда мы относим:

- 1) соединение природных сил, традиций и обычаев, социальных процессов и философской мысли казахов в одно русло поиска истины, отразившейся в народном фольклоре, трудах великих мыслителей;
- 2) базирование казахской философии на мифологии, трансформировавшаяся через эпос;
- 3) решение социально-экономических проблем через преодоление политических кризисов путем философских размышлений;
- 4) построение политических взглядов на основе народной мудрости, выражающейся в мировосприятии и политических действиях народа.

Анализ мифологемы-высказывания показал, что в процессе манипулирования сознанием адресатов политические деятели широко используют групповые мифы или мифы

«свои/чужие». Мифологема-антропоним, в ассоциативное поле которого входит идеализируемый или демонизируемый миф-образ политика.

Таким образом, политические мифологемы в казахстанском ПД обладают национальной спецификой, которая обусловлена опорой на базовые ценности казахстанского общества, способствуют упрочению общественно-политических ценностей, структурируют принятую в казахстанском социуме систему социокультурного поведения. Проанализированные политические мифологемы обладают ярко выраженной экспрессией на всех языковых уровнях, в том числе, и в употреблении синтаксических конструкций.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Bell, David V.J. (1995) Negotiation in the workplace: The view from a political linguist: The discourse of negotiation: Studies of language in the workplace. DOI: 10.1016/b978-0-08-042400-2.50008-x.
- [2] Wodak, R. (2006). Mediation between discourse and society: assessing cognitive approaches in CDA. DOI: 10.1177/1461445606059566.
- [3] Чудинов А.П. Политическая лингвистика: наука - научное направление – симулякр / А.П. Чудинов // Экология языка и коммуникативная практика. – 2015. - № 1. – С. 126-134.
- [4] Гаврилов Л.А. Политический дискурс в зеркале научного /Л.А. Гаврилов // Политическая лингвистика. - 2016. – Вып. 2 (56). – С. 50-55.
- [5] Суханов Ю.Ю. Политический дискурс как объект лингвистического анализа / Ю.Ю. Суханов // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2018. Т.9 - № 1. – С. 200-212.
- [6] Zhao Yan. (2019) Repetition as a means of speech engagement in the public speech of the President of Russia V.V. Putin (on the example of 2014-2018 New Year's addresses to the citizens of Russia). Political Linguistics. No 6 (78), 225-231. DOI: 10.26170/pl19-06-29.
- [7] Васильев А.Д. Лексико-фразеологические представления своего и чужого в посланиях В.В. Путина федеральному собранию (2012-2014 гг.) / А.Д. Васильев // Политическая лингвистика. – 2015. - № 2 (52)'. – С. 17-24.
- [8] Семиотика политического дискурса. / Е. А. Шейгал– М.: Гнозис, 2004. – 326 с.
- [9] Стратегия независимости. / Н.А. Назарбаев – Алматы: ИД «Жибек жолы», 2012. – 324 с.
- [10] Токаев К.К. Преодоление. Дипломатические очерки. / К.К. Токаев - Алматы: ОАО «САК» - НП ПИК «CAUHAR», 2003 - 656 стр.

REFERENCES

- [1] Bell, David V.J. (1995). Negotiation in the workplace: The view from a political linguist: The discourse of negotiation: Studies of language in the workplace. DOI: 10.1016/b978-0-08-042400-2.50008-x. [in English].
- [2] Wodak, R. (2006). Mediation between discourse and society: assessing cognitive approaches in CDA. DOI: 10.1177/1461445606059566. [in English].
- [3] Chudinov, A.P. (2015). Politicheskaja lingvistika: nauka - nauchnoe napravlenie – simuljacr [Political linguistics: science - scientific direction - simulacrum]. Jekologija jazyka i kommunikativnaja praktika - Ecology of language and communication practice, 1, 126-134 [in Russian].
- [4] Gavrilov, L. A. (2016). Politicheskij diskurs v zerkale nauchnogo [Political discourse in the mirror of the scientific]. Politicheskaja lingvistika - Political linguistics 2 (56), 50-55 [in Russian].
- [5] Suhanov, Y.Y. (2018). Politicheskij diskurs kak ob'ekt lingvisticheskogo analiza [Political discourse as an object of linguistic analysis]. Vestnik Rossijskogo universiteta druzhby narodov. Serija: Teorija jazyka. Semiotika. Semantika - Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Series: Theory of language. Semiotics. Semantics, T.9, 1, 200-212 [in Russian].
- [6] Zhao, Yan. (2019) Repetition as a means of speech engagement in the public speech of the President of Russia V.V. Putin (on the example of 2014-2018 New Year's addresses to the citizens of Russia). Political Linguistics. No 6 (78), 225-231. DOI: 10.26170/pl19-06-29.
- [7] Vasil'ev, A.D. (2015). Leksiko-frazeologicheskie predstavlenija svoego i chuzhogo v poslanijah V.V. Putina federal'nomu sobraniju (2012-2014 gg.) [Lexical and phraseological representations of one's

own and another's in the messages of V.V. Putin to the Federal Assembly (2012-2014)]. Politicheskaja lingvistika - Political linguistics, 2 (52)', 17-24 [in Russian].

[8] Shejgal, E. A. (2004). Semiotika politicheskogo diskursa [Semiotics of Political Discourse]. M.: Gnozis, 326 [in Russian].

[9] Nazarbaev, N.A. (2012). Strategija nezavisimosti [Independence strategy]. Almaty: ID «Zhibek zholy», 324 [in Russian].

[10] Tokaev, K. (2003). Preodolenie. Diplomatische ocherki [Overcoming. Diplomatic essays]. Almaty: OAO «SAK» - NP PIK «SAUNAR», 656 [in Russian].

Утегенова К. Т., Илекеева С. К.

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ САЯСАТКЕРЛЕРДІҢ КӨПШІЛІК АЛДЫНДА СӨЙЛЕГЕН АҢЫЗ-МИФТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада бүгінгі таңдағы саяси дискурстың теориялық негіздері қарастырылады, сонымен қатар, нақты мысалдарда қазақстандық саясаткерлердің жария сөздерінде аңыз-мифтерді пікірді интенсификациялаудың ең кең таралған синтаксистік құралдарының бірі және саяси дискурстың экспрессивтілігін күшейту құралы ретінде қолдану қарастырылады. Авторлар саяси дискурстағы отбасылық құндылықтарға назар аударады. Қазақстандық саясаткерлердің саяси дискурстарын зерттеу барысында ерекше экспрессия жасау мақсатында тілдік бірліктер шеңберіне мифологема енгізілгенін көрсетеді. Зерттеу нәтижесінде қазақстандық саяси дискурстағы саяси мифологемалар қазақстандық қоғамның негізгі құндылықтарына негізделген ұлттық ерекшелікке ие және қоғамдық-саяси құндылықтарды нығайтуға ықпал етеді, сондай-ақ, қазақстандық қоғамда қабылданған әлеуметтік-мәдени мінез-құлық жүйесін құрылымдайды деген ой негізделді. Саяси дискурстың теориялық негіздері қаралады, сонымен бірге пікірді интенсификациялаудың ең көп таралған синтаксистік құралдарының бірі ретінде саяси дискурс күшейту құралдары экспрессивті және нақты мысалдарда қазақстандық аңыз саясаткерлердің қоғамдық сөйлеуде қолдану қарастырылады.

Кілт сөздер: саясат; дискурс; жария сөз; мифологизм; экспрессивті синтаксис; миф-аңыздар; манипулятивтілік; мифологема-антропоним; мифологема-пікір; мифологема-мәтін.

Utegenova Karlyga, Ilekeyeva Sabina

KAZAKHSTAN POLICY PUBLIC SPEECH MYTHS-LEGENDS

Annotation. The article discusses the theoretical foundations of political discourse today, and also, using concrete examples, discusses the use in public speech of Kazakhstan politicians of myths and legends as one of the most common syntactic means of intensifying statements and means of enhancing the expressiveness of political discourse. The authors pay attention to family values in political discourse. A study of the political discourse of Kazakhstani politicians shows that mythologemes are introduced into the circle of linguistic units to create special expression. As a result of the study, the idea was substantiated that political mythologemes in Kazakhstan's political discourse have national specificity, which is due to reliance on the basic values of Kazakhstan's society, contribute to the strengthening of socio-political values, structure the system of sociocultural behavior adopted in Kazakhstan's society.

Keywords: politics; discourse; public speech; mythologism; expressive syntax; legend-myths; manipulativeness; mythologeme-anthroponym; mythologeme-statement; mythologeme-text.

ӘОЖ 811.512.122
FTAXP 16.21.51
DOI 10.37238/1680-0761.2020.79(3).12

Хасанов Ғ.Қ., Махамбетова Н.Қ.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

E-mail: hasan.gabit@mail.ru, nazik_makhambetova@mail.ru

«ҚҰС» КОНЦЕПТІСІНДЕГІ САЯТ ҚҰСТАРЫ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада «құс» концептісіндегі саят құстары лексикасының лингвомәдени ерекшеліктері қарастырылады. Саят құстарының түрлері, жасына байланысты атаулар, оларды ұстау, баптау, аңға салуға байланысты лингвомәдени бірліктер молынан қолданылады. Құсбегілікке қатысты лингвомәдени бірліктер жіктеледі. Академик Ә. Марғұлан «Саят құстары» атты еңбегінде бүркіттердің тегіне қарай 12 түрге бөліп, топтастырылады. Жалпы саят құстарының еркегін – шәулі, ұрғашысын – ұябасар деп атайды. Жабайы бүркіт не басқа да қырандарды ұстау үшін әдістер қолданылады. Ол сөздердің барлығы да «құс» концептісінің лингвомәдени бірліктері болады. Мәдени концептілер дүниенің тілдік бейнесіндегі ұлттық бейнені танытып отырады. Қазақ тілі лексикасында қырандарға қатысты лингвомәдени бірліктері жайлы сөз болады. Бұл оралымдар саятшылыққа, құсбегілік өнерге қатысты туындап, қазақ тілінің лексикалық қорында орын тепкендігі негізделеді.

Кілт сөздер: лингвомәдениеттану; когнитивтік бағыт; мәдени концепт; этнолингвистика; лингвомәдени бірлік; «құс» концептісі; ұлттық мәдениет.

Kipicne

Жеке лингвомәдени концепті бір тілдегі жеке мәдени ұғымды бойына жинақтаған ірі мазмұндық құрылым болады. Осыған орай, «Құс» концептісін ірі екі бөлікке бөліп қарауға тура келеді. Оған басты себеп дәстүрлі қазақ мәдени ұғымында құстардың басты екі қызметі бар. Біріншісі, саятшылыққа пайдаланылған құстар және екіншісі әртүрлі тотемдік қасиетке ие деп саналып, халықтың дәстүрлі медицинасында қолданылған құстар. Бұлар өз алдына жеке мәдени концептілер шоғырын құрайды, сол себепті, бұларды лингвомәдени концепті аумағында қарастырамыз. Жалпы алғанда, концепті тұтас ұлттық мәдени танымның көрсеткіші болып қалыптасып кеткен. З.Д. Попова, И.А. Стернин көптеген анықтамаларды сипаттай келе, концептіні былай анықтайды: «Концепт как дискретное ментальное образование, являющееся, базовой единицей мыслительного кода человека, обладающее относительно упорядоченной внутренней структурой, представляющее собой результат познавательной (когнитивной) деятельности личности и общества и несущее комплексную, энциклопедическую информацию об отражаемом предмете или явлении, об интерпретации данной информации общественным сознанием и отношении общественного сознания к данному явлению или предмету» [1, б. 34]. Осы жерде көрнекті қазақ тілшісі Б. Қалиевтың пікірі орынды деп білеміз: «Концепт – санада болатын логикалық және тілдік бірлік. Ол адам баласына тән ұғымдық жүйенің басты бөлігі. Концептіні заттың, ұғымның, объективті шындықтың барлық қасиеттерінің бірлігі, ішкі мазмұны, мәні деп айтуға да болады» [2,



б.153]. Мәдени концептілер дүниенің тілдік бейнесіндегі ұлттық бейнені танытып отырады. Ұлттық танымның негізінде ғана мәдени концептілер адам санасында жинақтала бастайды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Саятшылық туралы көп жазған қазақ этнографы Жағда Бабалықұлы былай деп жазған болатын «Жалпы, аң аулаудың ең бастапқы мақсаты – тамақ табу. Құстың көмегімен кекілікті, аңды алып, қарын тойғызудан басталған. Содан кейін ол бара-бара саятқа айналған. Қазақ тарихында құс ұстау, қыран баптау кең қанат жайған. Сонау Ғұндар дәуірінде аң аулау кәсіп ретінде, саят ретінде, тіпті, салбурынның әскери-жаттығу ретінде де дәріптелгені туралы көптеген деректер бар» [3, б. 372]. Төрехан Әлішеровтің құрастырумен 1974 жылы жарыққа шыққан «Саятшылық» деген кітабында біршама қазақ этнографтар саятшылық туралы жан-жақты мағлұматтар береді. Атап айтқанда, С. Қасиманов «Аңшылық – еліміздің салты болған» деп аталатын мақаласында қаршыға, лашын, сұңқар, тұйғын, ителгі тәрізді құстарды аңшылыққа баулу туралы сөз етіп, мынадай қызықты дерек береді «аңшылықтың бұл түрінің ең басты шарты – аңдардың, әсіресе күзен, ақкіс, қарсақтардың іздерін ажырата білу. Саятшылар іздің келген жағын «өкше із», бара жатқан жағын «маңдай із», көп іздің ішінде аңшы өзі түсіп, өзі сабақтап келе жатқан ізін «күре із» дейді» [4, б.18].

Енді құсбегілікке қатысты лингвомәдени бірліктерді жіктеп, топталық.

«Қыран зат. Бүркіт, қаршыға, қырғи сияқты алғыр құстардың жалпы атауы. Қыран құс. Соңына түскен аңын, құсын қақшып түсетін алғыр құс (бүркіт, қаршыға т.б.)» [5, б. 254].

Зерттеу нәтижелері

Қазақ халқы үшін қыран тектілік қасиетке ие құс болғаны барлық аңыз- әңгімелерден байқалып тұрады. Қазіргі еркін Қазақстанның көк байрағындағы алтын күн мен қыран бейнесі – соның айғағы. Қыран құс туралы халқымыздың ауызекі ертегі және аңыздарынан көп айтылады. Халқымыз қыранға байланысты өзіндік мәдени ұғымын байқатып отырады. Қыран қашанда ірілік пен тектіліктің басты белгісі болып қала береді. Белгілі этнограф Б. Кәмалашұлы тілімізде тек бүркіттің ғана 200-ден аса атауы бар, ал құсқа берілетін аттардың өзі 94-ке жетеді дейді. Құсбегілер қыран құсты аттай сынап отырған. Мысалы, *бүркіт басы мен тұмсығының сыны; көзінің сыны; қанат, құйрық, қауырсын сыны; саны, аяғы, саусағы, тұяғы, табанының сыны; өңі-түсі, жүн ретінің сыны; денесінің сыны*» [6, б.11-12]. Жағда Бабалықұлы Қасымхан Бегмановқа берген сұхбатында былай дейді: «Қасиетті қазақ топырағында – қыран құмай, бүркіт, дала бүркіті, ергежен бүркіті, қаршыға, тұйғын, қырғи, қаршыға торғай, лашын, сұңқар, ителгі, жағалтай, тұрымтай, бидайық сияқты қырандар бар. Осы қырандарды түзден ұстау, ұядан алу, қолға үйрету, бағу-қағу олардың өз табиғатына орай әрбірін жеке-жеке тәрбиелеу, баптау, аң-құсқа салудың өзі өте күрделі жұмыс, өте күрделі ғылым». С. Мұқанов «Өмір мектебі» шығармасында құсбегі Ораз туралы мынадай дерек келтіреді: «*Ораздың мылтықшылығы осындай болса, құсбегілігі одан да бетер болған. Есін білгелі қыс бүркіт салудан, жаз қаршыға мен тұйғынсалудан қол үзбеген. Алғыр құстардың ішінде ілуде біреуі ғана болмаса, бабын тауып қайыра алмайтыны – ителгі деседі. Ораз – осы ителгіні де қайырып салған кісі*» [7, б. 21]. «*Ерте кезде саятшы Ораздың үйінде қанат-құйрығы, тұяғы тозған, үсті-басы түтелген, ұшудан қалған кәрі тұйғынды көріп ем, Ақанның тұр-тұлғасы маған аумаған сол сияқтанды*» [7, б. 214]. Жалпы алғанда, қыран ұғымына қатысты қазақ ұлттық мәдени танымы ерекше мәдени құрметті білдіреді. Сонымен қатар, қолға үйретіп, аң аулаған, құс ұстаған қазақ ұғымында қыран – еркіндіктің символы. Біраз жылдар қолға ұстаған қыранды өзінің белгілі бір уақыты болғанда міндетті түрде бостандыққа ұшыруы, босатып жіберуі қазақтың мәдени ұғымындағы еркіндіктің орны ерекше екенін көрсетеді. Жалпы саят құстарын халқымыз өз жағдайына қарап, көп ұстағанын барлық тарихи деректер дәлелдеп отырады. Күнкөріс ретінде болған аңшылық көптеген ғасырлар бойы халқымыздың бойына мәдени тұрмысының бір бөлшегіне айналып



кеткен. Осындан келіп, халқымыз барлық дерлік жыртқыш құстарды қолға ұстап үйретіп аңға, құсқа салуға тырысқан.

Академик Ә. Марғұлан «Саят құстары» атты еңбегінде бүркіттердің тегіне қарай 12 түрге бөліп топтаған. Оны төмендегідей топтастыруға болады.

Шөлейт, суық өлкелерде, Орал тауында, күнбатыс Сібірде жүретін бүркіттер. Қазақ аңшылары «Оралдың ақиығы» деп ат берген. Түсі ерекше қылаң, басы қарақоңыр болады.

«Алтайдың қара тарланы» - Алтай тауынан күнбатыс Сібірге дейін тараған ең ірі, ең алпауыт құстың бірі.

Оңтүстік өлкедегі Алатау, Памир тауларын мекендейтін «үш шүгел» деп аталатын тегеурінді бүркіт. Мәселен, «мұзбалақ шүгел», «шошақты шүгел», «сүйелді шүгел». Ерекшелігі бәрінің балақ жүні шудаланып, саусағына түсіп тұрады. Келесі кең тараған – құстың атауы ақиық.

«Ақиық зат». Түсі қара қоңыр, басы мен желкесі сарғыш, иығы ақ сұрғылт, құйрығының үстінде көлденең қара жолағы бар бүркіт тұқымдасына жататын жыртқыш құс» [5, б. 250]. Құстың бұлай аталуына иығындағы ақ жүн, түк болғандықтан, яғни оның тікелей сыртқы түр-сипаты негіз болған. Ақиық далада кең тараған бүркіт түрі деп топшылауға да болатын сияқты.

Түр-түстердің тілдегі көрінісін зерттеушілер бұл туралы өз еңбектерінде былайша ой түйіндейді: «Кейде түр-түс атаулары өзінің мағыналық әсерлілігіне, образдылығына, бейнелеуіш ерекшелігіне және қолданыс жиілігіне байланысты тұрақты сөз тіркестерінің құрамында атау ретінде ұшырап отырады. Мәселен, қыран құсқа байланысты қазақ арасында: *Алтайдың ақиығы, Қарағайдың қызыл балақ сарысы, Түменнің сары құсы, немесе жаман сары, ақ сары, қой сары сияқты, көзіне байланысты ақ шегір, құм шегір, сұр шегір* т.б. тіркестер кеңінен тараған. Мұндай тіркестер жүйрік ат, ұшқыр тазы, сырттан иттер жайында да, аңшылар машығына айналған елік, таутеке, құлжа, қабан, алтайы қызыл түлкі, малды ауылды қан қақсатқан қанды ауыз қасқыр, жолбарыс т.б. аңдар жайында да көптеп кездеседі».

Халыққа кең тарап кеткен қыран атауларының өздері ірі түсініктерге айналған. Мысалы: Жабайдың Қарашегірі, Бектемірдің сары құсы, Жаяу Мұсаның Көкдойыны, Шайманның Сарышөлағы, немесе таудың атауларымен қолданылады, мысалы: Оралдың қарашөлағы, Нарынның сарысы, Ереннің мұзбалағы, Қаратаудың қарасы, Қобданың қаракері, Алтайдың не Алатаудың ақиығы т.б. Р.О. Асылова құс атауларының жасалуы туралы былай деп жазады: «Лексика-семантикалық тәсілде сөздің құрамы, тұлғасы ешбір өзгеріске түспейді. Өзгеріс тек сөздің мағынасында ғана болады. Сөз дыбыстық, морфемдік құрамын сақтай отырып, тілдегі бұрынғы қолданылып жүрген мағынасының үстіне жаңа мағына қосып, жаңа мағынаны атау түрінде қолданылады. Қыран аттарының қатарында сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілі арқылы жасалынған атаулар да кездеседі. Мысалы, Барқын, Баршын, Шомбал т.б. Атаулардың жасалуын, яғни мағыналық жағынан өзгеріске түсіп, жалпылық ұғымнан жалқылық, нақтылық ұғымды білдіруге ауысуын лексика-семантикалық тәсіл тұрғысынан қарастырсақ, тілдің лексикасындағы жалпы ұғымды білдіретін сөздің жалқы есім қатарына өтуі нәтижесінде қыран аттарына ие болған» [7, б. 92].

Қазақ тілі лексикасында қырандарға қатысты лигвомәдени бірліктер көп және көбейіп келеді. Олардың көбеюі зерттеушілер қатарының артуына да байланысты шығар. Р.О. Асылова былай дейді: «Қазақ тілі лексикасында бүркіт сынына, атына байланысты 200-ге тарта, бүркітті баптауға арналған құрал-жабдықтың 60-қа жуық атаулары бар. Сонымен қатар «бүркіт» сөзі ұйытқы болған тұрақты тіркестер (*бүркіт қабақ, бүркіттей түйілді/шүйілді, бүркіт көз т.б.*) мен бүркітке қатысты айтылатын мақал-мәтелдердің



(Түлкіге түйіліп түспеген бүркіт қанатынан айырылады; Кәрі бүркіт қырланса – түлкі іледі. т.б.) өзі бір төбе» [7, б. 94].

Қазақ тілі лексикасында жиі кездесетін лингвомәдени бірліктер – құс атауларының жастарына қатысты. Әр өлкеде әртүрлі аталғанына орай, әр зерттеуші қыран жастарын әртүрлі береді. Ол туралы Р.О. Асыллова былай деп жазады: «Бүркіт – аңшылық кәсіпте ең керекті, пайдалы, адам қолына тез үйренетін түйсікті құс. Бүркіт 80-100 жас жасайды деген ғылыми деректер бар. Қазақ құсбегілер арасында бүркіттің жасын 1 мүшелге дейін (12 жас) таратып келген. Бүркіт жасына қатысты атаулар бір жүйеге түспегендіктен, алшақтық, өзгешеліктер бары аңғарылды.

Еңбектердегі бүркіт жасына қатысты берген атауларын осындай кесте арқылы келтіре отырып, олардағы ортақтықты, яғни авторлардың басым бөлігінің бүркітті жасына қарай қалай топтағанын былай тұжырымдауға болады:

- 1 жас (Балапан)
- 2 жас (Тірнек)
- 3 жас (Тас түлек)
- 4 жас (Ана)
- 5 жас (Қана)
- 6 жас (Көк түбіт)
- 7 жас (Қам түлек)
- 8 жас (Жана)
- 9 жас (Май түбіт)
- 10 жас (Барқын)
- 11 жас (Баршын)
- 12 жас (Шөгел) [7, б. 95].

«Балапан» – барлық құс атаулының жұмыртқадан шыққаннан кейінгі атауы. «Балапан қаз, балапан қыран, балапан құс, балапан үйрек» т.т. атаулар тілімізде кең тараған. Жұмыртқадан жарып шыққан қыранды бір жасына дейін осылай атайды. Халық әніндегі «Ахау сабаз, ұшырдым ұясынан балапан қаз» дегендегі осы балапан лингвомәдени бірлігі. «Балапан» бірлігінің мәні үлкен, сондықтан да бұл сөз барлық кіші деген ұғымда қолданыла береді. Мәселен, «сары ауыз балапан, кішкентай балапандары бар т.т.»

«Тірнек» зат. Екі-үш жасар бүркіттің атауы. Әр зерттеуші әртүрлі атағанымен сол бір екі не үш жасар қыранның атауы. Бірқатар зерттеушілердің ойынша, бұл атаудың шығуына балапан тырнақтарының жетілуі негіз болған. *Тірнек~тырнақ* сөздерінің төркіні бір. «Қантүбіт» атауы – екі жасар бүркіттің атауы [5, б. 253]. Бұл лингвомәдени бірлік туралы Р.О. Асыллова былай деп жазады: «Балапан түгінің құлпыра бастауына байланысты айтылса керек. *Қантүбітшақтан өтіп, үшінші қар басқан кезде болатын. ...Қантүбіт кезінде-ақ қанжығаны бос қайтартмай, талайды сүйсіндіріп ауызға ілікті. (А. Сейдімбек)* [7, б. 96].

Осыған ұқсас тағы бір қыран жасының атауы – «тас түлек». Бұл атау әбден бабына келген қыран атауы ретінде кең тараған. Жалпы алғанда, қазақ тілінде «түлекке түсу» деген тұрақты тіркес бар. «Түлеу» етістігі құстың түгін ауыстыруына қатысты қолданылатын сөз. Жаздың кезінде, көбіне, шілде айында барлық құстар қауырсындары мен жүндерін ауыстырады. Үйректер мен қаздар суда, қамыста тығылып, сүңгіп жауларынан құтылады. Түлекке түскенде құстар ұша алмай қалады. Бұл ювеналды кезең он бес-жиырма күнге созылады. Он бес күннен бастап жаңадан түк, қауырсындар шығады. Қыран құстарды құсбегілер қолдан түлетіп, бабына келтірген. Ол туралы А. Сейдімбек, Ж. Бабалықұлы зерттеулерінде жазылған себепті тоқталып, ондағы бірліктерді талдауды жөн көрмедік. Тіліміздегі «тас түлек»тұрақты тіркесінің мән-мағынасын фразеолог ғалым І. Кеңесбаев «төрт жасар қыран құс» деп түсіндіреді.



«Мұзбалақ» қыранның алғырлығын білдіретін лингвомәдени бірлік. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігінде «алғыр, қыран бүркіт, ақ иық» деген анықтама берілген [5, б. 255]. Бұл туралы Р.О. Асылова былай деп жазады: «Қыранның сырт бейнесіне қарап аталған болуы керек. Себебі, құстың баутағарындағы жүн тұяғына түсіп, қысты күні мұз және аңның қаны қатып қалады. Сондықтан да алғыр, өжет қыран аңға түскенде олжалы қайтып отырғандықтан кейде «қандыбалақ» деп те атаған.

Тілімізде *мұз балақ*; *мұзды балақ*, *қанды көз* тұрақты тіркестері де ұшырасады. ҚТФС-де бұл тіркестердің мағынасы – *қыран бүркіт, ақ иық алғыр құс* деп түсіндіріліп жүр. Ал құсбегілік кәсіппен айналысушылар 5 жасар қыран құсты *мұзбалақ* деп атаған. Аталған тұрақты тіркес контексте де дәл осы мағынасында қолданыс тапқан. Мәселен:

Аспанда жүріп шалқытқан,

Бөктерлеп тауды қалқытқан,

Мұзды балақ, қанды көз,

Аң көрмей қанат қақпаған (Б. Өтемісов) [7, б. 96-97].

«Қана» лингвомәдени бірлігі 5-7 жасар бүркіттің атауы ретінде белгіленген. Т. Әлішеров былай деп жазады: «балапан, тірнек, тастүлек, құмтүлек, баршын, лашын, ене, хана деп бөлінсе, енді біреулер он, он бір жастарды – барқын, шөгел деп бөледі екен» [5].

Ал «барқын» атауы энциклопедиялық сөздікте «Қартайған бүркітті» білдірсе [5, б. 251], Р.О. Асылова былай деп жазады: «Барқын қара қоңыр, қоңыр түсті білдіреді, яғни қыранның түгі өзгереді, барқын тартады. *Бұл құс былтырғы барқын, биыл баршыңға шығып он бірінші қар басып отыр, - деді Сыздық (А.С. 48 б.) [7, б. 97].*

Ал «Баршын» атауы он жастан асқан құсты білдірсе, [5, б. 251], басқа этнографтар он бір жастағы қыранның атауы айтады. Ол түсіне де қатысты болады. Р.О. Асылова былай мынадай пікір білдіреді: «көк, қара көк түсі басым құсты айтады. *Тояттан өзі шалқайған шағында, қашқан аң үстіне құйқылжи түскен баршынды көзі шалып қалып, қайыра шұқшиған қара балапан төменде тағылардың арпалысқан кескіндерін көрді, көрді де солай қарай тікесінен шанышылды. (Ә.К.)Екеуінің бөлінбеген себебі тұлкіге әлі аяқтанбаған албырт тас түлек әккі баршын – сары құстың қимылдарына қарап әрекет жасар деген үміт бар (Ә. К. 57 б.) [7, б. 97].*

Шөгел зат. Он бір жыл жасаған бүркіт [7, б. 257]. Бұл жайында Е. Қосбасаров: «Сөздің түбірі – шақ сөзі болар деген ойдамыз. Себебі, тілімізде бар бұл сөз әртүрлі мағынада жұмсалады. Соның ішінде: 1) уақыт, кезең. Сәт, мезгіл; 2) күш, қуат, бейімділік. Осы түбір сөзге сын есім тудырушы –лы/-лі аффиксінің жалғануы арқылы сөз болып отырған термин пайда болған, тілде қолданыла келе формасын өзгерткен» дейді [4, б. 153].

Енді барлық этнографтар «мола» атауымен әбден қартайған қыранның атын білдіреді. Моланың үстінде отырғаннан ба, әлде аң ұстай алмайтын, қайраты қайтқанды білдіре ме «мола» атауымен құсбегілер қартайған қыранды атайтыны анық. Орыс тілінде «орел-могильник» деген бүркіт түрі бар. Оны бізде «мола бүркіт» деп те атайды. Р.О. Асылова былай деп жазады: «Мола аталауының уәждемесіне сүйенсек, бұл кезде бүркіттің жігері қайтып, молаға ықтағыш, суыққа төзімсіз болатындықтан осылай атаған. Халқымызда *Ер қартайса, қазаншы болар, Бүркіт қартайса, тышқаншыл болар* деген мақал бар. Расында да қартайған бүркіттің шамасы тек ұсақ аңдарға ғана жетеді. Күш-қуаты таусылған қыран өзін-өзі төменге тастап, құлап өледі екен.

Қорытынды

Ойымызды қорытындылай келе, қазақ тілі лексикасындағы бүркіт жасына байланысты атаулардың жергілікті жерде таралған тұқымы, құсбегілердің дәстүріне байланысты әрқалай екені атауларға байланысты жүргізген талдау барысында анықталды. Бұл атаулар кез келген заттың атауы сияқты қажеттіліктен туған. Келтірілген деректер



негізінде қыран бүркіттің жасына байланысты ат қоюда халқымыз құстың алғырлығына, түгі мен түсіне және т.б. ерекше қасиеттеріне қарай атағанын байқадық» [7, б. 96-97].

Құсбегілікті қарастырған зерттеуші Е. Қосбасаров бүркіттің жас атауларын қоярда оның ерекшелігі мен қасиеттеріне қарай «1) түбітіне, түлегіне; 2) тұр-түсіне; 3) күш-қайраты мен алғырлығына сүйенсе; 4) басқа тілден (моңғол) сөздерді де пайдаланған деп тұжырым жасайды» [4, б. 154].

Жалпы саят құстарының еркегін – шәулі, ұрғашысын – ұябасар деп атайды. Жабайы бүркіт не басқа да қырандарды ұстау үшін әдістер қолданылады. Ол сөздердің барлығы да «құс» концептісінің лингвомәдени бірліктері болады. Ол туралы А. Сейдімбек былай деп жазады: «Түз қыранын қолға түсірудің қазақ құсбегілері арасында әртүрлі әдісі белгілі. Олар: аумен ұстау, тор жаю, тояттатып алып тұтқиылдан басып қалу, шеңгелдестіру, ұядан алу. Аумен ұстау үшін көзі кең, биязы жіпті торды елсіз далаға құрады. Ол үшін қабықталған бес-алты талды жерге әлсіздеу қазып, тормен қоршайды да, ау ортасына мықтап қазық қағады. Қазыққа тірі түлкі немесе қоян, кейде бір-екі тауық байлайды. Қиядан көріп, құдия түскен бүркіт төбесі ашық тордан еш уақытта тік көтеріліп ұшпайды. Жүгіре көтеріліп ұшамын дегенде торға оралады» [8, б. 86-87]. «Ақсұңқар» деген халық әніндегі «Ақсұңқар неге қонбайсың, дариға жайған торыма» дегенде халқымыз осыны айтса керек.

Түйіндей келгенде, «Құс» концептісіндегі саят құстары лексикасының лингвомәдени ерекшеліктері енді зерттелу үстінде, себебі саят құстарының түрлері, жасына байланысты атаулар, оларды ұстау, баптау, аңға салуға байланысты лингвомәдени бірліктер тілімізде өте мол.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Попова З.Д. Когнитивная лингвистика / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – М: Восток-Запад, 2007. – 314 б.
- [2] Қалиұлы Б. Тіл білімінің жаңа бағыттары: концепт, прагматика, дискурс, мәтін [мақалалар жинағы] / Б. Қалиұлы // Мемлекеттік тілді дамыту институты. – 2012. -Алматы, – 246 бет.
- [3] Бегманов Қ. Этнографпен әңгіме / Қ.Бегманов. – Алматы, Дәстүр, 2010. – 500 б.
- [4] Қасиманов С. Аңшылық – еліміздің салты болған / С. Қасиманов., Әлішерев. – Алматы: Қайнар, 1974. – 208 б.
- [5] Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. - Алматы: Сөздік-Словарь, 2002. – 102 б.
- [6] Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар. Он алты томдық. Т. 9. Өмір мектебі. Роман / С.Мұқанов. – Алматы: «Жазушы», 1976. – 488 б.
- [7] Асыллова Р.О. Аңшылық пен саятшылыққа қатысты атаулардың лингвомәдени мазмұны / Р.О.Асыллова // Филол. ... ғ. ... кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс.- 2009. – Алматы, – 127 б.
- [8] Сейдімбек А. Тауға біткен жалбыз / А. Сейдімбек. – Алматы: «Жалын» баспасы, 1979. – 208 б.
- [9] Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі / І. Кеңесбаев. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.
- [10] Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімінің мәселелері / І. Кеңесбаев. – Алматы: Арыс, 2008
- [11] Бабалықов Ж. Қырандар / Бабалықов Ж., Тұрдыбаев А. - Алматы: Қайнар, 1983. – 308 б.

REFERENCES

- [1] Popova, Z.D., Sternin, I.A. (2007). Kognitivnaya lingvika [Cognitive linguistics].– M: Vostok-Zapad [in Russian].
- [2] Qaluly, B. (2012). Til biliminiń jańa baǵyttary: konsept, pragmatika, diskýrs, mátin [New areas of linguistics: concept, pragmatics, discourse, text].– Almaty: Memleketik tildi damytý instituty [in Kazakh].
- [3] Begmanov, Q. (2010). Etnografpen áńgime [Conversation with ethnographer]. – Almaty, Dástúr [in Kazakh].



- [4] Qasimanov, S. (1974). Ańshylyq – elimizdiń salty bolǵan [Hunting was a tradition of our country]. – Almaty: Qamar [in Kazakh].
- [5] Qazaq dástúrli mádenietiniń ensiklopedialyq sózdigi [Encyclopedic dictionary of Kazakh traditional culture]. (2002). – Almaty: Sórdik-Slovar [in Kazakh].
- [6] Muqanov, S. (1976). Tańdamaly shyǵarmalar. On alty tomdyq. T. 9. Ómir mektebi. Roman [Favorite works. Sixteen volumes. T. 9. School of life. Novel]. – Almaty: "Jazýshy"[in Kazakh].
- [7] Asylova, R. (2009). Ańshylyq pen saiatshylyqqa qatysty ataýlardyń lingvomádeni mazmuny [Linguocultural content of names related to hunting and hunting]. – Almaty [in Kazakh].
- [8] Seidimbek, A. (1979). Taýǵa bitken jalbyz [Mountain mint]. – Almaty: "Jalyn" baspasy[in Kazakh].
- [9] Keńesbaev, I. (1977). Qazaq tiliniń frazeologialyq sózdigi [Phraseological Dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Gylym [in Kazakh].
- [10] Keńesbaev, I. (2008). Qazaq til biliminiń máseleleri [Problems of Kazakh linguistics]. – Almaty: Arys[in Kazakh].
- [11] Babalyqov, J., Turdybaev, A. (1983). Qyrandar [Eagles].- Almaty: Qamar [in Kazakh].

Хасанов Ғ.Қ., Махамбетова Н.Қ.
ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОХОТНИЧЬИ ПТИЦ
В КОНЦЕПТЕ «ПТИЦА»

Аннотация. В статье рассматриваются лингвокультурологические особенности лексики охотничьи птиц в концепте «птица». Виды охотничьих птиц, названия в зависимости от возраста, лингвокультурные единицы широко используются в связи с их содержанием, приспособлением, охотой. Лингвокультурные единицы классифицируются по отношению к птицам. Академик Маргулан в своем произведении «птицы охотника» разделен на 12 видов в зависимости от происхождения орлов. Вообще самцов охотничьих птиц называют птенцами. Эти методы используются для ловли диких и других орлов. Все эти слова являются языковыми и культурными единицами концепте «птица», отражающими национальный образ мирового языка.

Ключевые слова: лингвокультурология; когнитивная ориентация; культурная концепция; этнолингвистика; лингвокультурная единица; концепт «птица»; национальная культура.

Hasanov Gabit, Makhambetova Nazik
LANGUAGE FEATURES OF HUNTING BIRDSIN THE "BIRD" CONCEPT

Annotation. The article discusses the linguistic and cultural features of the vocabulary of hunting birds in the concept of "bird". Types of hunting birds, names depending on age, and linguistic and cultural units are widely used in connection with their content, adaptation, and hunting. Linguistic and cultural units are classified in relation to birds. Academician Margulan in his work "birds of the hunter" is divided into 12 species depending on the origin of eagles. In General, male hunting birds are called Chicks. These methods are used to catch wild and other eagles. All these words are linguistic and cultural units of the concept "bird", reflecting the national image of the world language.

Keywords: cultural linguistics; cognitive orientation; cultural concept; ethnolinguistics; linguocultural unit; bird concept; National culture.

ТАРИХ – ИСТОРИЯ – HISTORY

ӘОЖ 94(574.1)

FTAXP 03.20

DOI 10.37238/1680-0761.2020.79(3).13

Рысбеков Т.З., Есеналин А.Г., Журасова А.Ш.**М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал,
Қазақстан****E-mail:** tuyakbai.rysbekov@mail.ru, aesenalin@inbox.ru

ОРАЛ ЖӨНДЕУ ЗАУЫТЫНЫҢ ҚҰРЫЛУ ТАРИХЫ

Аңдатпа. Мақалада Батыс Қазақстан облысындағы ірі өнеркәсіп орындарының бірі – Орал жөндеу зауытының құрылу тарихы баяндалған. Зауытының құрылуына алғышарт болған XX ғасырдың 50 жылдарындағы Кеңес Одағында орын алған саяси, әлеуметтік-экономикалық өзгерістер туралы айтылған. 1955 жылы өлкедегі тың және тыңайған жерлерді игеруге байланысты саны еселеп артқан ауыл шаруашылығы техникаларын жөндеумен қамтамасыз ету Орал жөндеу зауыты құрылды. Алғашқы директоры Александр Синиченконың тұсында зауыт Одақтағы ірі кәсіпорындардың біріне айналады. XX ғасырдың 50-60 жылдары зауытта оннан астам цех іске қосылып, оларда ауыл шаруашылығы техникаларына аса қажетті бөлшектер шығарылып отырды. Сонымен қатар, мақалада зауыттың қалыптасу кезеңінде еңбек еткен озат жұмысшылар жөнінде айтылған. Жалпы зерттеу жұмысында өлкедегі ауыл шаруашылығы саласындағы жетістіктер мен зауыт қызметі байланыстырыла айтылған. Өткен ғасырдың 50 жылдарында құрылып, қалыптасқан зауыт бүгінге дейін ел игілігі үшін қызмет етіп келеді.

Кілт сөздер: аграрлық саясат; ауыл шаруашылығы; тың игеру; цех; трактор; техника; колхоз; совхоз.

Kіpіcne

Зерттеу жұмысының объектісі болып отырған Орал жөндеу зауытының құрылуына себеп болған алғышарттарға тоқталып өтсек.

1953 жылы наурыздың бас кезінде Сталиннің қаза болуынан кейін партиялық-мемлекеттік аппаратта билік үшін жанталасқан бақталастық басталды. Көсемінен айрылған Кремль сарайындағылар жаңа саяси айлакерлік пен қулық сұмдық күресіне бел шеше кірісіп кетті, оның бәрі партия құжаттары қарарларында көрініс тапты.

Наурыз айынан ел билігін үш адам – Н.С. Хрущев, Г.М. Маленков, Л.П. Берия басқарды. Алайда, бұлардың соңғысы 26 маусымда тура КСРО Министрлер Президиумы отырысы үстінде тұтқындалып, артынша атылды. Сол сәттен бастап сырт көзге көшбасшы Г. Маленков болды. КОКП ОК В.М. Молотов, Л.М. Кагановичтың «партияға қарсы тобының» жікшілдік әрекетін айыптауынан кейін мемлекет басына Н. Хрущев келді.

Ол ел өміріне өзгеріс енгізуді аграрлық сектордан бастады. Халық шаруашылығының «жанды жері» нақ осында шоғырланған еді. Токтаусыз сыр беріп келе жатқан астық мәселесі азық-түлік тапшылығына ұрыну қаупін тудырды. Астық өндіру



мемлекет сұранысын (социалистік лагерді қосқанда) жылдан жылға қамтамасыз ете алмады. 1950 жылға қарай халықтың саны 20 млн адамға (осы жылдары ауылды тастап қалаға босу басталды) жетті. 1953 жылы елде 31 млн тонна астық жиналды, пайдалануға жұмсалғаны 32 млн тоннадан асып кетті. Дефицитті мемлекет резервінен табуға тура келді [1, б. 561].

Ауыл туралы дәстүрлі саясатты өзгерту қажет екенін өмір алға тартты. 1953 жылы наурызда КСРО Министрлер Кеңесінің органдары егжей-тегжейлі жаңа концепция жасауға кірісті. Оның негізгі ой желісі Жоғарғы Кеңестің тамыз сессиясындағы Г. Маленковтың баяндамасында айтылды. Аграрлық саясатты өзгерту идеялары КОКП ОК-нің қыркүйек Пленумында 1953 жылы директивалық тапсырыстар түрінде қолдау тапты. Соған орай ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіруге инвестицияны күрт арттыру қарастырылды. Ауыл шаруашылығына салынатын қаржы көлемі ұлғайтылды, ауыл шаруашылығы өнімдері кейбір түрлерінің сатып алу және дайындау бағалары айтарлықтай өсті, салық саясаты жұмсарды, еңбекақыға үстеме қосылды, агросаланы дамытуды экономикалық тұрғыда қолдаудың басқа да әдіс-амалдары енгізілді.

Аграрлық саясаттағы сапа жағынан жағымды мазмұнға үміт арту өзіндік сенімге негізделді. Инвестиция көздерін колхоз-совхоз құрылысына бағыттаса-ақ, «олардың табиғатында бар мол мүмкіндіктің көзін ашады» деп білді. Таза нарық экономикасына тән «неғұрлым көп құйсаң – соғұрлым көп аласың» деген принцип, осынау аксиоманы қабылдай қоймайтын социалистік шаруашылыққа зорлап енгізілді. Осы сәттен бастап, ол өндірісті барынша шоғырландыру және еңбекті дәріптеу идеясын білдіретін, сталиндік колхоздың «неғұрлым ірі – жақсының түрі» делінетін биік межемен қатар, ауыл шаруашылығы саласындағы экономикалық басымдықты нақтылай бастады.

Жаңа беталыстың алғашқы кезеңінде мемлекеттік тәжірибеде ауыл тұрғындары отбасы шаруашылығына кейбір жеңілдік жасаушаралары қабылданды. Атап айтқанда, колхозшының жеке меншігінен мемлекетке міндетті мал өткізу бойынша өткен жылдардағы қарызы алынып тасталды.

Аграрлық секторға құйылатын инвестиция көзін молайту оның материалдық-техникалық базасының шапшаң дамуына жағдай тудырды. 1958 жылы МТС-дерді таратуға байланысты олардың техникасы колхоздарға сатылды: колхоздардың трактор және ауыл шаруашылық машиналарының жеке меншік парктері қалыптаса бастады. Қазақстан ауыл шаруашылығының энергетикалық қуатын ғаламат арттыру жүзеге асты. Трактор саны (15 күштік есеп бойынша) 1950 жылғы 49 мыңнан 1958 жылы – 264 мыңға, комбайн, сол секілді 16 мыңнан 96 мыңға, жүк автомобильдері – 8 мыңнан 74 мыңға жетті. 1960 жылы совхоздың бір жұмысшының өлшемге аударғанда 23 ат күшін құрады.

«Ауылға бетбұрыс» жасалуы едәуір жақсылық, онда да ел басшылары ойламаған, тура табанасты оң нәтиже бере бастады. 1954-1958 жылға дейінгі кезеңде ауыл шаруашылығы ішкі өнімінің өсуі 35,3%-ды құрады. Колхоз-совхоз жүйесі мұндай қарқынды ұжымдастыру кезінен бері көрмеген еді [1, б. 562].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Б. Бірімжаровтың еңбегінде Батыс Қазақстанда астық шаруашылығының жағдайы онша болмағанын жазады. 1956-1959 жылдармен салыстырғанда дәнді дақылдар шығымдылығы гектарына 1 центнерге азайды. Мұның объективті, субъективті себептері де болды. Осы кезеңде ауа райының қолайсыздығы егіншілікке кері әсер етті.

Ең басты себеп-егіншілік мәдениеті артта қалды агротехникалық ережелер жиі бұзылды, тұқым сапалы дайындалмады.

Алғашқы жылдары ауылшаруашылығы айналымына тың және тыңайған жерлерді енгізу дақылдардың мол өнім беруіне мүмкіндік туғызды. Өйткені, жердің табиғи құнарлылығы сақтаулы еді. Егін шығымдылығы артты. Бірақ, бұл танапты экстенсивті игеру



болды. Топырақты қорғау ережелері, ауыспалы егіс әдістері қолданылмады. Түптің түбінде бұл жел эрозиясына ұшыратты. 60-жылдардың ортасына қарай ауылшаруашылығында жалпы ел экономикасының дамуына кері әсер еткен проблемалар шоғырланды. Оларды шешу жаңа аграрлық саясатты жүргізуді қажет етті. Сөйтіп, СОКП Орталық Комитетінің март Пленумы осы мәселені қарап, «КСРО ауыл шаруашылығын одан әрі дамыту жөніндегі кезек күттірмес шаралар туралы» қаулысын қабылдады [2, б. 56].

Республикада орын алып жатқан өзгерістер жергілікті жерлерде де көрініс тауып жатты. Батыс Қазақстан облысындағы өткен ғасырдың 50-60 жылдарындағы жағдай туралы Батыс Қазақстан облысының тарихы еңбегінде баяндалған.

Облыс өміріндегі 50-60 жылдардағы басты оқиға – бұл тың және тыңайған жерлерді игеруге байланысты шаралар, оның жетістіктері болып саналады. Батыс Қазақстан облысында тың игеруге дейін егістік жер көлемінің мөлшері 495 мың гектар, бұл барлық жыртылған жердің 30% ғана болатын. Ал, мемлекетке сатылатын астықтың көлемі ең қолайлы деген жылдардың өзінде 6 миллион пұттан аспайтын. Тың және тыңайған жерді игеру барысында облыс көлемінде 1,5 млн гектар жер жыртылып, астық дақылдары егілді, сөйтіп егістік жер көлемі 1954 жылмен салыстырғанда 1960 жылға қарай 2,2 гектарға жетті. Батыс Қазақстан облысында 18 тың игеретін совхоздар жаңадан құрылды. Сонымен қатар, 50 жылдардың аяғында экономикасы әлсіз, шағын колхоздар біріктіріліп, ірілендіріліп жаңадан 47 совхоз дүниеге келді.

Демек, 50 жылдардың аяғына қарай облыс экономикасына совхоздардың үлес салмағы артып, социалистік меншік, социалистік қатынастар толық жеңіске жете бастады. Тың игеру Батыс Қазақстанда да, жалпы республика көлеміндегідей, ірі экономикалық жетістіктерге әкелді. Егер 1956 жылы облыс шаруашылықтары мемлекетке 30 млн пұт астық тапсыруға қол жеткізсе, 1958 жылы 50,7 млн пұт астық тапсыруға, облыстың КСРО Жоғары Кеңесі шешімімен Ленин орденімен наградталуына мүмкіндік туғызды. Әсіресе, тың игерудің соңғы жетістігі 1968 жылы байқалып, облыс дәнді дақылдар егілген 1 млн 457 мың гектар жердің әр гектарынан 17,4 центнерден өнім алуға, мемлекетке 128 млн пұт астық құюға қол жеткізді.

Өлкеде тың игеру тек экономикалық көрсеткіштерге жетіп қоймай, сонымен бірге жаңадан құрылған колхоз, совхоздардың материалдық жағынан нығаюына аймақтың инфрақұрылымының өзгеруіне оң әсерін тигізгені сөзсіз. 1954-1974 жылдар аралығында облыс бойынша совхоздар мен колхоздар пайдаланылған трактор саны 4,2 есе, комбайндар 3,4 есе өсіп, ауыл шаруашылығында қолданатын электр қуаты бір адамға шаққанда 3 еседен астам артты. Тың игеру жылдарында ауыл шаруашылығынан алынатын жиынтық өнім мөлшері артып, оның көлемі 1953 жылы 2 млн 616 мың тонна болса, ол 1974 жылы 17 млн 434 мың тоннаға жетеді немесе осы жылдарда әрбір 100 гектар егістік жерден алынатын өнім 452 центнерден 878 центнерге дейін өседі [3, б. 209].

Зерттеу нәтижелері

Жоғарыда айтылған XX ғасырдың 50 жылдарындағы облыстағы қоғамдық өміріндегі өзгерістер – экономикалық дамудың тағы бір саласын өнеркәсіптің дамуына да ықпал етті. 1955 жылы Орман қорғау станциясының базасында Орал жөндеу зауыты кәсіпорны құрылды. Орал жөндеу зауытының құрылудағы негізгі мақсаты тың игеру науқанына байланысты саны еселеп көбейіп жатқан ауыл шаруашылығы техникаларын жөндеумен қамтамасыз ету еді [4].

Заводтың алғашқы директоры болып Синиченко Александр Сидорович тағайындалды. Александр Сидорович Одесса облысында 1912 жылы дүниеге келген. Кейін 1927 жылы мектеп бітірген соң Орал облысына біржола көшіп келеді. Еңбек жолын Шипово станциясынан бастаған. Одан кейін Краснов совхозында механик, саяси бөлімнің бастығы,



совхоз директорының орынбасары болып қызмет етеді. 1953 жылдан бастап Оралдың «Сантехдеталь» заводында директор қызметін атқарған. 1955 жылдан бастап жаңадан құрылған Орал жөндеу зауытының директоры қызметіне тағайындалып, 1973 жылдың қаңтарында осы қызметтен зейнетке шықты. Оның басшылығымен Орал жөндеу зауыты Одақтағы ең ірі кәсіпорынның біріне айналды. А. Синиченко басқарған аз уақыт ішінде зауыт жұмысшыларына арнап көпқабатты үйлер, балабақша, стоматологиялық кабинеттер, мәдениет үйі және 560 адамдық жатақхана салынды [5].

Сонымен қатар, зауытта заманға сай цехтар бірінен соң бірі іске қосылып отырды. 1957 жылы жылына 1000 тонна құйма өндіретін эксплуатациялық құйма цехы салынып іске қосылды. Аграрлық салаға ең қажетті детальдардың бірі саналатын, ДТ-54 тракторының үлкен және кіші балансиры өндіріле бастады.

1959-1960 жылдары Орал жөндеу зауытының жанынан трактор балансирларын өңдейтін механикалық цех ұйымдастырылды. Зауыттың техникалық дамуына байланысты штамптар мен жабдықтар дайындайтын инструменталды цех ұйымдастырылды. Осы жылдары зауытта қызмет ететін адам саны – 500-ге жетті.

1961 жылы металл өнімдер шығаратын жаңа цех іске қосылды. ЗИЛ және ГАЗ маркалы автомобильдердің қозғалтқышына арналып шатун, шатунның қақпағы, гайка кілттер өндіріле бастады. Жылына 2,5 миллион дана гайка кілт шығарылды. Комбайнның гидросистемасына орташа қысым беретін қосалқы бөлшек өндіріле бастады [6].

Зауытта 1963 жылдан бастап автомобиль жөндеу цехы іске қосылып, ГАЗ маркалы автомобильдер мен олардың қозғалтқыштарын жөндеу ісі ұйымдастырыла бастады. ГАЗ-51, ГАЗ-52, ГАЗ-53 автомобильдері мен олардың қозғалтқыштарын толық жөндеуден өткізіп бастады. Заводта бу набулизаторы, кері тепкіш клапандар және де басқа детальдарды қайта қалпына келтіру қызметтері белсенді жұмыс жасай бастады.

Зауыт өнеркәсіп өнімдерін 1964 жылдан бастап шығара бастады. Осы жылдан бастап ГАЗ-51 автомобилінің базасында АЦ-2,6 бензовоздарға арналған автоцистерналар шығару қарқынды жүрді. 1965 жылы 2385 дана автоцистерна шығарылды. Зауыттың дамуына байланысты осы жұмысшылар саны – 1230 адамға жетті. 1966 жылдан бастап 03-415М жанармай бекеттерінің құрылғылары өндіріле бастады. Зауыттан өнімдері арнайы штамппен шығарылатын болды.

Алайда, облыста өндіріс саласы 70 жылдардың аяғы - 80 жылдардың басына дейін қарқынды дами алған жоқ. Оның басты себебін жоғарыда аталған еңбекте облыс орталығына орналасқан зауыттар – Ворошилов атындағы машина жасау, механикалық металл бұйымдарын жасау т.б. негізінен әскери Қорғаныс министрлігіне бағындырылып, әскери күштерге қажетті жабдықтар шығаруымен байланыстырады. Сонымен қатар, облыстағы жеңіл және тамақ өнімдерін шығаратын кәсіпорындар республикаға, одаққа қажетті өнімдер шығаруда мардымсыз болғанын атап көрсетеді [3, б. 210].

Сонымен қатар, А. Игумбетовтың еңбегінде ондағы цехтардың қызметі мен алғашқы жұмысшылар туралы жазылған. XX ғасырдың 50-60 жылдары зауытта 10 цех жұмыс жасап тұрды. №1 моторжөндеу цехы 1955 жылы іске қосылды. Цех У-2 және СТЗ-НАТИ тракторларының қозғалтқыштарын жөндеуге мамандандырылған. Алғаш ашылған кезде 35 жұмысшысы бар цехтың бастығы болып Фадеев Григорий Семенович тағайындалған. Цех ашылған жылы 350 қозғалтқышты күрделі жөндеуден өткізді. Қазақстанда болып жатқан тың игеруге байланысты зауытқа тратормен қоса өзге де ауылшаруашылық техникаларының моторлары келіп түсе бастады. 2 жылдан кейін цех жылына 4200-ге дейін мотор жөндеп шығарды. Аталған цех жұмысының дамуына Н.Г. Малкин, И.А. Миронов, А. Кабанкин, А.И. Акутин, В.И. Думчев, А. Апонасенко, Г.П. Ясиновский, В.П. Костыр сынды еңбек



ардагерлері үлкен еңбек сіңірді. Әсіресе, табысты еңбегі үшін «Еңбек қызыл ту» орденімен марапатталған В.М. Тараненко мен Д.И. Герасименконың еңбектері ерекше [7, б. 12].

Зауыттың №2 шойын құю цехы 1956 жылы құрылды. Цех ең алғашқы құймасын 1956 жылы 7 қазанда берді. Цехтың алғашқы бастығы болып Погорелов Анатолий Николаевич, мастері болып Киреева Надежда Ивановна тағайындалды. Цех алғашқы жылы 600 тонна шойын балқытса, бірнеше жылдан соң бұл көрсеткіш 3200-ге дейін жетті. Бұл цехтың алғашқы Г.И. Солдаткин, В.Н. Колмин, Т.А. Кургановалар болды.

Зауыттың №3 механикалық цехы да 1956 жылы іске қосылды. Онда ауылшаруашылық техникаларына арнап детальдар шығарды. Алғашқы жұмысшылары В.П. Асинсков, С. Бисенғалиев, А.Г. Садовой, А.М. Калинин болған цехты Городничев Павел Павлович басқарды.

№4 дәнекерлеуші-жинаушы цехтың тарихы 1959 жылдан бастау алады. Цех ұжымы ауылшаруашылығына қажетті ГАЗ-52, ГАЗ-53 автомобильдерінің шассесіне автоцистерналар дайындаумен айналысты. Алғашқы жылы 2000 автоцистерн өндірген цех, кейін тың және тыңайған жерлерді игеру кезіндегі сұранысқа сәйкес 5000 данаға дейін жетті. Николай Моисеевич Титоренко цехтың алғашқы бастығы болды. Одан бөлек, П.М. Суменков, В. Кирилин, М. Сутягин, А.И. Степкин, Н.Ф. Бочарова, А.А. Артюшенко сынды жұмысшылар цех жұмысының алға басуына көп жылдар еңбек сіңірді.

1961 жылы зауыттың №6 инструменталды цехы жұмысын бастады. Алғашқы 3 жылда цех бастығы В.С.Сенкин болса, кейін А.В.Ляпин тағайындалды. Ол кезде ұжымда 42 жұмысшы болды. Цех құрал-жабдықтар, штамптар, гайка кілттердің негіздерін және СМД-14 тракторы мен ГАЗ-51 автомобиліне қосалқы бөлшектер шығарумен айналысты. Г. Лаптев, И.Р. Канетов, В.П. Лисицин, В.Я. Мадяновтар цехтың құрылған уақытынан бастап көп жылдар қызмет етті.

№7 цех 1956 жылы зауыттың бас механигі М. Ишкуловтың жетекшілігімен механикалық-жөндеу бөлімшесі болып ұйымдастырылды. 1962 жылы механикалық-жөндеу бөлімшесі өз алдына жеке цех болып, колхоздар мен совхоздардың құрылғыларын жөндеумен айналысты. 1972 жылы цех жаңа құралдармен жабдықталған ғимаратқа көшіп, еңбек өнімділігі бірнеше есе артты. Алғашында цех бастығы В.С. Осетров, кейін В.А. Дмитриев болды.

Зауыттың ұсталық-нығыздаушы бөлімшесі 1960 жылдан бастап жұмыс жасап келеді. Алғашқы цех бастығы Кононыхин Юрий Павлович болды. Цех гайка және балон кілттерін жасаумен айналысты. Сонымен қатар, ЗиЛ және ГАЗ-52 автомобилдерінің моторларына штамптар жасады. №8 цехқа арнап 1963 жылы жаңа ғимарат салынып, жаңа нығыздағыш құрылғылар орнатылды.

Зауыттың №9 автожөндеу цехының ғимараты 1967 жылдың сәуір айында пайдалануға берілді. Цех 5 бөлім мен 1 бөлімшеден тұратын:

- Бөлшектерді жуу бөлімшесі;
- Бүлінген детальдарды қалпына келтіру бөлімі;
- ГАЗ-52, ГАЗ-53 моторларын жинау және сынау бөлімі;
- ГАЗ-52 автомобилін құрастыру бөлімі;
- Автомашиналардың детальдарын және штамптар шығаратын бөлім;
- Автомашиналардың агрегаттарын жөндеу бөлімі.

1965 жылы зауытта жаңа ғимарат салынып жаңа цех іске қосылды. Цехта гайка кілттерін мырыштайтын автоматты жүйе орнатылды. №10 цехтың бастығы болып жас инженер Валиев Эрик Габдуллович тағайындалды. Ол Саратов политехникалық институтының түлегі болатын. Цехта жұмысшыларға қолайлы жағдай жасалды. Қызметкерлердің барлығы ақ халат киіп, жинақы жүретін [7, б. 22].



XX ғасырдың орта шеніндегі аграрлық саясатты жүзеге асыруда Батыс Қазақстанда ірі жетістіктер байқалды. Мәселен, облыста 1966-1980 жылдары аралығында ауыл шаруашылығының даму қарқыны 27,5 пайызға артқан. Сол сияқты ауыл шаруашылығы мен егіншілік арасындағы арақатынаста мал шаруашылығы есебіне қарай өзгерген. Жаңа аграрлық саясатты жүзеге асыру барысында Батыс Қазақстан ауыл шаруашылығының республиканың ауыл шаруашылығына қосқан үлес салмағы – астық дақылдары бойынша 9,9%, ет - 15,2%, ал сүт бойынша - 10,3%-ға жеткен [3, б. 210].

Қорытынды

XX ғасырдың 50 жылдардың басында Кеңес үкіметінде азық-түлік тапшылығы байқалды. Осыған байланысты билікке жаңадан келген В. Хрущев өзгерістерді аграрлық саладан бастады. Одақ көлемінде тың және тыңайған жерлерді игеруді бастады. Ол үшін облысымызға ауыл шаруашылық техникалары көптеп әкеліне бастады. Үздіксіз жұмыс жасап тұрған техникаларды жөндеумен және қосалқы бөлшектермен қамтамасыз ету үшін 1955 жылы Орал жөндеу зауыты құрылды. Зауыт құрылған жылдан бастап тың игеру ісіне айтарлықтай көмек көрсетіп бастады. Алғашқы директоры Александр Синиченко басшылық еткен 17 жылда зауыт Одақтағы ең ірі кәсіпорынның біріне айналды. Осы қалыптасу кезеңінде зауытта заманға сай 10 цех жұмыс жасап, ауыл шаруашылығы техникаларына қажетті детальдарды шығарып отырды. Цех жұмысы жыл өткен сайын қарқынды дамып отырғандығы олардың әр жылда шығарған өнімдерінің санынан көруге болады. Тіпті, кейбір қосалқы бөлшектермен тек облысты ғана емес, Республиканы да қамтып отырды. Сәйкесінше, зауыт жұмысшыларына да жақсы жағдай жасалды. Олар тұрғын үймен, жатақханамен қамтылған. Сонымен бірге зауыт жұмысшыларының балаларына бөлек балабақша, мәдениет үйі, стоматологиялық кабинет салынды.

Зауыт өз қызметін Тәуелсіздік жылдарында да жалғастырды. Цех қызметтері әр кезеңде заманға сай бейімделіп отырды. Тәуелсіздік жылдарында зауыт қар тазалайтын, жол сыпыратын және өрт сөндіретін автокөліктер елімізде алғаш болып шығара бастады. 2012 жылы Батыс Қазақстан облысында болған сапарында Елбасы Н. Назарбаев зауыт жұмысымен танысып, жоғары баға берді [8].

«Оралагрореммаш» АҚ қазіргі таңда коммуналдық автокөліктер мен металл қоршаулар өндіреді. Сонымен қатар, маталдың беткі қабатын мырыштау бойынша италиялық технологиямен жұмыс жасайды. Зауыттың бұрынғы басшысы Ғ. Бисенов журналистерге берген сұқбатында: «Автокөлік өдірісі өте жауапты қызмет, десек те, біз нарықтың қатал бәсекесіне төтеп беретін жағдайға жеттік» - деп, өндіріс орнының жағдайына баға берген еді [9].

Тәуелсіздік жылдарында зауыт өнімдердің сапасына мән бере бастады. Әсіресе, Қарашығанақ кенін игеруші шетелдік компаниялардың тапсырысын орындау кезінде зауыт өз өнімдерінің сапасын арттыруға мәжбүр болды. Сондықтан, басшылық алдымен жұмысшыларын шетелде оқытуға көңіл бөліп, кадр сапасын арттырды. Сәйкесінше, халықаралық сапа стандартына сәйкес өнімдер шығара бастады [10, б. 78].

Қорыта айтқанда, Орал жөндеу зауыты өзінің құрылғандағы мақсатына жетті деп айта аламыз. Оған облыстың 60-70 жылдардағы ауыл шаруашылық саласындағы жетістіктері дәлел бола алады. Орал жөндеу зауыты қызметін бүгінге дейін жалғастырып, бүгінде өлке тарихының елеулі бөлігіне айналып отыр.

ӘДЕБИЕТ

[1] Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Монография: бес томдық. 4-том. / Қ.С. Алдажұманов, Ж.Б. Әбілғожин, К.Н. Бұрханов, А.Т. Қапаева, С.Ф. Мәжитов. –Алматы: Атамұра, 2010. – 752 бет.



[2] Бірімжаров Б. Батыс Қазақстан ауыл шаруашылығы 1946-2000 жылдарда: оқу-әдістемелік құрал. / Б. Бірімжаров. – Орал: М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің баспа орталығы, 2006. – 244 бет.

[3] Рысбеков Т.З. Батыс Қазақстан облысының тарихы: оқу құралы / Рысбеков Т.З., Бірімжаров Б.Қ., Құрманалин С.Б., Жақсығалиев Ж.Ж., Рысбекова С.Т. – Орал: Полиграфсервис, 2015. -292 бет.

[4] Официальный сайт Ассоциация Казахстана Авто Бизнеса [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://akab.kz/member/ao-uralskagroremmash/>

[5] Сайт газета «Надежда» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://nadezhda.kz/2015/12/02/%D1%83%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%BE%D1%80%D0%B5%D0%BC%D0%BC%D0%B0%D1%88%D1%83-60-%D0%BB%D0%B5%D1%82/>

[6] Официальный сайт АО «Уральскагрореммаш» [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://oralrem.kz>

[7] Игумбетов А.М. Полвека в авангарде производства: монография / А.М. Игумбетов. – Уральск: Полиграфсервис, 2015. – 68с.

[8] Сайт Казахское телеграфное агенство [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://kaztag.kz/ru/news/nazarbaevu-pokazali-v-zko-novoe-proizvodstvo-na-uralskagroremmashe-dop->

[9] Сайт газета «Казахстанская правда» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.kazpravda.kz/fresh/view/spetsmashini-po-unikalnoi-tehnologii/>

[10] The international history of rural development since 1950. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ruraldevelopment.user.jacobs-university.de/kazakhstan>

REFERENCES

[1] Aldazhumanov, K.S., Abilgozhin, Zh.B., Burhanov, K.N., Kapayeva, A.T., Mazhitov, S.F. et al. (2010). Kazakhstan tarihy [History of Kazakhstan] (Kone zamannan bugingey deyn - From ancient times to the present) K.S. Aldazhumanov, Zh.B. Abilgozhin, K.N. Burhanov, A.T. Kapayeva, S.F. Mazhitov (Ed.). (Vols. 1-5). Almaty: Atamura [in Kazakh].

[2] Birimzharov, B (2006). Batys Kazakhstan auyl sharushylygy 1946-2000 zhyldarda [West Kazakhstan agriculture from to 1946-2000] Uralsk: West Kazakhstan state university after named M.Utemisova publishing center [in Kazakh].

[3] Rysbekov, T.Z., Birimzharov, B.K., Kurmanalin, S.B., Zhaksygaliev, Zh. Zh., Rysbekova, S.T. Batys Kazakhstan tarihy [History of the west Kazakhstan region]. Uralsk: Poligrafservis [in Russia].

[4] Sait Associaciya Kazahstanskogo Avto Biznesa [Site of Association of Kazakhstan Automobile Business] akab.kz Retrieved from <http://akab.kz/member/ao-uralskagroremmash/> [in Russia].

[5] Sait gazeta «Nadezhda» [Site of newspaper «Nadezhda»] nadezhda.kz Retrieved from <http://nadezhda.kz/2015/12/02/%D1%83%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%BE%D1%80%D0%B5%D0%BC%D0%BC%D0%B0%D1%88%D1%83-60-%D0%BB%D0%B5%D1%82/> [in Russia].

[6] Sait AO «Uralskagroremmash» [Site of JS «Uralskagroremmash»]. (n.d.). – oralrem.kz. Retrieved from <http://oralrem.kz> [in Russian].

[7] Igumbetov, A.M. (2015). Polveka v avangarde proizvodstva [Dust in arrant – quard production]. Uralsk: Poligrafservis [in Russian].

[8] Sait Kazahskoe telegrafnoe agenstvo [Site of the Kazakh Telegraph Agency]. kaztag.kz Retrieved from <https://kaztag.kz/ru/news/nazarbaevu-pokazali-v-zko-novoe-proizvodstvo-na-uralskagroremmashe-dop-> [in Russia].

[9] Sait gazeta «Kazahstanskaja pravda» [Site of newspaper «Kazakhstan truth»] kazpravda.kz Retrieved from <https://www.kazpravda.kz/fresh/view/spetsmashini-po-unikalnoi-tehnologii/> [in Russia].

[10] The international history of rural development since 1950. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ruraldevelopment.user.jacobs-university.de/kazakhstan> [in English].



Рысбеков Т.З., Есеналин А.Г., Журасова А.Ш.
ИСТОРИЯ СТРОИТЕЛЬСТВА УРАЛЬСКОГО РЕМОНТНОГО ЗАВОДА

Аннотация. В статье рассказывается об одном из крупнейших промышленных предприятий Западно-Казахстанской области – Уральской ремонтной заводе. В нем описываются политические, социально-экономические изменения, которые произошли в Советском Союзе в 50-х годах XX века, которые заложили основу для завода. В 1955 году был создан Уральский ремонтный завод для ремонта сельскохозяйственной техники с увеличением числа целинных и залежных земель в регионе. При его первом директоре Александре Синиченко завод станет одним из крупнейших предприятий Союза. В 50-60-х годах XX века на заводе было введено в эксплуатацию более десятка цехов по производству деталей для сельскохозяйственной техники. В статье также упоминаются лучшие работники, которые работали за время существования завода. В целом, исследования связывают достижения региона с сельским хозяйством с его деятельностью. Завод, основанный в 50-х годах прошлого века, до сих пор работает на благо страны.

Ключевые слова: Аграрная политика; сельское хозяйство; освоение целинных земель; цех; трактор; техника; колхоз; совхоз.

Rysbekov Tuyakbai, Yessenalin Akylbek, Zhurasova Altynay
THE HISTORY OF CONSTRUCTION OF MAINTENANCE URALSK PLANT

Annotation. The article talks about one of the largest industrial enterprises in the West Kazakhstan region – the Ural repair plant. It describes the political, social -economic changes that occurred in the Soviet Union in the 50s of the twentieth century, which laid the foundation for the plant. In 1955, the Ural repair plant was established to repair agricultural machinery with an increase in the number of virgin and fallow lands in the region. Under its first director, Alexander Sinichenko, the plant will become one of the largest enterprises of the Union. In the 50-60s of the twentieth century, more than a dozen workshops for the production of parts for agricultural machinery were commissioned at the plant. The article also mentions the best workers who worked during the existence of the plant. In general, studies link the achievements of the region with agriculture to its activities. The plant, founded in the 50-s of the last century, still works for the good of the country.

Keywords: Agricultural policy; agricultural industry; development of virgin lands shop; tractor; technics; collective farm; state farm.

ӘОЖ 93/94

FTAXP 03.20; 03.09.55

DOI 10.37238/1680-0761.2020.79(3).14

¹Ахметова У.Т., ²Жумабаев А.Ж.¹«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, Атырау, Қазақстан²Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті, Элиста, Ресей*E-mail: ulzhan.axmetova.67@mail.ru, tarix212@mail.ru***ГУЛАГ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ПРОРВА ЛАГЕРІ (1932-1950 ЖЖ.)**

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты бүгінге дейін арнайы зерттелмеген, тарихи құжаттары ғылыми айналысқа енген КСРО көлемінде ГУЛАГ жүйесіне енген Прорва-Астрахань еңбекпен түзету лагерлерінің құрылу және қызмет жасау тарихын (1932-1950 жж.), онда ұсталған тұлғалардың қилы тағдырын зерделеу және ол арқылы тоталитарлық жүйенің адамзат тарихындағы азабын анықтау болып табылады. Ел Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2020 жылы 30 мамырда жариялаған Үндеуінде: «Тарихи әділдікті қалпына келтіру жұмыстарын аяқтап, саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау үшін арнайы мемлекеттік комиссия құруды тапсырдым. Біз жазықсыз жазаланғандардың әрқайсысын есте сақтау арқылы ғана кемел келешекке жол ашамыз. Болашақтың берік негізі Тәуелсіздіктен бастау алады» деп ел назарын тағы да КСРО-дағы репрессия мәселесіне, оның толыққанды ашылмай жатқанына назар аударды.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы; қуғын-сүргін; НКВД; ГУЛАГ; Прорвалаг; Астраханлаг; Гурьев; Астрахань; Каспий теңізі; Арал теңізі; естелік; адам құқығы.

Кіріспе

Ел Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2020 жылы 30 мамырда жариялаған Үндеуінде: «Тарихи әділдікті қалпына келтіру жұмыстарын аяқтап, саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау үшін арнайы мемлекеттік комиссия құруды тапсырдым. Біз жазықсыз жазаланғандардың әрқайсысын есте сақтау арқылы ғана кемел келешекке жол ашамыз. Болашақтың берік негізі Тәуелсіздіктен бастау алады» деп ел назарын тағы да КСРО-дағы репрессия мәселесіне, оның толыққанды ашылмай жатқанына назар аударды.

Кеңес Одағының саяси қылмыстарының бірі мыңдаған адамдардың еңбекпен түзету лагерлеріне қамалуы болып табылады. Қазақстанда олар Қарағанды еңбекпен түзету лагері (Карлаг), Гурьев облысына қарасты Провлаг еңбекпен түзету лагері (Провлаг), Ақтөбе облысына қарасты Кемпірсай еңбекпен түзету лагері (Кемпірсайлаг), 1943 жылы 9 қыркүйектегі Гурьевтегі Гурьев-Куйбышев мұнай құбырын салу үшін ашылған Гурьев еңбекпен түзету лагері (Гурлаг) (ол 1943 жылы 11 наурызды жабылды), Жезқазған еңбекпен түзеу лагерь-комбинаты (Степлаг), Отан сатқындары әйелдерінің Ақмола лагері (Алжир) және Лагерьлердің бас басқармасының (Гулаг) т.б. лагерлер тарихымен көрініс табады. Лагерлер елдегі репрессиялау және түзету функцияларынан басқа, тұтқындардың еңбегінің арқасында өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығын дамыту аймағы болды. Еңбекпен түзету лагеріне қамалғандар өздерінің әлеуметтік жағдайына және жасаған қылмысына қарай 3 категорияға бөлінген. Олар: біріншіден, революцияға қарсы қылмысы үшін емес алғаш рет үш жылдан бес жыл аралығында сотталған, сотталғанша сайлау құқықтарын иеленген еңбеккерлер (жұмысшылар, шаруалар, қызметкерлер); Екіншіден, осы бағыттағы топтар, тек



бес жылдан жоғары үкімге кесілгендер; Үшіншіден, революцияға қарсы қылмыс жасаған тұлғалар және еңбек етпеген элементтер. Үшінші категорияға жататындар лагерлерде әкімшілік-шаруашылық лауазымдарға ие бола алмады. Лагерлерде режимнің үш түрі болды. Олар бастапқы, жеңілдетілген, арнайы жеңілдіктері барлар.

Жалпы алып КСРО тарихында еңбекпен түзету лагерлерін құру бастамасы 1929 жылы салынады. Зерттеуші С.Д. Дильмановтың анықтауынша КСРО Халық Комиссарлар кеңесінің 1929 жылғы 11 шілдедегі қаулысы бойынша КСРО-ның шет аймақтарын және елдің табиғи байлықтарын игеру мақсатында ұсталғандардың еңбегін пайдалану шешімі қабылданды. Содан 1930 жылы Қазақстан территориясында Қазақстан еңбекпен түзету лагері (Казлаг) құрылады. Лагерде ұсталғандар Түркісіб үшін ағаш, кірпіш тастар дайындаумен шұғылданады. Кейін Қазақстандағы еңбекпен түзету лагерлері басқармасы Қарағанды көмір бассейнін игеруге назар аударады. Осылайша 1931 жылы 17 қыркүйекте ОГПУ-дың №527/285 бұйрығы бойынша Гигант совхозы орнында еңбекпен түзету лагері (Қарағанды лагері) құрылады.

Міне осыдан кейін КСРО Біріккен мемлекеттік саяси басқармасы 1932 жылдың 5 қыркүйекте №858/с бұйрығымен Каспий теңізіндегі Прорва аралында Прорва еңбекпен түзету лагерін құру туралы шешімін қабылдайды [1, б. 67-69]. Провлаг Кеңестер Одағындағы 14 лагер болатын [2, б. 32].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Басты ғылыми әдістеме диалектикаға сүйенген жүйелік тәсілі болып табылады. Тақырып нәтижелі, тиянақты зерттелу мақсатында анализ-синтез, салыстырмалы талдау, деректерге сын көзбен қарау, деректік талдау, статистикалық-математикалық т.б. әдістер пайдаланылады. Сонымен бірге жүйелілік тәсіл арқылы индуктивті әдістер қолданылды. Бұл әдіс тарихи жағдайды кешенді қарауға мүмкіндік береді. Аталған әдістер мақаланың мақсаты-міндеттерін өзара байланыстыра отыра зерттейді. Негізгі мәселелер сол кезеңдегі тарихи оқиғалармен өзара байланыста тарихилық принципті сақтай отырып зерделенді.

Зерттеу нәтижелері

Прорва еңбекпен түзету лагерінің басқармасы және бөлімшелерінің көпшілігі бастапқыда Гурьев территориясында болғанымен, Төменгі Еділ Біріккен мемлекеттік саяси басқармасына, КСРО Біріккен мемлекеттік саяси басқармасы - Ішкі Істер Халық комиссариатына, Астрахань Ішкі Істер Халық комиссариаты басқармасына бағынышты болады. Еңбекпен түзету лагерінің бір бөлімі басқармадан 800 шақырым жерде Арал теңізінде де орналасқан. Лагерь Астрахань қаласы арқылы қажетті материалдық-техникалық құралдармен қамтамасыз етіліп отырған [3].

Тұтқындардың контингенті көбінесе Каспий теңізінің солтүстік жағалауындағы аудандарда және Жайық пен Еділ өзендерінің төменгі ағысында балық аулау үшін, ал бір бөлігі лагерьдің жеке қажеттіліктері үшін азаматтық құрылыста пайдаланылады.

Провлагерде есепке алынған контингенттер санына назар аударсақ 1932 жылы желтоқсанда 2000, 1934 жылы 1 қаңтарда - 7780, 1935 жылы қаңтарда - 10 342, 1936 жылы қаңтарда - 10 345, 1937 жылы қаңтарда - 7717, 1938 жылы қаңтарда - 6953, 1938 жылы 1 желтоқсанда — 5328, 1939 жылы - 4877, 1940 жылы - 5044 тұтқын болғанын байқаймыз. 1938 жылғы 1 қазандағы еңбек лагерінде ұсталған 5328 тұтқынның ішінде, 774 адам революцияға қарсы қылмыстары үшін (РСФСР Қылмыстық кодексінің 58-бабы 1926 ж. өзгертілген), 362 адам қоғамға қауіпті және қоғамға зиянды элемент ретінде сотталған [4].

1934 жылы 1 маусымда Провлаг бөлімшелері ретінде Прорва, Астрахан, Бурунчук, совхоз, жинақталған рота, Бірінші мамыр совхозы, №1, 2, 3 Шаланд, ВОХР және жол көрсетіледі. Оларда 9347 ер, 843 әйел адам тіркелген. Соның ішінде Прорвада 2974 ер, 187 әйел адамдар, Астраханда 2229 ер, 214 әйел адамдар есепке алынған [5, п.15].



1935 жылдың 23 қаңтарындағы Лагерьлердің бас басқармасының басшысы М. Берман өз есебінде Прорва лагерінде 10583 адам болғанын анықтап жазады [6]. Осы жылдары Гурьевтегі тұтқындарды әкелу және әкету Астрахань теңіз жолы арқылы еңбекпен түзету лагерінің пароходтары арқылы жүргізілген. Лагерде сотталған саяси қылмыскерлер жалпы контингенттің 10-15%-ын құраған.

Лагерде үш жағалау және төрт жүзбелі балық зауыты, сонымен қатар, барлауға, балық аулауға, тасымалдауға, балықты өңдеуге және өздігінен жүретін флотқа қызмет көрсетуге арналған 500 кеме жинағы тіркелген. Ал еңбекпен түзету лагерінің басқармасында балық аулау және қызмет көрсету флотын құрылыс және жөндеу жұмыстары үшін екі кеме жасау мен жөндеу зауыты болды.

30-шы жылдары Провлаг қауіпсіздік жүйесін қалыптастыра алмаған. Лагер елден қашық теңіз жағалауында болғанымен көптеген тұтқындардың жалғыз немесе топтасып қашып отырғаны байқалады. Тұтқындарды айналада темір жолдардың болмауы да тоқтата алмаған. Оның үсіне оларды іздестіру де көп жағдайда нәтиже бермегендей. Астрахан архиві деректері бойынша 1934 жылы ұстаудан П.А. Беспалов, А.И. Деряби, С.Құспанов, 6 маусымда Прорвадан А.В. Тушканов босатылса, Қ. Қамзаев, Ж. Кукаев, Азан Куванов, Муташ Куванов, Қ.Назартовтар, 7 маусымда тағы да 20 адам қашқан. Кейін Сатен Хамзин, Қожақбай Кокшиев 6 адам болып, 20 маусымда Буран Беркалиев, №1 Шаландттан Жапай Иргалиев, №1 Шаландттан Т.Искалиев қашып шығады [5, п.7-10]. Неге екені белгісіз олардың барлығы қамаудан босағандар тізіміне енгізілген. Мәселен, 1936 жылы Мұрат Аспеновтың жеке ісінде «1909 жылғы, Жылқоса ауданынан, 1936 жылы 13 қаңтарда 5 жылға сотталған. Босайтын уақыты 1941 жыл 13 қаңтар. 162 статья», «Боштан Тілепов, 1896 жылғы, Гурьев ауданы, 10 жылға сотталған. 24 маусымда қайтыс болды» делінген [7, п.1-10].

1940 жылдың 17 сәуірінде Прорва лагері Астрахань еңбекпен түзету лагері болып өзгертіліп, түрме басқармасы дәл осы соғыс басталар шақта Астраханға ауыстырылған. Оның себебін тарихшы С.Д. Дильманов Прорва аралындағы лагердің өндірістік қызметінің тоқтауына байланысты деп есептейді [1, б. 69]. Лагердің жабылып Астараханға көшірілуіне байланысты қызықты мәліметті Атыраулық өлкетанушы А.Кораблев ұсынады. Ол лагерде ұсталған В.П. Корельскийдің «Годы неволи» еңбегінен қызықты мәлімет келтіреді. В.П. Корельский еңбегінде: «Меня повезли в местную тюрьму. О том, что это может быть лагерь смерти - ПрорваЛаг, старались не думать. Я стал готовиться к худшему: ходили слухи, что из Прорвы живыми не выходят. Но тут оказалось, что к моему прибытию этот лагерь прекратил свое существование. Весь контингент (говорили - семь тысяч бедолаг!) вымер от голода и какой-то эпидемии. Лагерь смерти захлебнулся собственной смертью...» деп жазылған екен [8]. Бұл ақпарат толық тексеруді қажет етеді.

Кейін Сталинград майданындағы шайқас қызған шақта, 1942 жылы 17 тамызда НКВД бұйрығымен түрме басқармасы Гурьев қаласына кері ауыстырылады. Гурьев қаласында АстраханЛагтың үш бөлімшеден тұратын №1 лагерьлік бөлімі орналасқан [9].

1942 жылы лагердің Гурьевке көшірілуі белгілі дәрежеде қиындықтар туғызған. Мәселен флоттың көпшілігі қыста Гурьевте тұрақтаса, оның материалдық-техникалық базасы – ағаштар, түрлі құрылыс материалдары т.б. Астраханда қалды [10, 157 іс]. Осы жылы Лагер Баку-Гурьев-Кандыағаш мұнай құбырын салуға жұмысшылар да дайындауға кіріседі.

Лагердің Гурьев қаласына орналасқаны туралы «Книга-скорби - Азалы кітап». «РУХ-ПАМЯТЬ» еңбегінде мәліметтер келтірілген. Еңбек авторларының бірі Бердиев Жәнібек 17 жасында тұтқынға алынып, «Астраханлаг» арнайы лагерінде 8 жыл отырған. Өз естелігінде төмендегіше келтірген: «Так, в г.Гурьеве закончил школу имени Джамбула в русской группе 7 классов на «отлично» и поступил в Гурьевское педучилище, где проучился до 20 января



1943 года. С 10.07. 43 г. находился в спецлагере политзаключенных «Астраханлаг», который был расположен в пос. Авангард, на месте нынешнего базара «Коктем». Таких лагерей по Совесткому Союзу насчитывается -180. В нашей Гурьевской области - «Астраханлаг» и «Прорва». После освобождения из спецлагеря 20.05.50 г., работал строителем на освоении нефтяной Эмбы, вырос из рядового нормировщика до главного экономиста треста «Эмбанефтестрой» ОАО «Казахойл-Эмба» [11, с.39]. Арнайы лагерде автор 3 рет өлім ауызынан аман қалғанын айтады. Алғаш рет өлім ауызынан аман қалғаны жоба үшін құнды деректер қатарына жатқызуға болады. «Первое, в спецлагере во время рыбной ловли в районе «Новинска», тогда я работал поваром, готовил обед из красной рыбы с черной икрой. Когда пробовал суп из красной рыбы на соленость в жире оказалось «жучка» боковая косточка, которая застряла в горле, она постепенно резала пищевод. Когда вернулась бригада с рыбалки я рассказал о случившемся «ЧП», тогда бригадир повесил на корме «белый флаг». Подъехал конвой, который пригласил рации катер и повезли меня в зону, только на пятые сутки привезли в больницу. Меня осмотрел главный врач (Петр Иванович - который сидел по ст.58-10 на 10 лет ИТЛ и медсестра Мария, которая сидела по ст.58-10 на 10 лет ИТЛ) и протолкнул в желудок косточку, а потом через шланг налил марганцевый раствор и с рвотами выскочила «жучка». Так остался живым от первой смерти.» [11, с.39].

Прорва лагерінде отырған тұтқындарының қатарында зиялы қауым өкілдері де болды. Солардың қатарында, Ресей зоологы, ихтиологы, Мурманск биологиялық станциясы директорының орынбасары Николай Парфентьевич Танасийчукті атап өтуге болады. Ол турасында жолдасы, биология ғылымдарының докторы Вера Степановна Танасийчуктың «Аресты на Мурманской биологической станции в 1933 г.» атты естелігінде төмендегіше деректер кездеседі. «В марте 1933 г. Николай Танасийчук и несколько сотрудников станции были арестованы по обвинениям во вредительстве, спустя четыре месяца освобождены, в августе вновь арестованы. Дело рассматривала тройка ОГПУ, по ст. 58 п. 7 УК РСФСР Николай Танасийчук получил три года лагерей, срок отбывал в Прорвлаг. Свое название это подразделение Гулага получило по о. Прорва на северо-востоке Каспия. Лагерь специализировался на рыбодобыче, заключенный Танасийчук работал приемщиком рыбы и в рыборазведке, во время работы на промысле он получил возможность заниматься изучением биологии промысловых рыб Каспия.

Летом 1934 г. И.И.Месяцев добился того, что Н.П.Танасийчук, М.С.Идельсон и А.В.Соколов были расконвоированы и прикомандированы к организованной им Каспийской экспедиции. Но после убийства Кирова они снова были взяты под стражу и отправлены в Прорвлаг, находившийся на берегу Каспия, между устьями Эмбы и Урала, в совершенно безлюдной и безводной (воду доставляли морем) местности Прорва. У лагеря были своим промысла – их суда тоже ходили под черными парусами. Но, чтобы ловить рыбу, надо было ее найти, а для этого нужны были специалисты. Н.П. назначили помощником начальника промысловой разведки лагеря, и он стал плавать на разведывательном судне ГУЛАГа, где начальником был уже давно сидевший ихтиолог А.А.Клыков.

В конце 1935 г. Н.П. был досрочно, "за ударную работу", освобожден. Вместе с женой он стал работать в Астрахани, на Волго-Каспийской рыбохозяйственной станции. Но судимость тянулась за ним много лет, не позволила вернуться в Ленинград и едва не погубила зимой 1941 г., когда он вместе с семьей был "спецпереселен" из Астрахани. На две баржи (одна – сухогрузная, другая – нефтеналивная) под охраной откормленных энкаведешников в щегольских белых полушубках посадили не менее четырех тысяч человек» [12, б. 306-318].

«Уголовно-исполнительная система в годы Великой Отечественной Войны» атты құжаттар жинағында Прорва лагерінің ГУЛАГ-тың балық шаруашылығында алатын орны

туралы - «Рыбная промышленность ГУЛАГа сосредоточена в двух специализированных лагерях - Владивостокском и Прорвинском (СевероКаспийский район) и в исправительно-трудовых колониях 6-ти краев, областей и АССР (Краснодарского края, Дагестанской АССР, Сталинградской области, Иркутской области, Бурято-Монгольской АССР, Хабаровского края). Ведущее место в рыбной промышленности принадлежит Владивостоклагу и Прорвлагу, на долю которых приходится почти 60 % всего рыбного улова по ГУЛАГу. Прорвлаг обладает значительными паромоторным и безмоторным флотами в количестве 1420 единиц. Паромоторный флот состоит из 107 единиц, в т.ч.: моторорыбниц и кавасаки - 89, пароходов - 3, теплоход - 1, катеров - 12, плавучих мехмастерских - 2; безмоторный флот - 1313 единиц, в т.ч.: плавучих рыбозаводов 4, рыбниц - 100, подчалков - 568, прочих - 641», - деп нақты келтірген [13, б. 42].

Өлкетанушы В. Горбунов пікірінше, Гурьевке көшірілген АстраханЛаг бүгінгі Атырау қаласындағы медколледж территориясында орналасқандай. Сол жылдардағы құжаттарда лагер адресі ретінде «Гурьев, п/я 249», ОШ-1-1 және ОЛПа №1 көрсетілген. Ол турасында В. Горбунов Атырау медколледж сайтында орыс тілі және әдебиеті пәнінің мұғалімі М.Паличеваның: «училище «АстраханЛагтың» 2 ғимаратында тұрақтады. Осында жұпыны оқу орны Авангардта орналасты. Авангард шынында, Гулагтың орны еді. Кейін жаппай акталу кезеңінде барак үйлер бұзылды» деген пікірін еске алады [14]. Олай болса лагерь басқармасы төмендегі фотодағы ғимаратта орналасқандай.



1-сурет - Лагерь басқармасы орналасқан ғимарат

1943 жылы соғыстағы жағдай реттелген тұста наурыз айында лагер басқармасы қайтадан Астраханға көшіріледі.

1944 жылы АстраханЛаг балық аулау, оны өңдеумен айналысуды жалғастырады. Лагерде 1944 жылғы 1 қаңтардағы есеп бойынша 3062 адам ұсталған. Лагерде 3 бөлімше болған. Олар: 1-сі Гурьев қаласында, 2-сі Астрахан қаласынан 8 км жердегі Астрахан бөлімшесі, 3-шісі Астрахан қаласынан 80 км жердегі Мумра поселкесінде. Осы тұста негізгі өндіріс орны Мумра болып есептелетін. Өйткені 1943 жылы ол балық аулауды 46 600



центнерге жеткізсе, Гурьев 12 400 центнер орындаған. Гурьев бөлімшесі негізінен балықты өңдеу және дайын өнімді жіберумен айналысқан [10, 157 іс].

1945 жылы қазан айында АстраханЛагта 3 бөлімше жұмысын жалғастырған. №1 бөлімше Астраханнан 370 км қашықтықта орналасқан Гурьев болатын. Гурьев 3 лагер участогінен тұрды. Ал Мумра поселкесіне әр жылдарда үштен жетіге дейін лагер пункттері болған. Олар: Оранжерейный, Мумра, Камызяк, Табол т.т.

КСРО Біріккен мемлекеттік саяси басқармасының шешімімен Прорва лагерін Н.В. Теплов (1932 жылдың 3 желтоқсандағы №1114 бұйрығымен) [8], кейін Е.А. Зальмарсон, А.И. Соколов, В.А. Балашов т.б. басқарды [4].

АстраханЛаг 1950 жылдың 9 ақпанында КСРО Ішкі істер басқармасының №00107 бұйрығымен жабылған. Осы аралықта лагерде 1940 жылы 1 шілдеде 5353, 1941 жылы 1 қаңтарда 5265, 1941 жылы 1 шілдеде 6105, 1942 жылы 1 қаңтарда 7865, 1942 жылы 1 сәуірде 5915, 1943 жылы 1 қаңтарда 6550, 1944 жылы 1 қаңтарда 4695, 1945 жылы қаңтарда 5150, 1947 жылы 1 қаңтарда 5289, 1948 жылы 1 қаңтарда 4932, 1949 жылы 1 қаңтарда 4517, 1950 жылы 1 қаңтарда 3920 ұсталған екен [15]. Лагерлерде әйелдерге арналған бөлімше бөлек болған. Оларда 300-ден 500-ге дейін адамдар ұсталған. Олар шаруашылық жұмыстарға салынып, жылы киімдер тіккен. Сонымен бірге лагерде балалар үйі де болған.

Қорытынды

Қазіргі таңда лагерьге қатысты тарихи деректерді жариялау маңызды мәселеге айналды. Бұл бағытта «Сарайшық мемлекеттік мәдени-тарихи музей-қорығының» ғылыми қызметкерлері 2019 жылдан шұғылданып келеді. Олар алдымен 2019 жылы мамырда арнайы экспедиция жасақтап Прорва аралында болып, оның құландыларын зерттеді. Төмендегі фотосуреттер сол жерлерде түсірілді.



2-сурет - Прорва аралына ұйымдастырған ғылыми экспедиция суреттерінен



3-сурет - Прорва аралына ұйымдастырған ғылыми экспедиция суреттерінен

Кейін музей қорықтың ғалымдары Астрахан архивтерінде еңбек етіп, архив құжаттарын елге әкелді. Алда Прорва еңбекпен түзету лагері, оның тарихын ғылыми зерттеу жұмыстарын одан әрі жалғастыру мақсаты тұр.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Дильманов С.Д. Исправительно-трудовые лагеря НКВД-МВД СССР на территории Казахстана (30-е – 50-е годы XX века) / С.Д. Дильманов–Алматы: «Кітап», 2002. -344 с.
- [2] Тимофеев В.Г. Уголовно-исполнительная система России: цифры, факты и события. Учебное пособие / В.Г. Тимофеев - Чебоксары, 1999. - 206 с.
- [3] Астраханские лагеря [Электронный ресурс].- Режим доступа: <https://astkraeved.livejournal.com/11657.html>.
- [4] Прорвинский ИТЛ (Прорвлаг) [Электронный ресурс].-Режим доступа: [http:// old.memo.ru/history/nkvd/gulag/r3/r3-287. html](http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/r3/r3-287.html)
- [5] Ресей Федерациясының Астрахан облысы Ішкі істер басқармасының архиві.РФ АОПБА. Қ.87, Т.1, Іс-27.
- [6] 23 января 1935 г. - Справка начальника ГУЛАГа НКВД М. Бермана об использовании контингентов исправительно-трудовых лагерей НКВД. [Электронный ресурс].-Режим доступа: <http://istmat.info/node/28732>
- [7] Ресей Федерациясының Астрахан облысы Ішкі істер басқармасының архиві. РФ АОПБА. 87 қ., 1 т., Іс-75.
- [8] Кораблев А. Забвение – страшнее смерти [Электронный ресурс] / А.Кораблев.-Режим доступа: [ksors.kz.](http://ksors.kz) > 2020/06/01 > zabvenie-strashnee-smerti
- [9] Приказ ОГПУ СССР № 1114 от 03.12.1932.[Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://nkvd.memo.ru/index.php>
- [10] Ресей Федерациясының Астрахан облысы Ішкі істер басқармасының архиві.РФ АОПБА. Қ.87, Т.1, Іс-157.
- [11] «Книга-скорби - Азалы кітап». «РУХ-ПАМЯТЬ». Алматы: «Өлке», 2002.- 640 с.
- [12] В.С.Танасийчук. Аресты на мурманской биологической станции в 1933 году //Репрессированная наука. Выпуск 2./В.С.Танасийчук. - СПб.: Наука, 1994.- 320 с.
- [13]Уголовно-исполнительная система в годы Великой Отечественной Войны. Сборник документов / В.С.Танасийчук.. – Рязань, Академия ФСИН России, 2011.– 217 с.



- [14] АстраханЛаг в Гурьеве: новые страницы истории.[Электронный ресурс]. -Режим доступа: <http://pricom.kz/gorod/astrahanlag-v-gureve-novyie-stranitsyi.html>
- [15] Система исправительно-трудовых лагерей в СССР.[Электронный ресурс].-Режим доступа: old.memo.ru/history/nkvd/gulag/r...

REFERENCES

- [1] Dilmanov, S.D. (2002). Ispravitelno-trudovye lagerja NKVD-MVD SSSR nateritorii Kazahstana (30-e – 50-e gody XXveka) [Correctional labor camps of the NKVD-MVD of the USSR on the territory of Kazakhstan (30s-50s of the XX century)]. Almaty: «Kitap» [in Russian].
- [2] Timofeev, V.G. (1999). Ugolovno-ispolnitel'naja sistema Rossii: cifry, faktyisobytiya. Uchebnoe posobie [Criminal-Executive system of Russia: figures, facts, and events. Textbook].Cheboksary [in Russian].
- [3] Astrahanskije lagerja [Astrakhan camps].n.d. Retrieved from: <https://astkraeved.livejournal.com/11657.html> [in Russian].
- [4] Prorvinskii ITL (Prorvlag) [Prorva ITL(Prorvlag)]. (n.d.).Retrieved from: [http:// old.memo.ru/history/nkvd/gulag/r3/r3-287. Html](http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/r3/r3-287.Html) [in Russian].
- [5] Resei Federacijasyryn Astrahan oblysy Ishki ister basqarmasyryn arhivi Archive of the Department of internal affairs of the Astrakhan region of the Russian Federation]. RF AOIIBA Q.87, T-1, Is-27 [in Kazakh].
- [6] 23 janvarja 1935 g. – Spravka nachalnika GULAGa NKVD M. Bermana ob ispol'zovanii kontingentov ispravitel'no-trudovyh lagerej NKVD [Reference of the head of the Gulag of the NKVD M. Berman on the use of contingents of correctional labor camps of the NKVD.].(n.d.). Retrieved from:<http://istmat.info/node/28732> [in Russian].
- [7] Resei Federacijasyryn Astrahan oblysy Ishki ister basqarmasyryn arhivi [Archive of the Department of internal affairs of the Astrakhan region of the Russian Federation]. RF AOIIBA. Q.87, T-1, Is-75 [in Kazakh].
- [8] Korablev, A. (2020). Zabvenie – strashnee smerti [Oblivion is worse than death]. -Retrieved from: ksors.kz/2020/06/01/zabvenie-strashnee-smerti [in Russian].
- [9] Prikaz OGPU SSSR № 1114 ot 03.12.1932. [Order of the OGPU of the USSR No. 1114 of 03.12.1932].(n.d.).Retrieved from: <http://nkvd.memo.ru/indeh.php> [in Russian].
- [10] Resei Federacijasyryn Astrahan oblysy Ishki ister basqarmasyryn arhivi [Archive of the Department of internal affairs of the Astrakhan region of the Russian Federation]. RF AOIIBA Q.87, T-1, Is-15 [in Kazakh].
- [11] Kniga-skorbi – Azalykitap (2002). «Kniga-skorbi - Azalykitap». «RUH-PAMJAT"» ["Book of sorrows-Azalykitap". "RUKH-MEMORY"]. Almaty: «Olke» [in Russian].
- [12] V.S.Tanasijchuk (1994). Arestyna Murmanskoj biologicheskoy stancii v 1933 godu [Arrests at the Murmansk biological station in 1933]. Repressirovannaja nauka. Vypusk 2./- SPb.: Nauka [in Russian].
- [13] Sbornik dokumentov (2011). Ugolovno-ispolnitel'naja sistema v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny [The penal system during the great Patriotic War.Collection of documents] Rjazan', Akademija FSIN Rossii [in Russian].
- [14] AstrahanLag v Gur'evе: novyestranicyistorii [AstrahanLag Guriev: new page of history].(n.d.). Retrieved from: [http:// pricom.kz/gorod/astrahanlag-v-gureve-novyie-stranitsyi.htm](http://pricom.kz/gorod/astrahanlag-v-gureve-novyie-stranitsyi.htm) [in Russian].
- [15] Sistema ispravitel'no-trudovyh lagerej v SSSR [The system of correctional labor camps in the USSR.].(n.d.).Retrieved from: old.memo.ru/history/nkvd/gulag/r. [in Russian].

Ахметова У.Т., Жумабаев А.Ж.

ЛАГЕРЬ ПРОРВА В СИСТЕМЕ ГУЛАГА (1932-1950 ГГ.)

Аннотация. Целью статьи является изучение истории создания и функционирования исправительно-трудового лагеря Прорва-Астрахань (1932-1950 гг.), входившего в систему ГУЛАГ в масштабе СССР, не изученного до настоящего времени, исторические документы которого не вошли в научный оборот, и изучить судьбу заключенных в нем лиц и через него определить последствия тоталитарной системы в истории человечества. Президент страны

Касым-Жомарт Токаев в обращении объявленном 30 мая 2020 года отметил: «Для завершения работы по восстановлению исторической справедливости мною поручено создать Государственную комиссию по реабилитации жертв политических репрессий. Бережно храня память о несправедливо осужденных, мы сможем построить светлое будущее, фундаментом которого остается наша Независимость». Президент еще раз обратил внимание на вопросы репрессий в СССР, на то что они не полностью раскрыты.

Ключевые слова: История Казахстана; репрессии; НКВД; ГУЛАГ; Прорвалаг; Астраханьлаг; Гурьев; Астрахань; Каспийское море; Аральское море; права человека.

Akhmetova Ulzhan, Zhumabaev Amangeldi PRORVA CAMP IN THE GULAG SYSTEM (1932-1950)

Annotation. The aim of the article is the study the history of the creation and functioning of the Prorva-Astrakhan labor camp (1932-1950), which was part of the Gulag system on the USSR scale, has not been studied to date, its historical documents have not been included in scientific circulation, it is necessary to study the fate of the people imprisoned in it and through it to determine the consequences of a totalitarian system in the history of mankind. President Kassym-Zhomart Tokaev in a statement announced on May 30, 2020 noted: “In order to complete the work to restore historical justice, I have instructed to create a State Commission for the Rehabilitation of Victims of Political Repression. Carefully preserving the memory of the unjustly convicted, we will be able to build a bright future, the foundation of which remains our Independence”. The President once again drew attention to the issues of repression in the USSR, to the fact that they are not fully disclosed.

Keywords: History of Kazakhstan; repression; NKVD (PCIA); GULAG; Prorvalag; Astrakhanlag; Guryev; Astrakhan; Caspian Sea; Aral Sea; human rights.

УДК 94(47).084.8

МРНТИ 03.20

DOI 10.37238/1680-0761.2020.79(3).15

¹Есимова А.Б., ²Султанова В.И.

¹Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

²Международный университет Silkway, Шымкент, Казахстан

E-mail: ayessimova@gmail.com, Valida_200470@mail.ru

ЭВАКУАЦИЯ НАСЕЛЕНИЯ В КАЗАХСТАН В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

Аннотация. В статье рассматривается эвакуация населения из прифронтовых районов страны как важное политическое мероприятие государства, повлиявшее на демографическую ситуацию в республике. Авторы анализируют масштабы и динамику эвакуации населения из прифронтовых районов в Казахстан, а также рассматривают расселение по областям прибывшего по эвакуации населения. Динамика прибытия эвакуированного населения во многом зависела от военной обстановки. С начала войны происходило постепенное увеличение численности эвакуированного населения, и наибольшего количества достигла в начале 1943 года. Эвакуация населения из прифронтовых районов страны привела к значительным изменениям в этнодемографическом,



социальном составе населения. Однако, это влияние было временным, так как начавшаяся реэвакуация привела к оттоку подавляющего большинства прибывшего населения.

Ключевые слова: Казахстан; Великая Отечественная война; демографическая ситуация; миграция; эвакуация; население; архивные материалы; статистические данные; прифронтовые районы; реэвакуация; анализ.

Введение

Научное исследование современных демографических проблем невозможно без углубленного рассмотрения демографических процессов в исторической ретроспективе. Известно, что зачастую демографическое развитие на современном этапе является следствием демографических процессов, происходивших в прошлом.

Несомненно, что Великая Отечественная война является крупнейшим событием XX века, которое оказало колоссальное влияние на демографическую ситуацию в послевоенный период.

Военное время обусловило демографические процессы, не характерные для мирного времени. Одним из важных событий военного периода явилась эвакуация населения из прифронтовых районов. Являясь, по своей сути миграционным процессом, прибытие значительного количества эвакуированного населения отразилось на демографической структуре населения республики.

Первые публикации, отражающие процессы эвакуации из прифронтовых районов страны, появились еще в ходе войны на страницах газет. В настоящее время они используются как источниковый материал, в которой хранится ценная информация о прибытии и размещении эвакуированного населения в Казахстане.

В послевоенное время появились работы, которые раскрывают вопросы эвакуации в общесоюзном и республиканском масштабе. В этих публикациях вопросах освещались масштабы эвакуации, ее влияние на хозяйственную и культурную жизнь республики, деятельность государственных и хозяйственных органов по приему и размещению эвакуированного населения.

История Великой Отечественной войны до сих пор остается актуальной. Историки на основе архивных документов анализируют работу государственных органов по размещению эвакуированного населения среди местного населения, отношение к эвакуированным [1; 2], процесс формирования полиэтничности в Казахстане в годы Великой Отечественной войны в результате эвакуации населения и депортации некоторых народов [3]. Особое внимание уделяется эвакуации предприятий и организаций из прифронтовой зоны в Казахстан [4], отдельным личностям, находившимся в эвакуации в Казахстане [5; 6].

Научный интерес зарубежных исследователей к данной теме не такой значительный, как к истории депортации в военные годы. Но все же имеются исследования, посвященные различным аспектам эвакуации. Так, исследователь Л.Е. Холмс изучил процесс эвакуации, отношение местных жителей к эвакуированному населению на примере одного города (Киров) [7]. Он проанализировал как архивные документы, так и воспоминания жителей в ходе интервью у тех людей, которые были детьми во время эвакуации. Диссертационная работа Е.Т. Мегован посвящена эвакуации учреждений культуры и интеллигенции Советского Союза из Москвы и Ленинграда в региональные центры России и Центральной Азии [8]. Автор резюмировала, что эвакуация учреждений культуры сыграла роль в повышении культуры тех местностей, куда они были эвакуированы, а также то, что культура стала неотъемлемой частью советской пропаганды и усилий по повышению морального духа [8, с. 298-302]. Также следует отметить работу, которая не затрагивает вопросы эвакуации в Советском Союзе, но посвящена эвакуации в годы второй мировой войны. Исследователь К.З. Нельсон рассмотрела детскую эвакуацию – эвакуацию детей без родителей из зон военных действий на примере эвакуации финских детей в Швецию в годы второй мировой войны [9]. Особенностью данной работы явилось то, что автор рассмотрела роль государства и неправительственных организаций в процессе эвакуации, а также проанализировала медицинские карты детей, уделив особое внимание больным детям, а также вопросам их транспортировки.

Материалы и методы исследования

При проведении исследования авторами использовались такие теоретические методы как анализ и синтез. В работе применялись принцип историзма, системного анализа, а также принцип научной объективности. В данной статье материал излагается в соответствии с хронологической последовательностью, процесс эвакуации рассматривается во взаимосвязи с другими процессами,



анализируются материалы из различных архивных источников. Материалами исследования послужили архивные документы Центрального Государственного Архива Республики Казахстан, Архива Президента Республики Казахстан, Государственного Архива Российской Федерации, Российского государственного архива социально-политической истории.

Результаты исследования

Эвакуация населения из прифронтовых районов страны в Казахстан отразилась на демографическом положении республики, привела к активизации миграционных процессов.

На основе анализа архивных материалов можно сделать вывод, что подготовка партийными и советскими органами к приему и размещению эвакуированных была начата заблаговременно. На основании Постановлений СНК и ЦК КП(б) Казахстана от 22 июня и 4 ноября 1941 г. создаются эвакуационные отделы при СНК Казахской ССР и исполкомах областных Советов депутатов трудящихся, а также комиссии по размещению эвакуированного населения, промышленных предприятий, научных, учебных и других учреждений и организаций. С 10 марта 1942 г. они были упразднены в связи с организацией отделов по хозяйственному устройству эвакуированного населения в Совнарком КазССР, исполкомах областных, городских и районных Советов депутатов трудящихся [10, с. 69].

Вопросы обустройства эвакуированного населения, их материально-бытовое обеспечение постоянно находились в центре внимания местных партийно-советских органов. СНК КазССР и ЦК КП(б) Казахстана неоднократно давали указания и требования «о заботливом и чутком отношении к эвакуированному населению, о быстром размещении и трудоустройстве его в областях и районах» [11, с. 23]. Архивные документы свидетельствуют, что руководители партийных и советских органов регулярно получали инструкции, в которых указывалось, что бытовое обслуживание и трудоустройство прибывшего по эвакуации населения является важнейшей задачей, имеющей важное государственное значение.

Известно, что первый эшелон с эвакуированными прибыл в Казахстан 7 июля 1941 г. Историк Базанова Ф.Н. отмечает, что первый поток эвакуированного населения прибыл из Москвы, Ленинграда, Украины, Белоруссии и Прибалтики, с августа 1942 г. начался второй поток эвакуированного населения из Воронежской, Сталинградской, Ворошиловской, Ростовской областей и с Северного Кавказа [12, с. 87].

В сборнике «Эшелоны идут на восток. Из истории перебазирования производительных сил СССР в 1941-1945 гг.» отмечается, что «эвакуация 1941 г. была самой массовой и проходила в основном с июля до конца ноября 1941 г. Между эвакуацией 1941 г. и эвакуацией 1942 г. лежит период реэвакуации – возврата эшелонов с некоторыми эвакуогрузами и частью рабочих кадров на старые базы – главным образом в центральные районы. Реэвакуация началась с декабря 1941 г. (после разгрома гитлеровцев под Москвой) и продолжалась до лета 1942 г. Она приостановилась в период битвы на Волге и возобновилась в более широких масштабах зимой 1942/1943 г. В нарастающем темпе реэвакуация продолжалась до конца войны» [13, с. 7-8]. Таким образом, видно, что эвакуация/реэвакуация были тесно связаны с ситуацией, происходившей на фронте. Размещение прибывшего эвакуированного населения происходило в сложных условиях, когда какое-либо планирование было невозможным. Тем более процесс эвакуации происходил практически одновременно с реэвакуацией.

В связи с нехваткой статистических материалов о расселении населения по этнической принадлежности большую значимость представляет определение районов сосредоточения эвакуированного населения. Определение территории наибольшего расселения предоставляет возможность определить области, где произошли изменения в этнодемографической структуре в результате миграционного процесса, обусловленного эвакуацией населения.

По данным Центрального Статистического Управления КазССР по состоянию на декабрь 1941 г. в республику прибыло 335 266 человек [14, с. 99]. Основная их часть была размещена в Алма-Атинской (74 886 человек), Западно-Казахстанской (35 260 человек), Кызыл-Ординской (34 341 человек) и Южно-Казахстанской (28 547 человек) областях. По состоянию на 1 января 1943 г. из 484 149 человек эвакуированных 64 897 человек было расселено в Алма-Атинской области, 47 038 человек – в Южно-Казахстанской, 44 988 человек – в Джамбульской, 44 594 человек – в Кызыл-Ординской [15, с. 1] (таблица 1). По данным на 1 января 1945 г. из 121 611 человек эвакуированных 18 611 человек проживало в Алма-Атинской области, 14 749 человек – в Южно-Казахстанской [16, с. 56]. Приведенные статистические

данные показывают, что большая часть эвакуированного населения была сосредоточена в южных районах Казахстана. Так, на 1 декабря 1941 г. в четырех областях юга было расселено 150 907 человек (из 335 266 человек по республике) [14, с. 9], на 1 января 1943 г. – 227 821 человек (из 482 149 человек) [14, с. 9], на 1 января 1945 г. – 51 681 человек (из 114 901 человек) [16, с. 56].

Таблица 1 – Количество эвакуированного населения в Казахстане (человек)

Наименование местности	Всего прибыло на 01.10.1941 г.	Всего прибыло на 01.01.1942 г.	Всего прибыло на 01.05.1942 г.	Всего прибыло на 01.01.1943 г.
г.Алма-Ата	4760	3865	14040	26304
Алма-Атинская	5223	54443	52731	64897
Акмолинская	4573	20714	15957	21537
Актюбинская	8249	19394	23026	25864
Восточно-Казахстанская	7566	16509	14320	23180
Гурьевская	469	9215	8399	8477
Джамбульская	4172	38157	38494	44988
Западно-Казахстанская	8682	37153	38324	40487
Карагандинская	1380	21995	23448	26288
Кустанайская	3801	24756	25659	31200
Кзыл-Ординская	14392	36607	40450	44594
Павлодарская	4610	13363	15412	18147
Северо-Казахстанская	4207	18125	24019	32174
Семипалатинская	7852	25642	16902	28974
Южно-Казахстанская	4862	46554	49435	47038
Всего по Казахстану	84798	386492	400616	484149

Составлен по: [17]

Анализ расселения эвакуированных, при условном выделении шести регионов – север, юг, запад, восток, центр и юго-восток (г.Алма-Ата и Алма-Атинская область), показал, что большая часть прибывшего населения также размещалась на юге республики. Так, в Южно-Казахстанской, Джамбульской, Кзыл-Ординской областях в конце 1941 г. находилось 23 426 человек (это составило 27,6% от общего числа эвакуированных), в середине 1942 г. – 12 8379 человек (32,0%) и в начале 1943 г. находилось 13 6620 человек (28,2%). То есть каждый третий эвакуированный размещался в одной из южных областей республики. Наименьшее количество эвакуированного населения было размещено в центральном регионе (Акмолинская, Карагандинская области). Так, в конце 1941 г. в этих областях проживало 5 953 человек (7% от общего числа эвакуированных в республике), в середине 1942 г. – 39 405 человек (9,8%) и в начале 1943 г. находилось 47 825 человек (9,9%) [17].

Наименьшее количество прибывших по эвакуации было в Гурьевской области. Несмотря на то, что «15 сентября 1942 года в Западно-Казахстанской области введено военное положение, и город Уральск был включен во фронтовую зону» [14, с. 87; 15, с. 3] количество эвакуированного населения было больше, чем в Гурьевской области. Историк Куаныш С.О. отмечает, что «Гурьевская область и сам город Гурьев с первых дней войны приобрел особое значение. С одной стороны Гурьев связывал Казахстан с прифронтовыми районами и с фронтом, с другой – через Гурьев в Казахстан транспортировались эвакуированные из прифронтовой полосы промышленные предприятия и населения. Территория Гурьевской области считалась в полном смысле слова прифронтовой зоной. Фашисты ожесточенно рвались на расположенные здесь объекты, нефтехранилища» [14, с. 87; 15, с. 3]. Доктор исторических наук Х.Табылдиев отмечает, что «в конце августа 1942 года за подписью председателя Комитета обороны СССР и Указа Президиума Верховного Совета СССР «О введении военного положения на побережье Каспия» территория Гурьевской области была объявлена на военном положении... Летом 1942 года с выходом германских войск к Северному Кавказу и нижней Волге нарушились поставки стратегического сырья из нефтедобывающих районов в центр СССР. Гурьев

стал самым близким к фронту поставщиком нефти, как собственной добычи, так и пунктом приема поступающих морем нефтепродуктов из Баку. Побережье Каспия было объявлено зоной военного положения». Это объясняет то, что в Гурьевской области количество эвакуированного населения было не таким как в других областях. Также Х. Табылдиев отмечает, что «с началом Сталинградской битвы эвакуация населения и материальных ценностей в западные области Казахстана и, в частности в Гурьевскую область, резко возросла» [18].

Прибытие эвакуированного населения повлияло на демографическую характеристику городов. Так, механический прирост горожан за 1941-1945 гг. составил 13,3% от числа всех жителей городов (на 1 января 1945 г.). На первом месте по числу городских жителей была Карагандинская область, удельный вес горожан в которой возрос с 58,3% до 67,3% [19, с. 671].

В социальной структуре республики в результате эвакуации промышленных объектов с территории военных действий произошел рост рабочего класса, увеличение числа инженерно-технических кадров. В связи с перебазированием около 200 промышленных предприятий в республику, прибытием рабочих этих заводов и фабрик, строительством новых 29 промышленных объектов, эвакуацией мирного населения в регионе возросло количество рабочих и служащих в 1945 г. по сравнению с 1940 г. на 13,7% [12, с. 36]. В 1941 году в промышленности Казахстана было занято 11 897 инженеров и техников, а в 1942 году в основном за счет эвакуированных их число достигло 18 240 человек [20, с. 66].

Основная часть эвакуированного населения прибыла из Российской Федерации и Украинской ССР (таблица 2). Среди эвакуированных людей из России большая часть – это жители Москвы.

Таблица 2 – Из каких местностей прибыло эвакуированное население по данным на 1 января 1943 г. (человек)

Наименование республик и областей выхода эвакуированного населения	Количество эвакуированного населения	% к общему итогу
Белорусская ССР	24687	5,1
Украинская ССР	155206	32,2
Молдавская ССР	10431	2,2
Литовская ССР	1729	0,4
Латвийская ССР	1984	0,4
Эстонская ССР	707	0,1
Карело-Финская ССР	2711	0,6
г. Ленинград	16632	3,5
Ленинградская область	11651	2,4
Мурманская область	2880	0,6
Калининская область	3451	0,7
Смоленская область	5228	1,1
г. Москва	32638	6,7
Московская область	14302	3,0
Тульская область	7498	1,5
Орловская область	5161	1,0
Курская область	9050	1,8
Воронежская область	9898	2,0
Ростовская область	9089	1,8
Крымская АССР	9477	2,0
Другие области	149739	30,9
Всего	484149	100,0

Составлен по: [15, с. 11]



Что касается социально-демографических характеристик эвакуированного населения, то по состоянию на 1 января 1943 г. большую часть составляли женщины (44,2%) и дети до 14 лет (30,4%). Мужчин было 17,9% и подростков от 14 до 16 лет – 7,5% [15, с. 5].

Наиболее трудным является анализ этнодемографического состава эвакуированного населения. Статистические источники в основном составлялись относительно общего количества прибывшего населения, ее половозрастной структуры. Что касается этнодемографических данных, то в архивных материалах военного периода эти сведения преимущественно составлены на депортированное население. Базанова Ф.Н. в работе «Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР. Национальный аспект» дает сведения об эвакуированных на 30 ноября 1941 г. Она указывает, что среди прибывших людей 46,5% составляли евреи, 32% – русские и 16,5% – украинцы [12, с. 93]. В начальный период Великой Отечественной войны приток огромного количества эвакуированного населения из прифронтовых районов привел к изменению этнодемографической ситуации. Но с началом реэвакуации влияние оно стало незначительным.

Исследование архивных материалов [21, с. 92-94, 123-124] свидетельствует, что в начальный период войны существовала практика переадресовки эвакуированного населения, которая осуществлялась как внутри Казахстана, так и между республиками. Так, в конце 1941 г. некоторые эвакуопункты (Кустанайской, Южно-Казахстанской областей) [11, с. 23] переотправляли прибывающие эшелоны с эвакуированными в другие области, несмотря на то, что утвержденный план приема эвакуированных по данным областям не был выполнен. Причиной таких действий являлась нехватка жилых помещений для прибывшего населения. Для прекращения подобной практики СНК КазССР и ЦК КП(б) Казахстана в Постановлении от 4 ноября 1941 г. категорически запрещают исполкомам областных Советов, областным комитетам партии и местным эвакуопунктам переадресовывать прибывающие эшелоны или группы эвакуированного населения в другие области без специального разрешения СНК Казахской ССР [11, с. 25]. Недочеты, имевшие место в ходе приема и устройства эвакуированного населения объясняются трудностями военного времени.

Председатель СНК КазССР Н.Ундасынов в марте 1942 г. телеграфировал в Совнарком Союза «Распоряжением Совнаркома СССР от 20 января эвакуация населения в Казахстан, за исключением Северо-Казахстанской и Восточно-Казахстанской областей, прекращена. Несмотря на это из Москвы, Ленинграда, Куйбышева и других продолжается эвакуация населения назначением Алма-Ата, Кзыл-Орда, Семипалатинск и другие города республики. Совнарком просит Вас обязать эвакуопункты Москвы, Ленинграда, Куйбышева и других прекратить эвакуацию населения в Казахстан. В случае невозможности направлять эвакуированных исключительно в Северо-Казахстанскую область» [21, с. 78].

Размещение прибывших граждан в тех или иных областях республики было обусловлено хозяйственными, жилищными возможностями принимающих районов, а не какими-либо политическими соображениями центральных государственных, партийных органов. Этот вывод следует из того, что «исполкомам районных Советов депутатов трудящихся предоставлялось право производить переселение эвакуированного населения из маломощных в экономически более сильные колхозы» [22, с. 194]. Однако планомерное и организованное размещение эвакуированных граждан по областям республики затруднялось тем, что прибывшие эшелоны имели сборный контингент эвакуированных из разных мест, направляемых в различные пункты.

Заключение

Эвакуация населения из прифронтовых районов страны являлась важным политическим мероприятием государства, вызванным обстоятельствами военного времени и приведшим к значительным изменениям в социальном, демографическом составе населения. Когда начался процесс реэвакуации, прибытие эвакуированного населения из прифронтовых районов страны происходило наравне с отъездом части эвакуированного населения. Численность эвакуированного населения в республике была динамичной: с конца 1941 года происходило постепенное увеличение, и пика достигла в начале 1943 года, когда количество эвакуированных составило около полумиллиона человек. Статистические материалы о масштабах и динамике эвакуации/реэвакуации свидетельствуют о том, что, несмотря на сложные условия военного времени, государственные органы регулярно фиксировали миграционную статистику.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Побратимы. Регионам, принявшим жителей блокадного Ленинграда, посвящается / под ред. Ю.З. Кантор. – М.: РОССПЭН, 2019. – 951 с.
- [2] Алимханова Д.А. Эвакуация народов в Казахстан в годы Великой Отечественной войны / Д.А. Алимханова, А.А. Хамзина // Вопросы образования и науки в XXI веке: материалы международной научно-практической конференции (29 апреля 2013 года). – Тамбов: ТРОО «Бизнес-Наука-Общество», 2013. – С. 25-28.
- [3] Жаркынбаева Р.С. Формирование мультикультурного облика Казахстана в годы Великой Отечественной войны / Р.С. Жаркынбаева, А.С. Утешова // Primo aspectu. – 2018. – №4 (36). – С. 15-19.
- [4] Абсеметов М.О. Эвакуированные предприятия европейской части СССР в Казахстане в годы Великой Отечественной войны [Электронный ресурс] / М.О. Абсеметов // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – №6. – С.1502. Режим доступа: <http://science-education.ru/ru/article/view?id=16891>.
- [5] Абсеметов М.О. В.И. Вернадский в Казахстане (из истории научных связей России и Казахстана) / М.О. Абсеметов // Вестник Томского государственного университета. – 2015. – №395. – С. 93-96.
- [6] Абсеметов М.О. Харьковский исследователь древностей Казахстана (о Семене Анатольевиче Семенове-Зусере) / М.О. Абсеметов // Вестник Томского государственного университета. – 2017. – №416. – С. 30-35.
- [7] Holmes L.E. Stalins World War II evacuations: triumph and troubles in Kirov / L.E. Holmes. – Lawrence: University Press of Kansas, 2017. – 240 p.
- [8] Megowan E.T. For fatherland, for culture: state intelligentsia and evacuated culture in Russia's regions, 1941-1945: Ph.D. dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in History / Erina Therese Megowan. – Georgetown University, 2016. – 316 p.
- [9] Nelson K.Z. War children, evacuations, and state politics in Europe during WWII: a local case of sick Finnish war children in Sweden / K.Z. Nelson // Conflict, Violence and Peace. – 2017. – Vol. 11. – P. 327–347.
- [10] Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Ф. 17, Оп. 43, Д. 498.
- [11] РГАСПИ. Ф. 17, Оп. 22, Д. 768.
- [12] Базанова Ф.Н. Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР. Национальный аспект / Ф.Н. Базанова. – Алма-Ата: Казахстан, 1987. – 154 с.
- [13] Эшелоны идут на восток. Из истории перебазирования производительных сил СССР в 1941-1945 гг. / под ред. Ю.А. Полякова и др. – М.: Наука, 1966. – 262 с.
- [14] Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. 698, Оп. 14, Д. 244.
- [15] ЦГА РК. Ф. 1987, Оп. 1, Д. 17.
- [16] Архив Президента Республики Казахстан. Ф. 708, Оп. 9, Д. 316.
- [17] Табылдиев Х. 1941-1945: Гурьев прифронтовой [Электронный ресурс] / Х. Табылдиев // Сайт Прикаспийская коммуна. – Режим доступа: <http://pricom.kz/obshhestvo/1941-1945-gurev-prifrontovoy.html>.
- [18] Куаныш С.О. Город Гурьев (Атырау) в период Сталинградского сражения [Электронный ресурс] / С.О. Куаныш // Сайт Qazaqstan tarihy. – Режим доступа: <https://e-history.kz/media/upload/1466/2014/04/23/6e302ca9ea0d869120bd63addd131d7c.pdf>.
- [19] История Казахстана (с древнейших времен до наших дней): в 5-ти т. – Т. 4 / под ред. Абылхожина Ж.Б. и др. – Алматы: Атамұра, 2010. – 768 с.
- [20] Козыбаев М.К. История и современность / М.К. Козыбаев. – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 254 с.
- [21] Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. 5446, Оп. 43, Д. 1240.
- [22] РГАСПИ. Ф. 17, Оп. 43, Д. 497.



REFERENCES

- [1] Cantor, Yu. (Eds.). (2019). Pobratimy. Regionam, priniavshim zhitelei blokadnogo Leningrada, posviashchaetsia [Twin. Dedicated to the regions that hosted the besieged Leningrad]. Moscow: ROSSPĖN [in Russian].
- [2] Alimkhanova, D.A. & Khamzina, A.A. (2013). Evakuatsiia narodov v Kazakhstan v gody Velikoi Otechestvennoi voyny [The evacuation of peoples to Kazakhstan during the Great Patriotic War]. Education and science in the 21st century: Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaiia konferentsia (29 aprelya 2013 goda) – International Scientific and Practical Conference. (pp. 25-28). Tambov: TROO «Bisnes-Nauka-Obchestvo» [in Russian].
- [3] Zharkynbaeva, R.S., & Uteshova, A.S. (2018). Formirovanie mul'tikul'turnogo oblika Kazakhstana v gody Velikoi Otechestvennoi voyny [The formation of the multicultural image of Kazakhstan during the Great Patriotic War]. Primo aspectu – Primo aspectu, 4 (36), 15-19 [in Russian].
- [4] Absemetov, M.O. (2014). Evakuirovannye predpriiatiia evropeiskoi chasti SSSR v Kazakhstane v gody Velikoi Otechestvennoi voyny [Evacuated enterprises of the European part of the USSR in Kazakhstan during the Great Patriotic War]. Sovremennye problemy nauki i obrazovaniia – Modern problems of science and education, 6, 1502. Retrieved from <http://science-education.ru/ru/article/view?id=16891> [in Russian].
- [5] Absemetov, M.O. (2015). V.I. Vernadskii v Kazakhstane (iz istorii nauchnykh sviazei Rossii i Kazakhstana) [V.I. Vernadsky in Kazakhstan (from the history of scientific relations between Russia and Kazakhstan)]. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta – Bulletin of Tomsk State University, 395, 93-96 [in Russian].
- [6] Absemetov, M.O. (2017). Khar'kovskii issledovatel' drevnostei Kazakhstana (o Semene Anatol'eviche Semenove-Zusere) [Kharkov researcher of antiquities of Kazakhstan (about Semen Anatolyevich Semenov-Zuser)]. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta – Bulletin of Tomsk State University, 416, 30-35 [in Russian].
- [7] Holmes, L. E. (2017). Stalins World War II evacuations: triumph and troubles in Kirov. Lawrence, KS: University Press of Kansas.
- [8] Megowan, E.T. (2016). For fatherland, for culture: state intelligentsia and evacuated culture in Russia's regions, 1941-1945. Doctoral dissertation, Georgetown University.
- [9] Nelson, K. Z. (2017). War children, evacuations, and state politics in Europe during WWII: a local case of sick Finnish war children in Sweden. Conflict, Violence and Peace, Vol. 11, 327–347.
- [10] Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv sotsial'no-politicheskoi istorii (RGASPI) [Russian state archive of socio-political history]. F. 17, Op. 43, D. 498 [in Russian].
- [11] RGASPI. F. 17, Op. 22, D. 768 [in Russian].
- [12] Bazanova, F.N. (1987). Formirovanie i razvitie struktury naseleniia Kazakhskoi SSR. Natsional'nyi aspekt [The formation and development of the population structure of the Kazakh SSR. National dimension]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- [13] Polyakov, Yu.A.(Eds.). (1966). Eshelony idut na vostok. Iz istorii perebazirovaniia proizvoditel'nykh sil SSSR v 1941-1945 gg. [The trains go east. From the history of the relocation of the productive forces of the USSR in 1941-1945]. Moscow: Nauka [in Russian].
- [14] Tsentral'nyi Gosudarstvennyi Arkhiv Respubliki Kazakhstan (TGARK) [Central State Archive of the RK]. F. 698, Op. 14, D. 244 [in Russian].
- [15] TGARK. F. 1987, Op. 1, D. 17 [in Russian].
- [16] Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. F. 708, Op. 9, D. 316 [in Russian].
- [17] Tabyldiev, Kh. (2010). 1941-1945: Gur'ev prifrontovoi [1941-1945: Guriev frontline]. Sait Prikaspiiskaia kommuna – Site Caspian commune. Retrieved from <http://pricom.kz/obshhestvo/1941-1945-gurev-prifrontovoy.html> [in Russian].
- [18] Kuanysh, S.O. (2014). Gorod Gur'ev (Atyrau) v period Stalingradskogo srazheniia [The city of Guryev (Atyrau) during the Battle of Stalingrad]. Sait Qazaqstan tarihy. Retrieved from <https://e-history.kz/media/upload/1466/2014/04/23/6e302ca9ea0d869120bd63add131d7c.pdf> [in Russian].



- [19] Abylkhozhin, Zh.B. et al. (Eds.). (2010). Istoriia Kazakhstana (s drevneishikh vremen do nashikh dnei) – History of Kazakhstan (from ancient times to the present day). (Vols.1-5; Vol.4). Almaty: Atamura [in Russian].
- [20] Kozybaev, M.K. (1991). Istoriia i sovremennost' [History and Modernity]. Alma-Ata: Gylym [in Russian].
- [21] Gosudarstvennyi Arkhiv Rossiiskoi Federatsii (GARF) [State Archive of the Russian Federation]. F. 5446, Op. 43, D. 1240 [in Russian].
- [22] RGASPI. F. 17, Op. 43, D. 497 [in Russian].

Есимова А.Б., Султанова В.И.

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДА ҚАЗАҚСТАНҒА ХАЛЫҚТЫҢ ЭВАКУАЦИЯЛАНУЫ (ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ АСПЕКТ)

Аңдатпа. Мақалада республикадағы демографиялық жағдайға әсер еткен мемлекеттің маңызды саяси іс-шарасы ретінде елдің майдан маңындағы аудандарынан халықты эвакуациялау қарастырылады. Авторлар фронт маңындағы аудандардан Қазақстанға халықты эвакуациялаудың ауқымы мен динамикасын талдайды, сондай-ақ эвакуациялау бойынша келген халықты облыстар бойынша қоныстандыруды қарастырады. Эвакуацияланған халықтың келу динамикасы көбінесе әскери жағдайға байланысты болды. Соғыс басталғаннан бастап эвакуацияланған халық санының біртіндеп өсуі болды және 1943 жылдың басында ол ең көп санға жетті. Елдің фронт маңындағы аудандарынан халықты көшіру халықтың этнодемографиялық, әлеуметтік құрамдарындағы елеулі өзгерістерге алып келді. Алайда, бұл әсер уақытша болды, өйткені басталған реэвакуация келген халықтың басым көпшілігінің кетуіне алып келді.

Кілт сөздер: Қазақстан; Ұлы Отан соғысы; демографиялық жағдай; көші-қон; эвакуация; халық; мұрағаттық материалдар; статистикалық мәліметтер; фронт маңы аудандары; реэвакуация; талдау.

Yessimova Aigul, Sultanova Valida

EVACUATION OF THE POPULATION IN KAZAKHSTAN DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR (DEMOGRAPHIC ASPECT)

Annotation. The article considers the evacuation of the population from the frontline areas of the country as an important political event of the state, which affected the demographic situation in the Republic. The authors analyze the scale and dynamics of evacuation of the population from the frontline areas to Kazakhstan, as well as consider the settlement of the population who arrived after the evacuation. The dynamics of the arrival of the evacuated population largely depended on the military situation. Since the beginning of the war, there has been a gradual increase in the number of evacuees, and the largest number reached in early 1943. The evacuation of the population from the frontline areas of the country has led to significant changes in the ethnodemographic and social composition of the population. However, this impact was temporary, as the re-evacuation that began led to the outflow of the vast majority of the arriving population.

Keywords: Kazakhstan; Great Patriotic war; demographic situation; migration; evacuation; population; archival materials; statistics; frontline areas; re-evacuation; analysis.

ӘОЖ 94(470))"1941/1945"
FTAXP 03.20.
DOI 10.37238/1680-0761.2020.79(3).16

Журасова А.Ш.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

E-mail: azhurasova@mail.ru

СТАЛИНГРАД ШАЙҚАСЫНЫҢ ГЕОСАЯСИ ТҮРҒЫДАН БАҒАЛАНУ МӘСЕЛЕСІ (КЕҢЕСТІК ЖӘНЕ БАТЫСТЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Тарихта елдің, континенттің, тіпті өркениеттің даму бағытын өзгертетін оқиғалар болады. Сондай оқиғаның бірі Сталинград шайқасы. Қандай да болмасын оқиға ізсіз жоғалмайды, тарихта өзіндік бағасын алады. Сталинград шайқасы да әлем назарын өзіне аударған ірі оқиға болып табылады. Шайқас тарихы мен оның нәтижесі туралы жазылды, жазыла береді, оған көптеген жаңа деректердің ашылуы себепкер болып отыр. Сондықтан мақалада кеңестік, ресейлік және шетелдік зерттеушілердің Сталинград шайқасының барысына, геосаяси маңызына, соғыстағы жеңілу мен жеңу мәселесіне берген бағалары талданады.

Аталмыш мақалада автор Сталинград шайқасы оқиғаларын ғылыми зерттеудің тарихнамалық аспектілерін қарастырады. Автор тарихи ақпараттың құнды дереккөздері болып табылатын тарихи зерттеу материалдарына арқа сүйеп Сталинград шайқасына әлемдік кеңістікте орналасқан алдыңғы қатарлы елдердің өкілдерінің берген бағасын сипаттайды.

Кілт сөздер: геосаяси кеңістік; тарихнама; Ұлы Отан соғысы; Сталинград шайқасы; бефуркация; түбірлі өзгеріс; операция; фальсификация; деректер; тарихи зерттеулер; соғыс мәселесі.

Kipicne

Зерттеу нысаны ретінде таңдалған соғыс, соның ішінде Ұлы Отан соғысы мәселесі терең талдау пәні болып қалып отыр. Себебі ол бір жағынан, ең басты дәлел ретіндегі сол сұм соғыстың куәгерлерінің қатарының азаюы болса, екінші жағынан бұл соғыс барысына, ондағы қатысушыларға байланысты мәселелерге қажетті жаңа құжаттар тобын іздестірумен мен жаңа көзқарастағы зерттеулердің пайда болуы. Екінші дүниежүзілік соғыс барысына елеулі бетбұрыс әкелген Сталинград шайқасының тарихы көптеген елдер қоғамдастығының, зерттеушілердің назарында болып келді. Сталинград шайқасы тарихына байланысты мәселелер толықтай ашылды деп нақты нүкте қоюға да болмайды, себебі бұл Ұлы соғыс тарихының мәселелері тек ресейлік, кеңестік тарихта ғана емес дүниежүзілік тарихта да түрлі бағасын алуға.

Кеңестік, ресейлік тарихшылар мен осы шайқасқа тікелей қатысушылар еңбегінде Сталинград шайқасының тарихы кезең-кезеңімен Қызыл Армияның ерлігі, тыл еңбекшілерінің қажырлы еңбегі арқылы жеңіске жеткен тарих ретінде талданады. Дегенмен де бұл мәселенің кеңестік, ресейлік тарихнамасында да бірқатар кемшіліктер орын алады. Өйткені Ресей тарихшыларының еңбегінде Сталинград шайқасының тарихы сол шайқасқа қатысушы Қызыл Армия әскерлерінің ерлігімен, Сталинград пен оған таяу жатқан ресейлік аудандар еңбекшілерінің үлесімен шектеліп келеді. Тек әскери тарихта Кеңестік Армия қатарында шайқасқан қазақстандық құрамалар мен батырлар роліне ғана тоқталады. Ал



Сталинградқа таяу жатқан Кеңестер елінің құрамдас бір бөлігі, әрі бүкіл соғыстың өн бойында мықты тыл және қолдаушы орталық болған Қазақстанның соғыс жағдайы кеңінен талданып, айтылмайды. Дегенмен де Сталинград шайқасының маңызы, жалпы әлемдік дамуға әсері тек кеңестік зерттеу шеңберінде қалмай бұл мәселе әлемдік қауымдастық пен зерттеушілер назарын да өзіне аударды.

Әлемдік қауымдастық елдерінің зерттеушілері, тарихшылары Сталинград шайқасына өздерінің оң және теріс пікірін, әлемдік тарихтағы орнын өз көзқарастары тұрғысынан бағалайды. Мұның өзі Сталинград шайқасы мен оның жеңісті нәтижесінің геосаяси мәнінің болғанын дәлелдейді. Осыған орай біздің мақсатымыз осы Ұлы шайқас барысы мен нәтижесіне әлемдік қауымдастықтың берген бағасына талдау жасау, ортақ пікірлер мен алшақтықтарды айқындау болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мәселенің зерттелуі көптеген ғылыми материалдарға ден қоюға әкеледі. Ең алдымен кеңестік, ресейлік зерттеушілер еңбектеріне келсек Сталинград шайқасына қатысты жаңа деректермен толықтырылған ғылыми еңбек зерттеушілер С.Е.Нарышкин мен А.В.Торкуновтың редакциялығымен Сталинград шайқасының 70-жылдығына арнап шығарылған «Сталинград шайқасы және оның геосаяси маңызы» атты мақалалар жинағы болып табылады. Мұндағы ғылыми мақалаларда Сталинград шайқасы алдындағы стратегиялық жағдай, әскери ұрыстар барысы, шайқас нәтижелері туралы ғылыми ойлар ортаға салынады. Әсіресе шайқастың халықаралық маңызын талдау мәселесіне ерекше ден қойылады. Ресей Ғылым академиясының академигі А.Торкунов Сталинград шайқасына «Сталинград шайқасы соғыстың барысын және бүкіл әлемнің даму барысын айқындаған бифуркацияның өзіндік нүктесі болды. Еділдегі жеңіс рухани бірігудің ұлттық символы ғана емес, әлемдік деңгейдегі оқиға болды» деп баға берген [1].

Шындығында Сталинград шайқасын жеңуші мен жеңілуші ел қалай бағалайды? деген мәселеге келсек, кеңестік, ресейлік ғалымдар бұл шайқастың ұйымдастырылуы мен барысы, ондағы қолбасшылар мен солдаттардың жанқиярлық роліне жоғары баға береді. Шайқас туралы А.И.Исаевтың ең ірі монографиялық еңбегінде қала аудандары мен оның аймағындағы әскери әрекеттерге кең талдау береді [2, б. 29]. Ұжымдық «Сталинградская битва. От обороны к наступлению» монографиясы құжаттар мен статистикалық мәліметтер негізінде қорғаныс және шабуыл операцияларының барысы, соғысты әскери-экономикалық жағынан қамтамасыз ету мәселелері, армияның ролі, қолбасшылық тәжірибенің маңызы жан-жақты талданған [3].

Әскери тарихшы В.А.Рунов пен саяси қайраткер Л.И.Зайцевтің «Горячий снег Сталинграда. Всё висело на волоске» еңбегінде фельдмаршал Манштейннің танк дивизиясына қарсы бағытталған ұрыстар Сталинград шайқасының нәтижесін айқындай отырып, соғыстың кейінгі барысына маңызды ықпал етті деп бағалайды. Сталинград шайқасының кеңестік тарихнамасында осы шайқасқа тікелей қатысушылардың, қолбасшылардың монографиялық, мемуарлық еңбектері нақты дәлелдемелік мәліметтер береді [4].

Жалпы кеңестік, ресейлік зерттеулер Сталинград шайқасының екінші дүниежүзілік соғыс барысындағы ірі бетбұрыс болғанын, ондағы әскери қолбасшылардың ұйымдастырушылық шеберлігін, Кеңес Одағы халқының бірлігі мен патриотизмін бағалауға ерекше маңыз береді. Мұны соғыстың тікелей куәгерлері әскери қолбасшылардың генерал В.И.Чуйковтың [5], маршал А.М.Васильевскийдің [6] мемуарлық еңбектері де дәлелдейді. А.М.Васильевский өз еңбегінде Сталинград шайқасындағы командирлер мен солдаттар ерлігіне жоғары баға бере отырып, американдық генерал Уокердің Сталинград шайқасы болған жоқ, ол коммунистердің ойлап тапқан насихаты деген пікірін «мұны есі дұрыс емес



адам ғана айтуы мүмкін» дей отырып, шайқастың болғанын және оның жеңісті нәтижесін бағалайтын Америка Құрама Штаттарының президенті Франклин Рузвельттің грамотасын мысалға келтіреді. Грамота мәтінінде: «Америка Құрама Штаттарының халқы атынан осы грамотаны Сталинградқа табыстай отырып, оның қаһарман қорғаушыларының 1942 жылдың 13 қыркүйегінен 1943 жылдың 31 қаңтарына дейінгі аралықтағы қоршаудағы ерлігіне, рухтарының күшіне және табандылығына таңдана отырып, оның барлық ерікті адамдардың жүрегін шабыттандыратынын атап көрсетемін. Олардың даңқты жеңісі шапқыншылық толқынын тоқтатып және агрессия күшіне қарсы одақтас ұлттардың соғысының бетбұрыс нүктесі болды»деп жазылған [6, б. 290].

Сталинград шайқасының жеңіс нәтижесі сол соғыс кезеңінің өзінде батыстық қауымдастық назарын өзіне аударды. Оның басты дәлелі Уинстон Черчилльдің Сталинград түбінде «тағдыр кіндігі айналды» деп жазуы мен Сталинград шайқасы аяқталғаннан кейінгі берілген бағалар болып табылады. 1950-1970 жылдарда Германияда 6-шы армияның жеңілуі туралы кең көлемде әдебиеттер жарық көреді. Олардың қатарында М.Кериг, Я.Пикальевич, Иохим Видер, Э.Манштейн, Х.-А.Якобсен, Вильгельм Адам, Х.Умбрайт және тағы басқаларын атап көрсетуге болады.

Сондай-ақ екінші дүниежүзілік соғыс пен оның басты басты оқиғаларына, соның ішінде Сталинград шайқасы тақырыбына қалам тартқандар қатарында британдық авторлар Дж.Джукс, А.Бивор, Дж.Робертс, Дуглас Рид, Алан Кларк, Б.Питт, Филипп М.Х.Белл, Дж.Эриксон, американдық тарихшылар У.Крейг, У.Керра, Хэнсон Болдуин, француздық әскери тарихшы Ф.Гамбьез, А.Мишель т.б. болды.

Батыстық тарихнама өкілдерінің, әсіресе неміс тарихнамасы өкілдерінің арасында Сталинград шайқасының мәселелеріне баға берушілер екі топқа бөлінеді. Сталинград шайқасына қатысты мәселелер қатарында жеңілу мен жеңу мәселесі, Сталинград шайқасы екінші дүниежүзілік соғыстағы бетбұрыс па әлде жоқ па деген мәселе ерекше орын алды.

Бір топ соғыс барысындағы жағдайды неміс командованиясіне кедергі келтірген жағдайлар, бұл бетбұрыс емес, кездейсоқ жеңіс деп көрсетсе, екінші топ жеңілісті Гитлер мен оның командованиясінің қателігі, соғыс барысындағы ерекше соғыс деп бағалайды.

Сталинград шайқасы екінші дүниежүзілік соғыстағы бетбұрыс болды деген кеңестік тарихшылар пікіріне қарама-қарсы бундесвердің әскери-тарихи ғылыми-зерттеу басқармасының бастығы Г.Рот кеңес-герман майданында болған оқиғалардың динамикасы мен маңызы туралы талдама жасай келе «Сталинград шайқасы соғыс барысын шешкен шайқас болмады» деген пікір айтса, осы басқарманың қызметкері Ю.Фёрстер оның пікірін «Сталинград Екінші дүниежүзілік соғысқа бетбұрыс жасаған белес болып табылмайды» деп қолдайды. Сонымен қатар ағылшын тарихшысы А.Тейлор да екінші дүниежүзілік соғыс туралы 1975 жылы шыққан еңбегінде «Сталинград қандай да болмасын пікірлерге қарамастан Екінші дүниежүзілік соғыстың шешуші шайқасы болмады....» деген пікірі арқылы Тейлор неміс фашистердің уақытша ғана әскери рухын жоғалтқан кезі дегенге бұрып көрсетеді [7, б. 498].

Сталинград шайқасы туралы фальсификациялық бағыттағы американдық тарихшы У.Крейг «неміс қолбасшылығының басымдығына қарамастан жеңіске жетуге оларға орыс табиғаты, мұз қатқан жолдар танктердің жүруіне, үздіксіз бұрқасындар авиацияның көмегіне кедергі жасады» дей отырып, Сталинград шайқасының маңызын төмендетіп көрсетеді [8, б. 460]. Келесі бір неміс тарихшысы Г.Шретер Сталинград шайқасы кезінде неміс қолбасшылығының «Батыста орасан зор армияны әрекетсіз ұстап отырғаны», осылайша одақтастармен өзара әрекетсіз Қызыл армия өз бетімен жеңіске жете алмас еді дей отырып, кеңес армиясының әскери қабілеттілігін төмендету, Батыстағы англо-американдық әскерлердің тұруы кеңестер еліне қолдау болды деген пікірін де көрсетеді [9, б. 49]. Тікелей



қатысушы емес, тек шайқасқа қатысқандармен кездесу кезінде алған фактілер мен мәліметтерді келтіреді. Бұл белгілі фактілерді толықтыру түріндегі Сталинград шайқасын баяндау түріндегі шығарма ретінде орын алады. Жуковтың әскери талантына құрметпен қарағанмен, Сталин мен Гитлерді әскери қолбасшылық іске араласып, кедергі, зиян келтіруші ретінде көрсетеді.

Ал Сталинград шайқасының жеңісті нәтижесі мен неміс командованиясының жеңілу мәселесіне баға берушілердің бірқатары соғыстағы жеңіліске Гитлердің өзі мен оның қолбасшыларын кінәлайды. Солардың бірі Хэнсон Болдуин «Сражения выигранные и проигранные. Новый на крупные военные компании Второй мировой войны» еңбегінің бесінші тарауын Сталинград шайқасына арнаған. Онда Х.Болдуин «Немістердің Сталинградтағы жеңілісі әлемдік үстемдікті қалаған ессіз данышпанның ісінің нәтижесі болды. Ол үлкен күшке ие адамдардың көпшілігі ерте ме, кеш пе жіберетін қателікті жасады, шектеулі мақсаттарға шектеулі қаражатпен жетуге тырысты және өзінің қателеспейтіндігіне деген сенімнің құрбаны болды» деп атап көрсеткен [10, б.236].

Үшінші Рейхтің ең мықты стратегі болған Сталинград шайқасының тікелей қатысушы фельдмаршал Э.Манштейннің «Утерянные победы» еңбегінің 12-тарауы «Сталинград қасіреті» деп аталады. Онда Манштейн «Әрине, Сталинград екінші дүниежүзілік соғыс тарихындағы бетбұрыс кезеңді белгілейді, өйткені немістердің шабуыл толқыны Еділге тарады, содан кейін ғана серфингтің толқыны сияқты кері айналды. Бірақ қанша қиын болса да, 6-шы армиядан айырылу, бұл шығыстағы және осылайша жалпы соғыстағы жоғалтуды білдірмейді. Егер Германия саясатымен және қарулы күштер қолбасшылығымен осындай мақсат қойылса, тең нәтижеге қол жеткізу мүмкін еді. 6-шы армияның өлімінің себебін, әрине, Гитлердің - негізінен беделге байланысты - Сталинградтан бас тарту туралы бұйрық беруден бас тартуынан іздеу керек. Бірақ 6-армияның мұндай жағдайға тап болуының себебі, Германия жоғары қолбасшылығы 1942 жылғы шабуылдауды ұйымдастыру және жүргізу кезінде және негізінен оның соңғы кезеңінде жасаған жедел қателіктерге байланысты» деп көрсеткен [11, б. 640].

VIII армиялық корпус штабының барлау бөлімінің офицері Иоахим Видер мен 6-шы армияның кадр басқармасының бастығы, Паулюс армиясының 1-адъютанты полковник Вильгельм Адамның соғыс барысында көргендерін, Волгадағы неміс тобы, солдаттар мен офицерлердің көңіл-күйі туралы баяндай отырып, 6-шы армияның талқандалуына гитлерлік басшылықтың кінәлі екендігін көрсетеді [12, б. 472].

1962 жылы қоршау мен тұтқыннан шыққан 6-армияның бұрынғы подполковнигі И.Видердің Мюнхенде «Сталинград и ответственность солдат» атты, орысша басылымда 1965 жылы «Катастрофа на Волге» деген атпен кітабы жарияланады. Ол өз кітабында Сталинград шайқасының нәтижесін «Гитлер бастаған агрессивті және әділетсіз соғыстың логикалық нәтижесі, саяси қиянат үшін өтем» деп бағалайды [13, б. 160]. Мұндай пікірге американдық тарихшы Э.Зимке, неміс тарихшысы О.Церер [14], Дж.Робертс те қосылады [15].

Сталинград шайқасы жөніндегі Батыстағы ірі ғылыми зерттеу «Үшінші Рейх және Екінші дүниежүзілік соғыс» жинағының 6-томы болып табылады. Бұл зерттеу еңбегінде Сталинград бағытындағы операцияны жоспарлау мен жүргізуге қатысты Гитлердің тікелей қабылдаған шешімдеріне ерекше көңіл бөлінеді. Гитлердің Сталинградты алуға қатысты ішкі-сыртқы мүдделері туралы да баяндалады. Соның ішінде неміс барлауының шығыстағы армияны зерттеу бөлімінің басшысы болған Р.Геленнің кеңестік қолбасшылықтың қарсы шабуылының даярлығы туралы 1942 жылдың қарашасына дейін келіп түскен көптеген мәліметіне неміс қолбасшылығының құлақ аспағандығы сипаталады. Оны Р.Гелен өз мемуарында да атап көрсетеді [16, б. 64].



Жеңілістің бұл аталған себебіне қатысты неміс тарихшыларының өз ішінде де бірқатар келіспеушіліктер орын алады. Р.Геленге қарсы консервативтік бағыттағы тарихшы В.Мазер оның мәліметтерінің жүйесіз, үзінділер түрінде берілгені, 1942-1943 жылы кеңес қолбасшылығының қарсы шабуылының нақты қай ауданға жоспарланғанының дәл көрсетілмегені, себебі сол кезде Ленинградтан Сталинградқа дейін қарсы шабуылдың болу мүмкіндігінің жеті учаскесі барлау мәліметінде берілгеніне дәлелдеме жасайды [17]. Шын мәнінде кеңестік барлау да неміс барлауының жүргізіліп отырғанын айдан анық білетін болғандықтан, жалған ақпараттарды таратқаны түсінікті. Бұл неміс қолбасшылығының кеңес әскерлерінің жоспарын бағаламауына итермелегені сөзсіз.

Неміс тарихшысы М.Фройнд «Сталинград ең алдымен кеңестік әскерлердің қарсыласу күшін көрсетті. Бірде-бір неміс қаласы Сталинград сияқты күрескен жоқ. Сталинград түпкілікті талқандалды, бірақ фабрикалар мен зауыттардың қирандылары кеңестік әскерлерге пана болды. Бұл Батыс ешуақытта да көрмеген қасық қаны қалғанша жан беру болды» [17] деп жаза отырып кеңес әскерлерінің батылдығы мен жанқиярлығын бағалайды.

Келесі бір неміс тарихшысы М.Кериг Иен мен Ауэрштад кезеңінен кейін Сталинград шайқасындағыдай жеңілісті Германия бастан кешпеді деп атап көрсете отырып, «неміс тарапы үшін бұл шайқас орасан зор көлемдегі әскери жеңіліс болса, кеңестер үшін қоршаудағы классикалық операция, қиын кезеңдегі шешуші қорғаныс символы болды» деп бағалаған [18, б. 20].

Бірқатар батыстық зерттеушілер Сталинград шайқасының жеңісінің екінші дүниежүзілік соғыс барысындағы шешуші ролін оң бағалап, кеңестік зерттеушілермен пікірлес болып келеді. Оны неміс тарихшысы К.Центнердің «Сталинград атымен екінші дүниежүзілік соғыста бетбұрыс басталды» деген пікірінен байқасақ, француз тарихшысы А.Мишель «ресей тарихшылары Сталинград түбіндегі неміс әскерлерінің талқандалуы екінші дүниежүзілік соғысқа бетбұрыс әкелген шешуші шайқас деп дұрыс бағалайды» дей отырып, кеңестік тарихнамадағы пікірді мойындайды. Ал ағылшын тарихшысы А.Аксель «жеңілу және герман әскерлері мен герман фельдмаршалының жаппай тұтқынға алынуы Қызыл армияның мәртебесін өсірді, әлем алғаш рет Ресейден мықты одақтас күшін көрді. Стлинград әлемдік әскери-саяси жағдайды түбірінен өзгертті» деп көрсеткен [18, б. 21]. Бұл пікірдің қолдау табуын Ф.Д.Рузвельттің «бетбұрыс пункт» деп бағалауынан да көре аламыз.

Жалпы Сталинград шайқасының геосаяси бағамына келсек шетелдік зерттеушілердің біркелкі және бір пікірде болмағанын байқаймыз. Олардың көпшілігі вермахттың Еділдегі шайқаста орасан зор жеңіліске ұшырауының себебін анықтауға тырысса, екіншілері (Д.Джукс, М.Фройнд, Р.Сквайрс т.б.) кеңестер жағының әрекетін талдауға, өз жұмыстарында КСРО Қарулы Күштерінің батылдығы мен әскери шеберлігін талдауға басты көңіл аударады [19]. Кейбір батыстық зертеушілердің Сталинград шайқасының маңызын төмендетуге жасаған әрекеттеріне қарамастан бұл шайқас Ұлы Отан соғысы және бүкіл екінші дүниежүзілік соғыстағы жеңіске барар жолдағы маңызды тарихи шек болды. Сталинград шайқасы ағылшын тарихшысы Дж. Эриксон «1709 жылғы Полтавадағы шайқас Ресейді европалық державалар қатарына қосса, Сталинградтағы жеңіс КСРО-ның жетекші әлемдік державаға айнала алатынын көрсетті» [19, б. 72] деп жазғанындай Кеңестер Одағының халықаралық позициясын нығайтты.

Мәселеге қатысты біз қарастырып отырған ғылыми зерттеулерді талдауда тарихтағы тарихилық, жүйелілік және құндылық принциптері басшылыққа алына отырып, тарихи-генетикалық, тарихи-салыстырмалылық, тарихи-жүйелілік әдістері қолданылды.



Тарихи-жүйелілік әдіс зерттеулерді топтауға, авторлар позициясын анықтауға мүмкіндік берсе, тарихи-генетикалық әдіс шайқастың тікелей қатысушыларының, қолбасшыларының пікірлерін талдауға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері

Сталинград шайқасы туралы қауымдастық өкілдерінің пікірлері мен зерттеушілер ойларын салыстырмалы түрде алсақ Сталинград шайқасындағы жеңілістің бір себебін гитлерлік басшылықтың кеңестік шынайылықты бағаламауы деп көрсетуінгенерал Чуйковтың қолға түскен Паулюс армиясының генералдары Отто Корфес, Пфедерден жауап алу кезіндегі олардың мойындауымен батыстық зерттеулердегі пікірлер және неміс генералдарының жазбалары дәлелдейді.

Сталинград шайқасындағы жеңіс біріншіден, Кеңестік Армия әскерлерінің көзсіз ерлігі мен табандылығына, жоғарғы деңгейдегі ұйымдастырушылыққа байланысты екендігі кейбір шетелдік фальсификацияға қарамастан геосаяси тұрғыдан алғанда кеңестік, ресейлік зерттеулерде (А.В.Торкунов, С.Е.Нарышкин, А.И.Исаев т.б.) де, шетелдік зерттеулерде (М.Кериг, А.Мишель т.б.) дәлелденіп, өз бағасын алды. Екіншіден, Сталинград шайқасындағы жеңіс тыл еңбеккерлерінің қолдауымен, сол кезеңдегі халықтың интернациональдық күші мен бірлігінің, жоғарғы рухы мен патриотизмінің нәтижесі екендігі де айқындалып, бағаланды.

Сталинград шайқасының жеңісі екінші дүниежүзілік соғыстағы бетбұрыс болғаны геосаяси тұрғыдан мойындалды. Кеңестер елінің стратегиясы мен тактикалық шеберлігінің тарихи зерттеулерде нақты деректер негізінде талдануы оныңәлемдік ортада кең қолдау табуына алып келді.

Қорытынды

Кеңестік, ресейлік, кейбір батыстық зерттеушілер еңбегінде көрсетілгендей Сталинград шайқасы Ұлы Отан соғысы мен екінші дүниежүзілік соғыстағы маңызды шайқас болып табылғандығына тарихи баға берілген. Сталинград шайқасы кейбір батыстық зерттеушілер тарапынан айтылған кереғар пікірлерге қарамастан Ұлы Отан соғысы мен екінші дүниежүзілік соғыста жеңіске жету жолындағы маңызды тарихи белес болғаны геосаяси кеңістіктегі ғылым тұрғысынан мойындалып отыр.

Сталинград шайқасындағы жеңіс Германияның нацистік басшылығының Кеңестер Одағын талқандау, оның жерін басып алып, халқын герман басшыларының құлына айналдыру жоспарын толықтай күйреткені ғылыми тұрғыдан дәлелденді.

Сталинград түбінде агрессорлар блогы әскерінің толық талқандалуы Екінші дүниежүзілік соғыстың барлық майданында антигитлерлік коалиция пайдасына стратегиялық жағдайды өзгертті.

Сталинград түбіндегі жеңістің кең көлемде зерттелуі геосаяси тұрғыдан Кеңестер Одағын, ондағы сол кездегі халықтар достығы мен халықтың патриотизмін әлемге мойындатып, кеңестер елінің халықаралық ортадағы позициясын нығайтты.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Сталинградская битва и её геополитическое значение / под общ. ред. С.Е.Нарышкина, акад. А.В.Торкунова;. — М. : МГИМО- Университет, 2013. — 480 с.
- [2] Исаев А.И. Сталинград. За Волгой для нас земли нет.-М.:Яуза:Эксмо,2008.-448 с.
- [3] Сталинградская битва. От обороны к наступлению / А.М.Соколов, М.С.Полянский, В.С.Параскевов. – М.: АСТ ,2014.-480 с.
- [4] Рунов В.А. Горячий снег Сталинграда. Всё висело на волоске./ В.А.Рунов, Л.И.Зайцев . - М.: Яуза: Эксмо, 2012. - 320 с.
- [5] Чуйков В.И. От Сталинграда до Берлина / В.И.Чуйков. - М.: Советская Россия, 1985.- 704 с.



- [6] Васильевский А.М. Дело всей жизни. Книга 1.- 7 изд. / А.М.Васильевский. - М.: Политиздат, 1990. - 320 с.
- [7] Тейлор А. Вторая мировая война: Два взгляда // А. Тейлор. - М.: Мысль, 1995. -556 с.
- [8] Крейг У. Враг у ворот: Битва за Сталинград. Пер с англ. / У.Крейг. - Нью-Йорк, 1972.-457 с.
- [9] Шретер Х. Сталинград. Великая битва глазами военного корреспондента.1942-1943/ перевод А.Нечаева / Х.Шретер. –М.: Центрполиграф, 2008 .- 320 с.
- [10] Болдуин Х. Сражения выигранные и проигранные. Новый взгляд на крупные военные компании Второй мировой войны / Х.Болдуин.. - М.: Центрполиграф. - 2002. - 621 с.
- [11] Манштейн Э. Утерянные победы. / перевод С. Переслегина, Р. Исмаилова / Э.Манштейн. — М.: АСТ, 1999. — 896 с.
- [12] Адам В. Сталинградский кошмар. За кулисами битвы / В. Адам, И.Видер. - М.: Яуза - Пресс. -2007. - 640 с.
- [13] Видер И. Катастрофа на Волге» / Лебедев А., Португалов Н., пер. с немецкого. –М.: Яуза-пресс. - 2013. - 304 с.
- [14] Сталинград: Событие. Воздействие. Символ. С. 28. Пер. с нем. М., 1995
- [15] Робертс Дж. Победа по Сталинграду: Битва, которая изменила историю. Перс с англ. / Дж.Робертс.- М., 2003. - 176 с.
- [16] Гелен Р. Война разведок. Тайные операции спецслужб Германии. 1942–1971 // перевод В.Чернявского, Ю.Д.Чупрова. - М., Центрполиграф, 2003. - 432с.
- [17] Вторая мировая война: Взгляд из Германии. Сборник статей. М.: Издательство: Эксмо, 2006 . - 416 с.
- [18] Великая победа. IX Книга. Заключительные аккорды войны. /под общей ред. С.Е.Нарышкина, А.В.Торкунова / М.,Издательство «МГИМО–Университет», 2015. - 316 с.
- [19] Великая победа. XII Книга. Освобождение /под общей ред. С.Е.Нарышкина, А.В.Торкунова / М.,Издательство «МГИМО–Университет» , 2015. - 574 с.

REFERENCES

- [1] Naryshkina, S.E., Torkunova, A.V. (2013). Stalingradskaya bitva i eyo geopoliticheskoe znachenie [The Battle of Stalingrad and its geopolitical significance]. (Ed). - М. : MGIMO- Universitet [in Russian].
- [2] Isaev, A.I. (2008). Stalingrad. Za Volgoj dlya nas zemli net [Stalingrad. There is no land for us beyond the Volga]. - М.: YAuza: Eksmo [in Russian].
- [3] Sokolov, A.M., Polyanskij M.S., Paraskevov V.S. (2014). Stalingradskaya bitva. Ot oborony k nastupleniyu [From defense to offensive] . – М.:AST [in Russian].
- [4] Runov, V.A., Zajcev L.I.(2012). Goryachij sneg Stalingrada. Vsyo viselo na voloske [Hot snow of Stalingrad. Everything hung by a thread]. -М.: YAuza: Eksmo [in Russian].
- [5] CHujkov, V.I. (1985). Ot Stalingrada do Berlina [From Stalingrad to Berlin]. - М.: Sov. Rossiya [in Russian].
- [6] Vasil'evskij, A.M. (1990). Delo vsej zhizni [Life's work]. Kniga 1.-7 izd. - М.: Politizdat [in Russian].
- [7] Tejlор, A. (1995). Vtoraya mirovaya vojna. Dva vzglyada [World War II: Two Views]. М.: Mysl [in Russian].
- [8] Krejg, U. (1972). Vrag u vorot: Bitva za Stalingrad [Enemy at the Gates: Battle of Stalingrad]. Per s angl . N'yu-Jork [in Russian].
- [9] Shreter, H. (2008) Stalingrad. Velikaya bitva glazami voennogo korrespondenta. 1942-1943 [Stalingrad. The great battle through the eyes of a war correspondent. 1942-1943]. Perevod A.Nechaeva. – М.: Centrpoligraf. [in Russian].
- [10] Bolduin, H. (2002). Srazheniya vyigrannye i proigrannye. Novyj vzgyad na krupnye voennye kompanii Vtorojmirovoj vojny [Battles won and lost. A new look at the big military companies of World War II]. М.: Centrpoligraf [in Russian].
- [11] Manshtejn, E. (1999). Uteryannye pobedy [Lost victories]. Sost. S. Pereslegin, R. Ismailov. - М.: АСТ; SPb Terra Fantastica [in Russian].



- [12] Adam, V., Vider, I. (2007). Stalingradskij кошмар. Za kulisami bitvy [Stalingrad nightmare. Behind the scenes of the battle]. M.: Yauza-Press [in Russian].
- [13] Vider, I. (2013). Katastrofa na Volge [Catastrophe on the Volga]. Lebedev A., Portugalov N., per. s nem., M.: ООО «Yauza-press» [in Russian].
- [14] Stalingrad: Sobytie. Vozdejstvie. Simvol. [Stalingrad: Event. Impact. Symbol]. (1995). Per. s nem. M. [in Russian].
- [15] Roberts, Dzh. (2003). Pobeda po Stalingradom: Bitva, kotoraya izmenila istoriyu [Victory at Stalingrad: The Battle That Changed History] Pers s ang. M [in Russian].
- [16] Gelen, R. (2003). Vojna razvedok. Tajnye operacii spetssluzhb Germanii. 1942–1971. [Intelligence War. Secret operations of the German special services. 1942–1971]. Perevod V. Chervyavskogo, YU. D. Chuprova. M., Centrpoligraf [in Russian].
- [17] Vtoraya mirovaya vojna: Vzgljad iz Germanii: Sbornik statej [World War II: A View from Germany:] (2006). - M.: Izdatel'stvo: Eksmo [in Russian].
- [18] Naryshkina, S.E., Torkunova, A.V. (2015). Velikaya pobeda. IX Kniga. Zaklyuchitel'nye akkordy vojny [A great victory. IX Book. Final chords of the war]. pod obshchej red. S.E. Naryshkina, A.V. Torkunova / M., «MGIMO–Universitet» [in Russian].
- [19] Naryshkina, S.E., Torkunova, A.V. (2015). Velikaya pobeda. XII Kniga. Osvobozhdenie [A great victory. XII Book. Liberation]. M., «MGIMO–Universitet» [in Russian].

Журасова А.Ш.

ПРОБЛЕМА ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЙ ОЦЕНКИ СТАЛИНГРАДСКОЙ БИТВЫ (на основе российских и зарубежных исследований)

Аннотация. В истории были события, которые повлияли на ход развития страны, континента и даже цивилизации. Любое событие не проходит бесследно, оно имеет свою историческую ценность. Одним из таких событий стала Сталинградская битва. Сталинградская битва является крупным событием, которое привлекло внимание всего мира. История битвы продолжает освещаться в связи с открытием многих новых фактов. В данной статье анализируются оценки советских, российских и зарубежных исследователей относительно хода Сталинградской битвы, ее геополитического значения, проблемы поражения и победы в войне.

В данной статье автор рассматривает историографические аспекты научного исследования событий Сталинградской битвы. Автор анализирует оценку Сталинградской битвы представителями ведущих стран мира, опираясь на материалы исторических исследований, которые являются ценными источниками исторической информации.

Ключевые слова: геополитическое пространство; историография; Великая Отечественная Война; Сталинградская битва; бифуркация; радикальное изменение; операция; фальсификация; данные; исторические исследования; военные вопросы.

Zhurassova Altynay

THE PROBLEM OF GEOPOLITICAL ASSESSMENT OF THE BATTLE OF STALINGRAD (based on soviet and western studies)

Annotation. In history, there are events that change the course of development of a country, continent, and even civilization. One of these events is the Battle of Stalingrad. Any event will not disappear without a trace, it will have its own price in history. The Battle of Stalingrad is also a major event that attracted world attention. The history of the battle and its results have been recorded and continue to be recorded, which is facilitated by the discovery of many new facts. Therefore, the article analyzes the assessments of Soviet, Russian and foreign researchers on the course of the Battle of Stalingrad, its geopolitical significance, and the problem of defeat and victory in the war.

In this article, the author examines the historiographical aspects of scientific research of the events of the battle of Stalingrad. Based on the materials of historical research, which are valuable sources of historical information, the author describes the assessment of the Battle of Stalingrad by representatives of advanced countries located in the world space.

Keywords: geopolitical space; historiography; the Great Patriotic War; The Battle of Stalingrad; bifurcation; radical change; operation; falsification; data; historical research; the problem of war.

УДК 930 (574). 15. 17

МРНТИ 03.81

DOI 10.37238/1680-0761.2020.79(3).17

Сдыков М.Н.

Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан

E-mail: msdykov@gmail.com

ВОПРОСЫ ЭТНОГЕНЕЗА КАЗАХОВ В ИСТОРИОГРАФИИ XVI-XVIII вв.

Аннотация. Формирование казахского этноса – непрекращающийся живой процесс, особое место в котором занимает новое время – XVIII-XIX века. Это один из самых драматичных периодов в истории казахского народа, когда само существование казахов как единого этноса было под реальной угрозой распада. Казахи приспособились к новым реалиям, и узлы сыграли в этом основную роль. Каждый из них оказался своеобразной формой субэтноса, позволившей сохранить этническое целое – казахский этнос в тяжелых и неблагоприятных условиях.

Только в последнее время этнологами обосновывается новая миссия жузов – как субэтносов. По своему происхождению, языку и многим элементам культуры субэтнос представляет собой часть более широкой этнической общности, что также отражается в самосознании его членов и их втором самоназвании или этнониме.

Из более чем ста родов, бывших в XVII веке образовалось три жуза, как более крупные объединения. Считаем их субэтнотами, так как они возникли в результате эволюции в целом казахского этноса. И существование субэтносов жузов как частей единого этноса – это исторический результат наиболее приемлемого сохранения этнического единства казахов в условиях нового времени.

Ключевые слова: Казахский этнос; старший; средний и младший жузы; Российская колонизация; субэтнос; население; исторический процесс; этногенез.

Введение

Написание исторического труда по любому интересующему вопросу невозможно без учета уже существующих знаний и концепций, без их анализа и критики, то есть - историографии этой темы. Специалистами выделено несколько основных способов понимания содержания термина "историография". В широком смысле слова под ней понимается специфическая научная дисциплина, занимающаяся историей возникновения, развития и функционирования различных исторических концепций и истории как самостоятельной области знания. Однако этим содержание термина не исчерпывается.



Во-первых, под историографией можно понимать всю совокупность научных трудов по конкретной проблеме или определенному историческому периоду.

Во-вторых, можно выделить всю научную литературу, созданную в отдельно взятом регионе в определенный отрезок времени безотносительно ее содержания. Таким образом может выделяться, например, либеральная историография Российской империи середины XIX века. И не только. Также современная зарубежная историография. Выделение таких подразделов зачастую базируется на взглядах исследователя и определяется его научными установками.

Третий вариант определения понятия основывается уже на развитии самой рассматриваемой науки. Историографией может называться совокупность всех созданных трудов по истории развития исторической науки.

Начало изучению казахского народа положила русская дореволюционная литература. В XVI - XVIII веках она была представлена работами исследователей, путешественников, торговцев и военных, поэтому носила в основном описательный характер. И ценность их заключалась в отражении особенностей и специфики того времени, в передаче информации современниками описываемых событий. Научные исследования появляются в конце XVIII века, когда первые работы издают ученые-естественники, приезжавшие в Казахстан по заданию военного ведомства или Российской Академии наук.

В основу историографического обзора нами положено понимание того, что исследование пути этнического развития представляется вполне возможным сквозь призму изучения истории и культуры, взаимодействия межэтнических и межнациональных связей разного уровня, влияния системы материального производства и общественных отношений на формирование особенностей этнической структуры казахов.

Материалы и методы исследования

Первые письменные документы о казахах относятся к XVI вв. Это - известные сведения русских посольств, а также картографический материал чертежей Средней Азии и Казахстана, которые дают первый материал о расселении и структуре казахского этноса [1].

В конце XVI – начале XVII вв. появляется оригинальное сочинение «Джамиат-таварих» Кадыргали Хошум Жалаири, в котором дано первое, достаточно полное историко-этнографическое описание казахского народа. Рукопись написана на казахско-чагатайском языке. Первый раздел ее содержит практически полное описание известного одноименного исторического труда Рашид-ад-дина. Интересен второй раздел, который был написан самим автором и посвящен описанию «некоторых, случившихся в последующее время (после смерти Рашид-ад-дина в 1318 г.) событий... на основании собственных исследований» автора. Труд Жалаири является важным источником по истории и этнографии казахского народа в период складывания его народности. В какой-то степени его можно рассматривать как сборник целого ряда недошедших до нас русских историко-этнографических сведений о казахах.

Основное значение сочинения для этнографии состоит в освещении многих событий этого времени: генеалогии казахских ханов и султанов XIV - XVI вв., военных походов, взаимоотношения казахов с соседями, ассимиляцию казахами некоторых ногайских и узбекских родоплеменных групп, изменения границ этнического расселения казахов и миграции кочевников по степи. Чокан Валиханов писал : «Здесь басен менее, нежели у Абулгази и Шейбани-наме» и в отличие от татарских хроник в нем дан «перечень племен не книжных, а сидящих в степях», с указанием их происхождения, мест кочевков и разделением «на тюрко-монголов и моногло-татаров» В целом, оценивая труд Жалаири, Ч.Валиханов отметил: «Нет сомнения, что в отношении сведений о казахах самое первое место занимает «Сборник летописей» издания Березина (Казань, 1854 г.)» [2, с. 122-126, 142-168, 216-217].



Ценность данного сочинения в богатстве этнографического материала. Это - описание быта, вооружений, пословицы и поговорки, фольклор и т.д.

В XVII в. появляется уникальная работа - «Книга большому чертежу», написанная в 1627 году. На ней была отмечена часть территории Казахстана от реки Урал на западе, до рек Ишим и Сарысу, до гор Улутау и Каратау на востоке и юго-востоке, и до Ташкента на юге. Здесь были указаны несколько десятков пунктов, указаны земли ногаев, джунгаров, а между ними – земли «Казацкой кочевой орды» [3]. Вторым крупным изданием этого же века стоит назвать «Сибирскую летопись», составленную С.Есиповым в 1636 году. Здесь указано, что кочевья казахов в конце XVI- начале XVII вв. простирались далеко на север, вплоть до Тобольска.

В конце XVII века появляются карты С. Ремезова, где имеются сведения об этнической территории, кочевом хозяйстве казахов Среднего жуза, кочевавших в то время на обширных степных и лесостепных зонах Западной Сибири. В 1697 году он представил две карты, составленные им лично, на основе того материала, который был накоплен его предшественниками и им самим непосредственно. Это – «Чертеж Тобольской земли» и «Чертеж земли всей безводной и малопроездной каменной степи.» На них указаны кочевые маршруты и места проживания казахов. Во второй карте дается полное географическое описание казахской степи: здесь отмечены специальными знаками пашни, дороги, колодцы, зимовки, населенные пункты и многие другие сведения, имеющие важное историческое и этнографическое значение. Другой ценной и чисто этнографической работой Ремезова С. стал труд «Описание о сибирских народах и граней их земель». Эти работы как бы подводят итоги русских исследований XVII в. в области географии и этнографии казахской земли. Вместе с тем появление столь фундаментальных работ, только «Чертежная карта Сибири» содержит 23 листа-карты с подробным пояснительным текстом, свидетельствует о начале более углубленного и систематического изучения культуры и быта казахов [4].

Вслед за Ремезовым С. в первой половине XVIII в. появляется целая серия карт, содержащих сведения по ареалу расселения казахов и их распространения по степи. Появление карт ценно тем, что современники получают четкое представление о месте проживания и расселения казахов, а мы видим в них документальные доказательства исторического прошлого наших предков. Начавшийся процесс присоединения казахских земель к России вызвал рост исследований по Казахстану. В этот период этнография казахов широко представлена в трудах дипломатов и чиновников колониальной администрации А.И. Тевкелева, В.Н.Татищева и П.И. Рычкова [5, с. 30].

Особое место занимают материалы, собранные крупным российским дипломатом и чиновником М.Тевкелевым, возглавлявшим посольство в казахские земли для приведения к присяге хана Абулхаира и его подданных. Мамет, или Муртаза, Тевкелев был образованным человеком своего времени, хорошо знал восточные языки и поэтому был направлен для исполнения этой важной миссии. Этнографические материалы в казахских аулах он собирал в ходе поездок по аулам и во время встреч и бесед. Важное значение имеют его наблюдения о родовой структуре жуза, расположении мест проживания, маршрутах кочевок и т.д. Сведения Тевкелева важны с точки зрения оценки отношений внутри казахского общества и состояния этнокультурного единства казахов Младшего жуза. Его «Журналы», написанные в 1731-1759 гг. содержат чрезвычайно ценные этнографические сведения о хозяйстве, праве, быте и многих других сторонах повседневной жизни казахов. Один из разделов он посвятил освещению этнической группы казахов Южного Урала из числа казахов прикочевавших к границам башкирских уездов, в окрестности гг. Оренбурга, Троицка.

Материалы Тевкелева были тщательно изучены последующими исследователями, в частности М.Кирилловым, который возглавил экспедицию по строительству Оренбурга. Им был подготовлен проект «Изъяснение о киргис-кайсацкой и кара-калпацкой ордах», в



котором была собрана большая часть известных этнографических сведений о кочевых народах на основе архивов и литературных источников. При нем же началось картографирование осваиваемой территории. Первая карта была составлена в 1737 году, в ней нашли отражение земли Младшего и Среднего Жузов.

О казахах писал один из основоположников русской этнографии В.Татищев, который считал, что создание истории и географии России и описание всех народов страны являются важнейшими задачами русской науки. Он понимал, что процесс образования этноса – процесс постоянный и динамичный: «чрез так много тысяч лет народы преходя мешались, иногда пленниками и покоренными себе размножались, иногда пленением и обладанием от других язык свой переменить и оставить принуждены были». В его основном труде «История российская» были рассмотрены некоторые вопросы этногенеза казахов – самоназвание казахов, этническая территория, кочевья и родоплеменная структура. Здесь он отнес казахов в так называемую «скифскую» группу вместе с туркменами, башкирами, каракалпаками, татарами и другими народами [6, с. 274-294].

Этнографические сведения содержатся во многих трудах ученого. Так, во «Введении к историческому и географическому описанию Великороссийской империи» он писал, что «Сыр-Дарья ... в Киргизском владении. По ней киргиз-кайсацкой Меньшой орды наилучшее зимовье бывает». В другой работе «Российский исторический, географический и политический лексикон» казахам посвящены несколько статей. В двух из них «Кайсаки и киргизы» и «Киргиз и кайсак» Татищев указал границы этнической территории казахов, разделение на три жуза, то есть привел сведения весьма важные для характеристики казахского этноса [7, с. 178].

Заслуживают пристального изучения материалы, собранные историком Г.Ф. Миллером и опубликованные им в 1750 году в «Истории Сибири». Хотя данная работа раскрывает социальную и политическую историю края, тем не менее присутствуют ценные сведения о кочевании казахов в пределах Западной Сибири, причем указывается на более раннее заселение данной территории именно казахами. Интересны замечания о культуре и традиционном хозяйстве [8]. В данной монографии Миллер дал обширный материал по особо интересовавшим его вопросам этногенеза и этнического родства народов Сибири и Казахстана по принципу языкового сходства. Он исправил несколько ошибочных суждений, имевших место в русской науке во взглядах на казахов. Так, он совершенно справедливо считал, что енисейские киргизы «ошибочно смешиваются с киргиз-кайсаками, живущими на бухарской границе и к востоку от реки Яика» [9, с. 314].

Г.Миллер является не только историком, но и этнографом. Он понимал важность изучения этнографии, так как Россия было «государством многонациональным.» Им была разработана одна из первых в российской науке историко-этнографическая программа, в которую вошло 1287 вопросов по истории, из них 923 – по этнографии. Данная программа – свидетельство достаточно серьезного понимания русскими учеными задач этнографической науки. Программа Г. Миллера не получила столь широкого применения, как программа В.Татищева, однако по ряду позиций постановка вопроса была более фундаментальной.

Таким образом, усилиями русских исследователей была обоснована необходимость широкого изучения восточных народов и положено начало научному процессу исследования истории и этнографии казахов.

В XVIII веке ценные материалы по этнографии казахов Западной Сибири и Южного Урала были собраны экспедициями академиков И.П. Фалька, П.С.Палласа, И.Г.Георги. Эти авторы, впервые в науке, дали описания культуры и быта, хозяйства и социальной организации казахских племен, населявших в исторический период обширные земли, ныне входящие в состав Российской Федерации.



Большой вклад в изучение истории и этнографии казахов внес член- корреспондент Российской Императорской Академии наук, активный участник Оренбургской экспедиции, талантливый ученый П.И. Рычков. Его ранние труды «История Оренбургская», «Краткие известия о татарах» известили научный мир о сформировавшемся исследователе тюркских народов [10].

Главным его произведением было «Топография Оренбургская», написанная на широком круге доступных в то время географических, историко-этнографических источников о Казахской Степи, Средней Азии, Южного Приуралья. Это поистине энциклопедическое сочинение открыло просвещенной России уникальный мир самобытных народов края, в т.ч. казахов. Кроме того, этот труд при жизни автора был переведен на немецкий язык, а спустя некоторое время переиздан.

В основу этой работы легло многолетнее изучение географии, этнографии, истории и экономики казахской степи и Средней Азии. При подготовке книги Рычков выступил инициатором создания новой генеральной карты Оренбургской губернии и Средней Азии с десятью «партикулярными» - частными книгами, в которых детально описаны отдельные части данной территории. Он подготовил подробные объяснительные записки к каждой части, которые впоследствии были расширены и под заглавием «Топография Оренбургская» вышли в свет отдельной книгой.

Данная работа Рычкова практически суммировала все известные русской науке к середине XVIII века историко-этнографические сведения о народах казахской степи и Средней Азии. Книга знакомила с богатствами края, этническим составом населения, хозяйством и бытом казахов и пр. Рычков собрал и поведал миру сведения о родоплеменной структуре трех жузов и их расселении, легенды о происхождении народа и данные о занятиях, нравах, обычаях, верованиях и вооружении казахов. Характеристику этнографических особенностей казахов П.Рычков давал в сравнении с особенностями быта и культуры башкирского народа. В его работах, вместе с тем, встречались ошибочные суждения, которые, на наш взгляд, были вызваны в основном узостью источниковой базы. Он недоисследовал особенности хозяйства казахов, которые к тому времени частично перешли к земледелию; родоплеменную структуру указывал по сведениям, зачастую не проверенным другими источниками. Тем не менее, значение П. Рычкова в этнографическом изучении казахов велико, его работы легли в основу многих поздних исследований. К тому же необходимо учитывать, что не все статьи и работы П.Рычкова увидели свет.

Казахстанские исследователи выражают искреннюю благодарность коллективу ученых Института степи Уральского отделения РАН из Оренбурга, возглавляемого академиком РАН РФ А.А.Чибилевым, за современное переиздание этого ценной научной монографии [11].

Крупнейшим исследователем казахов в XVIII веке стал Петр Симон Паллас - доктор медицины, профессор натуральной истории, академик Российской Императорской Академии наук, член Санкт-Петербургского Вольного экономического общества и Римской Императорской Академии испытателей естества, а также Английского Королевского Ученого Собрания. В 1769 году он организовал комплексную научную экспедицию по землям казахов Оренбуржья, Урала, юга Западной Сибири, прошел по Иртышу до Семипалатинска. Это была одна из первых научных экспедиции по изучению Казахстана, поэтому не удивительно, что собранные П.С. Палласом материалы о культуре, хозяйстве, быту кочевников представляют огромную ценность.

Ученый впервые описал остатки материальной культуры прошлых веков в виде археологических памятников, курганов и древних развалин мазаров и храмов. Он был первым, кто дал сведения о домашних промыслах, ремесле, изготовлении войлока,



природных красителях, вывариваемых казахами и о технологии окрашивания кожи. Результаты своей экспедиции ученый осветил в фундаментальном труде «Путешествия по разным провинциям Российской империи», один из разделов которого полностью посвящен казахскому народу - «Известие о киргизцах».

С казахами Паллас впервые познакомился в 1769 году в Оренбуржье, когда посетил ряд аулов. Он достаточно хорошо объездил Западный и Северный Казахстан вдоль пограничных линий, несколько раз был в Оренбурге, Уральске, Троицке, Омске и т.д. Ему удалось собрать значительный этнографический материал, что позволило достаточно подробно охарактеризовать кочевой образ жизни и повседневные занятия казахов, способы ведения скотоводческого хозяйства и рациональное использование пастбищ, культуру и быт казахов. Особенно полные сведения собран им по казахским домашним промыслам и ремеслам. Сравнительно хорошо описан казахский национальный костюм, причем отдельно мужской и женский, указал различия в одеждах разных социальных групп казахского населения.

Интересны сведения П.С. Палласа о казахских кузнецах, серебряниках и производимых ими изделиях, о традиционной мужской и женской одежде, особенно военном снаряжении, оружии, а также о различных социальных группах в казахском обществе [12].

Ученые в этот период были не только исследователями, практически все они были прекрасными путешественниками, фанатично преданными служению науке. Одним из крупнейших этнографов России XVIII в. был И.Г.Георги. Он участвовал во многих экспедициях по Казахстану – по Уралу, Поволжью и Сибири. Результатом его работы стали многочисленные естественно-научные и этнографические материалы. Основной труд «Описание всех в Российском государстве обитающих народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилищ, одежд и прочих достопамятностей», потребовавший нескольких лет упорного труда, был издан в 1776-1777 годах. Это был исследовательский проект, написанный на основе изучения и сопоставления разнообразных источников. Этнографическая характеристика казахов дана в разделе «О киргизцах», материалом для которой послужили результаты исследований не только автора, но и И.П.Фалька, Г.Ф.Миллера, П.И.Рычкова, И.Е.Фишера, П.С.Палласа, Н.П.Рычкова.

Историко-этнографическую характеристику казахского народа Георги дал в соответствии с разработанной им классификации народов России по историко-лингвистическому принципу, введенному в науку еще В.Татищевым. Казахон он включил в «татарскую группу», сюда же он отправил, кроме известных ему тюркских народов, грузин, осетин и другие кавказские народы.

И.Георги хорошо знал самоназвание казахов и дал сравнительно верную картину расселения и численности Младшего и Среднего жузов и их родоплеменной структуры, а также основным занятиям и культуре народа. Ценным являются его сведения о таких важных этнических характеристиках казахов как жилище, одежда и пища, семейно-брачные отношения, традиции гостеприимства, данные о народной медицине и ветеринарии.

По мнению видного казахстанского ученого Э.Масанова «до Георги ни один автор не давал столь полную и разностороннюю этнографическую характеристику казахского народа» [13]. Конечно в исследованиях Георги были неточности и неверные оценки, которые отражают уровень в целом российской этнографической науки.

В это же время появляются попытки изучения казахского языка и составления русско-казахских словарей. Инициатором этого дела стал инспектор Петербургской академической гимназии Г.Бакмейстер, который составил для экспедиций особую программу по сбору лингвистического материала. В результате ему удалось собрать значительные материалы, которые позволили ему написать знаменитый «Сравнительный словарь всех языков и



наречий», в котором был представлен и казахский язык. Сведения о языке Бакмейстеру представляли многие исследователи – современники. Один из них генерал-майор Скалон сам является одним из авторов одного из первых русско – казахских словарей.

Большой интерес для изучения этнографии казахов России представляет деятельность И.Г.Андреева, инженера-строителя, более 30 лет, начиная с 1766 г., прослужившего на Сибирской и Иртышской линиях, одного из крупнейших исследователей казахского народа в XIX веке. Непосредственный участник строительства многих русских военных крепостей и городов того времени, он хорошо знал казахский народ - его культуру, язык, верования и быт. Поэтому он оставил много ценных сведений о казахах. Здесь свои служебные обязанности И.Андреев совмещал с научными занятиями. Его перу принадлежит несколько работ по истории Северного Казахстана, Сибири и т.д.

Самой крупной работой И.Г. Андреева, стало сочинение «Описание Средней Орды киргиз-кайсаков, скасающимися до сего народа, також и прилегающих к Российской границе, по части Колыванской и Тобольской губерний, крепостей, дополнениями». Ценность его работы не только в использовании редких сибирских архивных материалов о казахах, но и в живом описании культуры и быта кочевников, свидетелем которого был сам автор. Труд состоит из шести глав, из которых основные главы – первая, вторая, пятая и шестая – представляют попытку автора дать краткий очерк исторического и этнографического описания казахов Среднего жуза. Для рассматриваемой нами проблемы книга имеет ценное значение, так как в ней автор последовательно освещает основные этнические характеристики народа, которые собственно и позволяют делать вывод о степени завершенности процесса формирования казахского этноса. Названия глав подтверждают это. Первая глава говорит «О древнем происхождении народа киргис-кайсацкого», вторая – «О пределах или границах киргис-кайсаков», пятая – «Обряды» казахов по следующим главам: «1. О богослужении, молитве и постах; 2. О нравах и поведении; 3. О рождении младенцев; 4. О обрезании; 5. Свадебный обряд; 6. О умерших; 7. О мужчинах; 8. О женщинах; 9. О девицах; 10. О рукоделиях и ремеслах; 11. О промыслах; 12. Об оружии; 13. О торгах, где с какими народами производят; 14. О болезнях и лечениях оных; 15. Об употреблении пищи и питья; 16. О шаманах.» В последней шестой главе он пишет о расселении разных родоплеменных подразделений казахов Среднего жуза. Оглавление работы показывает методику исследования И.Г.Андреева, для которого не было мелочей и каждый элемент жизнедеятельности рассматривался им как проявление этнической самобытности казахов.

И.Г. Андреев одним из первых среди исследователей конкретно указывает регион Западной Сибири как этническую территорию казахов, однако в дальнейшем, из-за последствий колониальной политики царизма сузившуюся до приграничных районов: «здесь же за приличное сочтено, объявить известное, что границы сего народа. Со времени взятия Сибири и по совершенном покорении татар от реки Ишима, где ныне город Ишим, на реку Тобол, где город Курган, и на реку ж впадающую тар, где город Тара. Но в последующие времена, по учреждении и заведении иртышской линии ...то сии киргизы, или по тогдашнему названию, Казачья орда, отошли далее в степи» [14, с. 47]

Кроме этой работы для этнографии важна его рукопись «Краткое описание о киргис-кайсаках». В ней автором изложены события 1782-1796 годов в степи, приводятся изложения законов и норм права казахов. Важным является то, что автор не находит коренных различий между казахами разных жузов. Поэтому данные работы важны с позиции понимания эволюции процесса этногенеза в казахской степи.

Результаты исследования

В результате достигнутых результатов в изучении казахского народа, стало обязательным включение этнографического материала в общие труды по истории и культуре



Азии. К примеру, вышедшие в этот период в России работы «Географический лексикон Российского государства» и «Словарь русских суеверий» содержат значительный материал по казахским свадебным обычаям, суевериям и обрядам на похоронах и поминках.

Труды ученых, дипломатов, чиновников, путешественников этого периода являются весьма важным источником для изучения традиционной культуры казахов. Сведения этнографического характера ценны для науки тем, что повествуют о хозяйстве и культуре казахов еще не подверженных негативному влиянию колониальной политики царизма, не вступивших на путь трансформации, свободных от влияния русского крестьянства. Т.о., они представляют наиболее раннюю информацию об этнографии казахов, когда только начался процесс формирования казахского этноса. При критическом анализе и тщательном сравнении труды, путевые заметки исследователей, путешественников XVIII века должны дать богатый эмпирический материал для изучения процесса этногенеза казахов. Непонимание сущности кочевничества и образа жизни казахов привело к тому, что многие авторы считали кочевые народы отсталыми, предлагая проводить постепенную, но планомерную работу по их оседанию и обращению к земледелию. То есть, они стояли на позициях «цивилизаторской миссии» русского народа, провозглашая русский образ жизни и государственного устройства идеалом для кочевых народов.

Данная позиция отражает, на наш взгляд, общую тенденцию в русской научной мысли, а именно то, что кочевники, в данном случае казахи, отсталый народ, многие их обычаи и традиции – признаки архаичного образа жизни, который необходимо изменить в лучшую, в их понимании, сторону. Этот подход мы должны всегда принимать во внимание при анализе трудов русских исследователей нового времени.

Проникновение России вглубь степи и ее постепенная колонизация привели к появлению целой группы новых наблюдений и исследований, которые представили обширные сведения о нравах и обычаях казахов, их образе жизни, пище и способах ее приготовления, про охоту на сайгу и кабана, барымту, о положении женщин в казахском ауле, о методах управления. Передовые ученые пришли к выводу, что казахи и киргизы являются разными народами и что следовало бы восстановить их правильное самоназвание в русской литературе. Ими приведены многочисленные примеры казахских лирических песен.

Западный Казахстан был более тщательно изучен русскими учеными, чем остальные регионы Казахстана. Связано это с тем обстоятельством, что западные территории первыми попали в сферу колониальных интересов России и именно сюда направлялось наибольшее количество экспедиций и других групп. Появляются работы, написанные колониальными чиновниками, работавшими в Оренбурге.

Заключение

Русская дореволюционная историко-этнографическая литература внесла самый весомый вклад в изучение истории, культуры и этнографии казахского народа, и одновременно является богатейшим по содержанию фондом этнографических документов и материалов. Многочисленные экспедиции, научные журналы, специальные монографии, а также большое количество статей, наблюдений, заметок позволяют во многом раскрыть этапы процесса этногенеза казахов. В архивах хранится множество документов, еще не обработанных исследователями. Заслугой русских ученых стало написание первых работ по истории и культуре казахов, а также ознакомление европейского мира с новым кочевым народом. Труды крупных исследователей раскрыты многие особенности быта, нравов, традиций и обычаев казахов в новое время.

Вместе с тем, основная часть работ носит краеведческий характер, представляет собой описание событий и людей, сосредоточиваясь на деталях этнографического облика, не делая

обобщающих выводов и заключений, поэтому изучение процесса этногенеза требовало продолжения научных исследований.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв.- Т.1,А-А,1961; Ф.А.Шибанов. Большой чертеж. Первая оригинальная русская карта Московского государства. Труды Второго Всероссийского географического съезда. - Т.III.. –М. 1959.
- [2] Валиханов Ч. Собрание сочинений в 5 томах. / Ч. Валиханов– Т.І. –А-А,1961.
- [3] См.Книга Большому чертежу издавалась в 1773, 1792, 1838, 1846 и 1850 гг.; Макшеев А.И. Географические сведения «Большого чертежа» о киргизских степях и Туркестанском крае. «Записки РГО по отделению этнографии. – Т.6.- СПб.,1880.-отдел II.
- [4] Ремезов С. Чертежная книга Сибири, составленная тобольским сыном боярским С.Ремезовым в 1701 году / С.Ремезов. - СПб., - 276 с.
- [5] История Казахстана в русских источниках XVI-XX вв. Т.3. Журналы и служебные записки дипломата А.И. Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731-1759 гг.). Сост. И.В. Ерофеева. - Алматы :Дайк-Пресс, - 484 с.
- [6] Татищев В.Н. История Российская с самых древнейших времен.../ В.Н. Татищев - кн. I, ч.2.- М., 1769.
- [7] Татищев В. Избранные труды по географии России / В.Татищев. – М.,1960.
- [8] Миллер Г.Ф. Описание Сибирского царства и всех происшедших в нем дел, от начала и особливо от покорения его Российской державе по сие времена / Г.Ф.Миллер. Кн.1. - С.-Пб., - 457 с.
- [9] Миллер Г.Ф. История Сибири... / Г.Ф.Миллер. -Т.І.- 1937.
- [10] П.Рычков. История Оренбургская по учреждению Оренбургской губернии / П.Рычков.- Оренбург. 1896.- 243 с.
- [11] Рычков П.И. Топография Оренбургской области / П.И.Рычков. - Оренбург, 2012 - 405 с.
- [12] Паллас П.С. Путешествие по разным местам Российского государства по велению Санкт-Петербургской Императорской Академии наук. / П.С.Паллас. Ч. II, Кн.2. - С.-Пб., - 571 с.
- [13] Масанов Э. Очерки истории этнографического изучения казахского народа в СССР / Э.Масанов. – 2-е изд.доп.- Астана,2007 -551 с. ; с.253-254
- [14] Андреев И.Г. Описание Средней Орды киргиз-кайсаков / И.Г.Андреев.- Алматы : Наука, - 280 с.

REFERENCES

- [1] Kazahsko-russkie otnosheniya v XVI-XVIII vv. F.A.Shibanov. Bol'shoj chertezh. Pervaya original'naya russkaya karta Moskovskogo gosudarstva [Kazakh-Russian Relations in the XVI-XVIII centuries. F.A.Shibanov. Big Drawing. The first Original Russian Map of Moscow State] (1959). Trudy Vtorogo Vserossijskogo geograficheskogo s"ezda-The Works of the Second All-Russian Geographical Congress, III, Moscow [in Russian].
- [2] Valikhanov, Ch. (1961). Sobranie sochinenij v 5 tomah [The Collection of Works in 5 Volumes].– Alma-Ata [in Russian].
- [3] Sm.Kniga Bol'shomu chertezhu izdavalas' v 1773, 1792, 1838, 1846 i 1850 gg.; Maksheev A.I. Geograficheskie svedeniya «Bol'shogo chertezha» o kirgizskih stepyah i Turkestanskom krae. «Zapiski RGO po otdeleniyu etnografii [See the Book to “The Big Drawing” published in 1773, 1792, 1838,1846 and 1850; Maksheev A.I. (1880). The Geographical Information of “The Big Drawing” about the Kyrgyz Steppes and the Turkestan Region. Notes of the Russian Geographical Society on the Department of Ethnography]. - St. Petersburg [in Russian].
- [4] Remezov, S. CHertezhnaya kniga Sibiri, sostavlennaya tobol'skim synom boyarskim S.Remezovym v 1701 godu [The Book of Drawings of Siberia, compiled by Boyarin’s Son S. Remezov from Tobolsk in 1701]. – St. Petersburg [in Russian].
- [5] Istoriya Kazahstana v russkih istochnikah XVI-HKH vv. ZHurnaly i sluzhebnye zapiski diplomata A.I. Tevkeleva po istorii i etnografii Kazahstana (1731-1759 gg.) [History of Kazakhstan in the Russian Sources of the XVI-XX centuries. V.3. The Journals and Memos of the Diplomat A.I. Tevkelev on the History and Ethnography of Kazakhstan (1731-1759)], compiled by I.V. Erofeeva. – Almaty: Dyk-Press [in

Russian].

[6] Tatishchev, V.N. (1960). Istoriya Rossijskaya s samyh drevnejshih vremen [Russian History from the Earliest Times]. - I, 2, Moscow [in Russian].

[7] Tatishchev, V. (1960). Izbrannye trudy po geografii Rossii [Selected Works on the Geography of Russia]. - M. [in Russian].

[8] Miller, G.F. Opisanie Sibirskogo carstva i vsekh proissledshih v nem del, ot nachala i osoblivo ot pokoreniya ego Ros-sijskoj derzhave po sie vremena [Description of the Siberian Kingdom and All the Affairs That Took Place in It, from the Beginning and Especially from the Its Subjugation to the Russian Empire to the Modern Days]. - 1, St. Petersburg. [in Russian].

[9] Miller, G.F. (1937). Istoriya Sibiri [The History of Siberia]. - V.I. [in Russian].

[10] Rychkov, P. (1896). Istoriya Orenburgskaya po uchrezhdeniyu Orenburgskoj gubernii [The History of Orenburg as Related to the Establishment of the Orenburg province]. - Orenburg [in Russian].

[11] Rychkov, P.I. (2012). Topografiya Orenburgskoj oblasti [Topography of the Orenburg region]. - Orenburg [in Russian].

[12] Pallas, P.S. Puteshestvie po raznym mestam Rossijskogo gosudarstva po veleniyu Sankt-Peterburgskoj Imperatorskoj Akademii nauk [Travel to Different Places of the Russian State at the Behest of the St. Petersburg Imperial Academy of Sciences]. - II, 2, St. Petersburg [in Russian].

[13] Masanov, E. (2007). Ocherki istorii etnograficheskogo izucheniya kazahskogo naroda v SSSR [The Essays on the History of Ethnographic Study of the Kazakh People in the USSR]. - Additional Edition, Astana [in Russian].

[14] Andreev, I.G. Opisanie Srednej Ordy kirgiz-kajsakov [The Description of the Middle Horde of Kirghiz-Kaisaks]. - Almaty: Science [in Russian].

Сдыков М.Н.

XVI-XVIII ҒАСЫРЛАРДЫҢ ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЭТНОГЕНЕЗ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. Қазақ этносының қалыптасуында – XVIII-XIX ғасыр үлкен орын алатын үздіксіз үрдіс. Қазақтың біртұтас ұлт есебінде жойылу қаупі төнген тұстағы қазақ халқының тарихында үлкен орын алатын күрделі кезеңдердің бірі. Қазақтардың жаңа кезеңдерге бейімделуіне жүздер негізгі орын алады. Қазақ этносының субэтнос ретінде қиын жағдайларда сақталуына әрқайсысы ерекше еңбек сіңірді.

Соңғы уақытта этнологтар жүздердің субэтнос ретінде қалыптасуындағы ролін негіздейді. Субэтнос өзінің шығу тегіне, тіліне және мәдениеттің көптеген сипаттары ретінде кең этникалық қауымдастықты құрайды.

XVII ғасырда жүзден астам ру ірі құрылымға айналып, үш жүз болып құрылды. Олар қазақ этносының эволюциясының негізінде пайда болды, сондықтан субэтнос деп есептейміз. Субэтностардың-жүздердің біртұтас этнос ретінде өмір сүруі – қазақтардың жаңа кезеңдерде ұлт есебінде сақталуы тарихи нәтиже болып табылады.

Кілт сөздер: Қазақ этносы; Ұлы, Орта және Кіші жүздер; Ресей отарлауы; субэтнос; халқы; тарихи үрдіс; этногенез.

Sdykov Murat

ETHNOGENESIS OF KAZAKHS IN HISTOIOGRAPHY OF XVI-XVIII CENTURIES

Annotation. Formation of Kazakh ethnicity is a permanent alive process where XVIII-XIX centuries take a special place. This time was one of the most dramatic periods in the history of Kazakhs where the existence of nation as one ethnic group was under the real threat of disappearance. Kazakhs adopted to new life realist and juzes played the main role in this process. Each juz as a special sub ethnic form survived and allowed saving the whole nation in the difficult and challenging conditions.

It is only recently when the ethnologists started to consider the new mission of juzes as sub ethnic groups. Based on the origin, language and multiple cultural elements each sub ethnos is the part of more wide national community, which reflects in the consciousness of its members and their second name or ethnonym.

In XVII century more than one hundred clans united into three juzes. Those three ones are the sub ethnic groups as they were created as a result of evolution of the Kazakh nation as a whole. The joint existence was the most acceptable way to save the ethnicity at those times.

Keywords: Kazakh ethnicity; Elder, Middle and Junior juzes; Russian colonisation; subethnos; population; historical process; ethnogenesis.

ӘОЖ 314.15 (574.1)

FTAXP 05711769

DOI 10.37238/1680-0761.2020.79(3).18

Рысбеков Т.З., Акмуканова А.Ж.

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

E-mail: ay.korkem@mail.ru

КӘРІС ДИАСПОРАСЫНЫҢ БАТЫС ҚАЗАҚСТАНҒА ҚОНЫС АУДАРУ ТАРИХЫНАН (XX ғ. 30-жылдары)

Аңдатпа. Мақалада XX ғ. 30-жылдары күштеп қоныстандыру саясатының нәтижесінде Батыс Қазақстанға қоныс аударған кәріс диаспорасының әлеуметтік-экономикалық жағдайы қарастырылған. Сонымен қатар мұнда қоныс аудару саясаты аясында депортацияланған халықтың саны, қоныс аудару мақсаты, орналасу аймағы туралы мәліметтер келтірілген. 1937 жылдың қазан айында Орал өлкесі мен Батыс Қазақстан облысына кәріс халқының қоныстануы басталды. Кәрістер тиелген алғашқы эшелондар 1937 жылдың қарашасынан бастап келді. Орал, Гурьев, Теңіз жерлеріне келген қоныстанушылардың әрі қарайғы әлеуметтік-мәдени қалыптасуы қарастырылады. Сонымен қатар қоныстанғандардың әлеуметтік жағдайының зардабы туралы жазылған. Көп жағдайда олардың бағыттары аз қоныстанған шалғай аудандар болды (Кеңес Одағындағы мәжбүрлі елді мекендерді қараңыз). Бұл КСРО-дан тыс елдерден КСРО азаматы емес Азаматтарды Кеңес Одағына депортациялауды қамтиды. Жалпы ішкі мәжбүрлі көші-қон кем дегенде 6 миллион адамға әсер етті деп есептелді. Жалпы саннан 1930-31 жылдары 1,8 миллион кулак, 1932-39 жылдары 1,0 миллион шаруалар мен этникалық азшылықтар жер аударылды, ал 1940-52 жылдары 3,5 миллионға жуық этникалық азшылықтар қосымша қоныс аударды.

Кілт сөздер: қоныс аудару; күштеп депортациялау; Қиыр Шығыс; аудандық атқару комитеті; көші-қон бөлімі; республикалық құрылыс кеңсесі.

Kipicne

Кеңестік Ресей мен Қазақстан арасындағы қарым-қатынас жайлы зерттеу тарихи зерттеудегі аса маңызды тақырып болып табылады. Бұл өзектілік қазіргі заман кезеңінде де өз маңыздылығын жойған емес. Далалық аймақтың басынан кешірген қоныстандыру, ауыл шаруашылық саясаттары қазақ қоғамына жаңа өзгерістер әкелді. Соңғы кездегі қазақ



даласына шаруалардың күштеп қоныстануының экономикалық құрылымы әлі де зерттеулерді қажет етеді. Қоныстандыру саясатының нәтижесінде пайда болған мәселелер оның ішінде: қоныстанушы шаруалардың қазақтар жүргізген мал шаруашылығына әсері, жерге жеке меншіктің қалыптасуы, жер қатынастарының даму деңгейі, орыс әкімшілігінің автохтонды халыққа қатысты көшпелі шаруашылықтың әдістерін сақтау, қазіргі заманғы тәуелсіздік тарихының елдегі азшылық этносты құрайтын диаспора өкілдерінің пайда болу тарихы жөніндегі мәселелер зерттеуге арқау болып тұр.

КСРО тарихына зер салсақ, Қазақстанға депортацияланған халықтар тарихына көз жеткіземіз. Депортация – қуғындау, арнайы тұлғалар және антикеңестік бағыттағы партия мүшелері мен ұйымдарының арнайы тұлғалары мен топтарына жүргізілген әрекет. Батыс Қазақстан диаспорасының әлеуметтік-экономикалық жағдайы қазіргі заман кезеңіндегі Қазақстанның тұрақтылық пен келісім бағытындағы өзекті мәселелер қатарында болып отыр [1, б. 4]. Сонау қоныстандыру саясатының бір бөлігіне айналған этностардың қалыптасу тарихы Қазақстан Халқы Ассамблеясының құрылуына негіз болған тарихи үрдіс. Қазақстан Халқы Ассамблеясы – бұл тәуелсіздіктің жемісі. Біз достықты қазақстандықтардың барлық буынының басты игілігі ретінде сақтай білдік. Халықтың еркімен ортақ шаңырағымыздың астында өмір сүріп жатқан барлық этностардың теңдігінің, бірлігі мен татулығының бірегей жолы таңдап алынды [2, 6256]. Мұнда қоныс аударушы этностардың байырғы халықпен қарым-қатынасы, этностардың тілдері мен мәдениеті Ел бірлігі доктринасында қабылданды. Көп ұлтты Отанымызда ұлтаралық келісімді нығайтуға бағытталған жаңа қоғамдық институты осылай құрылды [1, 64].

Ассамблеяның қызметі еліміздегі бейбітшілік пен тыныштықты қамтамасыз етіп қана қойған жоқ, Ассамблея барлық қазақстандықтардың этникалық тегі мен діни сеніміне қарамастан, жаңа Қазақстанды құру жолында бірігуіне, халықтың өркендеуі мен берекесінің өсуіне тиімді әсер етті [3, 618].

Зерттеу материалдары және әдістері

Зерттеудің дерек көздеріне әр түрлі топтағы мәліметтер алынды. Құжаттық материалдар – бұл деректер авторлық еңбектер мен монографияларда кездеседі. Ал негізгі дереккөздеріне БҚО Мемлекеттік мұрағат қорларынан алынған құжаттар жатады.

Зерттеу нәтижесі

Зерттеу жұмысы барысында төмендегідей түйіндер жасалды:

Этникалық топтардың Қазақстанға қоныс аударуы жоспарланған түрде өткізілді. Халық өз кезегінде өлкелерге бөлініп орналастырылды, олардың әлеуметтік, материалдық жағдайы ескерілмеді.

Кеңес Одағында халықтың қоныс аударуы Иосиф Сталиннің бұйрығымен 1930-шы жылдардан 1950-ші жылдарға дейін әртүрлі топтардың мәжбүрлі түрде қоныс аударуы болды. Оны келесі кең санаттарға бөлуге болады: халықтың "Кеңеске қарсы" санаттарын депортациялау (көбінесе "жұмысшылардың жаулары" деп жіктеледі), бүкіл ұлттарды депортациялау, жұмыс күшінің қозғалысы және этникалық тазартылған аумақтарды толтыру үшін қарама-қарсы бағытта ұйымдасқан көші-қон. 1937 жылы кеңестік корейлердің депортациясы бүкіл ұлттың этникалық депортациясының алғашқы жағдайы болды.

Көп жағдайда олардың бағыттары аз қоныстанған шалғай аудандар болды (Кеңес Одағындағы мәжбүрлі елді мекендерді қараңыз). Бұл КСРО-дан тыс елдерден КСРО азаматы емес Азаматтарды Кеңес Одағына депортациялауды қамтиды. Жалпы ішкі мәжбүрлі көші-қон кем дегенде 6 миллион адамға әсер етті деп есептелді. Жалпы саннан 1930-31 жылдары 1,8 миллион кулак, 1932-39 жылдары 1,0 миллион шаруалар мен этникалық азшылықтар жер аударылды, ал 1940-52 жылдары 3,5 миллионға жуық этникалық азшылықтар қосымша қоныс аударды [4].



Әрбір этностық топ өз кезегінде сынақ пен азапты бастан өткерді. Олар өткен мен болашақ арасындағы жағдайға еріксіз түсті. Қаталдық құрсауынан шығып, егемендікке қол жеткізген сәтте өз мекенін Отаным деп тапқан әр этнос жоғарғы құндылық: тұлға, бостандық, құқық тілегін жүзеге асыру жолында өмір сүретіні анық. Ұлтаралық қатынастар мәселесінде ұлттық танымда қоғамдық сананың, көзқарастың жаңғырғанын көрсетіп отыр [1, б.4].

1937 жылы тамыз айында Сталин елдің шығыс аудандарының НКВД жетекшісі генерал Г.С.Люшковпен болған әңгімесінде «кәрістердің көші-кон мәселесін күшейту жөніндегі» ұсынысын айтты. Кеңес мемлекетінің басшысы құжаттарда белгілегеніндей кәрістерге сенбейтіндігі туралы ойын білдірді. Кәрістермен бірге жіберілетін жапон тыңшыларының арасындағы тығыз байланыс болуы мүмкін деп есептеп, олар шекаралық аймақта тұрған кезден-ақ кәрістерге сенімсіздігін жасырмады. Соған байланысты Қиыр Шығыстағы 200 мың кәріс халқының тағдырын анықтаған 1937 жылғы 21 тамыздағы КСРО ХКК мен БКП ОК-тың аса құпия қаулысының толық мазмұны келтірілді.

Кәрістерді қоныстандырумен ҚазКСР ПХК жанындағы лагерлер бөлімі айналысты. 1937 жылы 23 тамызда КП(б) ОК мен ХКК 1937 жылғы 21 тамыздан Қазхалком (Казсовнарком) У.Исаевтың төрағалығымен комиссия құрылып, оған НКВД, жер шаруашылығы, тамақ өнеркәсібі кірді. 14 қыркүйекте кәрістерді қоныстандыру, орналастырумен айналысатын уәкілетті тұлға тағайындалды. Бұл істі ХК көмекшісі, мемлекеттік қауіпсіздік майоры Гильман қолға алды.

Кәрістерді қоныстандыруда мына талаптар жүзеге асырылды:

- Кәрістерді шекараға орналастыруға жол бермеу;
- 1000 отбасынан артық орналастырмау.

1938 жылы 26 ақпанда Казсовнарком «Кәрістер» туралы №4 Н/О арнайы қаулы қабылдады. Бұл құжат бойынша кәрістерді қоныстандыруды ұйымдастыру үшін Совнарком мен жер шаруашылығының ХК-да арнайы топтар құрылған ХКК тобына 3 адам Сырғабаевтың жетекшілігімен, Наркомземде Панкратов жетекшілігімен 6 адам жұмылдырылды. Жалпы жетекшілік Казсовнарком төрағасының орынбасары В.Лазаревке жүктелді.

КСРО ХКК мен БКП Орталық комитетінің 1937 жылғы 21 тамыздағы №1428-326 қаулысында кәріс халқын қиыршығыстық өлкелердің шекаралы аудандарынан көшіру туралы КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі мен БКП (б) Орталық Комитеті қаулы етеді: Қиыршығыстық өлкелердегі жапондық тыңшылардың өтіп кетуінің жолын кесу мақсатында:

1. БКП (б) Қиыршығыстық өлке комитетіне, өлкелік атқару комитеті мен Қиыр Шығыс өлкелік УНКВД-ға Қиыр Шығыс өлкесінде барлық Посьет, Молотов, Гродеков, Ханкай, Хороль, Чернигов, Спасск, Шмаков, Постышев, Бикинск, Вяземск, Хабаровск, Суйфун, Киров, Калинин, Лазо, Свободненск, Благовещенск, Тамбов, Михайлов, Аркаринск, Сталинск, Блюхерово шекаралы аудандарындағы барлық корей халқын шығарып, оларды Оңтүстік Қазақстан облысының Арал теңізі мен Балхаш аудандарына және Өзбек КСР-ына көшіруді ұсыну. Қоныс аудартуды Посьет ауданы мен Гродеково ауданына тиіп жатқан аймақтардан бастау.

2. Қоныс аудартуға тездетіп кірісу және 1938 жылдың 1 қаңтарына дейін аяқтау.

3. Көшірілуге жататын корейлерге көшу кезінде өздерімен бірге мүліктерін, шаруашылық заттары мен асыраған құстарын алып кетуге рұқсат беру.

4. Қоныс аударушыларға олар қалдырып кеткен жылжымалы және жылжымайтын мүліктері мен егістерінің орнын толтыру.

5. Қоныс аударушы кәрістер шекарадан әрі асып кетуге тілек білдірсе, кедергі келтірмеу.



6. КСРО Халықтық ішкі істер комитетіне көшуге байланысты кәрістер жағынан тууы мүмкін тәртіпсіздіктер мен экцестерге қарсы шаралар қабылдау.

7. Қазақ КСР мен Өзбек КСР Халық комитетінің кеңесіне тез арада орналастыру пункттері мен аудандарын анықтап, қоныс аударушылардың жаңа орындағы шаруашылыққа жерсініп кету шараларын қарастыру, оларға қажетті көмек көрсету.

8. Қоныс аударушы кәрістер мен олардың мүліктерін Қиыр Шығыс өлкесінен Қазақ КСР мен Өзбек КСР-ына тасымалдау үшін Шығыс өлкелік атқару комитетіне өз уақытында вагондарға тапсырыс беруді қамтамасыз етуге міндеттеу.

9. БКП (б) Шығыс өлке комитеті мен Шығыс өлкелік атқару комитетіне үш күндік мерзім ішінде қоныс аударуға жататынын адамдар мен шаруашылықтардың санын хабарлауды міндеттеу.

10. Қоныс аудару барысы, қоныс аудару аудандарынан жөнелтілетіндер саны, қоныстану ауданына келгендер саны мен шекараға жіберілгендердің саны жөнінде телеграфпен он күндік мәліметтерді жеткізу.

11. Кәрістер көшіріліп жатқан аудандардағы шекараларды қорғауды нығайту үшін шекара әскерлерінің санын 3 мың адамға көбейту

12. КСРО ішкі істер халық комитетіне кәрістерден босатылған орындарға шекарашыларды орналастыруға рұқсат ету.

Қазақстанға көшірілген кәрістер нақты түрде қоныс аударудың екі кезеңін бастан кешірді:

Біріншісі: 1937 жылдың күзінен 1938 жылдың көктеміне дейін. Олар уақытша босатылған жерлерде: жертөле, қойма, атқора, шошқа қораларда және өз қаражатына өмір сүрді. Ал олар өздерімен бірге тек киім-кешек, жолға арналып есептелген мардымсыз азық-түлік қорын әкелген болатын.

1938 жылы көктемде кәрістерді көшірудің екінші кезеңі басталды. Кәрістерді жүк вагонымен тасымалдап, артық та тиеле берді. Бір отбасының мүшелерін әр түрлі эшелондарға тиеп жіберіп, жолда туыстарын жоғалтып алу, жаппай ауруға ұшырау жағдайлары кездесті. 1937 жылғы 28 қазандағы мәлімет бойынша Қазақстанға 70 эшелон, 12129 жанұя, 58427 адам әкелінді, тағы да 7927 жанұя жолда болды.

Қазақстанға барлығы 20789 отбасы, 98457 адам әкелінді. Ал Батыс Қазақстан облысы бойынша – 1950 отбасы, 9017 адам көшірілді. [5,6295-297].

Кәріс қоныс аударуының саяси маңыздылығының басымдылығына байланысты 1938 жылы көктемде Қазақ КСР территориясына көшіру мен орналастыру және оның шаруашылық құрылымы мәселесін жүзеге асыру деңгейін бақылау мақсатында НКВД-ның қоныс аудару бөлімі ұйымдастырылды.

1937 жылы Қазақстанға 104 жер өңдейтін колхоз, 6175 отбасы, 30856 адам, 13 балық аулау колхозы, оның ішінде - 1109 отбасы, 5350 адам, шаруалар – 3362 отбасы, 15582 адам, балық аулаушы шаруалар – 3305 отбасы, 15327 адам, білікті жұмысшылар -2470 отбасы, 10782 адам, 4 қолөнер артелі – 229 отбасы, 1167 адам, шаруалар – 371 отбасы, 1492 адам, қызметкерлер – 3248 отбасы, 15047 адам. 1 отбасыға орта есеппен 4,7 адам келді.

1937 жылы 29 қыркүйекте ОК КП (б)К кәріс шаруаларын төмендегідей орналастыру көзделді:

- Гурьев округі – 1500 отбасы;
- БҚО – 1000 отбасы;
- Солтүстік Қазақстан – 2000;
- Ақтөбе округі – 1500;
- Оңтүстік Қазақстан – 1500 отбасы қабылдады.



Бұл кезеңде кәрістердің басым бөлігін Қазақстанның оңтүстігіне орналастыру мәселесі қызу талқыланды. Оған себеп күріш өсіру шаруашылығын дамыту. Бұны «кәріс комиссиясына» жетекшілік еткен В.Чубаря да қолдады. Нәтижесінде кәрістерді Қызылорда, Қазалыға орналастырды. ОК хатшысы Л.Мирзоянның нұсқауы кәрістерді қыс мезгіліне қалдырмай, шұғыл түрде орналастыруды меңзеді.

Ал 1937 жылы 9 қазанда Қазақ КСР-нің «кәріс қоныстанушыларының орналасуы» жөніндегі Жарлығы шықты. Жарлықта Қазақ КСР-на көшіп келген қоныстанушыларды төмендегідей орналастыру:

- Алматы облысына – 1800;
- Солтүстік Қазақстанға – 2000;
- Қарағандыға – 2600;
- БҚ-ға – 1800;
- Ақтөбеге – 200;
- Қостанайға – 200

Оңтүстік Қазақстанға – 7354 адам келді [6,б 96-97].

Басқа аймақтармен салыстырғанда Қазақстанның оңтүстігіне 8154 отбасы қоныстанушыларды жоспарланған яғни 1714 адамға көбірек.

1937 жылы 9 қарашада КП (б) К ОК Гильманға қоныстанушылардың көп бөлігін Оңтүстік Қазақстанның Қордай ауданы Георгий каналын игеру үшін, ал қалған кәріс шаруаларын Сырдарияға көшіру туралы бұйрық қабылданды. Гильманның шешімімен батыс пен солтүстікке көшірілген кәрістер сол жерде қоныстанса, эшелонмен кейін келгендер Оңтүстік Қазақстанға жіберілді.

Тіркеу бөлімі мен лагерь бөлімінің мәліметтеріне сәйкес 1937 жылы 28 қазанда НКВД шешімімен Қазақстанға 3 рет 70 эшелон, 12129 отбасы, 58427 адам келді. Барлығы Қазақстанға 90 эшелоннан астамы келсе, оның ішінде 20789 отбасы, 100 мыңнан астам адам, 18009 отбасы қоныстанған.

Осы жылдары Қазақстанға педтехникум, пединститут, педагогикалық рабфак, педучилище, 4 орта мектеп, 23 бастауыш мектеп. 1938 жылы 1 қаңтардағы есебі бойынша корей пединститутында – 120, жұмысшы факультетінде 410, корей педучилищесінде -272, мектептерде – 14327 адам білім алды.

Қазақстанның ХКК мен КП (б) ОК 1938 жылғы 3 наурыздағы «Кәріс қоныс аударушыларды мекендендіру және шаруашылыққа орналастыру жөнінде» қаулысымен Қазақстанға 20530 отбасы көшірілді. Оның ішінде 14600 отбасы күріш өсіруге, мал шаруашылығы және дәнді-дақылдарын өсіруге жұмылдырылды.. 2400 отбасы балық шаруашылығына, 3530 өндірістік орындарға, совхоздарға, МТС, артель және басқа мемлекеттік мекемелерге қоныстандырылды.

Қоныстанушыларды тексеру 1938-39 жылдары 48 рет тексеріс өткізілді. Бақылау материалдары КП (б) ОК мен ҚазКСР ХКК директиваларына жіберілді. 1938 жылдың ішінде 3 мәрте бақылау жүргізілді. НКВД облыстық басқрамасының инспекторлары жүйелі түрде бақылау үрдісін жүзеге асырып отырды. НКВД-ның көші-қон бөлімінің штаты 14 адамнан тұрды, оның 9-ы КСРО НКВД жанындағы көші-қон бөлімінен, 5-і Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда, Гурьев, Қостанай облыстарының облыстық УНКВД бөлімінен.

Кәріс ауылдары құрылыс үшін Спецстрой кейіннен кәріс ауылдарының құрылыс кеңсесі деп аталатын республикалық құрылыс кеңсесі құрылды. 27 маусымда ХКК мен КП (б) ОК-ның ұйымдастыруымен «Қазақ КСР-на көшірілген кәріс қоныстанушыларының шаруашылық құрылымының жетекшілігі» туралы Жарлығы шықты. Жарлыққа сәйкес кәрістерді қоныстандыруісін жүргізу Халық комитеті мен ведомствосына жүктелді.



1938 жылы 22 қыркүйекте кәрістерге нақты көмек көрсету үшін «Қазсовнаркомның кәріс қоныстанушыларын орналастыру жөніндегі» Жарлығына қол қойылды.

Осы мерзімге сәйкес ҚазКСР Совнарком мен Қазақстанның КП (б) ОК-ның Жарлығымен «Ауыл шаруашылығы мен балық аулау колхоздарындағы қоныс аударушыларды қоныстандыру және экономикалық ұйымдастыру туралы» Жарлығы қабылданды. НКВД жанындағы басқару және көші-қон бөлімінің ашылуына байланысты НКВД-ның жетекшілік және көші-қон бөлімі өз жұмысын тоқтатты [6, 696-97].

Бүгінгі таңда өлкеде 80-нен астам ұлт өкілдерінің бірінің қоныс аудару тарихы осылай басталды. Батыс Қазақстан облысы бойынша қоныстандырылған кәрістер аудандарға бөлініп орналастырылды.

1937 жылдың қазан айында Орал өлкесі мен Батыс Қазақстан облысына кәріс халқының қоныстануы басталды. Кәрістер тиелген алғашқы эшелондар 1937 жылдың қарашасынан бастап келді. Келу орны Орал, Гурьев, Теңіз жерлері. 1932 жылы ақпанда ҚазОАК ҮІІ-шақырылымында Батыс Қазақстан облысын құру шешімін қабылдайды. Ол бойынша Батыс Қазақстан құрамына 14 аудан кірді: Теңіз, Жымпиты, Жаңақала, Жәнібек, Гурьев, Жылықос, Маңғыстау, Тайпак, Лбішін, Орда, Орал, Шыңғырлау, Талов, Ойыл.

Соған орай 1937 жылы Батыс Қазақстан облысына қазіргі Атырау, Маңғыстау мен Орынбор, Ақтөбе облыстарының кейбір аймақтары қарады.

Оралға 1 эшелон, Гурьевке – 2, Теңізге – 3. Бұл қоныстандырудың бірінші кезеңі.

Екінші кезең – 1938 жылдың көктемінен басталды.

КСРО Халық комитеті кеңесінің 1938 жылғы 20 ақпандағы қаулысы негізінде Қазақстан аумағына кәріс қоныс аударушыларды орналастыру үшін ең құнарлы жерлері бар совхоздарға жіберілсе, қазақтар бұл жерлерден қуылып, олардың жартысы кулактар ретінде сотталып кетті. Жоспар бойынша Батыс Қазақстан облысы 913 отбасын қабылдауы тиіс еді. 1938 жылы 3 наурызда Қазақстан «кәріс-қоныстанушыларын орналастыру» Жарлығын қабылдады. Жарлыққа сәйкес 500 отбасы келді. Оның ішінде: колхоздарда -300 отбасы, өнеркәсіп кооперацияларында – 200 отбасы келу жоспарланды [7, 621-23].

Облыстық Мемлекеттік мұрағат құжаттарына сүйене отырып, Теректі ауданындағы кәрістерді орналастыру шараларын бақылау комиссиясының есебін зерттедім. Теректі ауданы бойынша кәріс шаруаларын тексеру барысында БҚО атқару комитеті уәкілетті өкілі Козлова аудандық атқару комитетінің Реснин, Пивоваров, Ерминнің бақылауымен келесі мәселелерді келтірді:

Кәріс шаруалары төмендегі колхоздар мен өндірістерде орналасты. Алебастр зауыты, Шеттікөл совхозы, Райпотребсоюз (аудандық тұтынушы одағы). Колхоздар бойынша: Чапай №1, 13 лет Октябрьской революций, Трудовик, Запорожье, Калинин, Мичурин, Путь Ленина, Жаңа-таң, Шевченко, Буденов ат. Завет Ильича, Хлебобоб. Шаруашылық саны: 115.

Оның ішіндегі адам саны:

Колхоздар мен өндірістердегі еңбекке жарамдылары:

- мектеп жасындағы балалар – 83.
- мектепте оқитындары – 80.
- мектеп жасындағы орыс тілін меңгергендер – 3.

Біліктілігі бойынша жұмысшылар:

- Тракторист /курсант/, есепші – 2.
- Сатушы – 1.

Қалғандарында біліктілік жоқ. Колхоз өндірісінде 2 тракторист, 2 есепші, 1 ұста, қалғандары қатардағы колхозшылар.

Теректі ауданы бойынша мемлекеттік банк есебінен шаруашылық құрылыс пен тұрғын жай салу үшін 92370 рубль бөлінді. Ал колхоз қорына 92000 рубль берілген. Кәріс



шаруалары үй тұрғызды, кейбіреулері сатып алды. Барлығы 59 тұрғын жай алынды. Салынған тұрғын жайлар стандартқа сәйкес келмейді, әрі төбелері қамыспен жабылған. Соған байланысты қосымша шығынды қажет етеді. Мәселен, Чапай №1 колхозында 2 пәтерлі 4 тұрғын жай тұрғызылса, малға арналған қора мүлдем салынбаған. Жалпы, шатырда малмен қоса жиналған егін,отын орналастырылса, ұсақ мал шошқа мен бұзау тұрғын бөлмелерде жайғастырылған. Үй төбесінен ішке су ағуы салдарынан қабырғалар мен едендер жарамсыз деңгейге жеткен.

Запорожье колхозында 80 рубльге үй сатып алынып, есепке 300 рубль көлемінде көрсетілген деп жазған. Бұл сомаға үйге жөндеу жүргізілмеген, ағаш материалдары көбінесе колхоздың қажеттілігіне Жаңатаң мен Трудовик совхозында үйлерге қажетті жөндеу толық жүргізілген.

Басқа колхоздар бойынша тұрғын жайларға толығымен жөндеу жасалынып, ал ағаш материалдары колхоз қажеттілігіне асырылмаған. Сатып алынған немесе салынған үйлерде мал ұстайтын орын мүлдем жоқ [8, б2-6].

Қорытынды

Әрбір тарихи кезеңде халықтардың өзіне тән қалыптасу тарихы жүріп жатады. Бұл тұтастай халықтың ұлттық рухына, діліне, көзқарасына әсер етпей қоймайды. Қазақстан кәрістері сұрапыл жарлықтардың келеңсіз тұстарына тап болып, елдің ерекше этникалық тобын қалыптастырды. Бұл үрдіс Корея, Жапония, Кенес Одағы, Қазақстан тарихын бір сілкіндіріп жібергені даусыз. Құжаттар негізінде жазылған кәріс халқының Қазақстанда қалыптасу тарихы олардың жаңа мекен тауып, өмірге қайта бейімделуін талап етті. Бүгінде сталиндік режимнің соның ішінде халықтар депортациясы жөніндегі деректемелері Отан тарихының кейбір беттерін өзгертті. Алайда депортация тарихы әлі де зерттеуді қажет ететін, ашылмаған тұстардың жаңа бейнесін танытатын тарихтың бөлімі деп ойлаймын.

«Ынтымақ, бірлік, келісім – ең асыл бақыт ел үшін» деген қағидамен өмір сүрген халқымыз, ата-бабаларымыздың аңсаған арманына қол жеткізіп, бүгінгі күні бірлігі мен келісімі жарасқан, ырысы мен ынтымағы ұйыған тәуелсіз мемлекет болып орнықты. Ұлттық бірлік Қазақстан Республикасын өз Отаным деп санайтын әр азаматтың этностық, діни және әлеуметтік немесе басқа ерекшелігіне қарамастан, оларға тең мүмкіндіктер беріп, қоғамның барлық өкілін ортақ мақсатқа жұмылдыруға негізделеді [9, б 4].

Егер саясат ұлттық бірлікке, қоғамның топтасуына жол бастайтын болса, бұл түрен түспеген қорлардың арнасын ашып, елдің әлеуметтік мүмкіндігін он еселейді, «тарихи максимум» деңгейінде міндеттер қоюға мүмкіндік туғызады [10, б 99].

ӘДЕБИЕТ

- [1] Атантаева Б.Ж. Влияние миграции на формирование этнических диаспор Восточного Казахстана в 1937-2005 гг. Б.Ж. Атантаева, Т.А.Камалджанова – Семей, 2014. 256 б.
- [2] Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаев. Қызмет хроникасы 2016 жыл. / ред. жет. М.Б.Қасымбеков. – Астана: Деловой Мир Астана, 2017.-368 б.
- [3] Қалауымыз – халық бірлігі – Орал:2010. 139 б.
- [4] Көптілді веб-сайт «Уикипедия». [Электронды ресурс]. – қол жеткізу тәртібі: https://en.wikipedia.org/wiki/Population_transfer_in_the_Soviet_Union
- [5] Аманжолов К. Қазақстан тарихы дәрістер курсы /К.Аманжолов – Алматы: Білім, 2004. - 336 б.
- [6] Кан Г.В. История корейцев Казахстана / Г.В. Кан, – Алматы: Ғылым, 1995. - 208 б.
- [7] Ким А.П. Корейцы в Приуралье / А.П. Ким– Орал: Дастан, 2010. - 122 б.
- [8] БҚО МА, 870-қор,1-тізбе, 145-іс.
- [9] Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев – Тәуелсіз мемлекеттің негізін қалаушы / бас ред. Б.Ө.Жақып. - Алматы: Қазақстан энциклопедиясы, 2010. - 223 б.

[10] Менің Қазақстаным Қазақстандағы этномәдени бірлестіктердің қызметі туралы анықтамалық / Астана: 2015. - 223 б.

REFERENCES

- [1] Atantayeva, B., & Kamaldzhanova, T. A. (2014). Vlianie migratsii na formirovanie etnicheskikh diaspor Vostochnogo Kazakhstana v 1937-2005 gg. [Migration influence on the formation of ethnic diasporas in East Kazakhstan in 1937-2005]. Semey: 256 [In Russian]
- [2] Red. zhet. Kasymbekov, M.B. (2017). Kazakhstana Respublikasynyn Tungysh Prezidenti Nursultan Nazarbaev. [First president of the Republic of Kazakhstan Nursultan Abishevich Nazarbayev]. Qyzmet hronikasy. 2016 zhyl – Astana: Delovoi Mir Astana 368 [In Kazakh]
- [3] Kalauymyz – halyk birligi (2010). Oral: 139 [In Kazakh]
- [4] Mul'tiyazychnyj veb sajt «Vikipediya». [Electronic resource]. - access procedure: https://en.wikipedia.org/wiki/Population_transfer_in_the_Soviet_Union [In English]
- [5] Amanzholov, K. (2004). Kazakhstan tarikhy darister kursy [Course of lectures on the history of Kazakhstan]. – Almaty: Bilim, 336 [In Kazakh]
- [6] Kan, G. V. (1995) Istoriya korejcev Kazakhstana. [History koreans' of Kazakhstan] Almaty: Nauka publ, 208 [In Russian]
- [7] Kim, A. P. (2010) Korejcy v Priural'e. [Korean in the Priuralye] Uralsk: Dastan, 122 [In Russian]
- [8] ZKO GA, fond 870, opis' 1, delo 145 [In Kazakh]
- [9] bas red. Zhakyp, B.O. (2010) Nursultan Abishuly Nazarbaev – Tauelsiz memlekettin negizin kalaushy. [Nursultan Abishevich Nazarbayev is the founder of an independent state]. Almaty: Kazakhstan enciklopediyasy, 223 [In Kazakh]
- [10] Menin Kazahstanym Kazahstandagy etnomadeni birlestikterdin qyzmeti turaly anyktamalyk. [My Kazakhstan reference book on the activities of ethno-cultural associations in Kazakhstan]. (2015). Astana: 223 [In Kazakh].

Рысбеков Т.З., Акмуканова А.Ж.

ИЗ ИСТОРИИ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ КОРЕЙСКОЙ ДИАСПОРЫ В ЗАПАДНЫЙ КАЗАХСТАН (30-е годы XX в)

Аннотация. В статье рассматривается социально-экономическое положение корейской диаспоры, переселяющейся в Западный Казахстан в результате политики насильственного расселения в 30-е годы XX века. Кроме того, здесь приведены сведения о численности переселенцев в Казахстане, в том числе его западном регионе, депортированных в рамках политики переселения, цели депортации, особенности расселения. В октябре 1937 года началось поселение корейского народа в Уральске и Западно-Казахстанской области. Первые эшелоны с корейцами прибыли в ноябре 1937 года. Рассматриваются также особенности социально-культурной жизни и быта переселенцев, прибывающих в Уральскую, Гурьевскую, Тенгизскую местности. Приводятся данные о последствиях такого решения властей для переселенцев, которых селили, большей частью, в отдалённых районах с малочисленными поселениями (см. вынужденные населенные пункты Советского Союза) и трудностях, которые им пришлось пережить. Переселению, из пограничных и приграничных районов Дальнего Востока подверглись китайцы и корейцы, не являвшиеся на тот момент гражданами СССР, но ставшие таковыми после депортации в республики Советского Союза. Предположительно, внутренняя вынужденная миграция повлияла не менее чем на 6 миллионов человек. Из общего числа в 1930-31 годах было переселено 1,8 миллиона кулаков, в 1932-39 годах - 1 миллион крестьян и представителей этнических меньшинств, а в 1940-52 годах дополнительно переселено около 3,5 миллиона семей этнических меньшинств.

Ключевые слова: переселение; насильственная депортация; Дальний Восток; райисполком; миграционный отдел; республиканский строительный офис.



Rysbekov Tuyakbay, Akmukanova Aelita

**FROM THE HISTORY OF THE MIGRATION OF THE KOREAN DIASPORA TO
WESTERN KAZAKHSTAN (in the 30s of the XX century)**

Annotation. The article examines the socio-economic situation of the Korean diaspora, which migrated to western Kazakhstan in the 30s of the XX century as a result of the policy of forced resettlement. It also provides data on the number of deportees, the purpose of resettlement, and the area of settlement within the framework of the resettlement policy. In October 1937, the resettlement of the Korean population to the Ural region and the West Kazakhstan region began. The first trains loaded with Koreans arrived in November 1937. Further socio-cultural formation of settlers arriving in the Urals, Guryev, and sea lands is considered. It is also written about the consequences of the social situation of the settlers. In most cases, their routes were remote areas with little population (see forced settlements in the Soviet Union). This includes the deportation of non-citizens of the USSR from countries outside the USSR to the Soviet Union. It was estimated that total domestic forced migration affected at least 6 million people. Of the total number, 1.8 million kulaks were deported in 1930-31, 1.0 million peasants and ethnic minorities were deported in 1932-39, and about 3.5 million ethnic minorities were displaced in 1940-52.

Keywords: relocation; forced deportation; far East; district Executive Committee; migration Department; Republican construction office.

ӨОЖ 94(574) "1813-1881"

FTAXP 03.20.00

DOI 10.37238/1680-0761.2020.79(3).19

Құрманалин С.Б.**Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан***E-mail: samatbk71@mail.ru***ҚАЗАҚ АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫ ЖӘНЕ ӘЗБЕРГЕН МҰҢАЙТПАСҰЛЫ
(1813-1881 жж.)**

Аңдатпа. Қазақстанның XIX ғасырдағы тарихы Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсы күреске толы тарих. Осы дәуірде қазақ халқының ішінен туған еліне өлшеусіз еңбегі сіңген жеке тұлғалар, тарихи қайраткерлер шықты. Солардың бірі ірі саяси тұлға – Әзберген Мұңайтпасұлы. Ғылыми мақалада бидің күрескерлік өмірінің негізгі кезеңдері зерттелген. 68 жыл өмір сүрген Әзберген Мұңайтпасұлы қазақ мүддесі жолында өзінің ұйымдастырушылық, батырлық, ұтқырлық, дипломатиялық қырларымен тарихтан орын алды. Ең бастысы қазақ азаттық қозғалысына адал болып қалды. Әзберген бидің ұлт азаттығы жолындағы қызметі патшалық Ресейдің Қазақстанды толық бағындыруға бағыт ұстаған, тұтас жаулауды аяқтаған кезеңінде өтті. Сондықтан Әзберген Мұңайтпасұлы түпкілікті ірі саяси табыстарға қол жеткізе алмаса да, ол бастаған күрес орыс отаршылдығын бірнеше онжылдықтарға тежей алды. Оның есімі мен күрескерлік қызметі қазақ халқының ғана емес, Орта Азиядағы туысқан түрік халықтарының арасында да құрметке лайық.

Кілт сөздер: азаттық; қозғалыс; көтеріліс; рулар; отаршылдық; батырлар; билер; сұлтандар; патшалық; хандық; күрес; тарих.

Kipicne

Ресейдің Қазақстанды жаулап алуы бірте-бірте жүзеге асырылды, империя үшін қазақ елін отар қылу оңайға түскен жоқ, мұнда патша өкіметінің отарлау саясатына қазақ халқының екі ғасырға



жуық қарсылық көрсетуі шешуші рөл атқарғаны мәлім. Патша саясаткерлеріне Орта Азия аймағындағы Ресейдің әлемдік отаршыл жүйедегі белгілі мемлекеттермен бақталастығын шешуден гөрі, қазақ халқының азаттық жолындағы дүркін-дүркін тұтанған көтерілістерін басу қиынға түскені тағы белгілі.

Қазақ халқының тарихындағы отаршылдық кезеңді сөз еткенде елдікті, бірлікті ойлап, әсіресе, ұлттық мүддені қорғау жолында жан аямай күрескен кемеңгер хандарымызды, дана билерімізді, ержүрек батырларымызды айналып өту мүмкін емес. Өйткені, сол уақыттағы қоғамдық оқиғалардың барлығы да солардың тікелей қатысуымен тарих бетіне бедерлі ізін қалдырған.

Ресей империясының отаршылдық езгісіне қарсы ұлы далада қазақ халқы талай көтеріліске шықты. Кіші жүзді Ресейге қосып алудан кейінгі отарлық жағдай қазақ халқының бостандық пен тәуелсіздік жолындағы күресіне қозғау салды. Отаршылдықтың ең ауыр жылдарында қазақ халқы өзінің ұлттық тәуелсіздігі, қазақ мемлекеттілігі жолындағы күресін бірде-бір күн тоқтатпай, таңғаларлық ерлік пен өміршендік танытып, басқа өркениеттер жетістіктеріне қосылу қабілетін көрсетті.

XIX ғасырдың 40-50 жылдарында күшейген патша үкіметінің Кіші жүздегі әскери-саяси бағыттағы отаршылдық езгісі, яғни бұл өңірге салынған жаңа бекіністер мен қаптаған гарнизондар өздерін ешкімге тәуелсізбіз деп санаған алты аталы Әлім тайпалық бірлестігі руларының жеріне ішкерілеп енді. Сөйтіп, Ресей империясының отарлық қысымы бұл ауданда батырлардың рөлінің артуына алып келді. Олар Ресей экспансиясына қарсы күресте халыққа басшылық етті және халыққа арқа сүйеді. Ал XIX ғасырдың ортасында Кіші жүздегі ең белгілі әрі беделді батырлардың бірі Өзберген Мұңайтпасұлы еді. Ол өз кезегінде патша үкіметіне де, Хиуа хандығына да, тіпті дала аймағында бекітілген билеуші сұлтандарға да бағынбаған тәуелсіз тұлға болды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ғылыми мақаланы жазу барысында Қазақстанның тәуелсіздік жағдайында қалыптасқан отандық тарих ғылымындағы методологиялық ұстанымдар негіз болды. Тақырыптың өзі ұлттық тарих ғылымында соңғы ширек ғасырда келген жаңалықтар мен түбегейлі өзгерістердің қатарынан орын алады. Советтік дәуірде патшалық Ресейдің билігі тұсындағы қазақ азаттық қозғалысы және ондағы жеке тұлғалардың, қозғалыс жетекшілерінің саяси қызметі мен қоғамдағы орны тар таптық-партиялық ұстанымдар тұрғысынан баяндалып келгендігі ескерілді. Осыған сәйкес ізденіс барысында жаңа бағыттағы ғылыми ой-пікірлер мен тұжырымдарға, жаңа тарихи көзқарастар тұрғысынан жазылған зерттеулерге арқа сүйедік. Бұл бағытта XIX ғасырда өткен ұлт-азаттық қозғалыстарға тән ортақ заңдылықтар мен олардың ерекшеліктері, ондағы жеке тұлғалардың, дала көсемдерінің отаршылдық жағдайдағы саяси ұстанымдары Х.Әбжанов [1], М.Қойгелдиев [2], К.Хафизова [3], А.Қият [4] сияқты тарихшылардың еңбектерінде сараланады.

Зерттеу нәтижелері

Исатай, Жоламан кезіндегі дүрбелеңдерден кейін Жайық өзені мен Арал теңізі аралығындағы аймақтағы ұлттық тәуелсіздік жолындағы арпалыстың бел ортасында шоқтығы биік дара тұлға, атақты батыр, даңқты би Есет Көтібарұлы тұрғандығы баршаға мәлім. Қазақ еліндегі ұлт-азаттық көтерілістеріне тән ерекше атап өтетін жайт – көтеріліс басшыларына аса жақын болып, айрықша ықпал еткен жеке тұлғалардың болуы.

Осыған сәйкес бүгінгі мақалаға арқау болып отырған батыр Өзберген Мұңайтпасұлы 1847-1858 жылдардағы Кіші жүз қазақтары азаттық қозғалысының Есет Көтібарұлынан кейінгі басшыларының бірі. Ол азаттық үшін күресте қызметі мен рөлі ерекше көрініп, сол кезеңдегі қоғамдық өмірден абырой беделінің, ел үшін істеген еңбегінің, әділ билігі мен қайтпас батырлығының арқасында салмақты орын алған қайраткер.

Кейінгі отандық тарихшы-ғалымдар ұлт-азаттық қозғалыстарын зерттеуде бірқатар талас туғызатын проблемалар, шешілмеген қарама-қайшылықты сәттер қалып қойып отырғандығын айтады. Бұл бағытта атақты ру басыларының көтерілістердегі рөлі туралы мәселе даулы күйінде қалып отырғандығын, Сырым Датұлы, Кенесары Қасымұлы, Есет Көтібарұлы т.б. ұлт жетекшілерінің Кіші жүздегі ықпалды билермен қарым-қатынастарының әлсіз зерттелгендігін баса көрсетеді. Бұл – өте назар аударатын мәселе. Өйткені, XVIII ғасырдың соңғы ширегінде және XIX ғасырда Ресейдің империялық-отаршылдық саясатының өлкеге дендеп енуіне байланысты, ғасырлар бойы өзінің рөлін сақтап келген хандық билік Кіші жүзде дағдарысқа тірелді және жойылды. Хан билігін жоюды мақсат еткен патша үкіметі Ордада лаң туғызып, сұлтан топтарын бір-біріне қарсы қойып



қыркыстыра бастады. Осындай жағдайда саяси тұрақтылықты сақтай алатын, аласапырандардың басты себебі – отарлық саясатта жатқандығын бірден түсінген халық қалаулылары – билер Кіші жүзде белсенді қимылдарымен көзге түсті. Олар Есет Көтібарұлының төңірегіне топтасты. Әсіресе, Есеттің ең жақын серігі Шекті руы Қабақ бөлімінен шыққан атақты би Әзберген Мұнайтпасұлы ел тағдыры таразыға түскен сәтте билік тізгінін азаттық жолындағы күреспен байланыстырып, он жылдан астам уақытқа созылған көтерілістің басты жетекшілерінің біріне айналады. Бұл турасында сол заманның куәгері орыс зерттеушісі Н.Середаның өзі жазып қалдырған. «Азберген был главным советником Кутебарова во время его бунта и приобрел славу богатыря, предводительствуя шайками» [5, б.11].

Тарихи тұлға Әзберген Мұнайтпасұлының қайраткерлік, қарулы көтерілістердегі басшылық қызметі 1867-1868 жж. әкімшілік-территориялық реформалардан кейін де жалғасты. Оның Орал, Торғай облыстарында болған патша үкіметінің отаршылдық саясатына қарсы халық қозғалысының басшысы, оған дем берушісі болғандығын бүгінгі тың деректер айғақтайды. «... заэмбенские киргизы, вняв подстрекательством Хивы, приняли деятельное участие в восстании 1869 г. В начале января этого года Бии чумичли-табынского рода Джанбек Бараков и Алдаш Байганин, чиклинского рода Азберген Мунайтпасов, с сыном Исета Кутебарова, Назаром, и некоторые другие явились к хивинскому хану и объявили ему, что они нового положения принимать не хотят, и что восстали против русского правительства; эти же самозванные депутаты от киргизского народа уверяли хана, что стоит только ему послать несколько тысяч войска, чтобы киргизы пристали к хивинцам, взяли бы все степные укрепления и соединенными усилиями овладели Оренбургом, и если Аллаху будет угодно, то и всю Россию. Чтобы успешнее склонить на свою сторону хана, депутация преподнесло ему, надо сказать, не очень ценные подарки: 20 иноходцев и 20 белых кошм» [6, п.17].

Әзберген батыр хақында тарихи біршама құжаттар да жеткілікті, сонымен бірге кеңестік тарихнамада қайраткер тұлғасы дәуірдің идеологиясына сай бұрмаланса да оның жарқын да күрделі бейнесі ресми әдебиеттерден көрініп қалады. 1976 жылы Алматыда жарық көрген «Қазақ Совет Энциклопедиясында» ол жөнінде мынадай дерек келтірілген: «Мұнайтпасов Әзберген (1806-1873) XIX ғасырдың екінші жартысында Кіші жүз Шекті руы қазақтарының патша өкіметіне қарсы көтерілістерін ұйымдастырушылардың бірі, батыр. Ол 1855 жылы Көтібарұлы Есет батырмен бірге Елек өзенінің бойында патша өкіметін жақтаушы сұлтан-әкім Жантөринді өлтірген». Демек, Әзберген әрі көтерілісті ұйымдастырушылардың бірі, әрі көтерілістің шарықтау шегіндегі оқиғаларға белсене араласқан. Дегенмен тарихшы-ғалым С.Сейпілмәлікова мұрағат деректеріне сүйеніп Әзберген биге байланысты жазған мақаласында [7, б. 52] жоғарыдағы оның өмір сүрген жылдарын анықтауда қателіктің орын алғандығын дәлелдейді.

1957 жылы жарық көрген «Қазақ ССР тарихының» «Торғай және Орал облыстарында 60-шы жылдардың аяғы мен 70-ші жылдардың басында болған көтерілістер» деген тарауында Әзберген батыр сұлтандармен және діни адамдармен бірігіп көтерілісті басқарды деген дерек айтылады. «1869 жылдың бас кезінде-ақ көтеріліс жетекшілері Хиуаға Ханғали Арыстанов пен Әзберген Мұнайтпасов бастаған жиырма кісілік делегация жіберген болатын. Делегация Хиуа ханына сыйлықтар әкелді, қазақтар Хиуа ханының қол астына кіргісі келіп отыр деп мәлімдеді, тек үш жылға зекеттен босатуды өтінді... хан қазақ феодалдарының өкілдеріне шапан жауып, арғымақ мінгізіп, қару-жарақ сыйлады. Әзберген Мұнайтпасов Хиуадан бірнеше мың танап жер алды» делінген аталмыш еңбекте. Сондай-ақ көтеріліс басшысының «хандық дәуірді аңсап, халық көтерілісін өзінің жеке мүддесіне пайдалануға тырысқандығы, Хиуа, Бұқар хандықтарымен, Түркия мен одақ құруды жақтаған, діни көзқарастағы тұлға» ретінде сипатталады. Кіші жүзді Ресейден бөліп әкетпек мақсаты туралы да айтылып, оған теріс баға беріледі [8, б. 421]. Бірақ бүгінгі тәуелсіз тарих идеологиясы тұрғысынан қарағанда Әзберген Мұнайтпасұлының қоғамдық-саяси қызметінің ауқымы жергілікті деңгейден шығып, халықаралық дәрежеге бағытталғандығы, оның азаттық қозғалысының лайықты көсеміне айналғандығы көрінеді.

Әзберген Мұнайтпасұлы – ұлт-азаттық қозғалыста Есеттің кеңесшісі, көмекшісі әрі туысы ретінде белгілі болды. Көтеріліс барысында Хиуа хандығымен арадағы саяси одақтастық байланысты бірден-бір жақтаушы және патша езгісінен, Ресей отаршылдығынан құтылудың жалғыз жолы Хиуаға қосылу деп білген, көтерілістің негізгі қозғаушы күштерін басқарған, көтерілісте табанды позиция ұстанған бірден бір тарихи тұлға. Көтеріліс аяқталғаннан кейін Есет Көтібарұлының орыс қызметіне өтуіне келіспегендіктен ол сол кездің өзінде-ақ Хиуа жеріне өтіп



кеткен болатын. 1858 жылы Орта Азияға жасаған сапарында М.Н. Галкин Қоңырат қаласындағы Өзбергеннің тамаша бағында дем алғандығын жазады [9, б.173], оны Хиуа ханы өз әдетінше хан деп жариялайды және есесіне орыс билігіне өткен қазақтармен күресуді ұсынады. Өзберген өз кезегінде Ресей мен Хиуаның қол астына екіге бөлініп кеткен қазақ халқының бір-бірімен байланысып тұруына еркіндік берілген жағдайда ғана келісетіндігін, бірақ ханның қазақ халқымен ойына келгенін істегісі келетін ниетін қолдамайтындығын, қай жерде жүрсе де, Ресей билігіндегі қазақтар немесе Хиуа иеліктеріндегі қазақтар ішінде ме, халқының мүшкіл жағдайына қарамастан, мұндай тапсырманы орындай алмайтындығын білдіреді [10, п.7].

1873 жылы тең емес ұрыста Өзберген қолға түсіп, Орынбор түрмесіне қамалады, сол жылы көктемде Ресей отаршылдары әйгілі Хиуаны түпкілікті жаулап алу жорығына аттанғанда түрмеде отырған батырды әскерлеріне жол көрсетуге ертіп ала жүреді. Патша әкімшілігінен толық кешірім алған ол 1877 жылы Орынборда қамауда болған Хиуа ханы Худоярды белгілі қазақ саудагер-байы Бижан Жангелдинмен бірлесіп қашырады [11, pp.2-20].

Әлімұлы тайпалық бірлестігінің Шекті руынан шыққан тарихи тұлға Өзберген бидің өмірі мен күрескерлік қызметі XIX ғасырдың тұтас дәуірі деп айтуға болады. Ол сонау Сырым, Көтібар заманынан басталған аса күрделі, қазақ елінің басына тәуелділіктің бұлтты шалынып патшалық Ресейдің отарлық езгісінің ащы зарын тартып, санасы ояу ел бастаған жақсылардың жүрегін шер қысқан заманда өмір кешті.

Тұлғаның өмірінен кандидаттық диссертация қорғаған зерттеуші Ж.О.Есіркепова мұрағат деректеріне сүйеніп бидің өмір сүрген уақытын 1813-1881 жылдар деп белгілейді [12, б.12]. Өзберген бидің ата-тегін талдаған әдебиетші ғалым: Ж.Асан «Өзберген – Алтын Орданың тұтқасын 15 жыл ұстаған Ер Едігенің ұрпағы» [13, б. 183], - деп тұжырымдайды. «Мұса хан» эпостық жырына арқау болған Мұсадан бастап таратсақ, одан 1535 жылдары Ноғай Ордасын билеген Сейдақ – Қалу – Бөлек – Айт – Қабақ – Қангелді – Пұсырман – Өмір – Сердәлі – Өтес – Мұңайтпас – Өзберген туған деген мәлімет береді ел іші шежіресі. Батырдың бір бабасы Бөлек жайлы ел ішінде:

Сұрасаң, арғы атамды батыр Бөлек,
Тілдескен аспанменен бір бәйтерек,
Ерегіс, екіталай іс болғанда,
Талайлар келген екен көлеңкелеп, - деген жыр жолдары жиі
айтылса, Қабақ пен Өмірдің есімдері руға шыққан.

Өзберген Мұңайтпасұлы жөнінде де ел аузында аңыз әңгімелер мен хикаяттар көп. Соның бірінде батырдың ержүрек ірі саясаткер болғандығымен қатар құралайды көзге ататын мерген әрі қан майданда шалт қимылдайтын шапшаңдығы айтылады. Бозбедеу дейтін ұшқыр байталға мініп, көк сүңгіні қолға алып ұмтылғанда жерде отырған құсты ұшамын дегенше жаншып тастаған. «Мылтықты атқанда түтінін түтініне қосқанмен, дауысын дауысына қоса алмадым-ау» деп өкінетін көрінеді. Өзбергеннің шешесі Оңақан Адай руының Соқыр Сүйір деген батырының қызы екен. Өткір, жігерлі Оңақан Өзбергенді табарында жылан етіне жерік бопты дейді халық аңызы. Барлық шежірешілер батырдың аса шапшаң болғанын бөліп көрсетеді және осымен байланыстырады.

1868-1873 жж. Хиуа билеушілерінің Орал және Торғай облыстарының көтерісшілерімен тұрақты ынтымағы анық фактіге айналды. Далалық екі облыстағы көтерілістің жетекшілері, әсіресе Өзберген Мұңайтпасұлы Хиуа билігімен әр түрлі дәрежеде байланыста болатын. Тарихи тұлғаның саяси-дипломатиялық биік қызметі сол заманның жырауларының шығармашылығынан да орын алған. Мысалы Нұрым жырау

Әзекең жас күнінде жетім қалған,
Хан болып Хиуадан орын алған.
Қазақты, қарақалпақ бірге сұрап,
Бұл күнде орысқа да көзін салған, - десе, Арал өңірінің белгілі ақыны Нұртуған жырау
Патшадан болып ықылас
Хиуаға хан болды
Екі жылдай Өзберген, - деп жырлаған.

Хиуа, Қокан хандықтарының сол кездері қазақ жеріне тонаушылық жорықтар жасап тұрғаны тарихтан мәлім. Бірақ XIX ғасырдың 40-50-жылдары қазақтар көтерілісі қарқынды жүрген Борсық, Сам құмдары мен Мұғалжар тауының күнгей бетін алып жатқан аумақты аймаққа тиіспеген. Бұл бір



жағынан ортаазиялық хандықтардың көтерілісті қолдауынан, екінші жағынан Өзберген Мұңайтпасұлының Хиуа мен Қоканға өте ықпалды адам болғандығынан еді. Агрессияшыл Орта Азия мемлекеттерімен аралық мәселелерді Өзберген орайын тауып, дипломатиялық шеберлікпен бейбіт жолмен реттеп отырған. Осыған сәйкес тарихи құжаттардың бірінде: «Азберген Мунайтпасов – влиятельный бий казахов, населевших низовье Амударьи и Приаралье, лавировавший между Оренбургской администрацией и Хивинским ханством» [14, б. 34] деп таңбалаған.

Өзберген Мұңайтпасұлының азаттық жолындағы күрес дәуірін үш негізгі кезеңге бөліп қарастыруға болады. Бірінші, батырдың XIX ғасырдың 30-50-жылдарындағы Кіші жүздегі патшалық-отарлыққа қарсы күрескерлік қызметі; екінші, Өзберген бидің Орта Азия мемлекеттері – Хиуа және Қокан хандықтарымен әскери, саяси, дипломатиялық байланыстарының тарихы; үшінші, ресейлік реформадан кейінгі 1869 жылғы Орал, Торғай облыстарындағы ұлт-азаттық көтерілісті ұйымдастыруы.

Өзберген Мұңайтпасұлының өмір дерегі мен күрескерлік жолына зер сала карасақ өмірінің соңына дейін патша билігіне толықтай мойынсұнбағандығын көруге болады. Отаршылдармен шайқасты XIX ғасырдың 30-жылдарында бастаған би Есет Көтібарұлы, Жоламан Тіленшіұлы, Жанқожа Нұрмұхамедұлы, Қарағұл Қонақбайұлы секілді азаттық күресі жетекшілерімен бірге қарсылық қимылдарын үздіксіз жүргізіп отырған. Ресейден Орта Азия хандықтарына жөнелтілген сауда керуендерін басып алу, хиуалықтармен бірлесіп орыс-казак әскери топтарына қарсы шығу, бекіністі шептерге шабуыл жасау қимылдары казак көтерілісшілерінің күрес тактикасына айналып отырады.

Орынбор әскери губернаторы В.А.Перовскийдің 1839-1840 жылдардағы сәтсіз аяқталған Хиуа жорығына ерекше қарсылық көрсеткен казак бұқарасының басшысы ретінде танылған Өзберген батыр әр уақытта өзінің белсенділігімен көзге түсіп отырады. Патшалық дәуірдің зерттеушілері бұл Хиуа жорығының апатқа ұшырауының себебін экспедицияның қыс мезгілінде басталып, қолайсыз ауа-райына ұрынғандығынан іздейді. Біздің көзқарасымыз бен ізденістеріміз Өзберген батыр секілді казак көтерілісшілерінің қарулы қимылдары жорықтың жолын кескендігіне жетелейді. Ашынған Кіші жүз руларынан құралған казак жасақтары Өзберген Мұңайтпасұлының бастауы мен Ресейден Орта Азияға немесе Орта Азиядан Ресейге бірде бір сауда керуенін жібермей қояды. Арал өңірін жайлаған рулар мен тайпаларды тұтастай империялық билікке қарсы көтеру қажеттілігін түсінген Ө.Мұңайтпасұлы казак билеріне арнап хат та жолдаған.

Патша үкіметінің Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстарды тез арада басып тастай алмауына бірнеше объективті факторлар себеп болды. Соның бірі – казак көтерілісшілері кең далада орыс әскерлері тарапынан қыспаққа алынып, қамауға түскен кезде бауырлас, туысқан, ағайын түркі халықтарымен тез табысуы болып табылады. XIX ғасырдың өн бойында ортаазиялық хандықтармен казактар қаншалықты қырғи-қабақ болса да, империя саясаты төнгенде бір-біріне көмекке келіп отырған [15, бб.236-237]. XIX ғасырда Қазақ даласы Ресей империясы үшін де, Қокан, Хиуа және Бұхара хандықтары үшін де үлкен оққағарлық қызмет атқарды. Бұл өз кезегінде ерекше жағдай, шын мәнінде Ресей отаршылдығынан Қазақ елі Шығысты сақтап қалды. Осыған сәйкес Хиуа хандығының казак еліне пана болуы заңдылық іспетті еді.

Қорытынды

Ресей империясының ұлы даланы қыспаққа ала шығысқа қарай жылжуы әр уақытта бағынғысы келмеген казак руларының Орта Азия аумағына ығысуларына түрткі болып отырды. Онжылдықтар бойы қалыптасқан үрдіс Хиуа хандығы территориясында казак қауымының тұрақты қоныстанған бөлігін өмірге әкелді деп есептеуге болады, яғни аумақта казак диаспорасы пайда болды. Көтерілістер барысында казак көсемдерінің Хиуаға бағыт ұстауларының, еркін шегінулерінің, тыл есебінде көмек күтулерінің себебі де осында жатыр. Осыған орай Өзберген Мұңайтпасұлы да Хиуада өте танымал тұлға болды және оның мемлекет аумағына бірнеше рет келіп тұрақтануы хандықтағы күрделі саяси оқиғалар кезеңімен ұштасты. XIX ғасырдың екінші жартысының өн бойында билік құрған Мұхамед Әмин, Сейд Мұхаммед, Мұхамед Рахым хандардың саясатынан Хиуада орын табу, ел басқару Өзберген бидің қоғамдық-саяси қызметін зерттеуге қызығушылықты күшейтеді.

1998 жылы Бестамақтағы тама Есет батыр кесенесі басындағы жұртшылықпен кездесу кезінде сөйлеген сөзінде президент Нұрсұлтан Назарбаев «... ұлы болатын халық өз тарихын терең танып, оны сақтай біледі. Жаңасын жасай отырып, өткен дәуірдегі ата тегінің жетістіктерін ұмытпауға тиіс. Қазақ батырлары қашанда бір мақсатты – азаттық пен бірлікті көздеген. Сол жолда келер ұрпақ үшін олар өз жанын аяған жоқ. Оларды ардақтау келер ұрпақ үшін керек іс...» деген болатын. Осыған орай



тарих кешегі мен бүгінгінің арасындағы алтын көпір десек, есімдері ел жадынан өшпейтін алып тұлғалар болады. Баһадүр баба Әзберген Мұнайтпасұлы да сондай алып тұлғалардың, ардақтап өтер асылдарымыздың бірі.

Әкеден-балаға, атадан-немереге беріліп келе жатқан аңыз-әңгімелер мен жыр-дастандар бізге байрақ боп өткен бабамыздың ғажайып ерліктерін жеткізді, сан ұрпақты Отан қорғау жолындағы жасампаздық істерге жігерлендірді. Халқымыздың тәуелсіздік үшін толарсақтан саз, тобықтан қан кешіп, отаршыл жаумен арыстандай айқасып өткен қаһарманның ерен ерліктеріне, еліміздің тарихында алатын орнына лайықты баға берер сәттің уақыты жеткендей.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Әбжанов Х. Қазақстан: ұлттық тарих, идея, методология / Х.Әбжанов.- Алматы: Елтаным, 2014. – 328 бет.
- [2] Қойгелдиев М. Қазақ Елі: Ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес (XIX ғ. – XXI ғ. басы) Монография / М.Қойгелдиев.- Алматы: 2014. – 232 бет.
- [3] Хафизова К.Ш. Степные властители и их дипломатия в XVIII–XIX веках. Монография / К.Ш.Хафизова.- Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. – 476 с.
- [4] Арман Қият. Қазақ сұлтандары (зерттеу) / А.Қият.- Алматы: Полиграфкомбинат, 2017. – 372 бет.
- [5] Середина Н. Из истории волнений в Оренбургском крае / Н.Середина.- Русская мысль. - № 7. – 1891.
- [6] Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік мұрағаты. 25-қор, 2-тізім, 260-іс.
- [7] Сейпілмәлікова С. Әзберген Мұнайтпасұлы кім еді? / С.Сейпілмәлікова.- Қазақ тарихы, 2006, №5.
- [8] Қазақ ССР тарихы. I том. – Алматы: Қазақ мемлекет баспасы, 1957. – 639 бет.
- [9] Галкин М.Н. Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю / М.Н.Галкин.- СПб., 1868. – 430 с.
- [10] Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік мұрағаты. 25-қор, 1-тізім, 2195-іс.
- [11] Государственный архив Оренбургской области Российской Федерации. Фонд 6, опись 17, дело 224.
- [12] Есеркепова Ж.О. Әзберген би Мұнайтпасов: өмірі және қазақ азаттық қозғалысындағы орны: т.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты / Ж.О.Есеркепова.- Алматы, 2010. – 30 бет.
- [13] Асан Ж. Әзберген / Ж.Асан.- Жұлдыз, 2004, №7, 204 бет.
- [14] Қасиетті Қазақстан. Екінші том//Бас ред. Б.Әбдіғалиұлы.–Астана: Полиграфкомбинат, 2018. – 415 б.
- [15] Құрманалин С. Кіші жүз және Есет Көтібарұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліс (1847-1858 жж.) / Монография / С.Құрманалин.- Орал: Полиграфсервис, 2019.-256 б.

REFERENCES

- [1] Abzhanov, Kh. (2014). Kazakhstan: ulttyq tarikh, ideya, metodologiya [Kazakhstan: national history, idea, methodology]. Almaty: Yeltanym [in Kazakh].
- [2] Koigeldiev, M. (2014). Kazakh Eli: ulttyq biregeilikti saqtau zholyndagy kures (XIX- XXI gasyr) [Kazakh country: The struggle for the preservation of national identity (XIX century - early XXI century)] Monograph.- Almaty [in Kazakh].
- [3] Khafizova, K.Sh. (2019). Stepnye vlastiteli i ikh diplomatiya v XVIII-XIX vekakh [Steppe rulers and their diplomacy in the XVIII-XIX centuries]. Monograph. - Nur-Sultan: KISI under the President of the Republic of Kazakhstan [in Russian].
- [4] Arman, Qiyat. (2017). Qazaq sultandary (zertteu) [Kazakh sultans (research)]. - Almaty: Poligrafkombinat [in Kazakh].
- [5] Sereda, N. (1891). Iz istorii volnenii v Orenburgskom krae [From the history of the waves in the Orenburg region]. // Russkaya mysl. - № 7 [in Russian].
- [6] Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik muragaty [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. Fund 25, List 2, Case 260 [in Kazakh].
- [7] Seipilmalikova, S. (2006). Azbergen Munaitpasuly kim edi? [Who was Azbergen Munaitpasuly?] // Kazakh history [in Kazakh].



- [8] Qazaq SSR tarikhy I tom (1957). [History of the Kazakh SSR. I vol]. - Almaty: Kazakh State Publishing House [in Kazakh].
- [9] Galkin, M.N. (1868). Etnograficheskiye I istoricheskiye materialy po Srednei Azii I Orenburgskomu kraiu [Ethnographic and historical materials on Central Asia and the Orenburg region]. - St. Petersburg [in Russian].
- [10] Qazaqstan Respublikasynyn ortalıq memlekettik muragaty [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. Fund 25, List 1, Case 2195 [in Kazakh].
- [11] State Archive of the Orenburg Region of Russian Federation. Fund 6, inventory 17, file 224 [in Russian].
- [12] Eserkepova, Zh.O. (2010). Azbergen bi Munaitpasov: omiri zhane qazaq azattyq qozgalysyndygy orny: t.g.k. gylmi darezhesin alu ushin daiyndagan dissertaciyanyn avtoreferaty [Azbergen bi Munaitpasov: life and place in the Kazakh liberation movement: Ph.D. Author's abstract of the dissertation for the degree]. - Almaty [in Kazakh].
- [13] Asan, Zh. (2004). Azbergen [Azbergen] // Zhuldyz, №7 [in Kazakh].
- [14] Qasietti Qazaqstan. (2018). Yekinishi tom [Holy Kazakhstan. The second volume] // Ed. B.Abdigalievich. – Astana: Poligrafkombinat: [in Kazakh].
- [15] Kurmanalin, S. (2019). Kishi zhuz zhane Yeset Kotibaruly bastagan ult-azattyq koterilis (1847-1858 zh.zh.) [National liberation uprising led by the Younger Zhuz and Eset Kotibarovich (1847-1858)] Monograph. - Uralsk: Poligrafservice [in Kazakh].

Курманалин С.Б.

КАЗАХСКОЕ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ И АЗБЕРГЕН МУНАЙТПАСУЛЫ (1813-1881 гг.)

Аннотация. История Казахстана XIX века полна борьбы против колониальной политики Российской империи. В этот период из числа казахского народа вышли заслуженные личности, исторические деятели, внесшие неоценимый вклад в родину. Одним из них является крупный политический деятель – Азберген Мунайтпасулы. В научной статье рассматриваются основные этапы борцовской жизни бия. Азберген Мунайтпасович, проживший 68 лет, вошел в историю как личность сражавшийся за интересы казахского народа своей организационной, героической, подвижной и дипломатической стороной. Самое главное, он оставался верным казахскому освободительному движению. Деятельность Азбергена бия на пути к национальной свободе прошла в период завершения целого завоевания царской России, ориентированного на полное покорение Казахстана. Таким образом, хотя Азберген Мунайтпасулы не смог добиться крупных политических успехов, начатая им борьба смогла остановить русский колониализм на несколько десятилетий. Его имя и военная служба заслуживают уважения не только у казахского народа, но и у братских тюркских народов Средней Азии.

Ключевые слова: освобождение; движение; восстание; племена; колониализм; герои; би; султаны; царство; ханство; борьба; история.

Kurmanalin Samat

KAZAKH LIBERATION MOVEMENT AND AZBERGEN MUNAITPASULY (1813-1881)

Annotation. The history of Kazakhstan in the 19th century is full of struggle against the colonial policy of the Russian empire. During this period, honored personalities, historical figures, who made an invaluable contribution to the homeland, emerged from the Kazakh people. One of them is a major political figure - Azbergen Munaitpasuly. The scientific article examines the main stages of the biy's wrestling life. Azbergen Munaitpasuly, who lived for 68 years, went down in history as a person who fought for the interests of the Kazakh people with his organisational, heroic, mobile and diplomatic side. Most importantly, he remained loyal to the Kazakh liberation



movement. Azbergen biy's activities on the way to national freedom took place at the time of the completion of the whole conquest of tsarist Russia, focused on the complete conquest of Kazakhstan. Thus, although Azbergen Munaitpasuly was unable to achieve major political successes, the struggle he began was able to stop Russian colonialism for several decades. His name and military service deserve respect not only among the Kazakh people, but also among the fraternal Turkic peoples of Central Asia.

Keywords: liberation; movement; revolt; tribes; colonialism; heroes; bi; sultans; kingdom; khanate; struggle; history.

ГЕОГРАФИЯ - GEOGRAPHY

ӘОЖ 913.81:911.2

FTAXP 39.29.15

DOI 10.37238/1680-0761.2020.79(3).20

Абдуллина А.Г.**Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан***E-mail: akshunus_a@mail.ru*

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ ЖЕР БЕДЕРІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНІҢ ЛАНДШАФТТЫҚ ТОПОНИМДЕРДЕГІ КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Мақалада Ақтөбе облысы аумағындағы географиялық атауларда кездесетін орографиялық терминдер мен олардың оронимдер жасаудағы белсенділігі қарастырылған. Халықтық географиялық терминдерге табиғи-географиялық, лингвистикалық талдау жасау арқылы олардың аумақтың геоморфологиялық, ландшафттық ерекшеліктерімен байланысы анықталған. Зерттеу аумағында кездесетін оронимдер құрамындағы терминдер тобы диаграмма түрінде берілді. Орографиялық терминдер топтамасы жіктеліп, кестеге жинақталды және олардың таралуы карта жүзінде көрсетілді.

Кілт сөздер: ландшафттық топоним; ороним; халықтық географиялық термин; орографиялық терминдер.

Kipicne

Географиялық атаулардың құрамында географиялық және халықтық географиялық терминдер жиі кездеседі. Халықтық географиялық терминдер нақты географиялық құбылыс пен түсініктерді анықтауда қолданылады және олардың географиялық нысандармен байланысы топонимдерде, әсіресе ландшафттық топонимдерде көрініс тапқан. Ландшафттық топоним деп кез келген ландшафттық нысанның (макро және микро), мысалы батпақ, сай, тау, жота, көл, өзен, қоныс және т.б. атауын айтамыз [1, б. 139].

Халықтық географиялық терминдер бойынша қазіргі таңда құндылығы сақталып отырған Э.М. Мурзаевтың және Қазақстанда топонимика ғылымының негізін қалаған, алғашқы қазақтың халықтық географиялық атаулары мен терминдері туралы зерттеулер жүргізген Ғ.Қ. Қоңқашбаевтың диссертациялық жұмысы (1949) мен еңбектерін ерекше атауға болады [2]. Э.М. Мурзаевтың топонимикалық зерттеулері, соның ішіндетүркі тілдес халықтардың халықтық географиялық терминдері бойынша еңбектері құнды дерек көздері болып табылады [3]. Аталған ғалымдардың топонимика бойынша еңбектері әлі күнге дейін маңызды, қазіргі топонимист ғалымдардың ғылыми зерттеу жұмыстарында қолданылып келеді. Сонымен қатар топонимист-географтар К.Д. Каймулдинова, Қ.Т. Сапаров, Ә.Е. Аяпбекова, А.У. Меканова, А.С. Омарбекова, А.Е. Егінбаева және т.б. ғылыми еңбектерінде Қазақстанның аймақтары бойынша терминдердің таралуы, олардың ақпараттық жүктемесі және топонимдер жасаудағы белсенділігі туралы жан-жақты зерттелген. Ақтөбе облысы аумағы бойынша оронимдер құрамындағы халықтық терминдерді зерттеу және талдау жоғарыда келтірілген ғалымдардың теориялары мен ғылыми тұжырымдарына негізделеді.

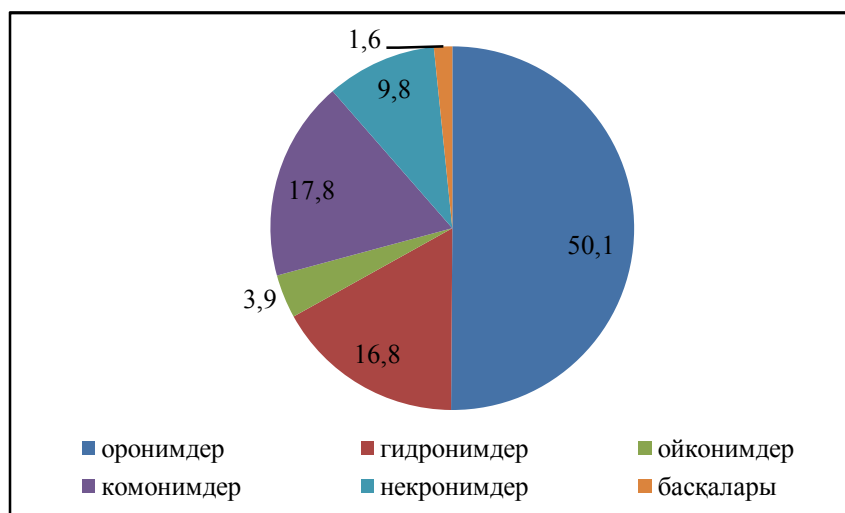
Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің бастапқы ақпараттық базасы ретінде аймақтағы топонимикалық зерттеулер бойынша ғылыми еңбектер, аймақтың географиялық атаулары туралы қарастырылған ғылыми әдебиеттер мен материалдар, Қазақстан Республикасының мемлекеттік географиялық атаулар каталогы, Ақтөбе облысының 1:500 000 масштабтағы топографиялық картасы пайдаланылды. Зерттеу жұмыстары бойынша ақпараттар статистикалық, этимологиялық талдау, картографиялық, салыстырмалы-сипаттамалық әдістері негізінде жүргізіліп, талдау жасалды.

Зерттеу нәтижелері

Ақтөбе облысы батысында Каспий маңы ойпаты, оңтүстігінде Үстірт үстірті, оңтүстік-шығысында Торғай ойпаты мен солтүстігінде Орал тауының оңтүстік сілемдерінің аралығында орналасқан. Қазақстанның физикалық-географиялық аудандастыруына сәйкес облыстың солтүстік бөлігі Қазақстанның таулы аймағының қоңыржай белдеу дала ландшафт зонасын қамтиды. Оңтүстікке қарай Қазақстанның жазықты аймағының қоңыржай белдеу далалық; шөлейттік және шөлдік ландшафт зоналарын қамтиды. Облыс аумағының көп бөлігін геоморфологиялық аудандастырылуы бойынша аласа Оңтүстік Орал мен Мұғалжар қатпарлылығының аласа таулы, ұсақ шоқылы, төбелі жазықтары мен Каспий маңы синеклизасының Жайық-Жем денудациялық үстірті алып жатыр [4, б. 51]. Осы табиғат аймағының жер бедерінің ерекшеліктері оронимдердің жасалуына негіз болып, олардың құрамындағы терминдерде көрініс тапқан.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік географиялық атауларының Ақтөбе облысы бойынша каталогы және топографиялық карта мәліметтері негізінде аумақта анықталған 10345 географиялық атаудың 50 пайызын оронимдер құрайды (сур. 1).



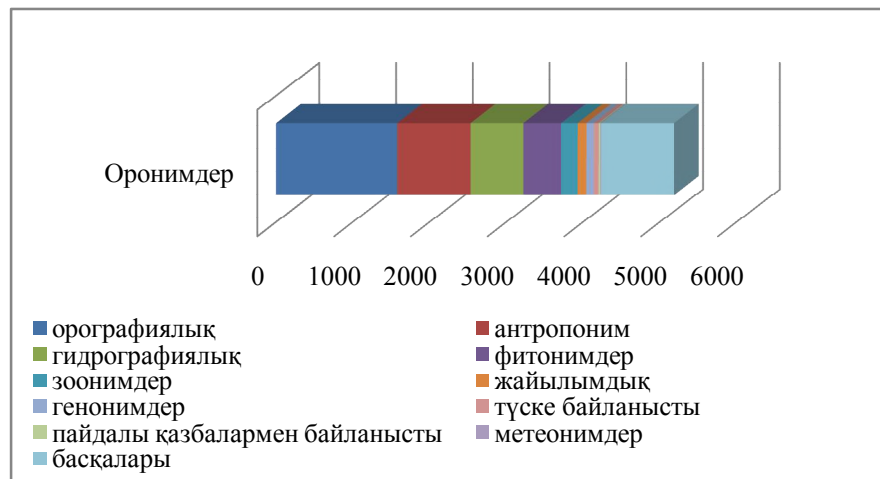
1 - Сурет - Ақтөбе облысы топонимдерінің құрамы (%)

1-суретте берілгендей облыс аумағындағы топоним түрлерінің басым көпшілігі, яғни 70 пайызға жуығы орографиялық және гидрографиялық нысандар атаулары болып табылады.

Жалпы ландшафттық-топонимикалық зерттеулерде топонимдер құрамындағы халықтық географиялық терминдер арқылы ландшафт, оның тарихы мен динамикасы және ерекшеліктері туралы ақпараттар алуға болады. Яғни, терминдер жер бедері формалары мен сипаты, топырақ, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі сияқты компоненттерін көрсете отырып,

табиғи ландшафттың қасиеттерін анықтауға, зерттеуге мүмкіндік береді. Сондықтан халықтық географиялық терминдерді индикатор-терминдер ретінде де қарастыруға болады [5].

«Қазақстан Республикасының географиялық атауларының мемлекеттік каталогының» [6], Ақтөбе облысы бойынша топографиялық карта мәліметтері негізінде алынған 5187 ороним құрамындағы терминдер мен сөздерге статистикалық талдау жасау негізінде орографиялық терминдердің – 1580 (30,5%) атауды құрайтындығы анықталды (сур. 2).



2 - Сурет - Ақтөбе облысы оронимдерінің жасалу құрамы

Аумақ бойынша орографиялық терминдерге талдау жасау барысында *сай, төбе, шоқы, төрткіл, тас, оба, бас, тау, жар, адыр, қара* терминдерінің топонимикалық белсенділігі жоғарыекендігі анықталды (2-кесте) және олардың таралу ареалдары картада көрсетілді (сур.3). Көрсетілген терминдердің қайталану жиілігінің жоғары болуын облыс аумағының геоморфологиялық ерекшеліктерімен, сонымен қатар терминдердің ландшафттар бойынша шоғырлануымен түсіндіруге болады.

2 - Кесте – Ақтөбе облысы бойынша жиі таралған орографиялық терминдердің топоним жасау белсенділігі

Термин	Топонимикалық белсенділігі
«тау» Облыс аумағындағы тау терминімен бейнеленген оронимдердің Қазақстанның басқа аймақтарындағы биіктігі 500 метрден асатын таулардың бейнеленуінде біраз айырмашылық бар. Бұл терминмен жасалған топонимдер жергілікті жердегі басқа жер бедерімен салыстырмалы көтеріңкі бөліктерін көрсетеді.	Ақтау төб. (5), т. (4); Ақшатау т. (3); Алабиетау т.(2); Алатау т. (2); Алтытау т.; Апантау т., Балақтау т., төб.; Бастау төб., т.; Бестау т., төб., Дәутау т., Жақсытау т., төб.; Жалғызтау төб., т.; Жамантау төб (2), т. (2); Қаратау төб. (3), т. (8); Қарашатау төб. (2), т.; Керуентау т.; Кішкенебестау т.; Көктау төб. (2); Сандықтау т.; Сарытау т. (4); Тау төб.; Үлкен тау т., төб.; Үсіктау төб.; Шумақтау т.; Шымылдықтау т., Суықбеттау т., Суықбұлақтау т. (2); Жыландытау т.(3)
«төбе» - дәлме-дәл «шың, төбешік, шоқы»	Ақтөбе төб.(3), т., қон.; Аралтөбе төб., шоқы, қон. (3); Бестөбе төб.(4), т. (3), шоқы



деген мағынаны білдіреді. Азербайжан тілінде <i>тепелик</i> - «ұсақ шоқы», Орта Азия мен Монғолияда кездесетін <i>тепе, дене, добо</i> формасы да «төбе, шағын тау, қорған» мағынасында қолданылады. Орыс географиялық әдебиеттеріндегі <i>тепе, тюбе, тепелик</i> «ұсақ шоқы» дегенмағынада қолданылады.	(3); <i>Дәутөбе</i> т., қон.; <i>Егізтөбе</i> т.; <i>Жақсытөбе</i> төб.; <i>Жалғызтөбе</i> төб., қон.(2); <i>Жалпақтөбе</i> төб. (2); <i>Жамантөбе</i> төб.; <i>Қаратөбе</i> төб., т. (5), шоқы; <i>Қарауылтөбе</i> т.; <i>Қарашатөбе</i> қон.; <i>Көктөбе</i> қон., төб.(3), т.; <i>Көптөбе</i> төб.(2); <i>Қорғантөбе</i> т.; <i>Қостөбе</i> т.; <i>Қотыртөбе</i> төб., <i>Күмістөбе</i> төб., <i>Мыңтөбе</i> қон., <i>Сарытөбе</i> төб. (5), т.(4); қон. (8); <i>Төбетөб.</i>(7); <i>Ұзынтөбе</i> төб. (2), т.; <i>Шұбартөбе</i> төб.(4), шоқы, қон.
«шоқы» Шоқы (қаз.), чўкки (өзб.) - конус тәрізді формадағы көтерілім немесе таудың сүйірленіп ерекшеленіп тұратын шыңы. Сонымен қатар Э.М. Мурзаев монғол тіліндегі цохио «жартас» сөзімен де салыстырады.	<i>Ақшоқы</i> т.(4); <i>Бесшоқы</i> шоқысы; <i>Қаратасшоқы</i> т.; <i>Қарашоқы</i> төб.(8), т.(5), қон.(2); <i>Қосқарашоқы</i> т.; <i>Қосқызылшоқы</i> т.; <i>Қосшоқ</i> г., <i>Күңгіртшоқы</i> т., <i>Қушоқы</i> т., шоқы; <i>Қызылшоқы</i> т.(2); <i>Шоқы</i> төб.(2), т.; <i>Шоқытау</i> төб.
«адыр» Қазақстанның көптеген аудандарында салыстырмалы аласа, тілімденген тасты бұйраттар немесе аласа таулар, қатты жыныстардан құралған шоқыларды <i>адыр</i> деп атайды.	<i>Адыр</i> төб.(2), т.; <i>Ақадыр</i> төб.; <i>Қараадыр</i> төб.(2), т.(2), қон.; <i>Қызыладыр</i> сай, <i>Қатынадыр</i> т., жота; <i>Шөладыр</i> т.
«тас» - қазақ тілінде «тас», «жартас», якут тілінде <i>тас (таас)</i> – «тас», «тау», «жартас», «жота», «қатты түпкі жыныстардан құралған көтерілімдер» дегенді білдіреді. Екінші мағынасы (алт., тув.) «ормансыз аласа таулар», түркі тілінде <i>тас, таз</i> – «тақыр», «жалаңаш». Облыс аумағындағы топонимдердің аталуында бірінші мағынасына сәйкес қатты жыныстардан құралған таулар, шоқылар, төбелер және тағы басқа орографиялық нысандарды атауда пайдаланылған.	<i>Ақтас</i> сай, төб.(2), т.; <i>Ақтассай</i> сай (3); <i>Ақтасты</i> т.; <i>Ақтастыкөл</i> қон., <i>Ақтастысай</i> сай, <i>Тассай</i> сай, <i>Қаратас</i> т.(2); <i>Қойтас</i> қон.; <i>Көптас</i> төб.(2); <i>Қотыртас</i> төб., т.; <i>Қызылтас</i> сай, қон.; <i>Сандықтас</i> төб., <i>Сынтас</i> қон.; <i>Тас</i> төб.(2); <i>Тасбас</i> төб.; <i>Тасбұлақсай</i> сай (2), қон.; <i>Тасқабақ</i> төб., қон.; <i>Тасқара</i> сай, <i>Тасқона</i> төб., <i>Тасқоралы</i> т.; <i>Тасмұрын</i> сайы; <i>Тасоба</i> т.; <i>Тассай</i> сай (6), төб. (2); <i>Тастау</i> төб.; <i>Тастұмсық</i> қон.; <i>Тасты</i> төб.; <i>Тастыаша</i> төб.; <i>Тастыбұтақ</i> сай; <i>Тастысай</i> сай; <i>Тасүйген</i> сай; <i>Тасшоқы</i> т.(3), қон.(2); <i>Тасшұқыр</i> төб.
«жар» – өзен әрекетінен шайылған биік тік жағалау; борпылдақ жыныстардан құралған теңіз жағалауындағы жарлар. Ежелгі түркі тілінде <i>jar</i> – «жар», «тік жар»; қазақша, қырғызша жар, өзбекше <i>ёр</i>, якут. <i>джар (дьаар)</i> – «өзеннің биік, тік жағалауы», «теңіз жағалауындағы тік жар»; татар және башқұрт тіл. <i>яр</i> - "жаға"; азербайжанша <i>джар</i> – «жыра»,	<i>Ақжар</i> сай (3), төб., т., қон.; <i>Ақжарлы</i> сай (2); <i>Ақжарсай</i> сай (2); <i>Жар</i> төб. (3); <i>Жарбұтақ</i> төб., қон.; <i>Жарқамыс</i> қон.; <i>Жаркемер</i> төб.; <i>Жарлы</i> сай (2), <i>Жарлыбас</i> төб., <i>Жарлыбұтақ</i> төб., қон.; <i>Жарлықособа</i> қон.; <i>Жарсай</i> сай (13), төб. (4), жыра (3); <i>Жартау</i> т., <i>Қаражар</i> т., <i>Көкжарлыаша</i> сай; <i>Қызылжар</i> сай (6), төб., қон.(3); <i>Қызылжарсай</i> сай; <i>Мұғалжар</i> т., <i>Сарыжар</i> қон.; <i>Тығызжар</i> қон.

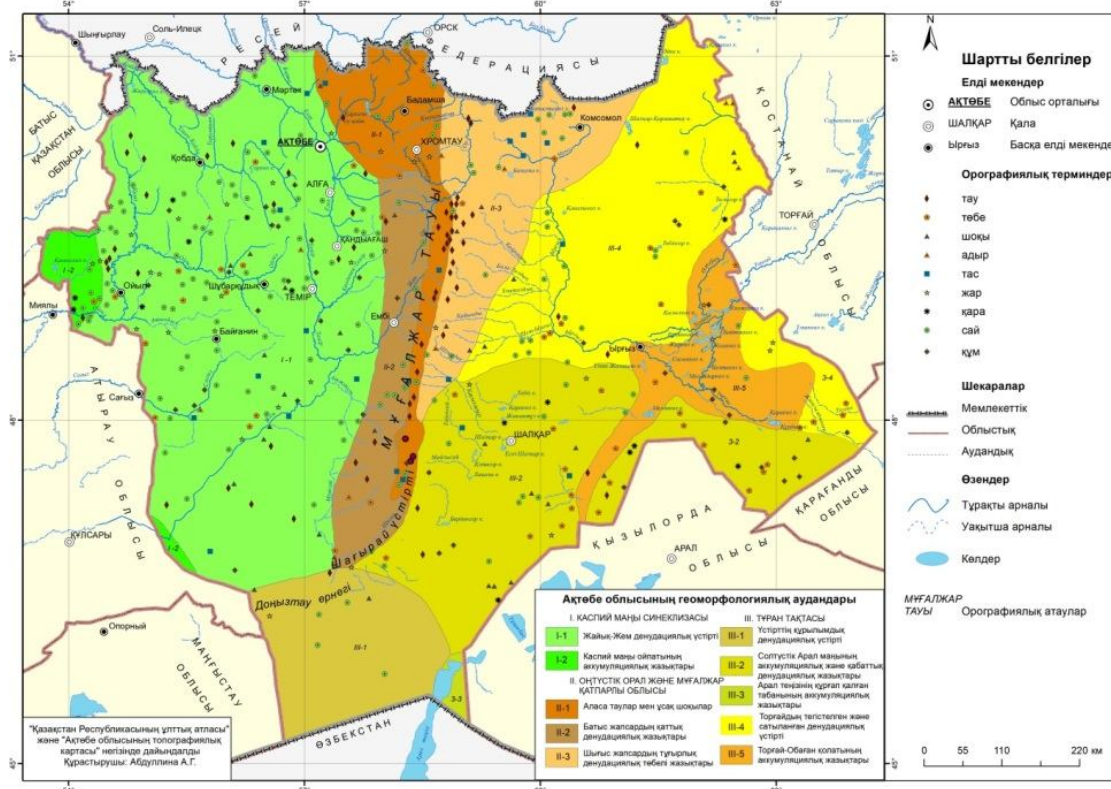


«құрғатылған батпақ орнында қазылған канал»; алтай тіл. <i>jar</i> - "жаға", "жар"; хакас тіл. <i>чар</i> - "жаға", "жар" деген мағыналарды білдіреді.	
«қара» Мурзаев Э.М. қазақ тілінде «қатты тау жыныстарынан түзілген көтерілім, шоқы»; ал қырғыз диалектісінде – «таудағы қар жаппаған орын» деп көрсетті. Е. Койшыбаев қара сөзі түстік мағынадан бөлек «жер», «төбе», «көтерілім», «жота», «алыс», «қалың» т.б. мағыналар білдіретіндігін атаған.	<i>Егізқара</i> қон.; <i>Қара</i> төб.(4), <i>Көздіқара</i> төб.; <i>Қосқара</i> сайы, қон.(2), <i>Шөлқара</i> төб., қон.
«сай» Географиялық сөздіктер мен әдебиеттерде «құрғаған арна, уақытша өзен» деген мағынаға сәйкес келеді. Сай – көбіне құрғақ, кейде маусымдық су ағатын, беткейі көлбеулене келген ұзын ойыс, аңғар. Жер бетінің эрозияға ұшырауынан және жыралардың одан әрі дамуынан қалыптасады. Ежелгі өзен аңғарларының (кейде арналарының) орнында да қалыптасуы мүмкін. Көне түркі тілінде <i>saj</i> – «вулкандар әрекетінен пайда болған тасты жер», шөлді жазық»; <i>saj jazi</i> – «жазық», «тасты жазық»; <i>sajram</i>, <i>sajram suv</i> – «ұсақ, таяз су» деген мағыналарды, Түркия, Азербайжанда <i>чай (sau)</i> – «өзен», қырғ. <i>сай</i> – «құрғаған арна немесе кеуіп қалған өзен», «уақытша өзен» деген мағынаны білдіреді.	<i>Аймақсай</i> сайы, <i>Ақкетіксай</i> сайы, <i>Ақсай</i> сайы (10), жыра (2), қон.(4); <i>Әулиесай</i> сайы; <i>Балқансай</i> сайы; <i>Барбисай</i> сайы, төб.; <i>Мыңсай</i> төб.; <i>Тереңсай</i> төб.; <i>Бессай</i> сайы; <i>Бөгетсай</i> сайы (4); <i>Дөңгелексай</i> сайы (2); <i>Егіндісай</i> сайы (2), жыра; <i>Егінсай</i> сай, қон.; <i>Жайлаусай</i> сай, төб.(2); <i>Жақсысай</i> сай (3), <i>Жалғызсай</i> жыра; <i>Жамансай</i> сай (2), төб.; <i>Жетісай</i> сай, қон.; <i>Жосалысай</i> сай, жыра; <i>Жұмырсай</i> сай, төб.; <i>Қарааласай</i> сай, төб., жыра; <i>Қарасай</i> сай (8), қон.(5), жыра; <i>Келтесай</i> сай (2); <i>Кеңсай</i> сай (2); <i>Көксай</i> сай, қон.; <i>Құрсай</i> сай (12), жыра (2), қон.; <i>Қызылсай</i> сай (7), жыра (3); <i>Майлысай</i> сай (3), <i>Тереңсай</i> сай (10), жыра (4), қон.(2); <i>Тіксай</i> сай (4)
«құм» Бұл терминді облыс аумағының шөл ландшафтысының индикаторы деп те атауға болады, яғни ландшафттық терминдер қатарына да жатқыза аламыз. Терминнің таралу ареалы шөлді аймақтар мен құмды массивтердің таралуы аймақтарына сәйкес келеді.	<i>Аққұм</i> төб.(2), қон.; <i>Аралқұм</i> құм, қон.; <i>Аяққұм</i> құм; <i>Баршақұм</i> құм (3), қон.; <i>Биікқұм</i> қон.; <i>Жаманқұм</i> төб., құм (2); <i>Қарақұм</i> қон.; <i>Кішіқұм</i> құм.; <i>Кішкентайқұм</i> құм; <i>Көкайдарқұм</i> құм, <i>Көкжиекқұм</i> құм; <i>Құм</i> төб. (3); <i>Құмбауыроба</i> т., <i>Құмдыарал</i> қон.; <i>Құмжарған</i> құм, төб., сай; <i>Құмсай</i> сай (28), төб. (10), жыра (2), қон.; <i>Құмтөбе</i> төб.(2); <i>Құмшоқат</i> төб., т.; <i>Құмшоқы</i> төб.(2); <i>Қызылқұм</i> құм; <i>Маяқұм</i> құм; <i>Сарыбұлаққұм</i> құм; <i>Сарықұм</i> төб. (2), құм (2); <i>Ұлықұм</i> қон.; <i>Шолақұмсай</i> қон.

Кестені [3; 6-12] әдебиеттер бойынша автор құрастырды



Халықтық географиялық терминдер арасында географиялық құбылысты жалпы белгілері бойынша топтастыратын *өзен, су, көл, тау* т.б. ескі терминдер бар. Мысалы, *өзен* үнемі болатын су ағынын сипаттаса, *тау* – жер бедерінің оң пішіндерін жалпылама бейнелеуде пайдаланылады. Т.Жанұзақ *тау* терминін ежелгі заманға тән, орал-алтай тіл бірлестігі кезінде пайда болған халықтық географиялық терминдер қатарына жатқызады [13].



3-Сурет - Ақтөбе облысының оронимдер картасы

3-суретте *ArcGIS 10.1* бағдарламасы негізінде Ақтөбе облысы аумағы бойынша географиялық атауларда жиі кездесетін орографиялық терминдердің таралуы карта бойынша көрсетілді. Терминдердің таралуын облыстың геоморфологиялық аудандастырылуымен сәйкестендіріп, талдау жасау барысында Оңтүстік Орал мен Мұғалжар қатпарлы аймағына жер бедерінің оң пішіндерін бейнелейтін *тау* терминінің; Каспий маңы синеклизасына теріс пішінді бейнелейтін *сай* терминінің көп таралғанын аңғаруға болады. *Жарт* терминімен жасалған топонимдер аталған екі геоморфологиялық облыстарда да басым шоғырланған. Аумақ бойынша *тау* терминімен жасалған географиялық нысандар атауларының басым бөлігі Мұғалжар тауы және оған жапсарлас аумақтарда шоғырланған. *Тау* термині салыстырмалы ірі көтерілімдердің жалпылама атауы болса, *Доңызтау*, *Жыландытау* сол жердегі жануарлар түрлерін; *Жамантау*, *Жақсытау*, *Суықбеттау* сияқты оронимдер жергілікті жердің географиялық ерекшеліктерін сипаттайды. «Жақсы», «жаман» деген сөздер топонимдердің құрамында нысандардың сапасын сипаттау мақсатында, сонымен қатар нысандардың орналасу бағдарларын нұсқауда қолданылған.

Қорытынды

Халықтық географиялық терминдер Ақтөбе облысы аумағындағы топонимдер құрамына қатысады және сол жердегі нысандардың ерекшеліктеріне сәйкес келеді. Оронимдер құрамында халықтық орографиялық терминдерішінде *сай*, *төбе*, *шоқы*, *төрткіл*,



құм, тас, оба, бас, тау, жар, адыр, қара терминдерімен жасалған атаулар 80 пайызға жуығын құрайды. Халықтық географиялық терминдер көптеген географиялық атаулардың мағынасын ашуда маңызды рөл атқарады. *Тау, төбе, тас, жар, шоқы* сияқты жиілігі жоғары халықтық орографиялық терминдердің сипаттамасын облыс аумағындағы кейбір топонимдердің этимологиясын анықтауда салыстырмалы ғылыми зерттеулердің нысаны ретінде пайдалану мүмкіндігі мол.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии / Н.В.Подольская. – Москва: Наука, 1978. -198с.
- [2] Конкашпаев Г.К. Словарь казахских географических названий / Г.К.Конкашпаев. – Алматы, 1963. – 185с.
- [3] Мурзаев Э.М. Тюркские географические названия / Э.М.Мурзаев. – Москва: «Восточная литература» РАН, 1996. – 254с.
- [4] Қазақстан Республикасының ұлттық атласы. - Т.1. - Алматы: VIT BRAND, 2010 – 149б.
- [5] Penko N. S. Engraved in the Landscape: The Study of Spatial and Temporal Characteristics of Field Names in the Changing Landscape / N. S. Penko // A Journal of Onomastics Names. - 2018. - p.1–14.
- [6] Қазақстан Республикасының географиялық атауларының мемлекеттік каталогы. 13 том. Ақтөбеоблысы. – Алматы, 2012, 2016.
- [7] Конкашпаев Г.К. Казахские народные географические термины / Г.К. Конкашпаев // Известия Академии наук КазССР. Серия географическая. - 1951. - Вып. 3. №99.– С.3-45
- [8] Сапаров Қ.Т. Метафоралықтерминдержәне топонимия / Қ.Т. Сапаров // ПМУ Хабаршысы. – 2007. - №3.– 116-121бб.
- [9] Каймулдинова К.Д. Қазақстанныңаридті аймақтарының топонимиясы / К.Д. Каймулдинова. – Алматы:Те-Color, 2010. - 208б.
- [10] Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов / Э.М. Мурзаев – М.: Мысль, 1984. - 466с.
- [11] Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана / Е. Койчубаев. - Алматы, 1974. –274с.
- [12] Қазақстан табиғаты: Энциклопедия / Бас ред. Б.Ө. Жақып. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» ЖШС, 2012. 4-том. - 304б.
- [13] Жанұзақ Т. Халықтық географиялық терминдердің семантикалық шегі және олардың топонимдер жасаудағы өзіндік орны / Т.Жанұзақ // Ономастикалық Хабаршы. – 2014. - №2(28). – 58-64бб.

REFERENCES

- [1] Podolskaya, N.V. (1978). Slovar russkoi onomasticheskoi terminologii [Dictionary of Russian Onomastic Terminology]. Moskva: Nauka [in Russian].
- [2] Konkashpaev, G.K. (1963). Slovar kazakhskikh geograficheskikh nazvanii [Dictionary of Kazakh geographical names]. Almaty [in Russian].
- [3] Murzaev, E.M. (1996). Turkskie geograficheskie nazvaniya [Turkic place names] Moskva: Vostochnaya literatura RAN [in Russian].
- [4] Kazakhstan Respublikasynyn ulttyk atlası [National Atlas of the Republic of Kazakhstan V.1.]. (2010). Almaty: VIT BRAND [in Kazakh].
- [5] Penko, N. S. (2018). Engraved in the Landscape: The Study of Spatial and Temporal Characteristics of Field Names in the Changing Landscape // A Journal of Onomastics Names. 1–14 [in English].
- [6] Kazakhstan Respublikasynyn geografıyalyk ataularynyn memlekettik katalogy [State catalog of geographical names of the Republic of Kazakhstan] (2012, 2016)., 13, Aktobe oblysy.- Almaty [in Kazakh].
- [7] Konkashpaev, G.K. (1951). Kazakhskie narodnye geograficheskie terminy [Kazakh folk geographic terms]. Izvestiya Akademii nauk KazSSR. Seriya geograficheskaya -News of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Geographical serie,3, 99, 3-45 [in Russian].



- [8] Saparov, K.T. (2007). Metaforalyk terminder zhane toponimiya [Metaphorical terms and toponymy]. PMU Habarshysy –PSU Bulletin, 3, 116-121 [in Kazakh].
- [9] Kaimuldinova, K.D. (2010). Kazakhstannyn aridti aimaktarynyn toponimiyasy [Toponymy of arid regions of Kazakhstan]. Almaty: Te-Color [in Kazakh].
- [10] Murzaev, E.M. (1984). Slovar narodnykh geograficheskikh terminov [Dictionary of folk geographical terms]. Moskva: Mysl [in Russian].
- [11] Koichubaev, E. (1974). Kratkii tolkovyi slovar toponimov Kazakhstana [Brief explanatory dictionary of toponyms of Kazakhstan].- Almaty [in Russian].
- [12] Kazakhstan tabigaty: Yenciklopediya 4-tom [Nature of Kazakhstan: Encyclopedia V.4]. (2012). B.O. Zhakyp (Ed.). Almaty: Kazak yenciklopediyasy [in Kazakh].
- [13] Zhanuzak, T. (2014). Halyktyk geografiyalyk terminderdin semantikalyk shegi zhane olardyn toponimder zhasaudagy ozindik orny [Semantic limits of folk geographical terms and their role in the creation of toponyms]. Onomastikalyk Habarshy – Bulletin of Onomastics, 2(28), 58-64 [in Kazakh].

Абдуллина А.Г.

ОТРАЖЕНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ РЕЛЬЕФА В ЛАНДШАФТНЫХ ТОПОНИМАХ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. В статье рассмотрены орографические термины, встречающиеся в географических названиях Актюбинской области и их топонимическая активность. С помощью природно-географического, лингвистического анализа народных географических терминов выявлена их связь с геоморфологическими, ландшафтными особенностями территории. Группа терминов встречающихся на территории исследования, представлена в виде диаграммы. Сгруппированные орографические термины были классифицированы и занесены в таблицу, их распространение отражено на картах.

Ключевые слова: ландшафтный топоним; оронимы; народные географические термины; орографические термины.

Abdullina Akzhunus

REFLECTION OF RELIEF FEATURES IN LANDSCAPE TOPONYMS OF AKTOBE REGION

Annotation. The article discusses orographic terms found in the geographical names of the Aktobe region and their toponymic activity. With the help of natural-geographical, linguistic analysis of popular geographical terms, their relationship with the geomorphological, landscape features of the territory is revealed. A group of terms found in the study area is presented in the form of a diagram. Group of orographic terms were classified. The data is presented in tables and charts.

Keywords: landscape toponym; oronyms; folk geographic terms; orographic terms.

УДК 528.8
МРНТИ 39.19.31
DOI 10.37238/1680-0761.2020.79(3).21

¹Берденов Ж.Г., ²Кабиев Е.С., ¹Рамазанова Н.Е., ¹Мусабаева М.Н.,
³Мендыбаев Е.Х., ⁴Илиеш Д.

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан,
Казахстан

²Казахский университет экономики, финансов и международной торговли
г. Нур-Султан, Казахстан

³Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова,
Актобе, Казахстан

⁴Университет Орадея, географический факультет, Орадея, Румыния

E-mail: berdenov-z@mail.ru, beskurek@mail.ru, iliesdorina@yahoo.com

ДИНАМИКА ДЕЛЬТЫ РЕКИ ЖАЙЫК В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Аннотация. В данной научной работе рассмотрены промежуточные результаты исследования дельты реки Жайык посредством дешифрирования космических снимков и тематических карт в программном комплексе ArcGIS 10.1, а также по результатам экспедиционных исследований в период 2017-2019 годов. В работе приведены краткие результаты подобных исследований других авторов для изучения изменений. По космическим снимкам получено растровое изображение (предкарта), показывающее участки образования суши на месте воды (аккумуляции наносов) и появления воды на месте суши (размыва берегов). Карты динамики дельты, показывают, что в начале XXI в. тенденция развития дельты изменилась: от слабого нарастания она перешла к размыву.

Ключевые слова: дельта реки Жайык; динамика; космические снимки; дешифрирование; состояние берегов; Каспийское море; современная гидрографическая сеть; крупномасштабные карты; рукав Золотой; рукав Яицкий; паводок

Введение

В казахстанском секторе Каспийского моря дельта реки Жайык с прилегающими к ней побережьем и морской акваторией, является одной из неустойчивых территорий сильно изменяющихся в пространственно-временном отношении. Увеличение уровня Каспийского моря привело к затоплению многих условий сосуществования животных и птиц. Нерациональное использование имеющихся ресурсов связано с резким изменением физико-географических условий региона. Значительные гидрологические изменения дельты создают дополнительную угрозу естественным аквально-геосистемам. Дельта реки Жайык в настоящее время испытывает огромную антропогенную нарушенность вследствие мелководности, снижения объёмов воды и снижения процессов самоочищения и техногенную нагрузку вследствие интенсивной добычи, и переработки углеводородного сырья. В последние годы в дельте Жайыка происходят существенные изменения, приводящие к ухудшению условий обитания и биоразнообразия региона.

Прямое и косвенное влияние антропогенных факторов на прибрежную систему, включая дельтовые и эстуарные системы, вызывая изменения в их морфологии. Эти



изменения - это элементы, которые следует учитывать в исследованиях, касающихся недавней эволюции прибрежной системы в целом [1,2,3,4,5].

Чтобы понять последствия и масштабы изменений морфологии прибрежных районов и архитектуры дельтовой системы, необходимо учитывать природные факторы, действующие на исследуемую систему, учитывая изменения относительного уровня моря, осадочную динамику, энергии, которые действуют на систему и функции, которые характеризуют систему [6]. Осадочный элемент в дельтовых системах в сочетании с энергиями, действующими на систему, является первичными факторами для контроля равновесия системы и определения антропогенных факторов дельтовой системы [7].

Материалы и методы исследования

Зона дельты р. Жайык представляет собой типичную дельта-систему с богатым биоразнообразием. Дельта р. Жайык расположена в северной части каспийского моря в районе каспийской впадины, континентальная депрессия ниже среднего уровня моря [8]. Каспийское море представляет собой эндорейный бассейн, изолированный тектонической активностью в позднем миоцене (мессинский) и являющийся крупнейшим замкнутым водным телом на земле [9]. Он подразделяется на три части на основе его батиметрии, северного, среднего и южного каспийского моря, где северная часть характеризуется мелководью на глубине нескольких метров с чрезвычайно низким береговым и морским градиентом (~ 5 см / км) [10].

В 1772 г. р. Жайык сообщалась с морем 10 рукавами и протоками, большинство которых ответвлялось ниже того места, где сейчас расположен г. Атырау. Морской край дельты располагался примерно в районе разветвления р. Жайык на рукава Золотой и Яик. К середине XIX столетия морской край дельты р. Жайык находился уже приблизительно в 0,5 км ниже истока протока Зарослый [11]. В конце 20-х гг. XX в. морской край дельты по сравнению с серединой XIX в. продвинулся дальше на 6,0 км [12].

В 1935 г. дельта р. Жайыка была представлена 7-10 основными рукавами – Б. Яицкий, М. Яицкий, Правый Яицкий, Левый Яицкий, Золотой, Зарослый, Бухарка, Перетаска, Золотенок. Главным рукавом, как и в настоящее время, был Золотой. Город Гурьев (Атырау) в 1935 г. располагался в 18 км от моря [13, с. 142].

До 30-ых годов XX века в результате понижения уровня моря в дельте р. Жайык морской край дельты продвинулся на 10-15 км. Отдельные острова, ранее находившиеся на устьевом взморье, такие как Каменные, Пешные и др., соединились с сушей. На мелководном предустьевом пространстве моря образовались новые острова – шалыги – Зюйд – Вестовские. В результате снижения уровня моря к 1947 г. левобережные протоки Перетаска, Бухарка, Зарослый и Золотенок заилились и были проточны только в период паводка. Действовавшая в 60-х гг. большая сеть водотоков Правого Яицкого рукава тоже отмерла. При понижении уровня моря величина прироста дельты увеличивается как за счет осушения мелководной береговой зоны, так и за счет выноса рекой наносов [14].

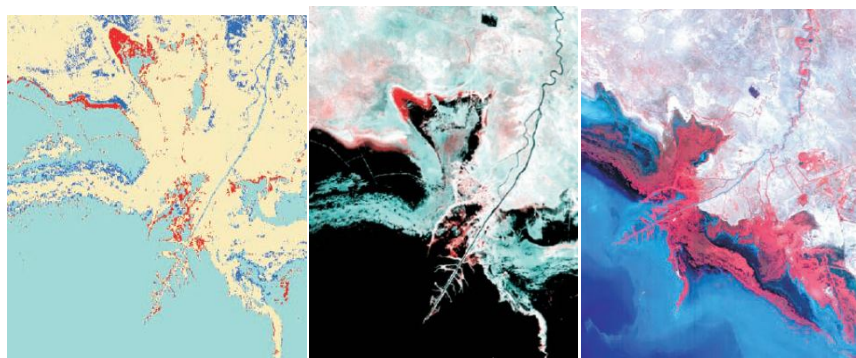
Также, в наших исследованиях, без внимания не остались многолетние наблюдения за состоянием берегов северо-западного и северного Каспия авторов Кравцова, Лукьянова (1997), Кравцова, Мяло (1998), Kravtsova, Lukyanova (2000) [15]; Кравцова, Лурье, Илюхина (2000), Кравцова, Илюхина (2002) [16,17], которые проводились лабораторией аэрокосмических методов кафедры картографии и геоинформатики географического факультета Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова совместно с лабораторией морской геоморфологии кафедры геоморфологии и кафедрой гидрологии суши. В этих исследованиях были изучены изменения дельты Урала при максимальном падении уровня Каспия (1976), его резком подъеме (1992-1996) и небольшом спаде (2000) [18]. Наши исследования являются продолжением периода относительной стабилизации

уровня моря (2018-2019), когда изменения менее заметны и их определение осложняется. Поэтому важную цель работы составил выбор оптимального способа решения этой задачи путем сравнения различных космических снимков и методик обработки снимков.

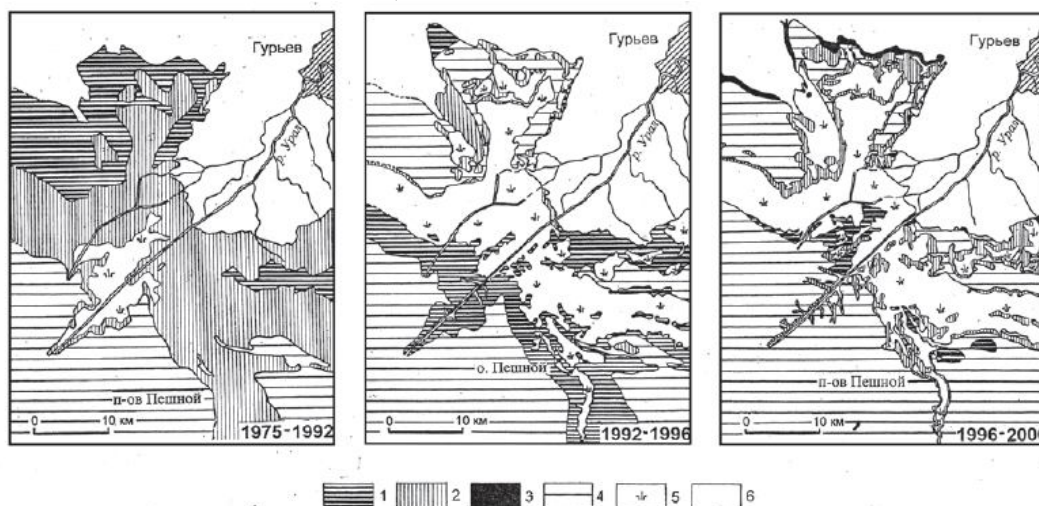
Результаты исследования

За период 1930-1967 гг. прирост дельты составил примерно 30,0 км². При этом скорость выдвижения дельты составляла 0,118 км/год. К концу XX века в связи с повышением уровня моря заметного прироста дельты не произошло. Повышения уровня Каспийского моря, начавшееся в 1978 г., не внесло существенных изменений в гидрографическую сеть дельты, т.к. в рукавах проводились и проводятся дноуглубительные работы для поддержания необходимых глубин. Уровень моря поднялся примерно на 2,5 м с 1978 по 1995 год. С 1978 года интенсивность повышения уровня воды в среднем составляла 14 см/год, а через несколько лет она достигла 30 см/год [19], поднимаясь с - 29 до -26,5 м.

Другое важное изменение уровня моря в XX веке было между 1935 и 1977 годами с уменьшением примерно на 3 м, что привело изменениям высот от -26 до -29 м [20]. Эти осадки привели к важным изменениям в дельте реки, присутствующей в северной части каспийского моря. Уровень моря за последние 100 лет изменился на $\pm 3,5$ м от максимума - 25,5 в 1903 году до минимума -29 м в 1977 году (рис.1 по данным [15]).



А) Космические снимки



Б) Карты составленные на основе дешифрирования снимков

Рисунок 1 – Серия карт изменений дельты Урала за 1976-1992, 1992-1996, 1996-2000 гг. (составлены В.И.Кравцовой и И.С.Ермошкиным [15]).

Легенда к карте:

Изменения: 1-появление воды на месте тростниковых зарослей (затопление осушки); 2-появление тростниковых зарослей на месте воды (образование осушки); 3-появление суши на месте воды и тростника (выдвижение береговой линии).	Неизменившиеся объекты: 4 - вода (морская акватория, лагуны, заливы); 5 - тростниковые заросли; 6 - суша
---	---

В последние годы XXI века формирование гидрологического режима Каспийского моря происходило в условиях повышенного стока рек Волги и Урала, что привело к подъему уровня моря.

С конца XIX в. До 30-х гг. XX в. Уровень Каспийского моря испытывал незначительные изменения (в пределах 1 м), с 30-х гг. начался его активный спад. К 1967 г. уровень моря снизился на 3 м, и опустился с отметки –26 м абс. до отметки –29 м. С 1978 г. началась трансгрессия моря, в результате чего к 1995 г. уровень моря поднялся почти на 2,5 м (до -26,65 м). Объем водных масс увеличился на 932 км³[21]. К 2017 г. уровень составил – 27,01 м абс. в то же время изменения уровня Каспийского моря происходило не всегда равномерно.

Карты показывают, что в период интенсивной трансгрессии 1975-1992 гг. при подъеме уровня на 1,7 м. была затоплена и затем заросла тростником полоса бывшего берега шириной 15 км восточнее устья Жайыка (включая полуостров Пешной) и шириной 25 км западнее устья, где образовался залив. В широкой полосе сформировавшейся тростниковой осушки появились вытянутые вдоль берега окна открытой воды (лагуны) шириной 3 км. Произошла трансформация сухой дельты в заболоченную, плавневую, с лагунами.

В 1992-1996 гг. при дальнейшем подъеме уровня моря еще на 0,6 м, когда со времени начала трансгрессии подъем составил к 1995 г. – 2-4 м произошло затопление части тростника, как со стороны моря (граница тростника отступила в сторону суши на 3 км), так и вблизи суши, где лагуны расширились до 7 км. Некоторые из рукавов Урала, ранее высохшие, оказались подтоплены, русла их обводнены.

При небольшом снижении уровня моря за 1996-2000 гг. на 0,3 м тростниковые заросли снова начали разрастаться, граница тростниковой осушки продвинулась в море на 1 км. Ранее обводнившиеся русла вновь стали сухими.

В современное время существенно изменился морской край дельты. Затопленными оказались те его участки, которые располагались между приморскими косами и прирусловыми валами. Исходными материалами для картирования современной дельты р.Жайык служили снимки со спутника Landsat-8, полученный 17 августа 2018 г. (разрешение 30 м) и снимок со спутника Метеор-3М, полученный 30 августа 2018 г. (разрешением 45 м) (рис.2), которые были трансформированы в единую проекцию и взаимно привязаны.

Созданная в результате дешифрирования снимков за 2018 год карта дельты Жайык дополняет составленные ранее серию карт (рис. 1) прослеживает динамику и позволяет сделать выводы об изменениях в дельте в период относительной стабилизации уровня моря после его длительного интенсивного подъема.

Кроме дешифрирования снимков, нами проводились натурные (экспедиционные) исследования (в рамках НИРД) в период с 2017 по 2019 годы. Где в соответствии с ГОСТ-ми [22,23,24] были проведены исследования и отобраны пробы воды. В результате, была изучена современная гидрографическая сеть и уточнены данные космических снимков, составлены подробные крупномасштабные карты дельты реки Жайык.

Современная гидрографическая сеть дельты Жайыка состоит из двух основных рукавов: Золотого и Яицкого (рис.2). Продолжением Золотого рукава на устьевом взморье служит Урало-Каспийский канал, а Яицкого – искусственно прорытый в 60-х гг. XX в. – Канал-рыбоход.

Современная дельта Жайык начинается в черте районного центра села Махамбет с ответвлением левого рукава – Перетаска, и далее тянется на юг – юго-запад почти на 70 км. По Золотому рукаву проходит речная часть Урало-Каспийского канала, которая далее на протяжении 16 км на устьевом взморье переходит в морскую часть канала с глубинами до 2,1 м. Этот канал соединяет устье Жайыка с Уральской бороздиной – самой глубокой областью восточной части Северного Каспия. Уральская бороздина является продолжением подводного русла Жайыка и была выработана рекою при более низком стоянии уровня моря.

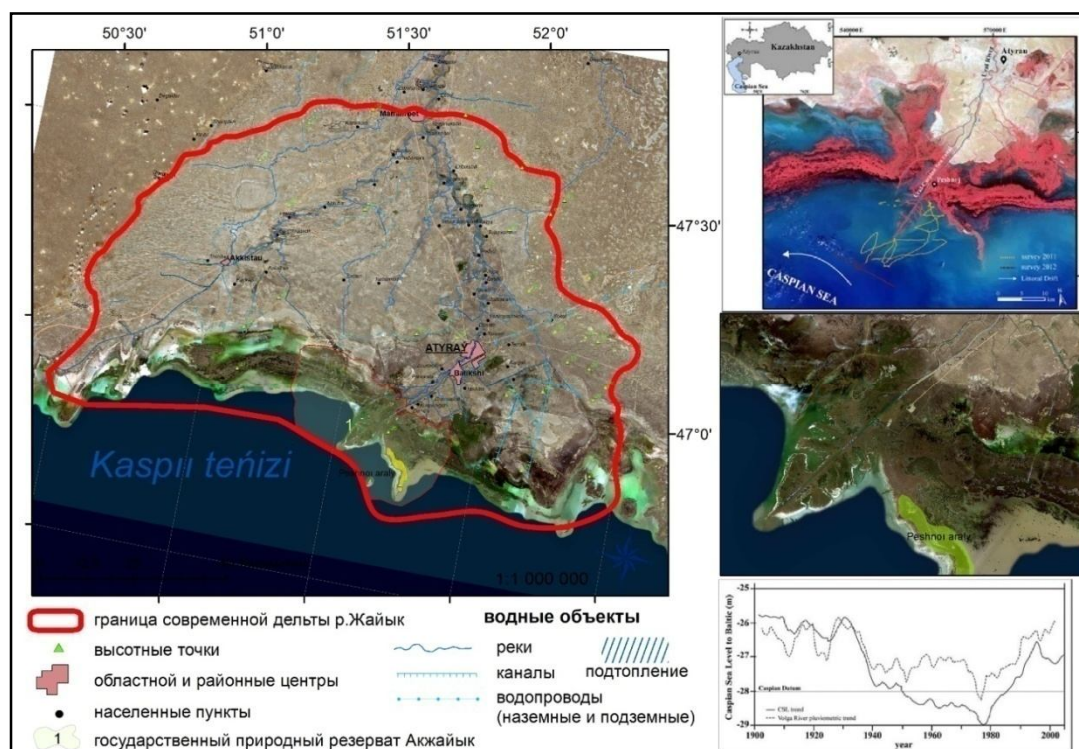


Рисунок 2 – Карта современной дельты р. Жайык

Рукав Золотой соединяется с морем судоходным каналом, по нему проходит большая часть стока воды. С левой стороны от рукава Золотой отходят 4 протока. Перетаска начинается от в районе села Балыкши: длина – 14 км, средняя глубина, 1,0-1,8 м, ширина 10-15 м, местами зарастает камышом, в период паводка и нагонов соединяется с морем. В 7 км ниже, у поселка Курилкино, начинается протока Бухарка: длина – 1 км, средняя глубина от 0,3 до 1,0 м, ширина 8-10 м, зарастает камышом, проточная в период паводка. Еще на 5 км ниже, у поселка Жанаталап отходит от рукава Золотой протока Зарослый: длина – 9 км, ширина – 5-10 м, средняя глубина 0,5-1,5 м, большая зарастаемость камышом. В районе



поселка Атырау начинается протока Золотенок: длина – 6 км, ширина – 5-10 м, глубина от 0,5 до 1,0 м, зарастает камышом. Ниже поселка Дамба с левой стороны от рукава Золотой отходит восемь ериков, с правой стороны – 9 ериков, все они соединяются с морем.

Рукав Яицкий делится на протоки Левый Яицкий и Правый Яицкий. Правый Яицкий делится на протоки Широкую и Узенькую. От пр. Широкая отходят ерики: Коп-узек, Таз-узек, Митрофан-узек. Левый Яицкий проток делится на протоку Малый Яицкий, который соединяется с рукавом Золотой, и канал Шман-узек, соединяющий далее через рыбоходный канал с морем.

К этой геосистеме относится русло реки Урал – рукав Золотой от пос. Дамба до Урало-Каспийского канала с 8 левыми и 9 правыми ериками. Рукав Золотой является судоходным весь период открытого русла, по нему проходит основная часть стока воды и вынос наносов на взморье.

Во время паводка в основном рукаве дельты – Золотом, где глубина воды достигает 4,0-5,0 м. В период исследований отмечаемые максимальные скорости течения были более 0,80 м/с, расходы воды – 800-1000 м³/с, в межень: глубины – 2,5-3,0 м, скорость – 0,25-0,30 м/с, расходы воды – 50-100 м³/с. Во время нагонных явлений со стороны Каспийского моря наблюдалось обратное течение.

С правой стороны от протоки Золотой отходят 9 ериков, все ерики проточные и соединяются с морем. Глубины их от 2,0 до 3,5 м, скорость в межень равна 0,04-0,25 м/с, в паводок – до 0,70 м/с. Рукав Золотой соединяется с протокой Малой Яицкой и рукавом Яицкий через протоку Левую Яицкую, образуя в середине остров.

В паводок восстанавливается гидравлическая связь рукавов дельты реки с морем и усиливается влияние нагонных явлений на устьевом участке р. Жайык, что при совпадении их с высоким половодьем приводит к катастрофическим наводнениям (как это было в мае 1990 г.) [25].

При высоких уровнях обеспеченности 5-10 % и -23,96 – -24,20 м БС) – вода из реки выходит на пойму, происходит заполнение стариц, отмерших русел, старых дельтовых проток, образуя сплошное море воды и представляя опасность размыва дорог и мостов.

Рукав Яицкий делится на протоки Левый Яицкий и Правый Яицкий. Правый Яицкий делится на протоки Широкую и Узенькую, проточную в период паводка. Протока Широкая каналом Шман-узек соединяется с Каспийским морем.

С левой стороны от протока Золотой отходит 8 ериков, из них 5 проточных – соединяются с морем, глубины – от 2,0 до 3,5 м, скорости в межень – не более 0,2 м/с, в паводок – до 0,7 м/с.

Заключение

По результатам исследования можно сделать следующие выводы.

На морском крае дельты р. Жайык, за последние 30 лет, прослеживается динамичное снижение уровня Каспия, что приводит к образованию мелководных лагун, среди которых островками выделяются отдельные звенья остатков низких береговых валов. Развитие гидрографической сети дельты зависит от темпов понижения или повышения уровня моря, объемов дноуглубительных работ, а также от соотношения уклона взморья и устойчивого уклона водной поверхности в дельте.

Экспедиционные исследования показали, что за последние 2 года наблюдается подъем уровня моря, на устьевом взморье увеличивается роль морских факторов: ветрового волнения (сгоны – нагоны) и течений, взмучивания грунтов дна волнами, сокращения водной растительности, понижения температуры воды (в теплый период года), увеличение глубин взморья. Все эти новые явления в устье р. Жайык требуют количественной оценки и



должны быть учтены в природной деятельности и для оптимизации дальнейшего хозяйственного использования территории дельты реки Жайык.

Таким образом дельта р.Жайык и прилегающие водно-болотные угодья занимают площадь более 600 км²; они составляют сложную систему различных первичных дельта-структур, каждая из которых имеет свою собственную геометрию и типологию. Дельта Жайыка включает аллювиальную равнинную местность и активный фронт дельты, который обрабатывается и формируется волнами.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Мерзляков В.Л. Прогноз уровня Каспийского моря до 2040 года / В.Л. Мерзляков, Л.И. Старков. - М., 1995. – 142 с.
- [2] Martin, L. Bittencourt, A.C.S.P. Quaternary Evolution of the Central Part of the Brazilian Coast: the Role of Relative Sea-level Variation and of Shoreline Drift. / L. Martin, K. Suguio, J.M. Flexor, J.M.L. Dominguez // Quaternary coastal geology of West Africa and South America. – 1987. – vol.43, UNESCO. – P.97-145.
- [3] Stanley, J.D. Worldwide initiation of Holocene marine deltas by deceleration of sea-level rise. / J.D. Stanley, A.G. Warne // Science. – 1994. – vol. 265. – P. 228-235.
- [4] Stanley, J.D. Dating modern deltas: progress, problems, and prognostics // Annu. Rev. Earth Planet. Sci. – 2001. – vol. 29. P. 257-294.
- [5] Frihy, O.E., Debes, E.A., Sayed, W.E. Processes reshaping the Nile delta promontories of Egypt: pre- and post-protection / O.E. Frihy, E.A. Debes, W.E. Sayed // Geomorphology. – 2003. – vol. 53 (4). – P. 263-279.
- [6] Simeoni, U. review of the Delta Po evolution (Italy) related to climatic changes and human impacts / U. Simeoni, C. A. Corbau // Geomorphology. – 2009. – vol. 107. – P. 64-71.
- [7] Schlacher, T.A. et al. Human threats to sandy beaches: a meta-analysis of ghost crabs illustrates global anthropogenic impacts / T.A. Schlacher, S. Lucrezi, R.M. C.H. Connolly, Peterson, B.L. Gilby, B. Maslo et al. // Estuarine. Coast. Shelf Sci. – 2016. – vol. 169. – P. 56-73.
- [8] Kouraev A.V. et al. Satellite altimetry applications in the Caspian sea / A.V.Kouraev, J.F. Cretaux, S.A. Lebedev, A.G. Kostianoy, A.I. Ginzburg, N.A. Sheremet et al. / In: Vignudelli S., Kostianoy A.G., Cipollini P., Benveniste J. (Eds.) // Coastal Altimetry. – 2010. – P. 331-366.
- [9] Wang, Z.B., Van Maren, D.S., Ding, P.X., Yang, S.L., Van Prooijen, B.C., De Vet, P.L.M., Winterwerp, J.C., De Vriend, H.J., Stive, M.J.F., He, Q. Human impacts on morphodynamic thresholds in estuarine systems // Cont. Shelf Res. – 2015. – vol. 111 (B). – P. 174-183.
- [10] Kroonenberg, S.B. A full sea level cycle in 65 years: barrier dynamics along Caspian shores / S.B. Kroonenberg, E.N. Badyukova, J.E.A. Storms, E.I. Ignatov, N.S. Kasimov // Sediment. Geol. – 2000. – vol. 134. – P. 257-274.
- [11] Скриптунов Н.А. Устьевая область Урала. Каспийское море. / Н.А. Скриптунов, О.К. Тленбеков // Гидрология и гидрохимия. – М., 1986. – С. 71-76.
- [12] Алимов А.Ф. Гидробиологические исследования зоологического института РАН в дельте Волги и Северном Каспии в 1994-1997 годах / А.Ф. Алимов, М.И. Орлова, С.М. Голубков, Л.В. Жакова, Л.П. Умнова // Каспийский Плавающий Университет. Научный бюллетень № 1. – 2000. – С. 84-108.
- [13] Иванов В.П. Научные основы стратегии защиты биологических ресурсов Каспийского моря от нефтяного загрязнения / В.П. Иванов, А.Ф. Сокольский. – Астрахань, 2000. – 170 с.
- [14] Катунин Д.Н. Особенности гидролого-гидрохимического режима Каспийского моря / Д.Н. Катунин, Н.П. Беспарточный, И.А. Хрипунов // Научные основы устойчивого рыболовства и регионального распределения промысловых объектов Каспийского моря. – М., 1998. – С. 9-25.
- [15] Отчет о результатах летней Всекаспийской морской экспедиции 2002 г. – Астрахань, 2003. – 108 с.
- [16] Михайлов В.Н. Гидрологические и морфологические процессы в дельте реки Урал / В.Н. Михайлов, В.И. Кравцова, Д.В. Магрицкий // Водные ресурсы. – 2003. – Т.30, №5. – С.495-508.
- [17] Кравцова В.И. Динамика дельты Сулака в условиях подъема уровня Каспия по аэрокосмическим данным / В.И.Кравцова, И.К. Лурье, Ю.А. Илюхина // Vestnik Moskovskogo Univiersiteta, Seriya Geografiya. – 2000. – №5. – С. 53-59.



- [18] Михайлов В.Н., Магрицкий Д.В., Кравцова В.И., Михайлова М.В., Исупова М.В. Дельты каспийских рек и их реакция на изменения уровня моря / В.Н.Михайлов, Д.В. Магрицкий, В.И. Кравцова, М.В. Михайлова, М.В. Исупова // Вестник Московского университета. – МГУ, 2004. – № 2. – С. 85-95.
- [19] Islamailova B.B. Geoinformation model in gofwind-induced surges on the northern or thern-eastern Caspian Sea // Math. Comput. Simul. – 2004. – № 67 (4). – P. 371-377.
- [20] Richards, K. Late Pleistocene to Holocene evolution of the Emba Delta, Kazakhstan, and coastline of the north-eastern Caspian Sea: sediment, ostracods, pollen and dinoflagellate cyst records / K.Richards, P.Mudie, A.Rochon, J.Athersuch, N.S.Bolikhovskaya, R.M. Hoogendoorn, V. Verlinden // Palaeogeogr. Palaeoclimatol. Palaeoecol. – 2017. – vol. 468. – P. 427-452.
- [21] Байдин С.С. Каспийское море. Гидрология и гидрохимия / С.С. Байдин, А.Н. Косарев – Наука, 1986.
- [22] ГОСТ 19179-73 Гидрология суши.
- [23] ГОСТ 17.1.5.05-85. Охрана природы. Гидросфера. Общие требования к отбору проб поверхностных и морских вод, льда и атмосферных осадков.
- [24] ГОСТ 17.1.3.13-86. Охрана природы. Гидросфера. Общие требования к охране поверхностных вод от загрязнения.
- [25] Шиварева С.П. Особенности гидрометеорологического режима Каспийского моря вдоль казахстанского побережья / С.П. Шиварева // Гидрометеорология и экология.– Алматы, 1995.– №1. – С. 87-98.

REFERENCES

- [1] Merzljakov, V. L., Starkov, L. I. (1995). Prognozurovnya Kaspijskogo morjado 2040 goda [Caspian Sea Level Forecast until 2040]. M: Moscow State University [in Russian].
- [2] Martin, L., Suguio, K., Flexor, J.M., Dominguez, J.M.L., Bittencourt, A.C.S.P. (1987). Quaternary Evolution of the Central Part of the Brazilian Coast: the Role of Relative Sea-level Variation and of Shoreline Drift. Quaternary coastal geology of West Africa and South America, vol. 43. UNESCO, 97-145 [in English].
- [3] Stanley, J.D., Warne, A.G. (1994). Worldwide initiation of Holocene marine deltas by deceleration of sea-level rise. Science, vol. 265, 228-235 [in English].
- [4] Stanley, J.D. (2001). Dating modern deltas: progress, problems, and prognostics. Annu. Rev. Earth Planet. Sci., vol. 29, 257-294 [in English].
- [5] Frihy, O.E., Debes, E.A., Sayed, W.E. (2003). Processes reshaping the Nile delta promontories of Egypt: pre- and post-protection. Geomorphology, 53 (4), 263-279 [in English].
- [6] Simeoni, U., Corbau, C. (2009). A review of the Delta Po evolution (Italy) related to climatic changes and human impacts. Geomorphology, 107, 64-71 [in English].
- [7] Schlacher, T.A., Lucrezi, S., Connolly, R.M., Peterson, C.H., Gilby, B.L., Maslo, B., Olds, A.D., Walker, S.J., Leon, J.X., Huijbers, C.M., Weston, M.A., Turra, A., Hyndes, G.A., Holt, R.A., Schoeman, D.S. (2016). Human threats to sandy beaches: a meta-analysis of ghost crabs illustrates global anthropogenic impacts. Estuarine. Coast. Shelf Sci., vol. 169, 56-73 [in English].
- [8] Kouraev, A.V., Cretaux, J.F., Lebedev, S.A., Kostianoy, A.G., Ginzburg, A.I., Sheremet, N.A., Mamedov, R., Zakharova, E.A., Roblou, L., Lyard, F., Calmant, S., Berge-Nguyen, M. (2010). Satellite altimetry applications in the Caspian Sea. In: Vignudelli, S., Kostianoy, A.G., Cipollini, P., Benveniste, J. (Eds.), Coastal Altimetry, 331-366 [in English].
- [9] Wang, Z.B., Van Maren, D.S., Ding, P.X., Yang, S.L., Van Prooijen, B.C., De Vet, P.L.M., Winterwerp, J.C., DeVriend, H.J., Stive, M.J. (2015). Human impacts on morphodynamic thresholds in estuarine systems. Cont. Shelf Res, vol. 111 (B), 174-183 [in English].
- [10] Kroonenberg, S.B., Badyukova, E.N., Storms, J.E.A., Ignatov, E.I., Kasimov, N.S. (2000). A full sea level cycle in 65 years: barrier dynamics along Caspian shores. Sediment. Geol., vol. 134, 257-274 [in English].
- [11] Skriptunov N.A., Tlenbekov O.K. (1986). Ust'evaja oblast' Urala. Kaspijskoe more [Wellhead region of the Urals. Caspian Sea]. Gidrologija i gidrokhimija – Hydrology and hydrochemistry, 71-76 [in Russian].
- [12] Alimov A.F., Orlova M.I., Golubkov S.M., Zhakova L.V., Umnova L.P. (2000). Gidrobiologicheskie issledovanija zoologicheskogo instituta RAN v del'te Volgii Severnom Kaspii v 1994-1997 godah [Hydrobiological studies of the Zoological Institute of the Russian Academy of Sciences in the Volga Delta and the Northern Caspian in 1994-1997]. Kaspijskij Plavuchij Universitet. Nauchnyj bulletin' № 1 – Caspian Floating University Research Bulletin. UNESCO, 84-108 [in Russian].



- [13] Ivanov V.P., Sokol'skij A.F. (2000). Nauchnye osnovy strategii i zashchity biologicheskikh resursov Kaspijskogo morja ot neftjanogo zagryaznenija [Scientific basis of the strategy for protecting the biological resources of the Caspian Sea from oil pollution]. Astrakhan [in Russian].
- [14] Katunin D.N., Bespartochnyj N.P., Hripunov I.A. (1998). Osobennosti gidrologo-gidrohimičeskogo rezhima Kaspijskogo morja [Features of the hydrological and hydrochemical regime of the Caspian Sea]. Nauchnye osnovy ustojčivogo rybolovstva i regional'nogo raspredelenija promyslovyyh obektov Kaspijskogo morja – Scientific foundations of sustainable fisheries and the regional distribution of fishing facilities in the Caspian Sea, 9-25[in Russian].
- [15] Otchet o rezul'tatah letnej Vsekaspijskoj morskoy jekspedicii 2002 g. [Report on the Results of the Summer All-Caspian Sea Expedition 2002]. Astrakhan [in Russian].
- [16] Mihajlov, V.N., Kravcova, V.I., Magrickij, D.V. (2003). Gidrologičeskie i morfologičeskie processy v del'tereki Ural [Hydrological and morphological processes in the Ural River Delta]. Vodnyeresursy (vol. 30), №5, 495-508[in Russian].
- [17] Kravcova, V.I., Lur'e, I.K., Iljuhina, Ju. A. (2000). Dinamika del'ty Sulaka v uslovijah podjemaurovnja Kaspija po ajerokosmicheskim dannym [Dynamics of the Sulak delta in conditions of rising Caspian level according to aerospace data]. Vestnik Moskovskogo Unviersiteta, Seriya Geografiya, №5, 53-59 [in Russian].
- [18] Mihajlov, V.N., Magrickij, D.V., Kravcova, V.I., Mihajlova, M.V., Isupova, M.V. (2004). Del'ty kaspijskih reki ih reakcija naizmenenija urovnja morja [Caspian river deltas and their response to sea level changes]. Vestnik Moskovskogo Unviersiteta, Seriya Geografiya, № 2, 85-95[in Russian].
- [19] Islamailova, B.B. (2004). Geoinformation modeling of wind-induced surges on the northern-eastern Caspian Sea. Math. Comput. Simul, № 67 (4), 371-377[in English].
- [20] Richards, K., Mudie, P., Rochon, A., Athersuch, J., Bolikhovskaya, N.S., Hoogendoorn, R.M., Verlinden, V. (2017). Late Pleistocene to Holocene evolution of the Emba Delta, Kazakhstan, and coastline of the North-Eastern Caspian Sea: sediment, ostracods, pollen and dinoflagellate cyst records. Palaeogeogr. Palaeoclimatol. Palaeoecol, № 468, 427-452[in English].
- [21] Bajdin S.S., Kosarev A.N. (1986). Kaspijskoe more. Gidrologija i gidrohimiya [Caspian Sea. Hydrology and hydrochemistry]. Nauka [in Russian].
- [22] GOST 19179-73. Gidrologija sushi [Hydrology of sushi] [in Russian].
- [23] GOST 17.1.5.05-85. Oхранaprirody. Gidrosfera. Obshhie trebovaniya k otboru prob poverhnostnyh i morskikh vod, l'dai atmosferynyh osadkov [Protection of Nature. Hydrosphere. General requirements for sampling surface and seawaters, ice and precipitation] [in Russian].
- [24] GOST 17.1.3.13-86. Oхранaprirody. Gidrosfera. Obshhie trebovaniya k ohrane poverhnostnyh vod ot zagryaznenija [Protection of Nature. Hydrosphere. General requirements for the protection of surface waters from pollution] [in Russian].
- [25] Shivateva, S.P. (1995). Osobennosti gidrometeorologičeskogo rezhima Kaspijskogo morjavidol' kazahstanskogo poberezh'ja [Features of the hydrometeorological regime of the Caspian Sea along the Kazakhstan coast]. Gidrometeorologija i jekologija – Hydrometeorology and ecology, vol. 1, 87-98 [in Russian].

**Берденов Ж.Г., Кабиев Е.С., Рамазанова Н.Е., Мусабаева М.Н.,
Мендыбаев Е.Х., Илиеш Д.**

ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙДАҒЫ ЖАЙЫҚ ӨЗЕНІ АТЫРАУЫНЫҢ ДИНАМИКАСЫ

Аңдатпа. Бұл ғылыми мақалада ArcGIS 10.1 бағдарламасында ғарыштық суреттер мен тақырыптық карталарды шифрлеу арқылы Жайық өзенінің атырауын зерттеудің аралық нәтижелері, сондай-ақ 2017-2019 жылдардағы экспедициялық зерттеулердің нәтижелері қаралды. Жұмыста Жайық атырауындығы өзгерістерді зерттеудегі басқа авторлардың еңбектерінің қысқаша нәтижелері келтірілген. Ғарыштық суреттер бойынша су орнында құрлықтың пайда болу (аккумуляциялық тасындылар) және құрлық орнында судың пайда болу (жағалауларды шайып кету) учаскелерін көрсететін растрлық сурет алынды. Атыраудың динамикалық карталары ХХІ ғасырдың басында атыраудың даму үрдісі өзгергендігін көрсетеді: әлсіз дами отырып шайылуға дейін көшкен.



Кілт сөздер: Жайық өзені атырауы; динамика; ғарыштық түсірілім; дешифрлеу; жағалау жағдайы; Каспий теңізі; қазіргі заманғы гидрографиялық желі; ірі масштабты карталар; Алтын арнасы; Яицкий арнасы; жоғары су тасқыны.

**Berdenov Zharas, Kabiev Yerlan, Ramazanova Nurgul, Musabaeva Meruert,
Mendybaev Erbolat, Iles Dorina**

DYNAMICS OF THE ZHAYIK RIVER DELTA IN MODERN CONDITIONS

Annotation. In this scientific work, the intermediate results of the study of the Zhayikriver Delta by decoding satellite images and thematic maps in the ArcGIS 10.1 software package, as well as according to the results of field studies in the period 2017-2019, are considered. The paper gives brief results of similar studies by other authors to study the changes. A satellite image was used to obtain a raster image (pre-map) showing the areas of land formation at the water site (sediment accumulation) and the appearance of water at the land site (erosion of the coast). Maps of the dynamics of the delta show that at the beginning of the XXI century the development trend of the delta has changed: it has gone from a weak increase to erosion.

Keywords: Zhayik river delta; dynamics; satellite images; decryption coastal condition; Caspian Sea; modern hydrographic network; large-scale maps; Golden sleeve; Yaitsky sleeve; high water.

UDC 551.5:504.4.062.2 (574.1)

MONTI 39.19.31; 37.23.29; 87.26.25

DOI 10.37238/1680-0761.2020.79(3).22

¹Akhmedenov K.M., ²Sapanov M.K., ¹Sergaliev N.Kh.,
¹Imashev E.Zh., ¹Sarsenova B.B.

¹M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

² Institute of Forest Science of Russian Academy of Sciences, Russia, Uspenskoye village

E-mail: kazhmurat78@mail.ru, sapanovm@mail.ru, nurlan-sergaliev@yandex.ru,
imashev_edik@mail.ru, sarsenovab@mail.ru

IMPACT OF CLIMATE CHANGE AND ANTHROPOGENIC ACTIVITIES ON THE WATER AND BIOLOGICAL RESOURCES OF LAKE SHALKAR IN WESTERN KAZAKHSTAN

Annotation. Climate-induced changes in the biodiversity and resource potential of Shalkar lake are considered. It is a lake located in the arid Caspian region of the Republic of Kazakhstan (50°33' n.l. and 51°40' el.). The authors analyze the causes and consequences of the deterioration of this valuable natural object due to a gradual annual decrease in the water level by more than two meters (since 1995), which later stabilized at a low level of 16 m. The methods commonly used in biogeography, hydrology, zoology and ichthyology revealed that the greatest damage to the biological diversity of aquatic and near-water ecosystems was caused by the retreat of the coastline from reeds, as well as an increase in water salinity in 2012-2019 from 5 to 12 g/l. These changes led to a decrease in species diversity and abundance of zooplankton and zoobenthos. Due to the deterioration of spawning grounds and food supply, only 7 species of fish remained in 2018-2019,



whereas in 1998 there were 19 species, two of which were endemic to the lake. If ten years ago the total fish stocks were 936.1 tons, now they are only 142.9 tons. Industrial fishing has led to the almost complete disappearance of bream, pike, roach. Due to the deterioration of nesting and flight conditions of near-water birds, their number decreased in 1998-2019 from 55 to 45 species, and red – book birds-from 12 to 4 species. The ecological situation in the coastal zone is even worse due to the increase in the number of pets and uncontrolled recreation. Methods for optimizing nature management in the basin of the entire lake Shalkar are proposed.

Keywords: Caspian lowland; lake Shalkar; shallowing; increased mineralization; reeds; reduced biodiversity; increased recreational load; climate; hydrochemistry; fish; Red book.

Introduction

According to the conclusions of the intergovernmental panel on climate change [1], the warming of the climate system is an indisputable fact, and since the 1950s, many observed changes are unprecedented on a scale from decades to millennia. Global warming is recognized as one of the most important factors affecting the current state of the biosphere. In addition to well-known macroclimatic phenomena, transformations of certain elements of the landscape, in particular, lake ecosystems of the zone of arid sharply continental climate, with an average annual air temperature of 4.3 °C and precipitation of 282 mm, are observed. Gradual changes in the hydrological regime of reservoirs over several decades lead to changes in the composition and quantitative characteristics of biota. National and regional studies conducted in Central Asia indicate that the region as a whole is experiencing a warming climate with an increase in average annual temperature of 0.5°C over the past thirty years [2,3]. Within the territory of neighboring Russia, the rate of warming is more than 0.45 °C/10 years, and the intensity of warming varies in different parts of the country [4,5]. In Kazakhstan, warming is observed throughout the country in every season. Between 1941 and 2011, the average annual air temperature increased by 0.28°C every 10 years [6]. The highest level of warming occurs during the winter period, while the lowest temperature increase is observed during the summer months. In Kazakhstan, according to national reports for the period from 1941 to 2011, the annual precipitation decreased by 0.5 mm per decade [6].

Dynamic phenomena in aquatic ecosystems caused by climate change significantly change the conditions of living aquatic and near-water organisms [7-9]. The response of ecosystems to changes in hydrology may be a violation of the integrity of some of the existing ecological communities in the future [10-12]. Protecting biodiversity and restoring habitats of organisms are important tools both for reducing the adverse effects of climate change and for stimulating their adaptations in ecosystems [13,14]. This is especially important for the arid conditions of Central Asia, for example, for the lake. Shalkar (50°33' nl. and 51°40' el.), which is the main link of the ecological framework for the West Kazakhstan region. Lake Shalkar has been relatively well studied in hydrological, hydrochemical and hydrobiological terms for a long period of time. The position of lake Shalkar at the junction of natural and climatic zones contributes to the formation of a kind of mixed flora and fauna, characterized by high species richness and diversity. Physical and geographical conditions of the surroundings of lake Shalkar determined its biodiversity, which includes more than 583 species of plants, represented by 272 genera and 66 families, about 103 species of vertebrates, including 55 species of birds, 15 species of fish, 21 species of mammals, 7 species of reptiles, 3 species of amphibians [15-22]. Of these, the red Book of the Republic of Kazakhstan includes: Cornuch-Trotsky's navel (*Anthemistrotzkiana* Claus ex Bunge, 1848), tatarcatran (*Crambetatarica* Pall. ex Gueldenst.), Schrenk's tulip (*Tulipasuveolens* Roth, 1794), Meyr's bedbug (*Lepidiummeyeri* Claus), spring adonis (*Adonis vernalis* L., 1753), lesser white Heron (*Egrettaarzetta* (Linnaeus, 1766), spoonbill (*Platalealeucorodia* Linnaeus, 1758), loaf (*Plegadisfalcinellus* (Linnaeus, 1766), whooper Swan (*Cygnus cygnus* (Linnaeus, 1758), steppe



eagle (*Aquila nipalensis* Hodgson, 1833), long-tailed eagle (*Haliaeetus leucoryphus* (Pallas, 1771), beauty crane (*Anthropoides virgo* (Linnaeus, 1758), flutter (*Tetrax tetrax* (Linnaeus, 1758), black-headed chuckler (*Ichthyophaga ichthyaetus* (Pallas, 1773) and others [20,21, 23-27]. Located on the path of seasonal migrations of waterfowl, lake Shalkar is their place of rest and feeding. Endemic fish species were previously observed in the lake: the Shalkar herring (*Clupeonella delicatula caspiamorpho charchalensis*) and the Shalkar roach (*Rutilus rutilus caspicus nation charchalensis* (Berg)) [22, 28-31].

Lake Shalkar is included in the "List of environmental protection objects of special ecological, scientific and cultural significance " (Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated May 3, 2005 No. 416). Lake Shalkar belongs to the key ornithological territory (Important Bird Areas) (IBA no. KZ001), where regular one – time concentrations of waterfowl and near-water birds on the flight of up to 20,000 or more are noted, and the nesting of a globally vulnerable species-the *Tetrax tetrax*-is also noted here [32]. We believe that the unique natural complex of the lake Shalkar basin is also a promising key Botanical area (Important Plant Areas) of West Kazakhstan region [33]. It is possible to organize monitoring and protection not only of valuable plant species and their habitats, but also of the entire plant biodiversity as a whole. Based on the biological and landscape diversity of lake Shalkar, it seems appropriate to consider this object as a key landscape area (Important Landscape Areas) [34]. Lake Shalkar and its surroundings reflect the diversity of the region's landscapes and are important for identifying and preserving standards of zonal, characteristic, rare and endangered geosystems at the level of localities, tracts and their regional combinations [34]. The value of this reservoir is also determined by high recreational indicators, since it is almost the only place of recreation for the population of a large city (Uralsk), as well as the areas of the left Bank of the Ural river in the West Kazakhstan region [26,27,35].

It was believed that due to the huge water area (27530 ha), hunting on the North and North-East coasts, recreational activities on the southern shore of the lake, livestock farming on the Eastern shore, and other factors of concern do not significantly affect the number of birds [32]. Our research has shown the opposite-the presence of this impact and the decrease in the number of birds. A serious natural threat is the periodic shallowing of the lake in dry years and the decline in fish numbers in the event of its overfishing. At the present stage, there is a strong drop in its level (more than 2 m since 1995), the causes of which are associated with climate change, tectonic phenomena, anthropogenic impact on the catchment area, etc. [36-42]. In this regard, it is interesting to conduct an expert assessment of the reliability of all assumptions and to identify the root cause of the dynamics of the water level in this pond and to determine the effects of changes in the degree of flooding of site on biodiversity, water and aquatic ecosystems.

Materials and Methods

The research was conducted in the lake basin Shalkar. Lake Shalkar is located in the Caspian lowland 70 km South-East of the regional center of Uralsk (Fig.1). The area of the mirror varies from 190 to 200 km² in different years. The reservoir occupies a vast circular basin 18 km long and 15 km wide in the center of the salt massif. The average depth of the lake is 7 m, the maximum – 12 m. The lake is as if squeezed from the North and South by two chalk mountains Santas (70 m) and Sasay (94 m), which are raised sides of the salt dome. Mount Sasay rises almost 80 m above the lake. At its base, the mountain is composed of a powerful salt layer of the Kungur age (P1k). There are Sandstone outcrops on the Western slope of the mountain. The low-water Sholak and Yesen Ankaty rivers flow into the lake, and the drying Solyanka river flows out (it belongs to the Ural river basin). The water of the lake Shalkar is bittersweet and undrinkable (Fig.1).

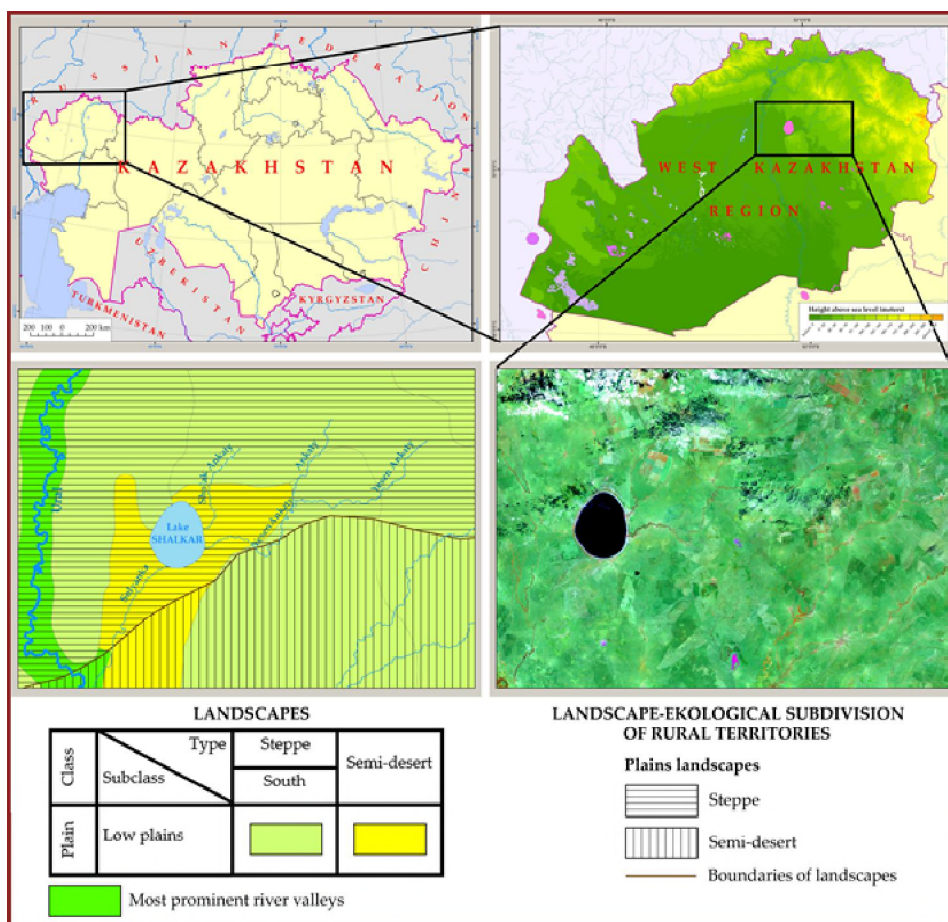


Figure 1 - Geographical location and landscape-natural zones of the nearby territory of lake Shalkar [43,44]

The lake catchment area was determined using the highest points of the isolines using cartographic material and the ArcGIS 10.1 program. The research was conducted using the route-expedition method using the latest satellite images. Hydrothermal aspects of dynamic natural phenomena in the Caspian lowlands were analyzed using data from Kazhydromet and natural resources Management (Uralsk) and stock materials on the ground water level at the Dzhanybek science station of the Institute of Forest Science of the Russian Academy of Sciences (49°23' nl. and 46°47' el.). Laboratory analysis of the main hydrochemical indicators of the surface natural waters of lake Shalkar was carried out in the accredited testing laboratory of ecology and biogeochemistry of the West Kazakhstan State University named after M. Utemisov.

Changes in the biological diversity of near-water and aquatic communities of the lake Shalkar was analyzed based on literature data and own field research. Studies of zooplankton and zoobenthos were conducted using generally accepted hydrobiological methods [45,46]. To determine the taxonomic affiliation of hydrobionts, appropriate determinants were used [46-49]. The assessment of the level of feeding capacity of reservoirs for zoobenthos is given by S. P. Kitaev [50]. Standard geobotanical and floristic methods were chosen as the basis for assessing the biodiversity of vegetation and flora of the studied area [51,52]. Geobotanical descriptions were carried out on reference sites of 100 sq.m. during the expedition, rare plant species and typical plant formations were observed on the route. The plant species we found were determined using determinants [53-55]. The



nomenclature of species, genera and families is given according to the reports of S. A. Abdulina [56] and Z. N. Ryabinina, M. S. Knyazev [57].

Data on the species composition, territorial distribution, biotopic abundance and relative abundance (occurrence) of amphibians, reptiles, birds and mammals were collected on automobile and hiking routes. Additional Zoological information was collected in the course of hiking routes made at the places where the expedition vehicles stop. "Points" where vertebrates or traces of their life activity were found were recorded using a GPS Navigator (GARMIN). By "point" we mean to some extent the surveyed area of the territory, the greatest length of which does not exceed 500 m. If possible, the vertebrates encountered, as well as the biotopes in which they live, were photographed using a Nikon D7200 camera with Nikor 70-300 or Tamron 150-600 lenses. Bird observations were made using BMPTS-12*50 binoculars and a Yukon 10x100 telescope. When defining species, we were guided by definitions and reference publications [58-61]. The study of the species composition of the ichthyofauna, collection and processing of the material was carried out according to generally accepted methods [62]. The number of ichthyofauna and the fishing stock were determined by direct accounting of passive fishing gear using biostatic methods [63,64].

Results

At the present stage, there is a tendency to a significant deterioration of the environmental situation in the studied area, which is caused by the gradual shallowing of the lake itself against the background of increasing anthropogenic impact (recreational load, dams in gullies and small rivers, water extraction for economic needs, overgrazing of farm animals, harvesting of reeds, etc.).

The fluctuations of the water level in lake Shalkar show an intra-century cyclical pattern typical of lakes in the Central Asian region [38,39,41,42]. Alternation of low-water and high-water periods is associated with a general change in the moisture content of the region. According to regime observations (from 1956 to 1995) of the water level in lake Shalkar, there was a forty-year cycle of increased water content of the lake, with highs in 1958 and in 1995, with a minimum in 1978. According to this 40-year cycle, the lake has the following minimum water level drop between 2015 and 2020. However, for a more accurate forecast, materials are required, usually from centuries-old fluctuations in the water level. We do not have such observations, because such hydrological data are not available for the first half of the 20th century. The existence of lake Shalkar depends on the corresponding input and expenditure part of the water balance in the context of centuries-old data.

The water content of lake Shalkar is very variable and is determined by the variation and corresponding elements of the water balance both during the year and over a longer period. Due to the short series of observations of water levels in the lake, it is not possible to judge which phase of the climate cycle they belong to. There is a clear pattern of intra-century cycling from a maximum in the late fifties to a maximum in the mid-nineties with a cycle duration of about 40 years. According to the literature data, this cycle belongs to the phase of increased water availability. The filling of the lake took place quickly, shallowing considerably slower. Within the main cycle, there are a number of years with unstable water level fluctuations. Shallowing of the lake by the end of the 70s caused drying of reeds along the coastal edge, which deprived the lake of spawning grounds and food supply. To maintain the water level in this reservoir at the flood marks of reeds, it was fed in the amount of 20 million m³ from 1972 to 1994, inclusive [65]. Artificial recharge of the lake in the amount of 20 million rubles m³ per year, obviously, only slightly normalizes the position of the horizon in the multi-year series. Filling to the horizon of 18.79 m was due to the flow of high-water years: 1992-1993, 1993-1994 and 1994-1995. In 1993 and 1994, 38 and 30 million m³ of water from the Barbastau reservoir (the basin of the Barbastau river that flows into the river) were additionally discharged into lake Shalkar, respectively. Ural from the left Bank at 775 km from the mouth).



In low-water years, with a strong reduction in the flow of the Yesen and SholakAnkatty rivers, when the lake level falls, the salinity of the waters increases. Previously, water salinity ranged from 3 to 7 g/l, but since 2015, the salinity was more than 12 g / l, which corresponds to the level of sea water concentration. For example, the salinity of the Caspian Sea is 12 g/l [66], the Azov Sea is 11 g/l, and the Black Sea is 17 g/l. This is due, first, to the increase in salinity of YesenAnkatty (from 6.4 g/l to 11.9 g/l) and SholakAnkatty (from 11.1 g/l to 13.4 g/l), due to the reduction of their natural flow due to water retention in reservoirs and ponds. Secondly, with the absence of outflow and inflow of water from the Solyanka river, and thirdly-the lake lies on a salt dome, which contributes to the accumulation of salts. Hydrochemical studies of water samples from lake Shalkar, the YesenAnkatty and SholakAnkatty rivers and samples of bottom sediments indicate high salinity, increased hardness and permanganate oxidability, which makes it impossible to improve water quality and fill the reservoir.

The degree of overgrowth of this reservoir in the late twentieth and early twenty-first century was weak, at the time of the study, the overgrowth of the reservoir is absent. Along the perimeter of the lake along the shoreline of the lake, there is a complete reduction of reed thickets, which leads to a depletion of the floral composition of both water and water-coastal plants, i.e. the food base and spawning grounds for fish completely disappear. The reeds along the lake shore covered approximately 4,000 ha, and the width of these reeds ranged from a few meters to 500-600 m. In the 90s of the 20th century, mowing of reeds in winter on the ice was carried out. This led to intense rotting in the summer of the remaining part. These residues are left in the sludge layer and lead to sedimentation, in some places the layer of silt up to 1.5 m. Until 2008, reeds bordered almost the entire lake in a wide strip, giving way to a small strip of clean sandbank about 8 km long, only on the southern side opposite the village of Saryomir. The reed belt around the lake was up to 1 km wide in places. The reed belt was not continuous, the thick reeds were dotted with numerous different areas and depth of ples – open and clear of vegetation areas of water inside the thicket. These patches are a kind of spawning grounds for fish. Since 2005, there has been a reduction in the flow of floodwater to lake Shalkar annually by an average of 30 cm, in this regard, there is a low water level, the lake shallows, which affects the overgrowth of the reservoir. This trend continues at the present time, although not so intensively. However, this has very important negative consequences for fisheries. Due to the sharp shallowing of the reservoir, the coastal vegetation in the coastal part of the reservoir was beyond the water cut. Thus, fish species such as pike have lost their natural habitats. In addition, the places of increased concentration of forage organisms located along the thickets of coastal vegetation have disappeared. At the time of the study, the average number of bottom invertebrates in the lake Shalkar was 115 copies / m², and the average biomass was 968.5 mg / m². The value of the biomass of the bottom communities of lake Shalkar on the " trophic scale " indicates a very low level of feed capacity of the reservoir [50]. High indicators of the number and biomass of the forage base of lake Shalkar fell on crustaceans and bell mosquitoes.

As a result of a sharp shallowing of the reservoir in dry years, the natural spawning grounds of commercial fish - the YesenAnkatty and SholakAnkatty rivers-are being unlined. Water in 2019 retreated from the reeds by 200-300 m, which causes their death. As a result, large areas of shallow spawning grounds and nesting sites of birds were on land, which immediately affected the reproduction of birds and fish. At the same time, the feeding places were reduced. At the moment, due to the lack of natural overgrowth of the reservoir, its ichthyofauna and avifauna suffer, which have lost their places of reproduction. The influence of overgrowth of the reservoir on the quality of the water environment was due to the presence of reeds. Shore reeds for lake Shalkar are: the basis of spawning grounds, where eggs are fixed, protection from the waves of the coastline, places where larvae develop in fish feed, places where birds nest, a natural cleaner from pollutants, a regulator of the salinity of the lake.

Along the entire shoreline of lake Shalkar on the southern side grow thickets of *Salicornia perennans* Willd., with the transition to the kokpekovo-kermekovo community with a comb, remaining under the moving Sands and silt (Fig. 2,3). Until autumn, this vegetation remains intact, and in winter it is satisfactorily eaten by sheep and goats. Under the soleros groupings, ground water lies at a depth of 20 cm and contains up to 30 g of salts per 1 l, with a predominance of chlorides.



Figure 2 -Shoreline of the lake with *Salicornia perennans* salt marsh



Figure 3 -Thickets of tamarisk in the southern part of lake Shalkar

In the Eastern part of the lake, an area completely devoid of vegetation is dominated by halophilic plant species typical of saline habitats. Up to 85-90% of the area is occupied by the soleros formation, with the eugalophytesoleros *Salicornia perennans*. The floral composition includes: warty Cygnus *Atriplexcana* C. A. Mey, salt marsh Aster *Tripoliumpannonicum* (Jacq.) Dobrocz., riparian *Aeluropusintermedius* Regel, etc.

On the rivers YesenAnkady and SholakAnkady from coastal water plants we have registered hygrophytes: sedge Ranya *Carex praecox* Schreb., lake reeds *Schoenoplectuslacustris* L., marsh *Eleocharispalustris* (L.), bulrushes *Juncusacutus* L. and Gerard J. *gerardii*Loisel. Hydrophytes are

represented by small duckweed *Lemna minor*, water lily *Nymphaea candida*, cupola *Nuphar lutea* L., hornwort *Ceratophyllum demersum* L. at the edge of the left Bank of the river, thickets of southern reeds (*Phragmites australis* (Cav.) Trin. ex Steud.). The local population uses this section of the Yesen Ankaty river for watering farm animals (Fig. 4).



Figure 4 -Upper course of the Esen Ankaty river near the settlement of Segizui

In the grasslands of the lake coasts and the Yesen Ankaty and Sholak Ankaty rivers that flow into the lake, along with the increased pasture impact, there is a high infestation of these territories with prickly (*Onopordum acanthium* L.), sometimes they occupy a significant area, displacing native species, often forming monotypic structures of vegetation cover (Fig.5).



Figure 5 -Thickets of prickly *Onopordum acanthium* L. on the Bank of the river Yesen Ankaty

Here the thickets of southern reeds (*Phragmites australis* (Cav.) Trin. ex Steud.), lake reeds (*Schoenoplectus lacustris* (L.) Pallas (1888)) and narrow-leaved cattails (*Typha angustifolia* L., 1753) (Fig.6). The local population is driven to the banks of domestic animals, there are traces of harvesting reeds. Significant areas of halophiles represented by the monotypic kermek formation *Limonium*

(*Limonium gmelinii* (Willd.) Kuntz., *L. caspium* Willd., *L. suffruticosum* (L.) Kuntze, *L. sareptanum* (L.) Hams.), which is evidence of the high salinity of the YesenAnkata river Bank, which leads to the loss of valuable meadow plant species from the herbage. Vegetation on the shores of lake Shalkar and in the mountains of Santas and Sasay is degraded by overgrazing of farm animals (Fig. 7).



Figure 6 -Bank in the lower reaches of the EsenAnkady river near the village of Chelkar



Figure 7 - Grazing sheep and goats near the village of Chelkar, located East of lake Shalkar

The high salinity of the coastal territory of the lake with huge expanses of open area of the coasts, from which sand and salt suspensions are carried by the wind, allow monogroups of halophytic and weed vegetation to capture land plots every year.

As we can see, the composition and structure of the soil and vegetation cover of the territories adjacent to the reservoir is strongly negatively affected by an anthropogenic factor, which leads to a deterioration of the ecology of the entire basin of lake Shalkar, exacerbating the negative changes occurring in the lake itself.

The area of lake Shalkar is a key area for studying the flora and vegetation of the North-Eastern part of the Northern Caspian Sea. In the vicinity of the reservoir, there is a decrease in the biological diversity of plants and animals (Table 1). In total, 583 species of plants were taken into account earlier in the study area, which belong to 272 genera and 66 families. The dominant ones are complex-colored, cereals, legumes, lip-colored, quinoa and other families [23-25]. As a result of our research, 305 species of vascular plants belonging to 180 genera and 52 families were registered on the territory immediately adjacent to the lake (Table 1).

Table 1 - Assessment of the biological diversity of lake Shalkar

1998 year	2019 year
583 plant species that belong to 272 genera and 66 families	305 plant species that belong to 180 genera and 52 families
3 species of amphibians and 7 species of reptiles	5 species of reptiles
55 species of birds, including 12 species of birds listed In the red book of Kazakhstan: including curly Pelican, black stork, spoonbill, burial eagle, gyrfalcon	45 species of birds, of which 4 species of birds listed in the red book of Kazakhstan: whooper swan, white-tailed eagle, steppe eagle
19 species of fish, of which 2 are endemic: roach and herring	7 species of fish: perch, crucian, carp, roach, pike, rudd, ide.

The ichthyofauna of lake Shalkar in 2019 is represented by 7 species of freshwater and commercial fish: perch, crucian, carp, roach, pike, rudd, ide. (Fig. 8), i.e., in comparison with 2006 (10 species), the diversity has decreased by three species.



Figure 8 - Some representatives of the ichthyofauna of lake Shalkar in the control catches of 2019 (from left to right: carp, *Carasiusgibelio* (Bloch, 1782), perch, *Percasfluviatilis* (L., 1758), rudd, *Scardiniuserythrophtalmus* (L., 1758))

At the same time, the age composition of the ichthyofauna in 2019 has become younger (up to 3+) compared to 2006 (the age groups of 4+ and 5+ dominated). Fish productivity has decreased compared to 2017. The total fishing stock of lake Shalkar for 2019 was 142.99 tons, fish

productivity of 5.96 kg / ha. Compared to 2017, the commercial fish stock (173.6 tons) decreased by 18%, fish productivity (7.95 kg/ha) decreased by 25 %.

The results of the assessment of aquatic bioresources showed that the total fish stocks in lake Shalkar decreased by 820.1 tons compared to 2009 (Table 2).

Table 2 - Estimated fish stocks of lake Shalkar, tons [67]

Species	2009 год	2019 год
Bream, <i>Abramisbrama</i> (L., 1758)	479,7	0
Carp, <i>Cyprinuscarpio</i> (L., 1758)	285,5	61,84
Pike, <i>Esox lucius</i> (L., 1758)	8,1	0
Rudd, <i>Scardinius erythrophthalmus</i> (L., 1758)	86,4	1,99
Ide, <i>Leuciscusidus</i> (L., 1758)	35,8	0
Perch, <i>Percafluviatilis</i> (L., 1758)	34,2	30,04
Crucian, <i>Carasiusgibelio</i> (Bloch, 1782)	22,9	31,14
Tench, <i>Tincatinca</i> (L., 1758)	8,4	0
Roach, <i>Rutilusrutilus</i> (L., 1758)	2,0	0
Ruff, <i>Gymnocephalus cernuus</i> (L., 1758)	0,1	0
Roach, <i>Rutilusrutilus caspicus</i> (Jakowlew, 1870)	0	17,98
Total	936,1	142,99

The bulk of the total fish stock in 2009 accounted for bream (479.7 t), and carp - about 285.5 t. Further, in descending order of stocks from 86.4 to 0.1 t, there is a group of low-value small-scale species (rudd, crucian, perch, roach, tench, ide), which give a total of about 189.8 t of bioresources. The total stock of such commercially valuable fish as pike was estimated at 8.1 t. After 10 years, we note that the stocks of carp, carp, and roach together give 110.8 t or 77.5% of the reserves, the remaining 22.5% is a small particle: perch 30.04 t and Rudd 1.99 t.

Reservoirs have a certain fish productivity that depends on a set of conditions, in particular, on feed resources. The food base of the fish of lake Shalkar is mainly represented by larvae of ringworm mosquitoes. A significant role in providing fish with food is also played by crustaceans-*Gammaridae*. Forage organisms are distributed unevenly in the reservoir. Here in 2019, 10 species of bottom organisms were identified from two classes: *Malacostraca* and *Insecta*, of which: crustaceans 3 species, insects 7 species (Hemiptera 1 species and Diptera larvae 6 species).

Species diversity and quantitative indicators of the food base of lake Shalkar are decreasing compared to previous years, for example, in 2019, 10 species from 3 groups with a biomass of 0.9 g/m² were recorded in the bottom invertebrates, in 2017-2018, 14 species from 4 groups with a biomass of 3.79 g/m², respectively, while in 1996, zoobenthos organisms consisted of representatives of 22 species from 6 groups: including Brooks, mollusks, oligochaetes.

Thus, in the conditions of reduced water content in lake Shalkar, there is a decrease in the diversity of fauna of planktonic and bottom invertebrate communities, a decrease in the quantitative indicators of zooplankters and local structural changes in bottom associations.

According to literature data, representatives of 3 amphibian species and 7 reptile species are found in the vicinity of lake Shalkar [15,18,19]. In the course of field research in 2019, we confirmed the presence of five species of reptiles in the vicinity of lake Shalkar – colorful lizard *Eremiasarguta* (Pallas, 1773), agile lizard *Lacerta agilis* (Linnaeus, 1758), patterned skidder *Elaphedione* (Pallas, 1773), common grass snake *Natrixnatrix* (Linnaeus, 1758), eastern steppe viper or Renard's viper *Viperarenardi* (Christoph, 1861) (Table 1).



According to the literature data [20,21,68,69], the avifauna of the vicinity of lake Shalkar included at least 55 species. In 2019, we observed 45 species of birds, a significant number of which are migratory (Table 1). At the moment, there is a sharp reduction in the species composition of the avifauna of lake Shalkar. This is due to the strong shallowing of the reservoir and increasing recreational load. At present, Shalkar has become very shallow, and the coastline has receded from its former borders, and the reeds have disappeared. The birds had no place to nest. The mouth of the Sholak and Esen Ankaty rivers has dried up. On the shores of the lake began to build recreation areas, dry shallows allow cars to pass along the water's edge. Noise and disturbance, especially during the breeding season, also contribute to the depletion of the avifauna. During the expedition research, we have repeatedly noted the grazing of farm animals along the banks of the reservoir, spent cartridges from hunting rifles (hunting is prohibited on the lake) and a lot of garbage.

We have previously noted 12 species of birds listed in the Red book of Kazakhstan in 2019, 4 species were noted: whooper Swan (*Cygnus cygnus* (Linnaeus, 1758), white-tailed eagle *Haliaeetus albicilla*. (Fig.9), steppe eagle *Aquila nipalensis* (Fig.10), black-headed chuckler *Ichthyophaga ichthyophaga* (Pallas, 1773)(Fig.11).

In the southern coastal part of lake Shalkar, there is an increase in recreational load, there are objects for recreational and tourist purposes of capital and light Assembly and disassembly type (Fig.12). The infrastructure area for swimming and recreation along the shore of lake Shalkar is about 5 km away. During the summer, lake Shalkar is visited by about 20 thousand tourists. Infrastructure of light Assembly and disassembly type is not connected to power lines, which is due to their absence in the coastal recreation area of the reservoir. There is a lack of public toilets, and there are no special places for Parking tourist's vehicles. Vacationers do not fully comply with basic environmental rules and requirements, which leads to the littering of the coastal zone of lake Shalkar with solid household waste and contamination of the soil and vegetation cover with sewage and car exhaust gases. All this leads to an increase in anthropogenic influence on lake Shalkar (Fig.13).



Figure 9 -White-tailed Eagle, *Haliaeetus albicilla*



Figure 10 -Nest of the steppe eagle (Aquila nipalensis) on the top of Sasay mountain



Figure 11 -Black-Headed chuckler, Ichthyaetusichthyaetus (Pallas, 1773)



Figure 12 - A strip of recreational and tourist infrastructure of light Assembly and disassembly type along the southern shore of lake Shalkar



Figure 13 -One of the polluted areas with solid household waste along the southern shore of lake Shalkar

As we can see, the recreational load significantly worsens the ecology of the coastal zone. However, the main reason for the modification and depletion of the resource potential of the lake Shalkar basin is a long period of low standing of its annual inter-soil level. In this regard, it turned out to be absolutely necessary to identify the reasons for the deterioration of waterlogging of the



entire territory and shallowing of the lake in order to make economic decisions to improve the environmental situation in this region.

There are many reasons for the drop in the water level in the lake: natural cycles, fluctuations in the height of the Aral-Caspian shield, fluctuations in the level of the Caspian Sea, salt dome tectonics and internal karst processes, anthropogenic impact, etc. [36-42]. To clarify this issue, a coupled analysis of the dynamics of the water level in the lake was conducted. Shalkar, the Caspian Sea and in the soils of the Caspian lowland on the General background of changes in the moisture content of this territory. An amazing statistically significant synchronicity in the dynamics of these indicators was revealed, which indicates a common climatogenic nature of their occurrence [70-72]. The discovered regularity indicates that no other natural or anthropogenic causes determine the main trend of water level dynamics in the lake. Shalkar, including the impossibility of affecting this lake by the level of the Caspian Sea (~ -28 abs. m.), which in relation to it occupies a hierarchically subordinate position. In other words, hydrological fluctuation processes in water levels in reservoirs and soils occur due to climate change independently of each other. These processes are general, but non-linear due to local conditions. For example, the balance of ground water (arrival-flow) under different plant communities is affected by their different evapotranspiration capacity, and the balance of reservoirs may change due to water intake for household needs, as well as when constructing dams that intercept part of the spring surface runoff of meltwater.

The main input part of the water balance of lake Shalkar consists of atmospheric precipitation falling on its surface (less than 300 mm, which is equal to 30 cm of water column), and periodic surface runoff of spring meltwater from the entire basin area of about 4000 km², which can fill the bowl of this reservoir to the level of discharge of flood water into the river Ural on the Solyanka river. The expenditure part of the water balance mainly consists of evaporation from open water surface (900 mm) and the minor abstraction of water for domestic needs (watering of domestic animals, provision of settlements Saryomir, Chelkar, etc.). Note also that in the vicinity of lake Shalkar as of October 1, 2019 live 6,436 inhabitants were Shalkar, Ankaty, Aksogym and Shagatay rural districts of Terekti district of West Kazakhstan region and 4 rural districts, the total number of farm animals was 56,036 heads.

As you can see, to establish the optimal dynamic-equilibrium state of the water level in the lake, more than 600 mm of water (60 cm of water column) is required due to the flow of meltwater. Anthropogenic interference in this process is possible only by changing the capacity of the hydrographic network of the lake basin Shalkar. To fill the lake to the normal horizon (the threshold of the Solyanka river is 18.69 m according to the Baltic system, in high-water 1995 it was 17.8 m), it is necessary to cover the deficit formed in recent years, equal to 168 million m³ (from 50 years of observations, 12 years are high - water, i.e. the level regime of the lake was then above average; 25 years - low-water years, i.e. the water level was below average, when the deficit was formed). Replenishment of the lake can only occur due to the flow of high-water rivers if the Yesen and Sholak Ankaty channels are fully opened, and water from the entire catchment area reaches the lake. In addition, it is desirable that the entire coastal zone of the lake (1000 km²), which lies in a circle with a radius of 2 km, would be prepared for optimal snow distribution and surface runoff of spring meltwater. In this regard, it is obviously advisable to carry out economic measures to clean up water channels, including the demolition of unnecessary temporary dams and dams. However, it should be clarified that even these actions will not be effective in the long absence of such a flow.

We recommended a number of practical measures to improve the water quality of lake Shalkar to local Executive bodies (Fig.14). At the moment, some recommendations have started to be used by the authorities.



Figure 14 - Measures to restore the water content of lake Shalkar: regulated spillway from the reservoir on the river Sholak Ankaty (a); clearing of springs (b); water supply from the Ural river through the Ural-Shalkar canal, the place of water intake (c); places where the Ural-Shalkar canal flows into lake Shalkar (d)

Our survey of the catchment area of lake Shalkar, including the Yesen Ankaty, Sholak Ankaty rivers and their tributaries of the Yersary Ankaty and Kuper Ankaty rivers has established that the only reservoir is a reservoir of 6.5 million m³ on the Sholak Ankaty river, located 1.6 km from the village Toganas of Syrym district of West Kazakhstan region. A regulated spillway from this reservoir would have slightly replenished lake Shalkar. In November 2019, water from this reservoir was released into lake Shalkar (Fig.14 a).

We consider it necessary to clear bottom springs by carrying out selective mechanical cleaning and dredging on the rivers Yesen Ankaty, Sholak Ankaty and their tributaries of the rivers Yersary Ankaty and Kuper Ankaty, which would also slightly add to the level of the Shalkar. In April 2020, the clearing of the spring located in the village of Saryomir, located on the shore of lake Shalkar (Fig.14b), was started.

In the case of water availability in the Ural river, it was recommended to recharge lake Shalkar by mechanical pumping along the Ural-Shalkar canal with a length of 76.06 km in a closed way through the system of a water conduit in pipes (Fig.14c). There is currently no water supply (Fig.14 d).

In the fisheries sector in lake Shalkar, we recommended to introduce a ban on fishing during the growing season with permission only for winter amateur fishing. Stocking the reservoir is not recommended at this time. In order to develop the tourist and recreational infrastructure and tourism industry, it is recommended to develop and sanitize the coastal and nearby territories of lake Shalkar.

Discussion

Water availability from surface water and shallow ground water depends on seasonal fluctuations and interannual variability of runoff, and reliable water supply is determined by seasonal volumes of low runoff. In pools with a predominant snow supply, higher temperatures lead



to a decrease in runoff and, thus, to a reduction in water supply in summer [73]. Climate is an active factor that determines the overall moisture regime of the territory by the ratio of incoming and outgoing components-precipitation and evaporation, however, in relation to this study, the most important characteristic that determines the hydrological regime of the lake is the surface runoff of spring meltwater. The region shows an increase in the sum of positive air temperatures over the winter period, and this indicator is important both for the accumulation of snow and water resources and the passage of spring floods, and for the formation of underground water reserves that feed rivers in low water [74].

In the Caspian lowlands, periodic surface runoff of varying intensity in 1950-1994 is usually observed every 2-4 years, but it was completely absent in 1995-2009. It was during this long 15-year drainless period that there was a trend of permanent climatogenic lowering of the water level in the lake. Shalkar [70]. As we can see, the shallowing of the lake could not be stopped by anthropogenic intervention, except by increasing the incoming part of the water balance by taking the necessary amount of water from the river Ural. By the way, the lack of runoff during this period due to a gradual warming of the winter months, which prevents deep soil freezing, which is one of the necessary conditions for the occurrence of this process during rapid spring transition temperature of zero degrees [71,72]. As considers S. A. Long et al [75], scenarios of regional climate change on various models of General circulation of the atmosphere agree that the air temperature in Kazakhstan will continue to grow much. Note that the steady return of winter cold began in 2006, and in 2010-2011. there is a tendency to restore periodicity in the surface runoff of meltwater [72]. However, it seems that the incoming moisture was sufficient to maintain only the existing lake level in a dynamic equilibrium state, and not to increase it.

According to the weather station Zhympty, from 1955 to 2018, the average annual temperature increased by 1.6 °C due to an increase in the temperature of the cold period of the year, which was 1.2 °C, and the amount of precipitation in winter decreased by 6 mm. The warming of winter-spring is explained by the influence of the Atlantic on the thermal regime during the cold period. This leads to the frequent thaws and the absence of a stable snow cover. As a result, the spring runoff of meltwater in the lower relief does not occur, and the flow of water into the lake and the Sholak and YesenAnkaty rivers that feed it decreases. It should be taken into account that most of the precipitation in the region falls mainly in the warm season, but, as is known, the flow of rivers of the Kazakhstan type is formed by precipitation of the cold period. Precipitation of the warm period, although it does not have such a significant role (as winter) in the nutrition of steppe rivers, a significant reduction in their number cannot but affect the water content of rivers and lakes that feed on them, respectively.

Thus, it can be stated that the general lowering of the water level in lake Shalkar since 1995 has a climate-specific nature. At the moment, it is not clear what combination of processes can lead to the establishment of the desired structure and functions of lake Shalkar as a wetland when carrying out measures to restore it [14]. At the same time, it is possible to optimize the expenditure part of its balance by carrying out measures to increase the flow of meltwater, for example, clearing flowing water beams and small rivers, reducing the cost of household needs, as well as pumping the necessary amount of water from the river Ural in recent years.

Conclusions

On the Caspian lowland near Uralsk (Kazakhstan) lake Shalkar is located, which is a unique object for the semi-desert zone, a reserve of many species, including endemics, and, in addition, is intensively used as a recreational facility and watering place for farm animals. At the present stage, due to the lowering of the inter-level level of the lake, its ecological condition is deteriorating: the shoreline is removed from the thickets of reeds, which are a refuge for birds and a food base for fish; increase in water salinity that changes the development of zooplankton and zoobenthos;

decrease in the biological diversity of fish, birds and other animals; degradation of coastal water vegetation, etc. The situation is complicated by the economic activity of the local population, which includes violation of sanitary standards for the location of livestock facilities near the lake and excessive overgrazing of farm animals in the adjacent pastures. Fishing activities have led to a decrease in the fish population, for example, the practical disappearance of commercial species such as bream, pike, roach, and the use of fishing tools in the form of small-mesh nets from fishing lines did not leave any chances for the young to grow and further spawn. The intense anthropogenic load on lake Shalkar is especially evident in areas where settlements, recreation and recreation areas are located, and agricultural animals are watered. To preserve and restore the biological diversity and general resources of lake Shalkar, it is necessary to optimize the use of land in socio-economic activities, taking into account the natural and climatic conditions of the territory and the capacity of the reservoir ecosystem.

However, it should be pointed out that the main reason for the gradual decrease in the water level in this lake is the steady warming of the winter months, which contributed to the absence of spring surface runoff of meltwater for 15 years (since 1995), which is the main supplier of additional water to this reservoir, along with precipitation falling on the open water surface. At the present stage, only after the restoration of periodic replenishment of the lake with a small amount of meltwater (since 2010), its sinking stopped with the establishment of a dynamic-equilibrium state of its inter-soil level. For optimal filling of the reservoir bowl, much more water volumes are needed. In the future, it is necessary to take measures to improve the surface water flow by clearing the streams that flow into this reservoir (gullies, eriks, small rivers), and in critical periods, to provide artificial replenishment from the river Ural.

Acknowledgments

This research was sponsored by the projects of Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan No. 4036/GF4 «Analysis of the social-economic importance of landscapes of salt dome for the Republic of Kazakhstan» and the project Department of natural resources and environmental management of the West Kazakhstan region on the theme "Development of a project of natural science justification "Technical and biological reclamation and stocking of lake Shalkar".

REFERENCES

- [1] Climate Change (2013). The Physical Science Basis. IPCC Working Group Bern, Switzerland, 29 January 2016. Available online: <http://climate2013.org> (accessed on 5 February 2020). [in English].
- [2] Aizen, V., Aizen, E., Surazakov, A., Kuzmichenok, V., Khalsa, S., Nikitin, S. Climate and Snow/Glacier Water Resources Changes in Central Asia in the last 50 years based on remote sensed and in-situ data. NASA poster. (2009). Available online: http://lcluc.umd.edu/sites/default/files/lcluc_documents/aizen_lcluc_apr2009_poster_0.pdf. (accessed on 5 February 2020) [in English].
- [3] Cruz, R.V., Harasawa, H., Lal, M.; Wu, S., Anokhin, Y., Punsalma, B., Honda, Y., Jafari, M.; Li, C., and Huu Ninh, N. Asia. Climate Change (2007): Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, Parry, M.L.; Canziani, O.F.; Palutikof, J.P.; van der Linden, P.J. and Hanson, C.E. Eds., Cambridge University Press, Cambridge, UK, 2007. 469-506. Available online: https://www.ipcc.ch/pdf/assessment-report/ar4/wg2/ar4_wg2_full_report.pdf. (accessed on 5 February 2020) [in English].
- [4] The second assessment report of Roshydromet on climate change in the Russian Federation. 2014. Available online: <https://cc.voeikovmgo.ru/ru/publikatsii/2016-03-21-16-23-52> (accessed on 5 February 2020) [in English].
- [5] Dzhamalov, R.G., Safronova, T.I., Telegin, E.A. (2017). Annual distribution of river runoff with estimated contribution of winter low-water season. Water Resources, 44, 6, 785–792. [<https://doi.org/10.1134/S0097807817060045>] [in English].
- [6] Ministry of environment and water resources of the Republic of Kazakhstan. Third-Sixth National Communication of the Republic of Kazakhstan to the UN framework Convention on climate change (2013).

- Astana, Available online: http://unfccc.int/files/national_reports/annex_i_natcom/_application/pdf/kaz_nc3,4,5,6_rus_web.pdf. (accessed on 5 February 2020) [in English].
- [7] Burkett, V. R., Kusler, J. (2000). Climate change: potential impacts and interactions in wetlands of the United States. *J. Am. Water Resour. Assoc.*, 36, 313–320. [<https://doi.org/10.1111/j.1752-1688.2000.tb04270.x>] [in English].
- [8] Keddy, P.A., (2000). *Wetland Ecology: Principles and Conservation*. Cambridge University Press, Cambridge [in English].
- [9] Bates, B. K. Kundtsevich, Z. V. Saohon, E. Palutikof, J. P. (ed.). (2008). *Climate Change and water resources*. Intergovernmental panel on climate change technical paper, IPCC Secretariat, Geneva [in English].
- [10] Root, T. L., Schneider, S. H. (2002). Climate change: overview and implications for wildlife. *Wildlife Responses to Climate Change: North American Case Studies*, S.H. Schneider and T.L. Root, Eds., Island Press, Washington, DC [in English].
- [11] Root, T.L., Price, J.T., Hall, R., Schneider, S.H., Rosenzweig, C. and Pounds, J.A. (2003). Fingerprints of global warming on wild animals and plants. *Nature*, 421(6918), 57–60. [<https://doi.org/10.1038/nature01333>] [in English].
- [12] Burkett, V.R., Wilcox, D.A., Stottlemeyer, R., Barrow, W., Fagre, D., Baron, J., Price, J., Nielsen, J., Allen, C.D., Peterson, D.L., Ruggerone G. and Doyle, T. (2005). Nonlinear dynamics in ecosystem response to climate change: case studies and policy implications. *Ecological Complexity*, 2, 357–394. [<https://doi.org/10.1016/j.ecocom.2005.04.010>] [in English].
- [13] Mawdsley, J.R., O'Malley, R., Ojima, D.S. (2009). A review of climate-change adaptation strategies for wildlife management and biodiversity conservation. *Conservation Biology*, 23.5, 1080-1089. [<https://doi.org/10.1111/j.1523-1739.2009.01264.x>] [in English].
- [14] Millennium Ecosystem Assessment. *Ecosystems and Human well-being: wetlands and water*. Synthesis. (2005). World Resources Institute, Washington, DC, 80 [in English].
- [15] Petrenko, A. Z. Dzhubanov, A. A. Fartushina, M. M. et al. (1998). Natural resource potential and projected objects of the reserve Fund of the West Kazakhstan region. *Uralsk* [in English].
- [16] Petrenko, A. Z. and others. (2001). *Green book of the West Kazakhstan region*. Cadastre of natural objects. Uralsk, publishing house of RIO ZKSU
- [17] Borkin, L. Ya., Hannibal, B. K. and Golubev A.V. (2014). *Roads of Peter Simon Pallas (in the West of Kazakhstan)*. Saint Petersburg-Uralsk: "Eurasian Union of scientists"
- [18] Debelo, P. V., Fomin, V. P., Mazyarkina T.N. (2000). *Zapovednoe Priuralie: (Specially-protected objects)*. Guide. Uralsk. 53.
- [19] Debelo, P. V., Bulatova, K. B. (1999). *Animals of the West Kazakhstan region. (Vertebral. Insects)*. Uralsk
- [20] Debelo, P. V. (2002). Materials on the avifauna of the lake Shalkar basin (Nevorobinye). In *Mat-ly to the spread of birds in the Urals, the Urals and Western Siberia*. Yekaterinburg: Akademkniga Publishing house, 108-126
- [21] Belik, V. P. (2004). To the summer avifauna of the lake Shalkar basin (Nevorobinye). In *Materials for the distribution of birds in the Urals, the Urals and Western Siberia*. Yekaterinburg: Ural Publishing house. UN-TA, 8-20 [in English].
- [22] Murzashev, T. K. (2005). *Fisheries state of inland reservoirs of the West Kazakhstan region: textbook*. Uralsk
- [23] Makarova, L. I. (1965). classification of vegetation cover in the Chelkar lake basin. In *Theses docl. 29 Conf. UPI named after A. S. Pushkin*, Uralsk
- [24] Kolchenko, O. T., Makarova, L. I. (1966). to study the flora of Cretaceous outcrops of the Podursky Cretaceous plateau. In *Materials on the flora and vegetation of the Northern Caspian region*, vol. 2, part 3, Leningrad, 143-154
- [25] Sarsenova, B. B. (1997). Chelkarsky reserve. In *Proceedings of the international scientific and practical conference, Part 2, Ecology*, Uralsk, 99-102
- [26] Mamina, K. M., Abdulov, V. A. (2002). *Lake Shalkar*. Uralsk
- [27] Akbay, Zh., Khairullin, B. (2007). *Lake Shalkar-a monument of history and nature, an object of tourism, recreation and treatment*. Uralsk



- [28] Fish of Kazakhstan. (1986). Alma-Ata: Nauka
- [29] Serov, N. P. (1956). Fish of lake Chelkar. In Collection of works on ichthyology and Hydrobiology. Alma-Ata: Izd-vo an USSR, 1, 278-320.
- [30] Berg, L. S. (1949). Freshwater Fish of the waters of the USSR and adjacent countries. Moscow: Leningrad: Izd-vo an SSSR, 2, 468-925
- [31] Chibilyov, A.A., Debelo, P.V. (2009). The Fishes of the Ural-Caspian Region. Natural Diversity in the Ural-Caspian Region Series. Vol. II. Yekaterinburg: Ural Branch of Russian Academy of Sciences, 66, 112
- [32] Sklyarenko, S.L., Welch, G.R. and Brombacher, M. (Eds.). (2008). Important Bird Areas in Kazakhstan – priority sites for conservation. Almaty, Kazakhstan: Association for the Conservation of Biodiversity of Kazakhstan (ACBK)
- [33] Anderson, Sh. (2003). Identification of key Botanical territories: A guide to the selection of sites in Europe and the basis for the development of these rules for the whole world. Moscow, 2003
- [34] Chibilev, A. A. (2011). Important Landscape Areas as a Basis of the Natural Heritage of Russia. In Geographical bases of formation of ecological networks in Russia and Eastern Europe. Part 1. Mat-ly e-Conf. (February 1-28, 2011). Moscow: Association of scientific publications of the CMC, 303-308
- [35] Tlesova, A. B., Primbetova, S. CH., Gabdullaev, D. G. (2019). Master plan for tourist objects included in the regional map of touristic and sacred objects of the West Kazakhstan region. Uralsk
- [36] Mikhailova, N.N., Velikanov, A.Ye. (2008). To the issue of the nature of Shalkar earthquake happened in the west of Kazakhstan in april, 26,. Bulletin of the national nuclear center of the Republic of Kazakhstan 2009, 3, 127-133
- [37] Baikhonova, T.A. (2013). Estimation of the impact of local anthropogenic influence on economic activity in the catchment of Ural (Zhaiyk) river. Izvestiyavuzov, 5, 88-90
- [38] Kurmangaliev, R. M. (2008). On the hydrogeomechanical nature of the Shalkar earthquake and measures to prevent further seismic events. Science and education, 4, 77-86.
- [39] Kurmangaliev, R. M. (2001). On the mechanism of heterogeneity of the climate in Central Asia. Water in biosphere processes. Uralsk, 8-29
- [40] Alova, N. I., Muradova, CH. O., Orlovsky, N. S., Fatkullin, M. N. (1993). Empirical analytical representation of average annual changes in the Caspian Sea level. Problems of desert development. Ashgabat, 1, 62-65.
- [41] Shnitnikov, A.V. (1961). The Current state of the South-East of the European part of the USSR from the point of view of intra-century climate fluctuations and its General humidity. In Small reservoirs of the plains of the USSR and their use, Moscow: Publishing house of the USSR Academy of Sciences, 23-31.
- [42] Shnitnikov, V. N. (1976). Big lakes of the middle region and some ways of their use. In Lakes of the Middle region, L.: Nauka, 5-133.
- [43] Medeu, A. R. (Eds.) (2010). Map of Landscapes 1:5 000 000. In The National Atlas of the Republic of Kazakhstan. V. I Natural conditions and resources., 120-12.
- [44] Medeu, A.R. (Eds.) (2010). Landscape-ecological subdivision of rural territories 1:5 000 000. The National Atlas of the Republic of Kazakhstan. V.III. Environment and ecology. Almaty, 54-55.
- [45] Abakumova, V. A. (Eds.) (1992). Guidelines for hydrobiological monitoring of freshwater ecosystems, Saint Petersburg: Hydrometeoizdat
- [46] Kutikova, L. A. (1977). Key to freshwater invertebrates of the European part of the USSR; Kutikova, L. A., Starobogatov J. I. Eds.; Leningrad
- [47] Tsalolikhin, S. J. (Eds.) (1995). Determinant of freshwater invertebrates in Russia and neighboring territories. T 2. Crustacea. SPb.: Science
- [48] Determinant of freshwater invertebrates of the European part of the USSR (plankton and benthos) (1977). - L.
- [49] Alekseeva, V. R., Tsalolikhina, S. Ya. (Eds.) (2010). Determinant of zooplankton and zoobenthos of fresh waters of European Russia. Vol. 1. Zooplankton. Moscow: T-vo scientific publications
- [50] Kitaev, S. P. (2007). Fundamentals of Limnology for hydrobiologists and ichthyologists.
- [51] Kulikova, G. G. (2006). Basic geobotanical methods for studying vegetation. Moscow: MSU publishing house



- [52] Korchagin, A. A. (1964). Field geobotany. Methodological guidance. Publishing house: Academy of Sciences of the USSR
- [53] Baitenov, M. S. (Eds.) (1972). Illustrated determinant of plants in Kazakhstan. Alma-Ata: Nauka
- [54] Plaksina, T. I. (2001). Synopsis of the flora of the Volga-Ural region. Samara: Samara University Publishing house
- [55] Darbayeva, T.E. (2012). Catalog of plants of the West Kazakhstan region. Almaty
- [56] Abdulina, S. A. (1998). List of vascular plants of Kazakhstan. Almaty
- [57] Ryabinina, Z. N., Knyazev, M. S. (2009). Determinant of vascular plants of the Orenburg region. Moscow: Association of scientific publications of the CMC
- [58] Fayzulin, A. I., Chikhlyayev, I. V., Kuzovenko, A. E. (2013). Amphibians of the Samara region. Togliatti: LLC "Cassandra"
- [59] Ananyeva, N. B., Orlov, N. L., Khalikov, R. G., Darevsky, I. S., Ryabov, S. A., Barabanov, A.V. (2004). Atlas of reptiles of Northern Eurasia (taxonomic diversity, geographical distribution and conservation status). SPb.
- [60] Ryabitsev, V. K., Kovshar, A. F., Kovshar, V. A., Berezovikov, N. N. (2014). Field determinant of birds of Kazakhstan. Almaty
- [61] Dolgushin, I. A., Korelov, M. N., Kuzmina, M. A., et al. (1970). Birds of Kazakhstan. Vol. 3. Alma-ATA: Science of the Kazakh SSR
- [62] Pravdin, I. F. (1966). Guide to the study of fish. Moscow: Food industry
- [63] Kushnarenko, A. I., Lugarev, E. S. (1983). Estimation of fish abundance by catches of passive fishing gear. Questions of ichthyology, 23, 6, 921-926.
- [64] Sechin, Yu. T. (1990). Methodological guidelines for assessing the number of fish in freshwater reservoirs. Moscow: VNIIPRH
- [65] Mudatov, S. M., Baisigin, E. B., Mudatov, S. S. (2003). On the hydrological status of lake Shalkar in West Kazakhstan region. Bulletin of the West Kazakhstan State University, 4, 216-225.
- [66] Sydykov, Zh. S., Golubtsov, V. V., Kuandykov, B. M. (1995). The Caspian Sea and its coastal zone. Almaty
- [67] Murzashev, T. K., Sariev, B. T. (2009). The Current state of natural aquatic bioresources in the West Kazakhstan region and prospects for their use. In Problems of sturgeon reproduction in the middle reaches of the Ural river and ways to solve them: Mat. Dokl. international. scientific-practical Conf. West Kazakhstan agrarian technical University. Uralsk., 1, 51-56.
- [68] Shevchenko, V. L., Debelo, P. V., Gavrilov, E. I., Naglov, V. A., Fedosenko, A. K. (1993). About the avifauna of the Volga-Ural interfluvium. Fauna and biology of birds in Kazakhstan. Almaty, 7-103.
- [69] Shinkin, N. A. (1968). Spatial distribution of birds in the vicinity of lake Chelkar. In Theses of the XXXII scientific conference of the Ural pedagogical Institute. Uralsk, 32-34.
- [70] Sapanov, M. K. (2007). Synchronicity of changes in the levels of the Caspian Sea and ground water in the Northern Caspian region in the second half of the twentieth century. Izvestiya RAS. Geographical series, 5, 82-87.
- [71] Sapanov, M. K. (2010). Influence of climate change on the water resources of Northern Pricaspian Lowland. Arid Ecosystems, 16, 5 (45), 25-30.
- [72] Sapanov, M.K. (2018). Environmental Implications of Climate Warming for the Northern Caspian Region. Arid Ecosystems, 8, 1, 13–21. [<https://doi.org/10.1134/S2079096118010092>]
- [73] Barnett, T.P., Adam J.C., Lettenmaier, D.P. (2005). Potential impacts of warming climate on water availability in snow-dominated regions. Nature, 438, 303–309. [<https://doi.org/10.1038/nature04141>]
- [74] Magritsky, D.V., Kenzhebaeva, A.Zh. (2017). Regularities, characteristics and causes of the rivers in the Ural river catchment annual and seasonal water flow variability. Science. Engineering. Technology (polytechnical bulletin), 3, 39–61.
- [75] Dolgikh, S. A., Eserkepova, I. B., Shamen, A.M. (1997). Assessment of the contribution of expected global climate warming to the development of desertification processes in Kazakhstan. Hydrometeorology and ecology, 3, 43-49.



Ахмеденов К.М., Сапанов М. К., Сергалиев Н. Х., Имашев Е. Ж.,
Сарсенова Б.Б.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШАЛҚАР КӨЛІНІҢ СУ ЖӘНЕ БИОЛОГИЯЛЫҚ РЕСУРСТАРЫНА КЛИМАТТЫҢ ӨЗГЕРУІНІҢ ӘСЕРІ

Аңдатпа. Қазақстан Республикасының аридті Каспий маңы өңірінде орналасқан ($50^{\circ}33'$ с.е. және $51^{\circ}40'$ ш.б.) Шалқар көлінің биоалуантүрлілігінің климатогендік өзгерістері және ресурстық әлеуеті қарастырылады. Су деңгейінің жыл сайын екі метрден астам (1995 жылдан бастап) біртіндеп төмендеуіне байланысты осы құнды табиғи объектінің жағдайының нашарлауының себептері мен салдары талданады, ол кейіннен 16 м төмен белгіде тұрақтанды. Биогеографияда, гидрологияда, зоологияда және ихтиологияда жалпы қабылданған әдістер су және су маңындағы экожүйелердің биологиялық әртүрлілігіне ең үлкен зиян қамыс қопаларынан жағалау сызығының шегінуіне, сондай-ақ 2012-2019 жылдары судың минералдануының 5-тен 12 г/л-ге дейін артуына әкелгені анықталды. Уылдырық шашатын жерлер мен азық-түлікбазасының нашарлауына байланысты мұнда 2018-2019 жылдары балықтың тек 7 түрі қалды, ал 1998 жылы олардың 19 түрі болды, олардың екеуі көлдің эндемиктері болды. Егер он жыл бұрын балықтың жалпы қоры 936,1 тоннаны құраса, қазір – бар болғаны 142,9 тонна. Өнеркәсіпті қаулау табан, шортан, тортаның толықтай жойылуына әкелді. Су маңындағы құстардың саны салу және ұшу жағдайларының нашарлауына байланысты олардың саны 1998-2019 жылдары 55 – тен 45-ке дейін, ал Қызыл кітапқа енгендер 12-ден 4-ке дейін азайды. Жағалау аймағындағы экологиялық жағдай үй жануарлары санының көбеюіне және бақыланбайтын демалысқа байланысты одан әрі нашарлайды. Шалқар көлінің бассейнінде табиғатты пайдалануды оңтайландыру әдістері ұсынылады.

Кілт сөздер: Каспий маңы ойпаты; Шалқар көлі; таяздау; минералданудың ұлғаюы; қамыс қопалары; биоалуантүрліліктің азаюы; рекреациялық жүктеменің ұлғаюы; климат; гидрохимия; балықтар; Қызыл кітап.

Ахмеденов К. М., Сапанов М. К., Сергалиев Н. Х., Имашев Е. Ж.,
Сарсенова Б. Б.

ВЛИЯНИЕ ИЗМЕНЕНИЯ КЛИМАТА НА ВОДНЫЕ И БИОЛОГИЧЕСКИЕ РЕСУРСЫ ОЗЕРА ШАЛҚАР В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. Рассматриваются климатогенные изменения биоразнообразия и ресурсного потенциала оз. Шалкар, который находится в аридном Прикаспийском регионе Республики Казахстан ($50^{\circ}33'$ с.ш.и $51^{\circ}40'$ в.д.). Анализируются причины и последствия ухудшения состояния этого ценного природного объекта из-за постепенного ежегодного понижения уровня воды более чем на два метра (с 1995 г.), который в дальнейшем стабилизировался на низкой отметке 16 м. Общепринятыми в биогеографии, гидрологии, зоологии и ихтиологии методами выявлено, что наибольший вред биологическому разнообразию водных и околотоводных экосистем нанесло отступление береговой линии от камышовых зарослей, а также увеличение минерализации воды в 2012-2019 гг. с 5 до 12 г/л. Эти изменения привели к уменьшению видового разнообразия и обилия зоопланктона и зообентоса. Вследствие ухудшения мест нерестилищ и кормовой базы здесь в 2018-2019 гг. остались только 7 видов рыб, тогда как в 1998 г. их было 19 видов, два из которых были эндемиками озера. Если десять лет назад общие запасы рыб составляли 936,1 тонн, то сейчас – всего 142,9 тонн. Промышленный отлов привел почти к полному исчезновению леща, щуки, плотвы. В связи с ухудшением условий гнездования и пролета околотоводных птиц, их



численность сократилось в 1998-2019 гг. с 55 до 45 видов, а краснокнижных – с 12 до 4 видов. Экологическая ситуация в прибрежной зоне еще более ухудшается вследствие увеличения количества домашних животных, и неконтролируемой рекреации. Предлагаются методы оптимизация природопользования в бассейне всего озера Шалкар.

Ключевые слова: Прикаспийская низменность; озеро Шалкар; обмеление; увеличение минерализации; камышовые заросли; уменьшение биоразнообразия; увеличение рекреационной нагрузки; климат; гидрохимия; рыбы; Красная книга.

ЭКОЛОГИЯ - ECOLOGY

UDC 502.7:591.5

MONTI 34.35.33:

DOI 10.37238/1680-0761.2020.79(3).24

Mendybaev Erbolat, Moldekova Irina**K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Republic of Kazakhstan***E-mail: beskurek@mail.ru, irinamol1234@mail.ru*

BIOINDICATION OF AGROCENOSIS

Annotation. The study of this topic showed that bioindication is of great importance for assessing the quality of the environment. The topic was chosen in accordance with the endemic significance and relevance of the questions of studying the growth of cereal crops. Its relevance is also due to the simplicity, speed and cheapness of the analysis. For example, when soil is salinized, cereal leaves turn yellow, so that it is possible to identify contaminated areas of agrocenosis by simply inspecting the sowing fields. In such cases, bioindication allows you to quickly detect the deficiencies of macro and trace elements of the soil and quickly eliminate the deficit or excess.

Bioindication of agrocenosis is of industrial importance and directly affects the development of the economy. The cultivation of grain crops remains a promising area of agriculture. But now, in connection with the development of grain production, it is necessary to improve its quality and monitor the condition of passive areas in order to avoid the non-rational nature of use. To solve a number of problems, it is necessary to improve the monitoring system of the agrocenosis by means of inexpensive and easy methods of express assessment of the quality of fields, wheat varieties, seeds, level and quality of the crop.

Keywords: bioindication; quality of sown areas; nutrients; cereal plants; agrocenosis; bioindication of agrocenosis; sowing oats (*Avena sativa*).

Introduction

Bioindication of agrocenosis is an assessment of the state of the environment using cereal crops. With their help, an assessment can be made of both abiotic factors (temperature, humidity, acidity, salinity, pollutant content, etc.) and biotic (well-being of organisms, their populations and communities). In the research, the relevance of bioindication is also due to the simplicity, speed and low cost of determining the quality of the environment. For example, with soil salinization in the city, linden leaves at the edges turn yellow before the onset of autumn. You can identify such areas simply by inspecting the trees. In such cases, bioindication allows you to quickly detect the most polluted habitats [1].

To successfully solve these problems, it is necessary to improve the use of agricultural machinery, to introduce more widely high-yielding varieties and hybrids, and to improve the structure of sown areas. Great importance is also attached to the effective use of fertilizers, the expansion of crops on reclaimed land and in areas of sufficient moisture [2].

The object of study is cultivated plants (oats) grown in natural (experimental station) and unnatural (laboratories of the Department of Biology and home conditions) The purpose and

objectives of the study. The purpose of the work is a bio-indicator analysis of agroecosystem using cereal crops.

In the process, the following tasks were solved:

1. Brief description of agroecosystem
2. General characteristics of the cereal family, their structural features and the composition of agroecosystem
3. Ecological and biological characteristics of bioindicators
4. Study of the theory of plant bioindication of their functions in agroecosystems
5. The study of methods for identifying indicators of agroecosystems
6. Methods for identifying indicators. Environmental assessment of indicator functions
7. Plants as indicators of deficiency (or excess of chemical elements in the soil)
8. Growing plants in aquatic culture with a complete nutrient and with the exception of nutrients [1].

Materials and research methods

The greatest development and practical application was found by the biochemical method of S.M. Tkach (1959). This method was developed by S.M. Tkach and A.P. Vinogradov, but the greatest contribution to its development was made by D.P. Malyuga (1963). The basis of this method is the provision that the chemical composition of the body depends on the composition of the geochemical environment. However, one should always remember that there are no direct relationships between the chemical composition of the body and the chemical composition of the medium. But indirectly, indicator plants and concentrator plants indicate the chemical composition of the medium [3].

Materials and equipment: plant seeds, flat bacteriological containers, scales, weights, tweezers, a ruler divided into millimeters (length - 100 cm), gauze, filter paper, vessels for seedlings.

Research results and discussion

This work was carried out from 21.01 to 29.02. 2020 in the laboratory of the Department of Ecology and Biology, Faculty of Natural Sciences, Akhambet State University named after K. Zhubanov. During the study, we did not measure the temperature, humidity of the laboratory air and did not pay attention to climatic conditions. This work was first done at the department, so there is no comparative data. In the literature, the data is old (1984). In the study of oats, we found some changes. We displayed these changes in this table 1 and diagram 1.

Table 1 - Sample table of accounting for the results of experience with aquatic cultures
Beginning of the experiment 27.01.2020. Date of cleaning 29.02.2020.

№	Mixture composition	Plant height in cm.	Root system in cm.	Note
				The appearance of the plant
1.	Complete solution	9,5	2,5	2 leaves, the root system is bunch-shaped, the color of the leaves is saturated green
2.	Without Ca	3	1,5	1 leaf, short. The root system is not beam-like, the color of the leaf is pale green.
3.	Without P	28	13	3 leaves, there is a sharp elongation and yellowing of the leaves, the root system is not bunchy, elongated.

4.	Without K	33	6	2 leaves, elongated, the color at the edges of the leaves turns yellow, the root system is short and bundle, yellowing of the stem is observed.
5.	Without Mg	32	9,5	3 leaves, elongated, the tips of the leaves turn yellow, the root system is short and bundle-shaped.

As Table 1 shows, the soil factor directly affects plant growth. The absence or deficiency of trace elements in the soil negatively affects the development of plants and the quality of their crops, without which normal physiological activity of plant organisms is impossible [4]. See chart structure of this table in the appendix (f.2).

And from the plant we made a herbarium. Herbarium is attached and in the form of a Figure 1.

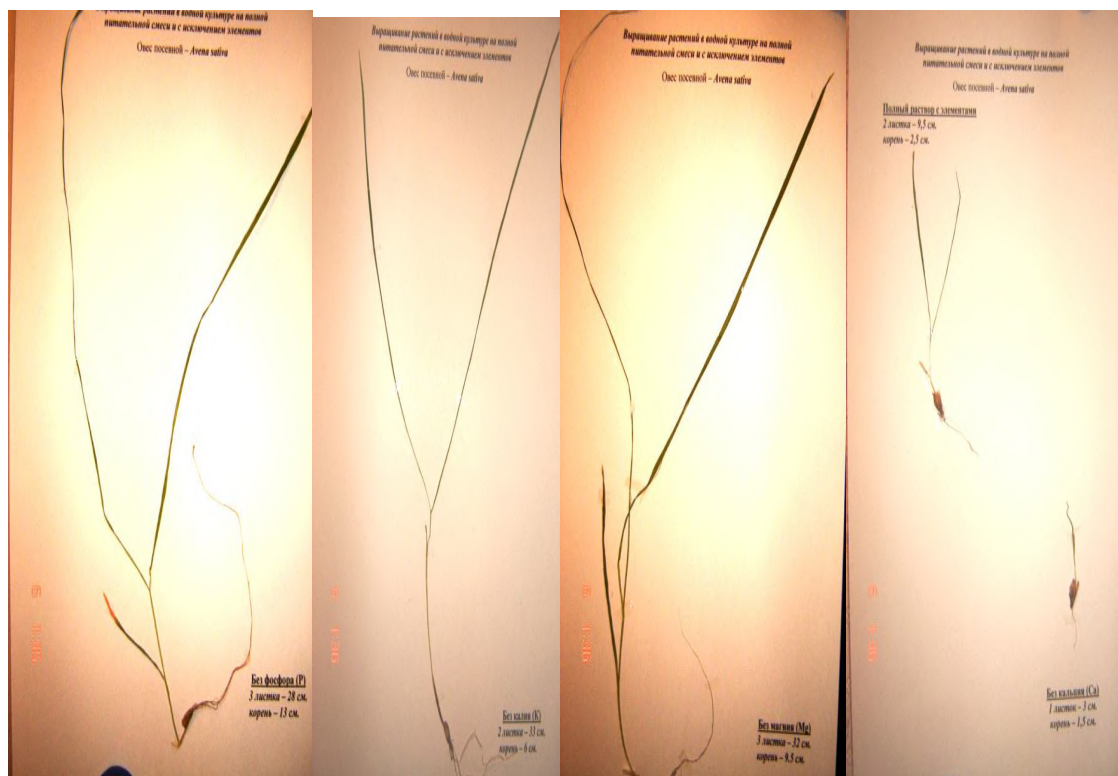


Figure 1 - Photos of cereal plants

Figure 1 reflects the dynamics of grain growth depending on the modulation of growing conditions with the exception of certain elements.

As a result of the analysis, it was possible to establish:

- lack of magnesium. Magnesium deficiency indicator plants are blackcurrant and apple tree. Magnesium starvation is common in fruit crops, especially in light soils. Plants grow weakly, inter-vein chlorosis appears in old leaves. It usually appears in the first half of summer on old leaves. With a severe lack of magnesium, necrosis develops. At blackcurrant, the edges of the leaves are bent down [5].

- lack of iron. Against the general yellowish-green background of young leaves, a network of green veins stands out, with an upper, which are also larger, leaves turn white, then the tips and



edges of the leaves turn brown. Indicator plants for iron deficiency are pear, cherry and Chaenomeles. Indicator herbaceous plants, bindweed, plantain, dandelion, yarrow. Chlorosis is most often caused by a deficiency or absence of soluble iron salts in the soil, and this phenomenon is often observed on calcareous soils and is due to the fact that in alkaline soils iron, even if it is in sufficient quantity, is not accessible to plants [6].

- *lack of manganese*. Indicator plants of manganese deficiency - apple, cherry, raspberry. The richness of soils in iron makes manganese nutrition difficult. Conversely, in acidic soils, poisoning with excess manganese is possible. With manganese starvation, yellowing begins with the edges of the leaf, extending to the entire leaf blade. In this case, the veins remain green for a long time, as in cases caused by a lack of iron. The difference is that with manganese starvation, old, not young, leaves are the first to suffer. The apical leaves quickly turn yellow, and in the initial stage the spots are quite sharply defined [7].

- *lack of boron*. Indicator plants for a lack of boron apple, cherry, strawberry, sugar beet. Boron starvation is observed in plants on carbonate and acid soils after liming. The upper leaves are small, twisted, fall prematurely, which leads to exposure of the tops of the trees. Shoots scrub, forming a “witch’s broom”. Many flowers are not able to form fruits due to sterility. The most characteristic sign of a lack of boron is the sampling of fruits, including internal tissues. The fruits in such cases are deformed, covered with spots of a bronze hue and cracks, the flesh acquires a bitter aftertaste. The roots are weakly branched. In sugar beets, the central leaves die off, the core rots [8].

- *lack of copper*. An indicator of copper deficiency is an apple tree. Signs of copper deficiency are more often seen in crops growing on peaty soils, less often on acidic sandy soils. Their manifestation may intensify in drought and hot weather. The apical leaves, starting from the edges, turn brown, deform and fall off. Plant growth slows down. The bark of the shoots cracks, swellings appear on it, and the shoots themselves dry out. In acute starvation, the activity of apical growth points ceases early, the formation of lateral buds and new shoots, unusual for the plant, occurs, the trees acquire a bushy shape. The tops of the shoots dry out, young leaves have chlorosis [9].

- *lack of zinc*. An indicator plant of zinc deficiency is an apple tree. Zinc deficiency is especially evident in plants on calcareous soils, as well as with excessive application of nitrogen fertilizers and manure. Already in the spring, chlorosis of the leaves is observed. In pome crops, small spots appear in the middle of the leaf blade, in stone fruit crops, all the tissue between the veins usually turns yellow. A characteristic sign of zinc deficiency is the development of rosette, when small, narrow leaves collected in rosettes form on shortened shoots. The shape and color of the fruits are changing [10].

- *lack of calcium*. An indicator plant calcium deficiency apple tree. Calcium deficiency manifests itself in acidic soils and affects primarily the upper parts of plants. Calcium deficiency can be caused by increased application of potash and magnesium fertilizers, especially on sandy soils. In re-known or strongly carbonate soils, an excess of calcium is possible, but it is usually associated with a simultaneous lack of potassium, magnesium, manganese, and boron [11]. By increasing the dose of these elements, you can reduce the negative effect of excess calcium. A lack of calcium leads to dysplasia associated with cell division. In fruit crops with a lack of calcium, the growth of shoots stops, the edges of the leaves bend down. With a significant calcium deficiency, first the tissues of the upper leaves die off, then the tops of the shoots dry out. The extinction of the tips of the roots is observed [12].

- *lack of sulfur*. An indicator plant of sulfur deficiency is an apple tree. With a lack of sulfur, young leaves turn yellow with an orange and reddish tint, as with nitrogen starvation. Stems and branches coarsen, growth slows down [13].

-lead. The main indicator plants for lead in the air are: Canadian Hemlock, smooth elm, common hawthorn, fescue, orchids, and plants of the bromeliad family. In products of plant and animal origin, the natural lead content does not exceed 0.5-1.0 mg / kg [14].

With a lack of nitrogen and phosphorus, the leaves become light green in color, grow at an acute angle to the shoot, and become stiff. With a lack of the most important elements - nitrogen, phosphorus and potassium - the plants grow weakly and poorly bear fruit. Plants on soils with a high content of certain elements accumulate them in their tissues. Eating such plants by animals can cause them a number of diseases and even lead to death [15].

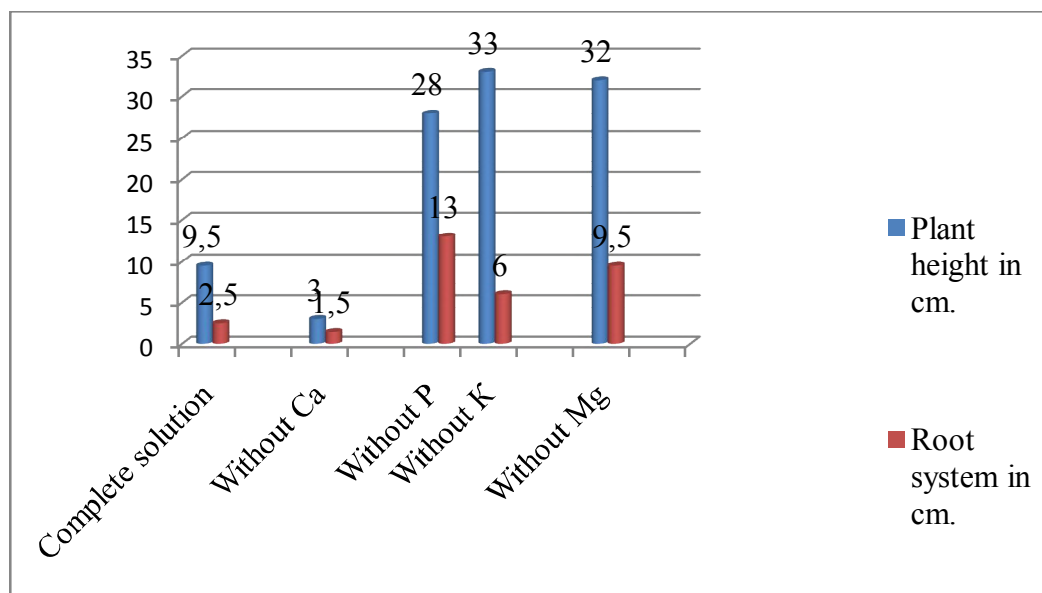


Figure 2 - Experiment Results

From Figure 2 we can draw conclusions about the dynamics of growth of crops depending on the content of trace elements.

With a lack of iron, the upper leaves turn white, then the tips and edges turn brown, with a lack of copper, the leaves turn brown, deform and fall off. Plant growth slows down, a lack of zinc leads to the development of rosette, when small, narrow leaves collected in rosettes form on shortened shoots, a lack of calcium leads to impaired growth associated with cell division [2].

Conclusion

In carrying out this work, I concluded that: • bioindication provides information on biological consequences, while it is possible to establish long-term trends and the ability to withstand the action of various disturbing factors in biological syst

• plant indicators can serve as individual plants and phytocoenosis, as well as structural and compositional features of plants, which, due to their close connection with various landscape elements, indicate the nature, distribution and dynamics of environmental conditions; • vegetation can be used as an indicator of the climate of large areas, the mesoclimate, microclimate, climatic rhythm and paleoclimatic conditions;

• the study of the relationship of vegetation with soils allows revealing indicators of various soil factors and main soil types in various geographical zones and landscapes;

• vegetation, being a feed and residential station for many animals, largely determines the density of life, species richness and distribution of fauna;



- various elements of the earth's hydrosphere are closely related to the vegetation cover. Therefore, plant indicators can also be used in the study of the waters of the seas and oceans, surface waters of the land, snow cover, groundwater and permafrost;
- geological conditions affect the distribution of vegetation, both directly determining the chemical and water-physical properties of the soil, and indirectly, since the nature of the relief and the duration of successions depend on them;
- the absence or lack of trace elements in the soil negatively affects the development of plants and the quality of their crops, without which normal physiological activity of plant organisms is impossible.

As a result of the work done, it was possible to establish a direct relationship between the quality of soils (nutrients, organic and mineral compositions) and the development of cereal crops, to find the optimal and limiting content of nutrients [3]. As a result of the study, there was definitely a content of the qualitative and quantitative composition of nutrients for the normal development of cereals.

The absence or lack of trace elements in the soil negatively affects the development of plants and crop quality, without which normal physiological activity of plant organisms is impossible.

REFERENCES

- [1] Adams, Preston, Jeffrey J. W. Baker, and Garland E. Allen. (2012). The Study of Botany. Reading - ME: Addison-Wesley.
- [2] Adams, Richard M. (2015). Native Lilies, American Horticulturist - ME: Addison-Wesley, 28–31.
- [3] Alexopoulos, Constantine John. Introductory Mycology. -New York: John Wiley & Sons [Electronic resource].- 2016. Available at: <http://6e.plantphys.net/> (Accessed: 15.09.20)
- [4] Bailey, Liberty Hyde and Ethel Zoe Bailey, Hortus Third, A Concise Dictionary of Plants Cultivated in the United States and Canada, revised and expanded by the Staff of the Liberty Hyde Bailey Hortorium. - A unit of the New York State College of Agriculture and Life Sciences New York. - 2017.- 58 p.
- [5] Barnes, Burton V. and Warren, H. Wagner, Jr. Michigan, Trees. A (2018). Guide to the Trees of Michigan and the Great Lakes Region.- The University of Michigan Press.
- [6] Batyrova, K.I. (2016). Introduction to biology. - Almaty: Association of higher educational institutions of Kazakhstan.
- [7] Glimn-Lacy J., Kaufman P. (2016). Botany Illustrated. Introduction to Plants, Major Groups, Flowering Plant Families. - Life Sciences New York.
- [8] Imankulova, S.K., Seilova, L.B., Shalabaev, K.I. and etc. (2016). Botany: Textbook. - Almaty: Association of higher educational institutions of Kazakhstan.
- [9] Michael, Kent. (2016). Advanced Biology.- Oxford University Press.
- [10] Minakov, I.A., Kastornov, N.P., Smykov, R.A. (2015). Agricultural economics. - M.: Kolos S.
- [11] Savitskay, G.V. (2014). Analysis of the economic activity of the enterprise. - Minsk: New knowledge.
- [12] Sidorenko, O. V. (2014). Growth in grain yield - a factor of sustainable development of the agro-industrial complex // Grain economy, 6, 24-26.

Мендыбаев Е. Х., Молдекова И. Ж. АГРОЦЕНОЗДЫҢ БИОИНДИКАЦИЯСЫ

Аңдатпа. Осы тақырыпты зерттеу биоиндикацияның қоршаған ортаның сапасын бағалау үшін үлкен маңызға ие екендігін көрсетті. Тақырып дәнді дақылдардың өсуін зерттеу сұрақтарының эндемикалық мәні мен өзектілігіне сәйкес таңдалды, оның өзектілігі талдаудың қарапайымдылығымен, жылдамдығымен және арзандығымен байланысты. Мысалы, топырақ тұзданған кезде дәнді жапырақтар сарғайып кетеді, сондықтан егістік алқаптарын жай ғана қарап, агроценоздың ластанған жерлерін анықтауға болады. Мұндай



жағдайларда биоиндикация топырақтың макро және микроэлементтерінің кемшіліктерін тез анықтауға және тапшылықты немесе артық мөлшерді тез жоюға мүмкіндік береді.

Агроценоздың биоиндикациясы өнеркәсіптік маңызы бар және экономиканың дамуына тікелей әсер етеді. Дәнді дақылдарды өсіру ауыл шаруашылығының перспективалық бағыты болып қала береді. Бірақ қазір астық өндірісінің дамуына байланысты оның рационалды емес табиғатын пайдаланбау үшін оның сапасын жақсарту және пассивті аудандардың жағдайын бақылау қажет. Бірқатар мәселелерді шешу үшін егіс алқаптарының, бидай сорттарының, тұқымның, дақылдардың деңгейі мен сапасының экспресс-бағалаудың арзан және қарапайым әдістері арқылы агроценозды бақылау жүйесін жетілдіру қажет.

Кілт сөздер: биоиндикация; егіс алқаптарының сапасы; қоректік заттар; дәнді өсімдіктер; агроценоз; агроценоздың биоиндикациясы; сұлы егу (*Avena sativa*).

Мендыбаев Е. Х., Молдекова И. Ж.
БИОИНДИКАЦИЯ АГРОЦЕНОЗА

Аннотация. Изучение данной темы показало, что биоиндикация имеет огромное значения для оценки качества окружающей среды. Выбор темы был произведен в соответствии с учетом эндемичной значимости и актуальности вопросов изучения роста злаковых культур. Ее актуальность обусловлена также простотой, скоростью и дешевизной проведения анализа. Например, при засолении почвы листья злаков желтеют, таким образом можно выявить загрязненные участки агроценоза, просто осматривая посевные поля. В таких случаях биоиндикация позволяет быстро обнаружить недостатки макро и микроэлементов почвы и быстро устранить дефицит или избыток.

Биоиндикация агроценоза имеет производственное значение и напрямую влияет на развитие экономики. Выращивание зерновых культур остается перспективным направлением сельского хозяйства. Но теперь в связи с развитием производства зерна необходимо улучшать качество его и следить за состоянием пассивных площадей, чтобы избежать не рационального приroda пользования. Для решения ряда задач нужно совершенствовать систему мониторинга агроценоза путем не затратных и легких методов экспресс оценки качество полей, сортов пшеницы, посевного материала, уровня и качества урожая.

Ключевые слова: биоиндикация; качество посевных площадей; биогенные элементы; злаковые растения; агроценоза; биоиндикация агроценоза; овес посевной (*Avena sativa*).

УДК 599.61 (574 1)

МРНТИ 38.31.23

DOI 10.37238/1680-0761.2020.79(3).25

¹Берлигужин М.Т., ¹Якупова Д.Б., ²Ахмеденов К.М.¹Казанский федеральный университет, Казань, Россия²Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан*E-mail:* 88_max_88.88@inbox.ru, yakupova_j@mail.ru, kazhmurat78@mail.ru

О НАХОДКЕ ЗУБОВ ЮЖНОГО СЛОНА *ARCHIDISKODON MERIDIONALIS GROMOVI* В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В аллювиальных отложениях около г. Уральск (Западно-Казахстанская область, Республика Казахстан) были обнаружены коренные зубы южного слона *Archidiskodon meridionalis gromovi*. В данной работе были применены общепринятые палеонтологические методы полевых и камеральных исследований: стандартная методика работы с палеонтологическим материалом для извлечения образцов от вмещающей породы; морфологический и морфометрический анализ ископаемых остатков при видовой диагностике. Были изучены серии зубов смен МЗ/мз хронологически сменяющих друг друга подвидов *Archidiskodon meridionalis* из палеоплейстоценовых (средний виллафранк) местонахождений Западного Казахстана. Анализ характеристик зубов (частоты пластин, длины одной пластины, количества пластин, толщины эмали, индекса гипсодонтности, индекс пропорции коронки) показал, что исследуемые показатели приближаются к показателям, характерным для *Archidiskodon [Elaphas] meridionalis gromovi*.

Для исследованных смен зубов весьма диагностичным оказался параметр длины одной пластины. Пределы изменчивости размеров коронки зубов у разных подвидов в значительной степени совпадают.

Ключевые слова: южный слон; мамонт; четвертичные отложения; неоплейстоцен; зуб; *Archidiskodon meridionalis*; млекопитающие; хвалынская трансгрессия; Западный Казахстан; пойма р.Жайык (Урал)

Введение

Первые сообщения об остатках ископаемых слонов из пределов современной территории республики относятся к периоду экспедиций Российской Академии наук во второй половине XVIII в. Ученый П.С. Паллас сообщает о находках костей вымерших слонов: «...слоновые кости как над Карасуном, так и выше у р. Ишим иногда на берегах находят, вымываемые наружу внешнею водою». Также «в Боровом селе принесли огромный коренной слоновый зуб».

В 1901 г. профессор Казанского университета А.А. Штуkenберг в статье «Остатки постплиоценовых животных музея Оренбургской ученой архивной комиссии» указал на находку костей *Elephas* sp. и далее сообщил о хорошо сохранившихся коренных зубах, нескольких бивнях, позвонках и обломках черепов *Elephas primigenius* (Blum). Остатки слонов были найдены в различных местах Оренбургской области, Уральской и Тургайской областей Казахстана. Сборы в настоящее время почти полностью находятся в Центральном государственном музее Казахстана в г. Алматы.



Л.С. Берг в монографии «Аральское море» (1908) сообщает о выветрившихся остатков зубов: по определению И.П. Толмачева принадлежат мамонту *Elephas primigenius* (Blum).

А.Н. Рябинин (1933), сообщая о находках костей из четвертичных отложений Западной Сибири, указывал, что в 1928 г. на правом берегу р. Ишим в синих глинах р. Кызыл-Айгыр близ с. Селим-Джевар Акмолинской области были найдены остатки *Elephas primigenius*, *Equus caballus fossilis*.

Н.Г. Кассин (1947) упоминает о находках *Elephas primigenius*, *Bos* sp. и других ископаемых млекопитающих рисской и рисс-вюрмской эпох в отложении третьей террасы четвертичных образований у г. Алматы, состоящей из галечников, песков, суглинков и верхней части лессовых суглинков. На западе Казахстана в отложениях хвалынской трансгрессии встречаются кости *Elephas antiquus*, *Equus caballus* [1].

В Центральном и Северном Казахстане (юг Западно-Сибирской равнины) остатки ископаемых слонов достаточно многочисленны. Б.С. Кожамкулова [3] отмечает 30 местонахождений раннего неоплейстоцена.

В аллювиальных отложениях тобольского возраста у п. Кожамжар Павлодарской области Республики Казахстан обнаружены остатки *Elasmotherium sibiricum*, *Mammuthus* ex gr. *trogontherii-chosaricus*, *Bison* sp. Отдельно, в отложениях позднего неоплейстоцена, обнаружены зубы *Mammuthus primigenius*. Череп сибирского эласмотерия по размерам превосходит черепа из Восточной Европы. Нижняя челюсть слона по размерам и морфологии зубов последней смены очень близка к таковым для *Mammuthus trogontherii chosaricus* [4].

На основании изучения изменчивости характеристик зубов M3/m3, а также черепов южных слонов *Archidiskodon meridionalis* s.l. для раннего плейстоцена юга Восточной Европы выделено три таксона: *A. m. gromovi* Garutt et Alexejeva, 1964 (хапровский фаунистический комплекс, средний виллафранк); *A. m. meridionalis* (Nesti, 1825) (псекупский фаунистический комплекс, поздний виллафранк); *A. m. tamanensis* Dubrovo, 1964 (таманский фаунистический комплекс, конец позднего виллафранка – начало галерия) [5, 6]. Согласно работе Байгушевой В.С. и др., на данный момент зубы слонов DP2/dp2–M1/m1 практически не используются для таксономических определений. Из-за имеющейся трансгрессии цифровых показателей, а также из-за недостаточной изученности диагностирование у слонов зубов данных смен представляет трудности. Тем не менее информация о строении и изменчивости таких зубов, принадлежащих различным видам слонов мамонтовой линии Евразии, представляет научный интерес [7].

Хорошая сохранность зубов ископаемых слонов и их достаточная изученность дают возможность устанавливать систематическое положение ископаемых слонов. Имеется большое количество работ, посвященных слонам мамонтовой линии Евразии, в том числе анализу зубной системы и морфометрических признаков зубов [8-15].

Материалы и методы исследования

В ходе разведочных работ в карьерах песчано-гравийной смеси у п. Желаетово около г. Уральск и на пойме р. Жайык (Урал) у п. Яик в 2019-2020 гг. были обнаружены остеологические материалы в виде коренных зубов (рис. 1, 2). Район представлен речными, зерно-болотными образованиями. По литологическому составу это аллювиальные и золотые галечники, супеси и суглинки.



Рисунок 1 - Зуб южного слона *m3 Archidiskodon [Elaphas] meridionalis* из местонахождений на левом берегу р.Жайык (Урал) близ п. Желаето (масштаб 1:2).



Рисунок 2 - Зуб южного слона *m3 Archidiskodon [Elaphas] meridionalis* из местонахождений поймы р.Жайык (Урал) у п. Яик Западного Казахстана (масштаб 1:3).

Разрезы имеют следующие географические координаты: у п. Желаето – N 51°15'21" E 51°29'37", у п. Яик – N 51°14'68" E 51°29'61", соответственно.

Для морфологических описаний и абсолютных промеров зубов была использована методика, изложенная в работах В.Е. Гарутта (1976), К.Ж. Жылкибаева (1975) [1, 2]. Морфометрические показатели были выполнены штангенциркулем с точностью 0,1 мм.

Важными признаками зубов слонов считаются длина, ширина, высота коронки, количество пластин, толщина эмали, фигуры стирания, степень стертости.

Также проанализированы 2 зуба, хранящиеся в МПиЭ, Музее природы и экологии, филиале Западно-Казахстанского историко-краеведческого музея (Уральск, Казахстан).

Результаты исследования

Промеры коренных зубов *m3 Archidiskodon [Elaphas] meridionalis gromovi* из местонахождений на левом берегу р.Жайык (Урал) близ п. Желаево и поймы р.Жайык (Урал) у п. Яик Западного Казахстана приведены в таблице 1.

Таблица 1 - Промеры коренных зубов *m3 Archidiskodon [Elaphas] meridionalis gromovi*

Промеры	МПИ Э №87	МПИ Э №131В	левый берег р. Урал близ п. Желаево.	пойма р. Урал, близ п. Яик
Длина коронки, мм	198	140	210	143
Наибольшая ширина коронки, мм	97	74	92	74
Наибольшая высота коронки, мм	160	57	148	162
Общее количество пластин, шт	10	8	10	8
Средняя длина одной пластины, мм	8,1	7	8,1	7
Частота пластин на 10 см, шт	5	8	6	9
Толщина эмали, мм	4	3	3	4
Степень стертости	3	2	1	2
Индекс гипсодонтности, (H/W), %	160/97	57/74	148/92	162/74
Индекс пропорции коронки (W/L), %	97/197	74/140	92/210	74/143

Поверхность зубов окрашена в темно-коричневый цвет. Индивидуальный возраст зуба определяется степенью стертости (изношенности) его коронки. Для выражения этого признака согласно методике В.И. Громова (1937) степень стертости коронки исследуемого зуба равен 1, т.е. коронка слегка затронута стиранием.

Коронки имеют изогнутость в горизонтальной плоскости, коронки зубов вогнуты с наружной и выпуклые с внутренней стороны. Зубы нижней челюсти имеют жевательную поверхность слегка вогнутую. По форме коронки зуб относится к левой стороне челюсти. Пластины широкие с раздувами в средней части.

В процессе пережевывания пищи происходит постепенное стирание пластин: на жевательной поверхности при этом видны их поперечные срезы, образующие различные фигуры. По типу стирания пластин исследуемый зуб относится к первому типу стирания - меридионалоидному (-.-). Эмаль умеренно толстая с волнистыми складками составляет 3-4 мм. Значения по количеству пластин, длине одной пластины, частоте пластин, толщине эмали хорошо сопоставимы с параметрами зубов у экземпляров, хранящиеся в музее.

Второй зуб был найден на левом берегу р.Жайык (Урал) близ п. Желаево.

Стерто менее половины общего числа пластин, т.е. коэффициент стертости исследуемого зуба равен 2. Коронки имеют изогнутость в горизонтальной плоскости, коронки зубов вогнуты с наружной и выпуклые с внутренней стороны. Зубы нижней челюсти имеют жевательную поверхность слегка вогнутую. По форме коронки зуб относится к левой стороне челюсти.



Рисунок 3 - Коренной зуб (экз. МПи Э №87)
(масштаб 1:3).

Рисунок 4 - Коренной зуб (экз. МПи Э №131В)
(масштаб 1:3).

В таблице 1 также представлены промеры коренных зубов, которые хранятся в музее природы и экологии под номерами Э №87 и МПи Э №131В (рис. 3, 4). По многим показателям (частота пластин, длина одной пластины, количество пластин, толщина эмали, индекс гипсодонтности, индекс пропорции коронки) данные образцы коренных зубов сопоставимы с показателями *Archidiskodon [Elaphas] meridionalis gromovi*.

Заключение

Исследуемые показатели зубов хорошо сопоставимы с показателями зубов, описанные в работе А.В. Шпанского и др. [4].

Сравнение зубов, найденных в Западном Казахстане с зубами слонов из других местонахождений показало, что по показательным характеристикам – длина коронок, частота пластин на 10 см и толщина эмали – приближаются к показателям, характерным для *Archidiskodon [Elaphas] meridionalis gromovi* (средний виллафранк).

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Жылкибаев К.Ж. Древние слоны Казахстана: научн.изд. / К.Ж. Жылкибаев. - Алма-Ата: Наука, 1975. - 132 с.
- [2] Гарутт В.Е. Исследование зубов вымерших слонов: учеб.пос. / В.Е. Гарутт, И.В. Фофонова. – Новосибирск: ИГГ СО АН СССР, 1976. - 35 с.
- [3] Кожамкулова Б.С. Позднекайнозойские копытные Казахстана: учеб. пос. / Б.С. Кожамкулова. - Алма-Ата: Наука, 1981. - 144 с.
- [4] Шпанский А. В. Четвертичные млекопитающие из местонахождения Кожамжар (Павлодарская область, Казахстан) / А.В. Шпанский, С.А. Ильина, В.Н. Алиясова // Вестник Томского государственного университета. - 2015. - № 399. - С. 254-264.
- [5] Громов В.И. Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР (Млекопитающие, палеолит) / В.И. Громов. – Москва: АН СССР, 1948. – 520 с.
- [6] Алексеева Л.И. Новые данные об эволюции слонов рода *Archidiskodon* / Л.И. Алексеева, В.Е. Гарутт // Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода. - 1965. - № 30. - С. 161–166.
- [7] Байгушева В.С. Особенности строения зубов dp_4 и m_1 слонов рода *Archidiskodon* (mammalia, elephantidae) юго-восточной Европы / В.С. Байгушева, В.В. Титов, И.В. Фофонова // Наука Юга России. - 2016. - Т.12. - № 3. - С. 67-88.
- [8] Baigusheva V. (2012). The evolution of Eastern European meridionaloid elephants' dental characteristics / V. Baigusheva, V. Titov. - Quaternary International, 206–216.
- [9] Maschenko E.N. (2005). Mammoth calf from Bolshoi Lyakhovskii Island (New Siberian Islands, Arctic Siberia) / E.N. Maschenko, A.N. Tikhonov, D.E. MacPhee - Russian journal of theriology. 4(1): 79–88.



- [10] Lister A.M., Sher A.V., Van Essen H. & Wei G. (2005). The pattern and process of mammoth evolution in Eurasia / A.M. Lister, A.V. Sher, H. Van Essen, G. Wei - Quaternary International, 126–128.
- [11] Wei G., Hiroyuki T., Kawamura Y. & Jin C. (2006). Pliocene and early Pleistocene Mammoths of Northern China: their revised taxonomy, biostratigraphy and evolution / G. Wei, T. Hiroyuki, Y. Kawamura & Jin C. - Journal of Geosciences Osaka City University, 49(5), 59–101.
- [12] Arribas A. (2009). Mammalian lost world in southwest Europe during the Late Pliocene / A. Arribas - PloS One, 4(9), 1–10.
- [13] Обада Т.Ф. Заметки о систематической принадлежности древнейших Elephantinae Gray, 1821 (Mammalia, Proboscidea) Европы / Т.Ф. Обада // Сб. статей IV Международной мамонтовой конференции; под ред. П.А. Лазарева, Г.Г. Боевской, Е.Н. Машенко. – Якутск, 2010. – С. 80–106.
- [14] Kostopoulos D.S. (2015). An early mammoth maxilla from north-western Greece / D.S. Kostopoulos, I. Koulidou. - Quaternary International, 379, 155–163.
- [15] Bukhsianidze M. (2018). Synopsis of the terrestrial vertebrate faunas from the Middle Kura Basin (Eastern Georgia and Western Azerbaijan, South Caucasus) / M. Bukhsianidze, K. Koiava. - Acta Palaeontologica Polonica, 63(3), 441–461.

REFERENCES

- [1] Zhylykbaev, K.Zh. (1975). Drevnie slony Kazakhstana [Ancient elephants of Kazakhstan]. Alma-Ata: nauka [in Russian].
- [2] Garutt, V.E. & Foronova, I.V. (1976). Issledovanie zubov vymershih slonov (metodicheskie rekomendacii) [Study of teeth of extinct elephants]. Novosibirsk: IGG SO AN SSSR [in Russian].
- [3] Kozhamkulova, B.S. (1981). Pozdněkajnozojskie kopytnye Kazahstana [Late Cenozoic ungulates of Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- [4] Shpanskij, A. V., Il'ina, S. A. & Aliyasova V. N. (2015). Chetvertichnye mlekopitayushchie iz mestonahozhdeniya Kozhamzhar (Pavlodarskaya oblast', Kazakhstan) [Quaternary mammals from the Kozhamzhar locality (Pavlodar region, Kazakhstan)]. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. - Bulletin of Tomsk state University, 399, 254-264. [in Russian].
- [5] Gromov, V.I. (1948). Paleontologicheskoe i arheologicheskoe obosnovanie stratigrafii kontinental'nyh otlozhenij chetvertichnogo perioda na territorii SSSR (Mlekopitayushchie, paleolit). [Paleontological and archaeological substantiation of the stratigraphy of continental deposits of the Quaternary period on the territory of the USSR (Mammals, Paleolithic)]. Moskva: AN SSSR [in Russian].
- [6] Alekseeva, L.I. & Garutt, V.E. (1965). Novye dannye ob evolyucii slonov roda Archidiskodon. [New data on the evolution of elephants of the genus Archidiskodon]. Byulleten' komissii po izucheniyu chetvertichnogo perioda. - Bulletin of the Commission for the study of the Quaternary period, 30, 161-166. [in Russian].
- [7] Bajgusheva, V.S., Titov, V.V. & Foronova, I.V. (2016). Osobennosti stroeniya zubov dp4 i m1 slonov roda archidiskodon (mammalia, elephantidae) yugo-vostochnoj Evropy [Features of the structure of teeth dp4 and m1 of elephants of the genus Archidiskodon (mammalia, elephantidae) of South-Eastern Europe]. Nauka Yuga Rossii. - Science of the South of Russia, 2016, 12, 3, 67-88. [in Russian].
- [8] Baigusheva, V. & Titov, V. (2012). The evolution of Eastern European meridionaloid elephants' dental characteristics. Quaternary International, 255, 206–216.
- [9] Maschenko, E.N., Tikhonov, A.N. & MacPhee, D.E. (2005). Mammoth calf from Bolshoi Lyakhovskii Island (New Siberian Islands, Arctic Siberia) Russian journal of theriology, 4(1), 79–88.
- [10] Lister, A.M., Sher, A.V., Van Essen, H. & Wei, G. (2005). The pattern and process of mammoth evolution in Eurasia. Quaternary International, 126–128.
- [11] Wei, G., Hiroyuki, T., Kawamura, Y. & Jin, C. (2006). Pliocene and early Pleistocene Mammoths of Northern China: their revised taxonomy, biostratigraphy and evolution. Journal of Geosciences Osaka City University, 49(5), 59–101.
- [12] Arribas, A., Garrido, G., Viseras, C., Soria, J.M., Pla, S., Solano, J.G. et al. (2009). Mammalian lost world in southwest Europe during the Late Pliocene. PloS One, 4(9), 1–10.
- [13] Обада, Т.Ф. (2010). Заметки о систематической принадлежности древнейших Elephantinae Gray, 1821 (Mammalia, Proboscidea) Европы [Notes on the systematic affiliation of the most ancient Elephantinae Gray, 1821 (Mammalia, Proboscidea) Notes on the systematic affiliation of the most ancient Elephantinae



Gray, 1821 (Mammalia, Proboscidea) Europe]. P.A. Lazarev, G.G. Boeskorov, E.N. Maschenko (Ed.). Yakutsk [in Russian].

[14] Kostopoulos, D.S. & Koulidou, I. (2015). An early mammoth maxilla from north-western Greece. *Quaternary International*, 379, 155–163.

[15] Bukhsianidze, M. & Koiava, K. (2018). Synopsis of the terrestrial vertebrate faunas from the Middle Kura Basin (Eastern Georgia and Western Azerbaijan, South Caucasus). *Acta Palaeontologica Polonica*, 63(3), 441–461.

Берлигузин М.Т., Якупова Д.Б., Ахмеденов К.М.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДА ОҢТҮСТІК ПІЛІНІҢ *ARCHIDISKODON MERIDIONALIS* *GROMOVI* ТІСТЕРІН ТАБУ ТУРАЛЫ

Андатпа. Орал қ. (Батыс Қазақстан облысы, Қазақстан Республикасы) маңындағы аллювиалды шөгінділерден *Archidiskodon meridionalis gromovi* оңтүстік пілінің молярлы тістері табылды. Бұл жұмыста далалық және камералдық зерттеулердің жалпы қабылданған палеонтологиялық әдістері қолданылды: жыныстардан үлгілерді алу; түрлік диагностика кезіндегі қазба қалдықтарын морфологиялық және морфометриялық талдау. Батыс Қазақстан аумағынан табылған *Archidiskodon meridionalis* палеоплейстоцендік (орта виллафранк) бір-бірін хронологиялық алмастыратын кіші түрлерінің М3/м3 ауысымдық тістері зерттелді. Тістердің сипаттамаларын талдау (пластиналардың жиілігі, бір пластинаның ұзындығы, пластиналардың саны, эмаль қалыңдығы, гипсодонт индексі, тістің пропорция индексі) зерттелген көрсеткіштер *Archidiskodon [Elaphas] meridionalis gromovi*-ге тән көрсеткіштерге жақындағанын көрсетті.

Ауысқан тістердің зерттелуі бір пластинаның ұзындық параметріне диагностикалық сәйкестікте болды. Әр түрлі кіші түрлердегі тістерінің мөлшерінің өзгергіштік шегі негізінен бір-біріне сәйкес келеді.

Кілт сөздер: оңтүстік піл; мамонт; төрттік шөгінділер; неоплейстоцен; тіс; *Archidiskodon meridionalis*; сүтқоректілер; хвалын трансгрессиясы; Батыс Қазақстан; Жайық өзенінің жайылмасы (Орал).

Berliguzhin M.T., Yakupova D.B., Akhmedenov K.M.

ABOUT THE FINDING OF TEETH OF THE SOUTHERN ELEPHANT *ARCHIDISKODON* *MERIDIONALIS GROMOVI* IN WESTERN KAZAKHSTAN

Annotation. Molars of the southern elephant *Archidiskodon meridionalis gromovi* were found in alluvial deposits near Uralsk (West Kazakhstan region, Republic of Kazakhstan). In this work, were applied generally accepted paleontological methods of field and cameral research: standard methods of working with paleontological material for extraction of samples from the host rock; morphometrically morphological analysis of fossil remains in the species diagnosis. Have been studied a series of teeth of M3/m3 shifts of chronologically successive subspecies of *Archidiskodon meridionalis* from paleopleistocene (middle villafrancian) localities in Western Kazakhstan. Analysis of the characteristics of teeth (frequency of plates, length of one plate, number of plates, enamel thickness, hypsodont index, crown proportion index) showed that the studied indicators are close to those characteristic of *Archidiskodon [Elaphas] meridionalis gromovi*.

For the studied tooth changes, the parameter of the length of one plate turned out to be very diagnostic. The limits of variation in the size of the crown of teeth in different subspecies largely coincide.

Keywords: southern elephant; mammoth; quaternary deposits; neo-Pleistocene; tooth; *Archidiskodon meridionalis*; mammals; khvalyn transgression; Western Kazakhstan; floodplain of the Zhaiyk river (Ural).

ӘОЖ 557.57.08.57(082)
ГТАХР 34.05.17
DOI 10.37238/1680-0761.2020.79(3).26

Кожағалиева Р.Ж., Нұрәділова Г.Н.

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

E-mail: rabdrakhmanova_7@bk.ru, gulmira.nur96@gmail.com

ШЕЖІН ЖАЙЫЛМАСЫ ТАБИҒИ КӨЛТАБАНДАРЫНДАҒЫ БИДАЙЫҚ ҚАУЫМДАСТЫҒЫНЫҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ӨНІМДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ ӘДІСНАМАСЫ ЖӘНЕ ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕ ПАЙДАЛАНУ

Аңдатпа. Биология ғылымдар саласының негізгі зерттеу әдістері: бақылау эксперимент жүргізу және жинақталған фактілерді теориялық тұрғыдан қорытындылау болып табылады. Бақылау және эксперимент жолмен жинақталған материалдарды салыстыру, қорытындылау зерделеу оқушылардың логикалық шығармашылық ойлауын дамытады. Бидайық қауымдастығының биологиялық өнімділігін анықтау әдіснамасы қолданбалы биология курсы бойынша білім алатын студенттерге зерттеу тақырыптары бойынша жұмыстану барысында қажет болады.

Қазақстанда қоғамдық мал шаруашылығын дамыту ең алдымен қолда бар шабындықтар мен жайылымдардың өнімділігін арттыру және оларды тиімді пайдалану есебінен жемшөп базасын нығайтуды талап етеді. Шежін-Дерін жайылымдарының ең құнды өсімдіктері – көпжылдық астық тұқымдас жоғары өнімді шөптер- бидайық, арпабас және т. б. Бидайық (*Agropyron*) - шөп шабуға, сондай-ақ жаюға арналған құнды және өнімді жем-шөп дақылдарының бірі. Бидайық (*Agropyron*) тұзды және қатты сілтілі топырақтарда, сазды және сазды топырақтарда өсіп, дамуы мүмкін, сондықтан бүлінген жерлерді биологиялық қалпына келтіру үшін табысты. Су басудың төменгі деңгейінде (іс жүзінде, бүкіл вегетациялық кезең) және жер асты суларының жоғары деңгейін, топырақтың жайылуы мен нығыздалуына (жайылымдық учаскелерде) жақсы бейімделген.

Кілт сөздер: Шежін жайылмасы; табиғи көлтабандар; биологиялық өнімділік; бидайық қауымдастығы; әдіснама; оқу процесі; қолданбалы биология; далалық зерттеу; зертханалық жұмыс; биомасса.

Kipicne

Биология ғылымы – эксперименталды ғылым. Білім алушылардың биологияға деген қызығушылығын дамыту үшін зертханалық және практикалық жұмыстардың маңызы орасан зор. Биология ғылымының өзіне тән ерекшелігі осы ғылымның зерттеу әдістерінде кең қолданылатын зертханалық зерттеу жұмыстары мен табиғаттағы тірі нысандарды бақылау [1]. Бидайық қауымдастығына зерттеу жұмыстары Каспий маңы ойпатының солтүстігіндегі ойысты жер Шежін жайылмасында жүргізілді. Батыс Қазақстан облысы Тасқала, Ақжайық аудандарының шығысында Дерін, оңтүстігінде Балықты жайылмасына ұласады. Аумағы шамамен 2000 км²-ге жуық (Сурет).

Биология агрономия мен медицинаның негізі болып табылады. Мектеп биологиясында бұл байланыс, оқушыларға политехникалық бағытта білім беру барысында, теорияны практикамен ұштастыруда көрініс береді. Биологияны оқу пәні ретінде оқыту әдістерінің өзіндік ерекшеліктерімен сипатталады, онда нақты объектілер (өсімдік, жануар, адам) және тірі табиғаттың күрделі құбылыстарымен дамуын оқытады. Биология ғылымдар саласының



негізгі зерттеу әдістері: бақылау эксперимент жүргізу және жинақталған фактілерді теориялық тұрғыдан қорытындылау болып табылады. Бақылау және эксперимент жолмен жинақталған материалдарды салыстыру, қорытындылау зерделеу білім алушылардың логикалық шығармашылық ойлауын дамытады [2]. Шежін жайылмасы табиғи көлтабандарындағы бидайық қауымдастығының биологиялық өнімділігін анықтау үшін оқыту формаларының тақырыпқа сай әдебиеттерді саралау, өсімдікті табиғи ортасында бақылау үшін далалық зерттеу немесе топсеруен және алынған мәліметтерді зерттеу және қорытындылау мақсатында зертханалық жұмыстары жасалды.



Сурет – Шежін жайылмасы табиғи көлтабаны

Зерттеу материалдары мен әдістері

Далалық зерттеу және экскурсия немесе топсеруен биология пәнінде өте маңызды орын алатын сабақтың формасы. Далалық зерттеу арқылы білім алушылар теориялық білімін нақтылап, зерттеу объектісін табиғи ортада зерттеуге мүмкіндіктері болады. Табиғатты оқып білудегі зерттеу әдісі білім алушыларды топсеруенде жергілікті жерде бағдарлай білуге, бақылауға, салыстыруға, табиғаттың бақыланатын заттары мен құбылыстарының арасындағы байланыстарды анықтауға үйретуге мүмкіндік береді, айнала қоршаған болмысты өздігінше зерттеу дағдыларын қалыптастыруға жағдай жасайды.

Студенттер зерттеу тақырыптарына сай далалық зерттеуді алдын-ала ұйымдастыруы қажет. Экскурсияға қажет құрал-жабдықтарды және зерттеу аймағын картамен жұмыс жасау арқылы нақтылауы шарт. Мысалы, бидайық қауымдастығының биологиялық өнімділігін анықтау үшін ең алдымен картадан Шежін жайылмасындағы табиғи көлтабандардың географиялық орнын белгілеп алдық. Зерттеуімізге қажетті құрал-жабдықтарды дайындадық.

Шежін жайылмасы табиғи көлтабандарындағы бидайық қауымдастығының өнімділігін зерттеу М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің экология және биология сынақ зертханасында талданды.

Зерттеу нәтижелері

Биологиялық өнімділік, экожүйені құрайтын өсімдіктер, микроорганизмдер мен жануарлар биомассасының көбеюін білдіретін экологиялық және жалпы биологиялық ұғым. Биологиялық өнімділік әр жеке жағдайда өсімдіктер мен жануарлардың түрлік популяциясының көбеюі арқылы жүзеге асырылады, белгілі бір жылдамдықпен жүреді, оны

белгілі бір мәнмен көрсетуге болады - жылына (немесе басқа уақыт бірлігінде) аудан бірлігіне өнімділік (құрлықтағы және төменгі су организмдері үшін) немесе көлем бірлігіне (су бағанында және топырақта тіршілік ететін организмдер үшін). Белгілі бір түр популяциясының өнімділігін оның көптігіне немесе биомассасына жатқызуға болады [3].

Әдетте, адам өнімділікті арттыруға мүдделі, өйткені бұл табиғаттың биологиялық ресурстарын пайдалану мүмкіндігін арттырады. Жалпы жағдайда, белгілі бір уақыттағы популяцияның өнімділігі дегеніміз - бұл қоғамдастықтың барлық мүшелерінің өсуінің қосындысы, оның ішінде организмдерден бөлінген түзілімдердің өсуі және сол немесе басқа себептермен қарастырылып отырған уақыт ішінде жойылған өсім. Яғни, өнімділік (P) белгілі бастапқы (B1), соңғы (B2) және жойылған (E) биомасса формуласы бойынша есептеледі:

$$P = |B_2 - B_1| + E$$

Табиғаттағы өлшеулер әр гектарға жылына 10 тонна органикалық зат өндіру өсімдіктердің көптеген түрлеріне тән екенін көрсетеді. Бұл көрсеткіш жылдық таза өндіріске сәйкес келеді - тәулігіне 1 м² үшін 2,75 г құрғақ зат; жалпы өнімді шамамен екі есе үлкен деп санауға болады (тәулігіне 1 м² үшін 5,5 г) [4].

Шежін жайылмасы табиғи көлтабандарындағы бидайық қауымдастығының биологиялық өнімділігін анықтау БҚО қоғамдық мал шаруашылығын дамыту, ең алдымен қолда бар шабындықтар мен жайылымдардың өнімділігін арттыру және оларды тиімді пайдалану есебінен жемшөп базасын нығайту үшін маңызды.

Биологиялық өнімді өндірудің бастапқы негізіне байланысты ол біріншілік және екіншілік болып бөлінеді.

1. Бастапқы өнім - бұл автотрофтардың, яғни фото- және хемосинтезге қабілетті организмдердің белсенділігінің нәтижесі. Олар өндірушілер деп аталады және оларға, мысалы, жасыл өсімдіктер жатады: құрлықтағы – жоғары сатыдағы өсімдіктер, сулы ортадағы – төменгі сатыдағы өсімдіктер.

2. Екінші ретті өнімдер - гетеротрофтардың, яғни өндірушілер құрған дайын органикалық заттарды тұтынатын организмдердің белсенділігінің нәтижесі. Оларды тұтынушылар деп атайды және оларға жануарлар, кейбір микроорганизмдер, сонымен қатар паразиттік және жәндікқоректік өсімдіктер жатады. Екіншілік өнімнің барлық түрлері бірнеше рет қайта өңделетін бастапқы өнімді қолдану негізінде пайда болады [5].

Шежін табиғи көлтабанына ғылыми зерттеулерді ұйымдастыру барысында агрофизикалық әдістер және әдеби қор материалдарын қолдана отырып геоботаникалық талдау әдістері қолданылды.

Өсімдіктердің биологиялық массасын анықтау - аумақтың биологиялық өнімділігін бағалаудың маңызды факторы - ландшафтық кешендерді геоэкологиялық бағалаудың негізгі критерийі. Биологиялық масса ландшафттық кешен сапасының көрсеткіші ретінде ландшафттың барлық негізгі компоненттері - топырақ, геоморфологиялық құрылымдар, табиғи сулар, микроклиматтың өзара әрекеттесу тиімділігін ескеруге мүмкіндік береді.

Өсімдіктің биологиялық массасын тікелей жолмен (шөптесін өсімдіктерінің вегетативті мүшелеріне қатысты) және жанама түрде оның құрылымын - ландшафтты, микроклиматтық көрсеткіштерді, геоморфологиялық, экологиялық, түрлерді, топырақ жамылғысын талдаумен зерттеу ландшафттарды толыққанды сапалы бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге биологиялық массаның экологиялық тиімділігі туралы жан-жақты мәліметтер алу үшін дымқыл салмақты, құрғақ сынамалардың биомассасын, құрғақ биологиялық заттарды, олардың әр түрлі қатынастары мен орташа өлшенген мәндерін анықтауға болады. Көптеген зерттеушілер ылғалды, құрғақ биомасса және биологиялық заттардың құрғақ салмағы

көрсеткіштерімен жұмыс істейді. Ылғалды биомасса деп әдетте өсімдіктердің вегетативті және генеративті мүшелерінің жаңадан жиналған (жер үстінде жаңа кесілген, кейбір жағдайларда жер астындағы) массасы есептеледі. Құрғақ биологиялық масса шикізат түрінде өсімдіктердің жиналған вегетативті және генеративті мүшелерінің арнайы жағдайларында кептіру негізінде өлшенгеннен кейін анықталады. Құрғақ биологиялық зат, әдетте, шөп күйіне дейін алдын-ала кептіріледі және өсімдіктердің кептірілген вегетативті және генеративті мүшелері күл түрінде ұсынылады. Алайда, өсімдік биомассасының көрсеткіштерін талдаудың тиімділігі үшін оның барлық аталған түрлерінің арақатынасын анықтау маңызды. Бұл шөп пен күлдің нақты биомассасының салыстырмалы мәндерін анықтау үшін қажет [6].

Биологиялық өнімділіктің тиімділігі вегетациялық кезеңдегі агроклиматтық көрсеткіштерді есепке алу және биологиялық масса көрсеткіштерін далалық зерттеу негізінде анықталуы мүмкін.

Жер үсті шөп фитомассасын анықтау үшін тәжірибелік кесу әдісі қолданылды. Сынақ учаскелеріндегі қауымдастықтарды сипаттау кезінде шөптер топырақ деңгейінде кесіліп, содан кейін түрлер немесе агроботаникалық топтар бойынша сұрыпталып, ауада құрғақ күйде кептіріліп, өлшенді. Шөптің тік құрылымын зерттеу және шабындықтар мен жайылымдардың экономикалық шығымын анықтау үшін вертикальды кесу қосымша жүргізілді. Алынған жиынтық өлшенді және одан 3 см кесілді (жайылым деңгейі), шабындықтарда - 7 см (шөп шабу деңгейі). Бұл экономикалық өнімділік үшін жер үсті фитомассасының жалпы өндірісін қайта есептеуге мүмкіндік берді. Шөп шабу уақыты, жинау кезіндегі шығындар, улы, зиянды және жеуге жарамсыз өсімдіктердің болуы ескерілді. Үлкен аумақты әр түрге тексерген кезде қауымдастықтардың жалпы жер үсті фитомассасын және жем-шөп алқаптарының әртүрлі типтерінің экономикалық өнімділігін анықтайтын сенімді нақты материалдар жиналды. Ауылшаруашылық дақылдарын анықтау және жердің техникалық жағдайы олардың пайдалы алаңының коэффициентін анықтауға мүмкіндік берді, ол жем-шөп қорын анықтауға пайдаланылады [7].

Шежін жайылмасы табиғи көлтабандарындағы бидайық қауымдастығының вегетативті және генеративті мүшелерінің тірі (шикі) биомассасы ландшафттың бір контурында диагональ бойынша орналасқан бір шаршы метрлік үш аналитикалық учаскеде үш рет кесу арқылы анықталды. Жиналған үлгілерді 20°C температурада және 60-80% салыстырмалы ылғалдылықта кептірілді, содан кейін 0,1 мг дәлдікпен электронды таразыда өлшенді (өсімдік массасын анықтау).

Бидайық (Agropyron) қауымдастықтарының өнімділігін шөптер құрамы, жай-күйі, биіктігі және жалпы жобалық жабыны бойынша сипатталатын фитоценоздың орташа көрсеткіштеріне жауап беретін есеп алаңдарында шабу әдісімен анықталды. Кесінді алаңдарда 1м x 1м 3 рет қайталанған, топырақ деңгейінде өсімдіктер кесіндісінің биіктігі жүргізілді. Қоғамдастықтардың өнімділігі ауа-құрғақ салмағының ц/га-да келтірілген, себебі зерттелген фитоценоздар жайылымдар ретінде және мал азығына деген қажеттілік осы салмақта есептеледі.

Бидайық малазықтық дақылдардың ең өнімді түрі. Тіпті құрғақ жылдары, бұл шабындықтардың өнімділігі 8-10 ц / га-дан төмендемейді. Жағымды жағдайда олар орташа есеппен 20-30 ц / га береді.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, биология ғылымының қыр сырын анықтау үшін түрлі әдіс-тәсілдерді қолданған жөн. Соның ішінде, Шежін жайылмасы табиғи көлтабандарындағы бидайық қауымдастығының биологиялық өнімділігін анықтау үшін оқыту формаларының тақырыпқа сай әдебиеттерді саралау, өсімдікті табиғи ортасында бақылау үшін далалық зерттеу немесе



топсеруен және алынған мәліметтерді зерттеу және қорытындылау мақсатында зертханалық жұмыстары жасалды. Бұл оқыту формалары білім алушыларды бақыланатын заттары мен құбылыстарының арасындағы байланыстарды анықтауға үйретуге мүмкіндік береді, айнала қоршаған болмысты өздігінше зерттеу дағдыларын қалыптастыруға жағдай жасайды.

Мақалада қарастырылған биологиялық өнімділікті анықтау әдіснамасы «қолданбалы биология» курсы бойынша білім алатын студенттерге және де мектеп базасында ботаника аясында ұйымдастырылған үйірме курстарымен айналысатын оқушыларға қажет тиімді әрі пайдалы мәлімет болып есептеледі.

ӘДЕБИЕТ

[1] Теремов А. В. Теория и методика обучения биологии. Учебные практики: Методика преподавания биологии / А.В.Теремов, Л.А.Косорукова, Н.В.Перелович, Р.А. Петросова. – Москва: Изд-во Прометей, 2012. – 50 с.

[2] Торманов Н.Т. Биологиядан білім беру концепциясы және оқытудың иновациялық әдістемелері: оқу құралы / Н.Т.Торманов, С.Т.Төлеуханов, Н.Т.Абылайханова, Б.И. Уршеева. - Алматы:Қазақ университеті, 2016.-281 б.

[3] Титлянова А.А. Биологическая продуктивность травяных экосистем. Географические закономерности и экологические особенности / А.А.Титлянова, Н.И.Базилевич, В.А. Снытко и др. 2-е издание, исправленное и дополненное – Новосибирск: ИПА СОРАН, 2018. 110 с.

[4] Кашкарова В.П. Некоторые вопросы методики определения первичной продукции травяных экосистем: Теоретические основы и опыт экологического мониторинга/ В.П.Кашкарова, Т.С.Сидорова, В.Д.Утехин, Хоанг Тьунг. - М.: Наука, 1983.—С. 76-81.

[5] Базилевич Н.И. Биологическая продуктивность экосистем Северной Евразии. / Н.И.Базилевич. - М.:Наука,1993. - 294 с.

[6] Dewey DR, 1983. Historical and current taxonomic perspectives of Agropyron, Elymus, and related genera. Crop Science, 23(4):637-642.

[7] Фетисов И.М. Повышение продуктивности пойменных и лиманных лугов Чижино-Дюринских разливов Западно-Казахстанской области / И.М.Фетисов, Р.Ж. Кожалиева // Информ. листок. – Уральск : Зап.-Казахст.ЦНТИ, 2007. - № 2. – 2 с.

REFERENCES

[1] Teremov, A. V., Kosorukova, L. A., Perelovich, N. V., Petrosova, R.A. (2012). Teoriya i metodika obucheniya biologii. Uchebnie practiki: Metodika prepodovania biologii [Theory and methods of teaching biology. Educational practices: Methods of teaching biology]. Moscow: Prometey Publishing House [in Russia].

[2] Tormanov, N.T., Tuleukhanov, S.T., Abylaikhanova, N.T., Ursheeva, B.I. (2016). Biologiadan bilim беру contceptiasy zhaene okitydin innovacialik adistemeleri:oku kuraly [The concept of education in biology and innovative methods of teaching: textbook]. Almaty: Kazakh University [in Kazakh].

[3] Titlyanova, A.A., Bazilevich, N.I., Snytko, V.A. and others. (2018). Biologicheskaya produktivnost' travyanykh jekosistem. Geograficheskie zakonomernosti i jekologicheskie osobennosti [Biological productivity of herbaceous ecosystems. Geographical regularities and ecological peculiarities]. Novosibirsk: IPA SORAN[in Russia].

[4] Kashkarova, V.P., Sidorova, T.S., Utekhin, V.D., Hoang, Tyung. (1983). Nekotorie voprosi metodiki opredeleniya pervichnoi prodykcij travyanykh jekosistem: Teoritichesrie osnovi i opyt jekologicheskogo monitoringa [Some questions of methods of determination of primary products of grassy ecosystems: Theoretical bases and experience of ecological monitoring]. Moscow: Nauka [in Russia].

[5] Bazilevich, N.I. (1993). Biologicheskaya produktivnost' jekosistem Severnoj Evrazii [Biological productivity of the ecosystem of Northern Eurasia]. M.: Nauka [in Russia].

[6] Dewey, DR, (1983). Historical and current taxonomic perspectives of Agropyron, Elymus, and related genera. Crop Science, 23(4):637-642. [in English].

[7] Feticov, I.M., Kozhagaliyeva, R.Zh. (2007). Povishenie produktivnosti pojmenykh i limannykh lugov Chizhinno-Dyurinskih razlivov Zapadno-Kazakhstanskoy oblasti [Increasing the productivity of songs Chizhinno-Dyurinskih razlivov Zapadno-Kazakhstanskoy oblasti].

and estuaries in the Chizhino-Dyurinsky ravines of the West-Kazakhstan region]. Inform.listok – Inform.sheet, Uralsk: Zap.-Kazakhstan.CNTI. 2, 2 [in Russian].

Кожағалиева Р.Ж., Нурадилова Г.Н.

МЕТОДИКА ИЗУЧЕНИЯ БИОЛОГИЧЕСКОЙ ПРОДУКТИВНОСТИ ПЫРЕЙНЫХ АССОЦИАЦИЙ НА ПРИРОДНЫХ ЛИМАНАХ ЧИЖИНСКИХ РАЗЛИВОВ

Аннотация. Основными методами исследования в области биологических наук являются: экспериментальный контроль и теоретическое обобщение накопленных фактов. Сравнение, обобщение и изучение собранных материалов путем наблюдения и экспериментирования развивает у студентов логическое творческое мышление. Методика определения биологической продуктивности ассоциации пырея будет полезна студентам, изучающим курс прикладной биологии в ходе выполнения исследовательских работ.

Развитие животноводства в Казахстане требует, прежде всего, укрепления кормовой базы за счет повышения продуктивности существующих сенокосов и пастбищ и их эффективного использования. Ценнейшими растениями пастбищ Чижино-Дюринских разливов являются многолетние высокоурожайные травы - пырей, бекмания и др. Пырей (*Agropiron*) может быстро расти и развиваться на новых твердых щелочных почвах, суглинистых почвах и, следовательно, успешно применяется для биологической реабилитации деградированных земель. Он хорошо адаптирован к низким уровням затопления (практически весь вегетационный период) и высоким уровням грунтовых вод, растеканию и уплотнению почвы (на пастбищах).

Ключевые слова: Чижинские разливы; естественные лиманы; биологическая продуктивность; ассоциация пырея; методика; учебный процесс; биологические науки; полевые исследования; лабораторные работы; биомасса.

Kozhagaliyeva Rima, Nuradilova Gulmira

METHODS FOR STUDYING THE BIOLOGICAL PRODUCTIVITY OF THE ASSOCIATION OF WHEATGRASS ON THE NATURAL LIMANS OF THE SHEZHINSKY SPILL

Annotation. The main research methods in the field of biological sciences are experimental control and theoretical generalization of accumulated facts. Comparison, generalization and study of the collected materials through observation and experimentation develops logical creative thinking in students. The methodology for determining the biological productivity of the wheatgrass association will be useful for students studying an applied biology course while working on research topics.

The development of community livestock farming in Kazakhstan requires, first of all, strengthening the fodder base by increasing the productivity of existing hayfields and pastures and their effective use. The most valuable plants of the Shezhin-Durinsky flood pastures are perennial high-yielding grasses - wheatgrass, barley, etc. b. Wheatgrass (*Agropiron*) can rapidly grow and develop on new solid alkaline soils, loamy soils and, therefore, is successfully used for biological rehabilitation of degraded lands. It is well adapted to low levels of flooding (practically the entire growing season) and high levels of groundwater, spreading and compaction of soil (in pastures).

Keywords: Shezhinsky spill; natural estuaries; biological productivity; wheatgrass association; methodology; educational process; biological sciences; field research; laboratory work; biomass.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

Абдуллина Ақжүніс Ғафурқызы – География магистрі, география және туризм кафедрасының аға оқытушысы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан; akshunus_a@mail.ru.

Айбергенова Нурай Талғатқызы – Магистрант, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; aibergen_nurai@mail.ru.

Акмуканова Аэлиа Жаскайратовна – Магистрант, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; ay.korkem@mail.ru.

Алдашева Камар Сагинғалиевна – Философия докторы (PhD), ғылыми қызметкер, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; kama_kz89@mail.ru.

Ахмеденов Кажмурат Максutowич – География ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, география кафедрасының доценті, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; kazhmurat78@mail.ru.

Ахметова Улжан Тoleгенқызы – Тарих ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, аға ғылыми қызметкер, Сарайшық мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, Атырау, Қазақстан; ulzhan.ahmetova.67@mail.ru.

Әбішев Қайратолла Қайроллаұлы – Техника ғылымдарының кандидаты, көлік техникасы және логистика кафедрасының доценті, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар, Қазақстан; a.kairatolla@mail.ru.

Балтабаева Жаңалық Қылышқызы – Педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан; baltabaevazhanalik@mail.ru.

Бахишева Светлана – Педагогика ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; sbakhish@mail.ru.

Бейсенова Гүлшара Әбдібекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, мемлекеттік тілді дамыту және БАҚ жұмыс жөніндегі маман, «КӘАҚҚ РОШ» ЖШС «Ақ Берен», Батыс Қазақстан филиалы, Орал, Қазақстан; beisengulshara@mail.ru.

Берденов Жарас Галимжанович – Философия докторы (PhD), физикалық және экономикалық география кафедрасының доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан; berdenov-z@mail.ru.

Берлигужин Максот Тыныштыкович – аспирант, Қазан федералдық университеті, Қазан, Ресей; 88_max_88.88@inbox.ru.

Бермухамбетова Ботагоз Болатқызы – Заң ғылымдарының магистрі, докторант, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан; bbbotagoz@mail.ru.

Ғұмаров Ғали Сағынғалиұлы – Профессор, техника ғылымдарының докторы, информатика кафедрасының профессоры, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; ggs65@yandex.ru.

Есекешова Марал Дүйсенейқызы – Педагогика ғылымдарының кандидаты, кәсіптік білім беру кафедрасының аға оқытушысы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан; maral-astana@mail.ru.

Есеналин Ақылбек Ғабиденұлы – тарих ғылымдарының магистрі, Қазақстан Республикасы тарихы кафедрасының оқытушысы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; aesenalin@inbox.ru.

Есимова Айгуль Бегеновна – Доцент, тарих ғылымдарының кандидаты, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан; ayessimova@gmail.com.

Жумабаев Амангелді Жеңісұлы - Магистр, Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университетінің аспиранты, Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті, Элиста, Ресей; tarix212@mail.ru.

Журасова Алтынай Шугаевна – Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, дүниежүзілік тарих және әлеуметтік-саяси пәндер кафедрасының меңгерушісі, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; azhurasova@mail.ru.

Иргалиев Асылбек Сапаргалиевич - Педагогика ғылымдарының кандидаты, педагогика және психология кафедрасының доценті, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; asylbek_78@mail.ru.

Исқақова Кұралай - Педагогика ғылымдарының магистрі, Ж.Досмұхамедов атындағы жоғары педагогикалық колледж, Орал, Қазақстан; kuralay2008@mail.ru.

Имашев Эдуард Жусупович - Философия докторы (PhD), география кафедрасының қауымдастырылған профессоры, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; imashev_edik@mail.ru.

Илиеш Дорина Камелия – География ғылымдарының докторы, туризм және спорт кафедрасының профессоры, Орадэя университеті, Румыния; iliesdorina@yahoo.com.

Илекеева Сабина Кабидоллақызы – Магистрант, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; ani.avon@list.ru.

Кабиев Ерлан Сырымович – Магистр, әлеуметтік жұмыс және туризм кафедрасының аға оқытушысы, Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан; yerlanustaz@gmail.com.

Кемешова Ақкүміс - Педагогика ғылымдарының магистрі, «Өрлеу» БАҰО АҚФ ББЖ КБАРИ, Алматы, Қазақстан; a_kemeshova@mail.ru.

Кдиргужина Эльмира Мендигалиевна – Магистрант, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; elmira_k200873@mail.ru.

Кожажалиева Рима Джамбуловна - Философия докторы (PhD), биология және экология кафедрасының доценті, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; rabdrakhmanova_7@bk.ru.

Кушеккалиев Алман Нысанбаевич - Физика-математика ғылымдарының кандидаты, физика кафедрасының доценті, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; alman_k@mail.ru.

Құрманалин Самат Бақытжанұлы - Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Тарих және құқық кафедрасының профессоры, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан; samatbk71@mail.ru.

Маннапова Торғын Мендикулқызы - Магистр, информатика кафедрасының аға оқытушысы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; mannapovatm@mail.ru.

Махамбетова Нәзік Құрманғазықызы – Магистрант, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; nazik_makhambetova@mail.ru.

Мендибаев Ерболат Хамзиевич - биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан; beskurek@mail.ru.

Мұсалімов Теміржан Құлмұхаметұлы - педагогика ғылымдарының докторы, кәсіптік білім беру кафедрасының профессоры, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан; temirzhan55@mail.ru.

Мүтиев Зейнолла Жақсылықұлы – Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; zinulla_mutiev@mail.ru.

Молдекова Ирина Жумабаевна - ғылым магистрі, биология кафедрасының аға оқытушысы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан; irinamol1234@mail.ru.

Мусабаева Меруерт Насурлаевна – География ғылымдарының докторы, Физикалық және экономикалық география кафедрасының профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан; musabaeva_mn@enu.kz.

Нұрәділова Гульмира Нұрәділқызы - Магистрант, Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; gulmira.nur96@gmail.com.

Өтегенова Карлыға Тасқалиқызы - Педагогика ғылымдарының кандидаты, орыс филологиясы кафедрасының доценті, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; karlyga@bk.ru.

Рамазанова Нургуль Есеновна – Философия докторы (PhD), доцент, физикалық және экономикалық география кафедрасының меңгерушісі, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан; nurgulram@gmail.com.

Рысбеков Тұяқбай Зейітұлы - Тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҰҒА құрметті академигі, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; tuyakbai.rysbekov@mail.ru.

Рсалиева Жұлдыз Абдирамановна - PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан; zhulduz15@gmail.com.

Сапанов Мамай Казиевич– Биология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей ғылым академиясының орман шаруашылығы институты, Успенское, Ресей; root@ilan.ras.ru.

Сарсенова Бибигуль Балгабаевна- Биология ғылымдарының кандидаты, экология және биология кафедрасының доценті, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; sarsenovab@mail.ru.

Сергалиев Нурлан Хабибуллович - Биология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, экология және биология кафедрасының доценті, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; nurlan-sergaliev@yandex.ru.

Сергеева Айгул Максатовна - География ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, география және туризм кафедрасының доценті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан; aiko-sm@mail.ru.

Сдыков Мурат Наурызғалиевич – профессор, тарих ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; msdykov@mail.ru.

Султаниязова Индира Сагиндиқовна - Философия докторы (PhD), Қазақ филологиясы кафедрасының меңгерушісі, М. Өтемісов атындағы БҚУ доценті, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, қазақстан; su.indira@mail.ru.

Султанова Валида Илашбаевна – Тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Silkway халықаралық университеті, Шымкент, Қазақстан; Valida_200470@mail.ru.

Сүлейменова Жарқынбике Нуайқызы - Педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан; zharkyn123@mail.ru.

Сырым Жалел - Педагогика ғылымдарының кандидаты, М.Өтемісов атындағы БҚУ доценті, Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; zhalel.sygym@mail.ru.

Хасанов Ғабит Қайыржанұлы – филология ғылымдарының докторы, БҚУ профессоры, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; hasan.gabit@mail.ru.

Шуйншкалиева Гульжанар Сансызбаевна – Магистрант, Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; gulzhanar2708@gmail.com.



Шумакова Гулнур Жасулановна - Педагогика магистрі, География және туризм кафедрасының аға оқытушысы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан; gulnur-sh83@mail.ru.

Якупова Джамилия Болатқызы – Аспирант, Қазан федералдық университеті, Қазан, Ресей; yakupova_j@mail.ru.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдуллина Акжунус Гафуровна – Магистр географии, старший преподаватель кафедры географии и туризма, Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, Актөбе, Казахстан; akshunus_a@mail.ru.

Айбергенова Нұрай Талғатовна - Магистрант, Запaдно-Кaзaхcтaнcкий университет им. М.Утемисова, Урaльск, Кaзaхcтaн; aibergen_nurai@mail.ru.

Акмуканова Аэлита Жаскайратовна – Магистрант, Запaдно-Кaзaхcтaнcкий университет им.М.Утемисова, Урaльск, Кaзaхcтaн; ay.korkem@mail.ru.

Алдашева Камар Сагинғалиевна - Доктор философии (PhD), научный сотрудник, Запaдно-Кaзaхcтaнcкий университет им. М. Утемисова, Урaльск, Кaзaхcтaн; kama_kz89@mail.ru.

Ахмеденов Кажмурат Максutowич - Кандидат географических наук, ассоциированный профессор, доцент кафедры географии, Запaдно-Кaзaхcтaнcкий университет им.М.Утемисова, Урaльск, Кaзaхcтaн; kazhmurat78@mail.ru.

Ахметова Улжан Толегенқызы - Доктор исторических наук, ассоциированный профессор, старший научный сотрудник, государственный историко-культурный музей заповедник «Сарайшык», Атырау, Казахстан; ulzhan.axmetova.67@mail.ru.

Абишев Кайратолла Кайроллинoвич - кандидат технических наук, доцент кафедры транспортной техники и логистики, Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова, Павлодар, Казахстан, a.kairatolla@mail.ru.

Балтабаева Жаналык Кылышовна - Доктор педагогических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет им.Абая, Алматы, Казахстан; baltabaevazhanalik@mail.ru.

Бахешева Светлана - Доктор педагогических наук, доцент, Запaдно-Кaзaхcтaнcкий университет им.М.Утемисова, Урaльск, Кaзaхcтaн; sbakhish@mail.ru.

Бейсенова Гулшара Абдибековна - кандидат филологических наук, специалист по развитию государственного языка и по СМИ, Запaдно-Кaзaхcтaнcкий филиал «Ақ Берен» ТОО «РЦШ ПВАСС», Урaльск, Кaзaхcтaн; beisengulshara@mail.ru.

Берденов Жарас Галимжанович - Доктор философии (PhD), и.о. доцента кафедры физической и экономической географии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан; berdenov-z@mail.ru.

Берлигужин Максот Тыныштыкович – аспирант, Казанский федеральный университет, Казань, Россия; 88_max_88.88@inbox.ru.

Бермухамбетова Ботагоз Булатовна - магистр юридических наук, докторант, Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, Нур-Султан, Казахстан; bbbtagoz@mail.ru.

Гумаров Гали Сагинғалиевич - Профессор, доктор технических наук, профессор кафедры информатики, Запaдно-Кaзaхcтaнcкий университет им.М.Утемисова, Урaльск, Кaзaхcтaн; ggs65@yandex.ru.

Есекешова Марал Дуйсенеевна - кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры профессионального образования, Казахский агротехнический университет им.С. Сейфуллина, Нур-Султан, Казахстан, maral-astana@mail.ru.



Есеналин Акылбек Габиденович – магистр исторических наук, преподаватель кафедры история Республики Казахстан, Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, Уральск, Казахстан; aesenalin@inbox.ru.

Есимова Айгуль Бегеновна - доцент, кандидат исторических наук, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Шымкент, Казахстан; ayessimova@gmail.com.

Жумабаев Амангелди Женисулы - Магистр, аспирант Калмыцкого государственного университета им. Б.Б. Городовикова, Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова, Элиста, Россия; tarix212@mail.ru.

Журасова Алтынай Шугаевна – кандидат исторических наук, доцент, заведующий кафедры всемирной истории и социально-политических дисциплин, Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, Уральск, Казахстан; azhurasova@mail.ru.

Иргалиев Асылбек Сапаргалиевич - Кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики и психологии, Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, Уральск, Казахстан; asylbek_78@mail.ru.

Искакова Куралай - магистр педагогических наук, высший педагогический колледж им.Ж.Досмухамедова, Уральск, Казахстан; kuralay2008@mail.ru.

Имашев Эдуард Жусупович - Доктор философии (PhD), ассоциированный профессор кафедры географии, Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, Уральск, Казахстан; imashev_edik@mail.ru.

Илиеш Дорина Камелия – Доктор географических наук, профессор кафедры туризма и спорта, университет Орадэя, Румыния; iliesdorina@yahoo.com.

Илекеева Сабина Кабидоллаевна – Магистрант, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; ani.avon@list.ru.

Кабиев Ерлан Сырымович – Магистр, старший преподаватель кафедры «социальная работа и туризм», Казахский университет экономики, финансов и международной торговли, Нур-Султан, Казахстан; yerlanustaz@gmail.com.

Кемешова Аккумыс - магистр педагогических наук, Филиал АО НЦПК «Өрлеу» РИПКСО РК, Алматы, Казахстан; a_kemeshova@mail.ru.

Кдиргужина Эльмира Мендигалиевна – Магистрант, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; elmira_k200873@mail.ru.

Кожагалиева Рима Джамбуловна - Доктор философии (PhD), доцент кафедры биологии и экологии, Западно-Казахстанский государственный университет им.М.Утемисова, Уральск, Казахстан; gabdrakhmanova_7@bk.ru.

Кушеккалиев Алман Нысанбаевич – Кандидат физико-математических наук, доцент кафедры физики, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; alman_k@mail.ru.

Курманалин Самат Бакитжанович - Кандидат исторических наук, доцент, профессор кафедры «Истории и права», Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск, Казахстан; samatbk71@mail.ru.

Маннапова Торгын Мендикуловна - Магистр, старший преподаватель кафедры информатики, ападно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, Уральск, Казахстан; mannarovatm@mail.ru.

Махамбетова Нэзик Қурмангазықызы – Магистрант, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; nazik_makhambetova@mail.ru.

Мендибаев Ерболат Хамзиевич - Кандидат биологических наук, доцент, Актюбинский государственный региональный университет им.К.Жубанова, Актобе, Казахстан; beskurek@mail.ru.



Мусалимов Темиржан Кулмухаметович - профессор, доктор педагогических наук, профессор кафедры профессиональное обучение, Казахский агротехнический университет им.С. Сейфуллина, Нур-Султан, Казахстан, temirzhan55@mail.ru.

Мусабаева Меруерт Насурлаевна – Доктор географических наук, профессор физической и экономической географии, Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан; musabaeva_mn@enu.kz.

Мутиев Зинулла Жаксылыкович – кандидат филологических наук, доцент, ассоциированный профессор, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; zinulla_mutiev@mail.ru.

Молдекова Ирина Жумабаевна - магистр естествознания, старший преподаватель кафедры биология, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан; irinamol1234@mail.ru.

Нурадилова Гулмира Нурадилевна - Магистрант, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; gulmira.nur96@gmail.com.

Утегенова Карлыга Таскалиевна – Кандидат педагогических наук, доцент кафедры русской филологии, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; karlyga@bk.ru.

Рамазанова Нургуль Есеновна – Доктор философии (PhD), доцент, заведующий кафедрой физической и экономической географии, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан, nurgulram@gmail.com.

Рысбеков Туякбай Зейтович - Доктор исторических наук, профессор, почетный академик НАН, Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, Уральск, Казахстан; tuyakbai.rysbekov@mail.ru.

Рсалиева Жулдыз Абдирамановна - PhD докторант, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан; zhulduz15@gmail.com.

Сапанов Мамай Казиевич – Доктор биологических наук, профессор института лесоведения Российской академии наук, Успенское, Россия; root@ilan.ras.ru.

Сарсенова Бибигуль Балгабаевна - Кандидат биологических наук, доцент кафедры биологии и экологии, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; sarsenovab@mail.ru.

Сергалиев Нурлан Хабибуллович - Кандидат биологических наук, ассоциированный профессор, доцент кафедры биологии и экологии, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; nurlan-sergaliev@yandex.ru.

Сергеева Айгул Максатовна - Кандидат географических наук, ассоциированный профессор, Доцент кафедры Географии и туризма, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан; aiko-sm@mail.ru.

Сдыков Мурат Наурызгалиевич – профессор, доктор исторических наук, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; msdykov@mail.ru.

Султанязова Индира Сагиндиковна - Доктор философии (PhD), заведующая кафедрой казахской филологии, доцент ЗКУ им. М. Утемисова, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; su.indira@mail.ru.

Султанова Валида Илашбаевна - кандидат исторических наук, старший преподаватель, Международный университет Silkway, Шымкент, Казахстан; Valida 200470@mail.ru.

Сулейменова Жаркынбике Нуаевна - Доктор педагогических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан; zharkyn123@mail.ru.



Сырым Жалел - Кандидат педагогических наук, доцент ЗКУ им. М.Утемисова, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; zhalel.syrym@mail.ru.

Хасанов Габит Каиржанович - Доктор филологических наук, профессор ЗКУ им. М.Утемисова, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; hasan.gabit@mail.ru.

Шуйншкалиева Гульжанар Сансызбаевна – Магистрант, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; gulzhanar2708@gmail.com.

Шумакова Гулнур Жасулановна – Магистр педагогики, старший преподаватель кафедры географии и туризма, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан; gulnur-sh83@mail.ru.

Якупова Джамилия Болатовна– Аспирант, Казанский федеральный университет, Казань, Россия; yakupova_j@mail.ru.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Abdullina, Akzhunus Gafurovna - Master of Geography, Senior lecture of the Department of Geography and Tourism, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan; akshunus_a@mail.ru.

Aibergenova, Nuray Talgatovna - Master's Student, M. Utemisov West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; aibergen_nurai@mail.ru.

Akmukanova, Aelita Zhaskairatovna - Master's Student, Utemisov West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; ay.korkem@mail.ru.

Aldasheva, Kamar Sagingaliyevna - Doctor of philosophy (PhD), research associate, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; kama_kz89@mail.ru.

Akhmedenov, Kazhmurat Maksutovich - Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Department of Geography, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; kazhmurat78@mail.ru.

Akhmetova, Ulzhan Tolegenkyzy - Doctor of historical Sciences, associate Professor, senior researcher, state historical and cultural reserve Museum "Sarayshyk", Atyrau, Kazakhstan; ulzhan.axmetova.67@mail.ru.

Abishev, Kairatolla Kairollinovich - candidate of technical Sciences, associate Professor of the Department of transport engineering and logistics, S.Toraigyrov Pavlodar state University, Pavlodar, Kazakhstan, a.kairatolla@mail.ru.

Baltabayeva, Zhanalyk Kylyshovna - Doctor of pedagogical Sciences, Professor, Abay Kazakh national pedagogical University, Almaty, Kazakhstan; baltabaevazhanalik@mail.ru.

Bakhisheva, Svetlana - Doctor of pedagogical Sciences, associate Professor, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; sbakhish@mail.ru.

Beisenova, Gulshara Abdibekovna - Candidate of philological Sciences, specialist in the development of the state language and the media, Western-Kazakhstan branch of the "AK Beren" LLP "RTS PVASS", Uralsk, Kazakhstan; beisengulshara@mail.ru.

Berdenov, Zharas Galimzhanovich - Doctor of philosophy (PhD), acting associate Professor of the Department of physical and economic geography, L.N.Gumilyov Eurasian national University, Nur-Sultan, Kazakhstan; berdenov-z@mail.ru.

Berliguzhin, Maxot Tynyshtykovich – postgraduate student, Kazan Federal University, Kazan, Russia; 88_max_88.88@inbox.ru.

Bermukhambetova, Botagoz Bulatovna - Master of law, doctoral student, S. Seifullin Kazakh agrotechnical University, Nur-Sultan, Kazakhstan; bbbotagoz@mail.ru.



Gumarov, Gali Sagingalieovich - Professor, doctor of technical Sciences, Professor of the Department of Informatics, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; ggs65@yandex.ru.

Yessekeshova, Maral Duyseneevna - Candidate of pedagogical Sciences, senior lecturer of the Department of professional education, S. Seifullin Kazakh agrotechnical University, Nur-Sultan, Kazakhstan, maral-astana@mail.ru.

Yesenalin, Akylbek Gabidenovich - Master of Historical Sciences, Lecturer of the Department of History of the Republic of Kazakhstan, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; aesenalin@inbox.ru.

Yessimova, Aigul Begenovna - Associate Professor, candidate of historical sciences, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan; ayessimova@gmail.com.

Zhumabaev, Amangeldi Zhenisuly - Master's degree, post-graduate student of b. b. gorodovikov kalmyk state university, b. b. gorodovikov kalmyk state university, Elista, Russia; tarix212@mail.ru.

Zhurasova, Altynai Shugaevna - Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of World History and Socio-Political Disciplines, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; azhurasova@mail.ru.

Irgaliyev, Assylbek - Candidate of pedagogics, Associate Professor of the Department of pedagogy and psychology, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; asylbek_78@mail.ru.

Iskakova, Kuralai - Master of Pedagogical Sciences, Higher Pedagogical College named after Zh.Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan; kuralay2008@mail.ru.

Imashev, Eduard Zhusupovich - Doctor of philosophy (PhD), associate Professor of the Department of geography, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; imashev_edik@mail.ru.

Iliesh, Dorina Camelia - Doctor of geographical Sciences, Professor of the Department of tourism and sports, University of Oradea, Romania; iliesdorina@yahoo.com.

Ilekeeva, Sabina Kabidollayevna - Master's Student, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; ani.avon@list.ru.

Kabiyev, Yerlan Syrymovich - Master's degree, Senior lecturer of the Department "Social Work and Tourism", Kazakh University of Economics, Finance and International Trade, Nur-Sultan, Kazakhstan; yerlanustaz@gmail.com.

Khasanov, Gabit Kairzhanovich - Doctor of Philology, Professor of the ZKU named after M. Utemisov, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; hasan.gabit@mail.ru.

Kemeshova, Akkumys - Master of Pedagogical Sciences, Branch of JSC NCPC "Orleu" RIPKSO RK, Almaty, Kazakhstan; a_kemeshova@mail.ru.

Kdirguzhina, Elmira Mendigalieva - Master's student, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; elmira_k200873@mail.ru.

Kozhagaliyeva, Rima Dzhambulovna - Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Department of Biology and Ecology, West Kazakhstan State University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; rabdrakhmanova_7@bk.ru.

Kushekkaliyev, Alman Nysanbayevich - Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor of the Department of Physics, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; alman_k@mail.ru.

Kurmanalin, Samat Bakitzhanovich - Candidate of historical Sciences, associate Professor, Professor of the Department of History and law, West Kazakhstan University of innovation and technology, Uralsk, Kazakhstan; samatbk71@mail.ru.



Mannapova, Torgyn Mendikulovna - Master's degree, senior lecturer of the Department of Informatics, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; mannapovatm@mail.ru.

Makhambetova, Nazik Kurmangazykyzy - Master's Student, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; nazik_makhambetova@mail.ru.

Mendibayev, Yerbolat Khamzievich - Candidate of biological Sciences, associate Professor, Aktobe regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan; beskurek@mail.ru.

Musalimov, Temirzhan Kulmukhametovich - Professor, doctor of pedagogical Sciences, Professor of the Department of professional training, S. Seifullin Kazakh agrotechnical University, Nur-Sultan, Kazakhstan, temirzhan55@mail.ru7.

Musabayeva, Meruert Nasurlaevna - Doctor of geographical Sciences, Professor of physical and economic geography, L. N. Gumilyov Eurasian national University, Nur-Sultan, Kazakhstan; musabaeva_mn@enu.kz.

Mutiev, Zinulla Zhaksylykovich - Candidate of Philology, associate Professor, associate Professor, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; zinulla_mutiev@mail.ru.

Moldekova, Irina Zhumabaevna - Master of science, senior lecturer of the Department of biology, Aktobe regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan; irinamol1234@mail.ru.

Nuradilova, Gulmira Nuradilovna - Master's Student, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; gulmira.nur96@gmail.com.

Utegenova, Karlyga Taskaliyevna - Candidate of pedagogical Sciences, associate Professor of the Department of Russian Philology, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; karlyga@bk.ru.

Ramazanov, Nurgul Yesenovna - Doctor of philosophy (PhD), associate Professor, head of the Department of physical and economic geography, L. N. Gumilyov Eurasian national University, Nur-Sultan, Kazakhstan, nurgulram@gmail.com.

Rysbekov, Tuyakbay Zeytovich - Doctor of historical Sciences, Professor, honorary academician of the national Academy of Sciences, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; tuyakbai.rysbekov@mail.ru.

Rsalieva, Zhuldyz Abdiramanovna - PhD student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; zhulduz15@gmail.com.

Sapanov, Mamai Kazievich - Doctor of biological Sciences, Professor of the Institute of forest science of the Russian Academy of Sciences, Uspenskoe, Russia; root@ilan.ras.ru.

Sarsenova, Bibigul Balgabaevna - Candidate of biological Sciences, associate Professor of the Department of biology and ecology, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; sarsenovab@mail.ru.

Sergaliev, Nurlan Khabibullovich - Candidate of biological Sciences, associate Professor, associate Professor of the Department of biology and ecology, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; nurlan-sergaliev@yandex.ru.

Sergeeva, Aigul Maksatovna - Candidate of geographical sciences, associate professor, associate professor of the department of geography and tourism, aktobe regional university named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan; aiko-sm@mail.ru.

Sdykov, Murat Nauryzgalievich - Professor, doctor of historical sciences, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; msdykov@mail.ru.

Sultaniyazova, Indira Sagindikovna - Doctor of Philosophy (PhD), Head of the Department of Kazakh Philology, Associate Professor, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; su.indira@mail.ru.



Sultanova, Valida Ilashbaevna - Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer, Silkway International University, Shymkent, Kazakhstan; Valida_200470@mail.ru.

Suleimenova, Zharkynbike Nuaevna - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan; zharkyn123@mail.ru.

Syrym, Zhalel - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the ZKU named after M. Utemisov, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; zhalel.syrym@mail.ru.

Shuinshkalieva, Gulzhanar Sansyzbaevna - Master's student, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; gulzhanar2708@gmail.com.

Shumakova, Gulnur Zhasulanovna - Master of Pedagogy, Senior Lecturer of the Department of Geography and Tourism, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan; gulnur-sh83@mail.ru.

Yakupova, Jamilya Bolatovna - Postgraduate student, Kazan Federal university, Kazan, Russia; yakupova_j@mail.ru.

**ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
имени М. УТЕМИСОВА**

СЕРИЯ ПЕДАГОГИКА. ФИЛОЛОГИЯ. ИСТОРИЯ. ГЕОГРАФИЯ. ЭКОЛОГИЯ.

№3(79)/2020

ПЕДАГОГИКА – PEDAGOGY

Бахишева С.М., Искакова К.А., А.М.

ПРОЕКТНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК МЕТОД РАЗВИТИЯ МЕТАНАВЫКОВ ПЕДАГОГОВ
В САМООБУЧАЮЩЕЙСЯ ОРГАНИЗАЦИИ 5

Ғұмаров Ғ.С., Әбішев Қ.Қ., Маннапова Т.М.

ОҚУ ҮРДІСІНДЕ МУЛЬТИМЕДИАЛЫҚ ОҚУ ҚҰРАЛДАРЫН ҚОЛДАНУДАҒЫ
ОҚЫТУШЫНЫҢ РӨЛІ.....17

Иргалиев А.С., Кдиргужина Э.М.

ЖОО-да БІЛІМ САПАСЫН МОНИТОРИНГІЛЕУ ЖҮЙЕСІНДЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
МЕНЕДЖМЕНТ ҚАҒИДАЛАРЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ.....29

Bermukhambetova B., Musalimov T., Yesekeshova M., Gumarov G.

STRUCTURAL COMPONENTS OF FORMATION OF LEGAL COMPETENCE BACHELOR'S
DEGREE IN THE PROFESSIONAL TRAINING.....38

Сырым Ж.С., Шуйншкалиева Г.С.

ОЛИМПИАДА ЕСЕПТЕРІН ШЕШУДЕГІ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ
САУАТТЫЛЫҒЫ.....47

Кушеккалиев А.Н., Айбергенова Н.Т.

ФИЗИКАДАҒЫ ЛАБОРАТОРИЯЛЫҚ ТӘЖІРИБЕГЕ САНДЫҚ ӨЛШЕУ КЕШЕНІН
ҚОЛДАНУ 57

Сергеева А.М., Шумакова Г.Ж.

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ОРНИТОЛОГИЯЛЫҚ СОҚПАҚТАРДЫ
ҰЙЫМДАСТЫРУ (ЫРҒЫЗ-ТОРҒАЙ ЕРЕКШЕ ҚОРҒАЛАТЫН ТАБИҒИ АУМАҒЫ
МЫСАЛЫНДА).....66

ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

Балтабаева Ж. Қ., Сүлейменова Ж.Н.

ЖҮСІП БАЛАСАҒҰННЫҢ «ҚҰТТЫ БІЛІКТЕГІ» ТІЛ ТУРАЛЫ ТҰЖЫРЫМДАРЫ.....75

Мүтиев З.Ж., Бейсенова Г.А.

ӘДЕБИ АЙМАҚТАНУ: АҚТАҢДАҚ ЖЫЛДАР СЫРЛАРЫ.....85

Алдашева К.С., Султаниязова И.С.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТІЛ САЯСАТЫ ЖӘНЕ ЗАҢНАМАЛЫҚ ТҰЖЫРЫМДАМАЛАРДАҒЫ
ҚАЗАҚЫЛАНДЫРЫЛҒАН ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖАҒАЛЫҚТАР МӘСЕЛЕСІ.....93

Рсалиева Ж.А.

АҒЫЛШЫН ТІЛІ ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРІНІҢ СИНТАКСИСТІК-
ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (ЕҢБЕК-ЕҢБЕГІ ЖОҚТЫҚ ТАҚЫРЫПТЫҚ ТОБЫ
МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ).....102

Утегенова К.Т., Илекеева С. К.

МИФЫ-ЛЕГЕНДЫ ПУБЛИЧНОЙ РЕЧИ КАЗАХСТАНСКИХ ПОЛИТИКОВ.....114

Хасанов Ғ.Қ., Махамбетова Н.Қ.

«ҚҰС» КОНЦЕПТІСІНДЕГІ САЯТ ҚҰСТАРЫ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....123

ТАРИХ – ИСТОРИЯ – HISTORY

Рысбеков Т.З., Есеналин А.Г., Журасова А.Ш.

ОРАЛ ЖӨНДЕУ ЗАУЫТЫНЫҢ ҚҰРЫЛУ ТАРИХЫ.....130

Ахметова У.Т., Жумабаев А.Ж.

ГУЛАГ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ПРОРВА ЛАГЕРІ (1932-1950 жж.).....138

Есимова А.Б., Султанова В.И.

ЭВАКУАЦИЯ НАСЕЛЕНИЯ В КАЗАХСТАН В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ).....146

Журасова А.Ш.

СТАЛИНГРАД ШАЙҚАСЫНЫҢ ГЕОСАЯСИ ТҰРҒЫДАН БАҒАЛАНУ МӘСЕЛЕСІ (КЕҢЕСТІК ЖӘНЕ БАТЫСТЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР НЕГІЗІНДЕ).....155

Сдыков М.Н.

ВОПРОСЫ ЭТНОГЕНЕЗА КАЗАХОВ В ИСТОРИОГРАФИИ XVI-XVIII вв. 163

Рысбеков Т.З., Акмуканова А.Ж.

КӘРІС ДИАСПОРАСЫНЫҢ БАТЫС ҚАЗАҚСТАНҒА ҚОНЫС АУДАРУ ТАРИХЫНАН (XX ғ. 30-жылдары).....173

Құрманалин С.Б.

ҚАЗАҚ АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫ ЖӘНЕ ӘЗБЕРГЕН МҰҢАЙТПАСҰЛЫ (1813-1881 жж.)..181

ГЕОГРАФИЯ – GEOGRAPHY

Абдуллина А.Г.

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ ЖЕР БЕДЕРІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНІҢ ЛАНДШАФТТЫҚ ТОПОНИМДЕРДЕГІ КӨРІНІСІ.....189

Берденов Ж.Г., Кабиев Е.С., Рамазанова Н.Е., Мусабаева М.Н., Мендыбаев Е.Х., Илиеш Д.
ДИНАМИКА ДЕЛЬТЫ РЕКИ ЖАЙЫК В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ.....197

Akhmedenov K.M., Sapranov M.K., Sergaliev N.Kh., Imashev E.Zh., Sarsenova B.B.

IMPACT OF CLIMATE CHANGE AND ANTHROPOGENIC ACTIVITIES ON THE WATER AND BIOLOGICAL RESOURCES OF LAKE SHALKAR IN WESTERN KAZAKHSTAN...206

ЭКОЛОГИЯ – ECOLOGY

Mendybaev E., Moldekova I.

BIOINDICATION OF AGROCENOSIS..... 229

Берлигузин М.Т., Якупова Д.Б., Ахмеденов К.М.

О НАХОДКЕ ЗУБОВ ЮЖНОГО СЛОНА *ARCHIDISKODON MERIDIONALIS GROMOVI* В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ.....236

Кожағалиева Р.Ж., Нүрәділова Г.Н.

ШЕЖІН ЖАЙЫЛМАСЫ ТАБИҒИ КӨЛТАБАНДАРЫНДАҒЫ БИДАЙЫҚ ҚАУЫМДАСТЫҒЫНЫҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ӨНІМДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ ӘДІСНАМАСЫ ЖӘНЕ ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕ ПАЙДАЛАНУ.....243

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР.....249

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ.....252

INFORMATION ABOUT AUTHORS.....255



МАҚАЛАЛАРДЫ РЕСІМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

Мақаланы жариялау үшін әр автор дербес құжаттар түрінде ұсынуға міндетті:

1. Мақала материалдары – мәтін, соның ішінде автордың аты-жөні, мақала атауы, аңдатпа және мемлекеттік, орыс және ағылшын тілдеріндегі түйінді сөздер, жарияланым тіліндегі әдебиеттер, ағылшын тіліндегі әдебиеттер және транслитерация, суреттер және атаулары бар кестелер RTF форматында бір файлмен ресімделеді;

2. Авторлар туралы мәлімет мазмұнына келесі элементтер кіреді:

- аты, әкесінің аты және тегі;
- ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі;
- лауазымы немесе кәсібі;
- жұмыс орны (мекеменің немесе ұйымның, елді мекеннің атауы);
- елдің атауы (шетелдік авторлар үшін);
- электрондық мекенжайы (e-mail).

Автордың аты атау септік тұлғасында келтіріледі. Әкесінің атын пайдалану қабылданбаған жағдайда, бір инициалы немесе аты келтіріледі. Ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі, лауазымы, кәсібі, жұмыс орны, елдің атауы туралы мәліметтер толық нысанда көрсетіледі. Авторлар туралы мәліметтер қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде беріледі.

Жариялау үшін ұсынылған материалдар келесі талаптарға сай болуы тиіс:

1. Бұрын жарияланбаған және басқа басылымдарда жариялануға арналмаған педагогика, филология, тарих, география, биология және экология саласындағы өзекті мәселелер бойынша бірегей ғылыми зерттеулердің нәтижелерін қамтуы.

2. Мақала көлемі 6-12 бет (ғылыми шолулар, қысқаша ғылыми хабарламалар – 4-8 бет), шрифт Times New Roman-12, жиектері – жоғарғы және төменгі – 2 см, сол жақ – 3 см, оң жақ – 1,5 см, абзац – 1,25, жоларалық интервал – 1.

3. Мақала материалдары келесі құрылымда болуы тиіс:

- ƏOЖ – жоғарғы сол жақ бұрышында;
- FTAХP – жоғарғы сол жақ бұрышында ƏOЖ кейін келесі жолда;
- DOI – FTAХP-дан кейінгі келесі жолда жоғарғы сол жақ бұрышта (журнал редакциясымен беріледі және толтырылады);
- Автордың(-лардың) тегі мен аты – жөні (егер мақала қазақ немесе орыс тілінде жазылған болса); тегі мен аты (толық жазылады) (егер мақала ағылшын тілінде жазылған болса) - ортасында DOI-ден кейінгі бір жолдан соң, қою қаріппен жазылады;
- Ұйымның атауы (жұмыс немесе оқу орны), қаласы, елі – орта тұсында автордың тегі мен аты-жөнінен кейін бір жолдан кейін қою қаріппен жазылады;
- Автор (-лар) дың электрондық поштасы – орта тұста ұйымның (жұмыс немесе оқу орнының) атауынан кейінгі бір жолдан соң;
- Мақала атауы – бет ортасында автор (-лар) электрондық поштасынан кейінгі бір жолдан соң бас әріптермен, қою шрифтпен жазылады;
- Аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) – мақала атауынан кейінгі бір жолдан соң (жаңа жолдан, теңестіру ені бойынша жүргізіледі);
- Кілт сөздер (сөз тіркесі қою қаріппен жазылады) – аңдатпадан кейін жаңа жолдан бастап (теңестіру ені бойынша жүргізіледі);
- Құрылымдалған негізгі мәтін (кіріспе; зерттеу материалдары мен әдістері; зерттеу нәтижелері; қорытынды; алғыстар) – кілт сөздерінен кейінгі бір жолдан соң (бөлім атауы парақ ортасында курсивті қаріппен теңестіріледі, әрі қарай жаңа жолдан бөлім мәтіні жай қаріппен жазылып, теңестіру ені бойынша жүргізіледі);
- Әдебиет (сөз бас әріптермен және қою қаріппен жазылады). Бұл бөлімде пайдаланылған әдебиеттер жарияланым тілінде жазылады – негізгі мәтіннен кейінгі бір жолдан соң (теңестіру парақ ортасы бойынша, әрі қарай әдебиеттер тізімі жаңа жолдан (абзац), теңестіру ені бойынша);
- References (сөз бас және қою қаріппен жазылады). Бұл бөлімде пайдаланылған әдебиеттер транслитерацияны пайдалана отырып және шаршы жақшада (курсивпен) келтіріледі, ағылшын



тіліндегі аударма – әдебиеттен кейінгі бір жолдан соң (теңестіру парақ ортасы бойынша, әрі қарай жаңа жолдан әдебиеттер тізімі (абзац), теңестіру ені бойынша);

- Орыс тіліндегі автор (-лар) дың тегі мен аты-жөні (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – ортасында references сөзінен кейін бір жолдан соң, қою қаріппен жазылады;

- Мақаланың орыс тіліндегі атауы (егер мақала мемлекеттік тілде жазылған болса) – парақ ортасында автордың тегі мен аты-жөнінен кейінгі жаңа жолдан, қою және бас қаріппен жазылады;

- Орыс тіліндегі аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – мақала атауынан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Орыс тіліндегі кілт сөздер (сөз тіркесі қою шрифтімен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – аңдатпадан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Ағылшын тіліндегі автор (-лар) дың тегі мен аты (толық жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – парақ ортасында орыс тіліндегі кілт сөздерінен кейінгі бір жолдан соң қою қаріппен жазылады;

- Ағылшын тіліндегі мақаланың атауы (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – парақ ортасында жаңа жолдан автордың тегі мен аты-жөнінен кейін қою шрифтімен ерекшеленген бас әріптермен жазылады;

- Ағылшын тіліндегі аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – мақала атауынан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Ағылшын тіліндегі кілт сөздер (сөз тіркесі қою шрифтімен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) - аңдатпадан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады.

Егер мақала орыс тілінде жазылса, онда соңында («References» бөлімінен кейін) қазақ тіліндегі автордың тегі мен аты-жөні, мақаланың атауы, аңдатпа және түйінді сөздер, одан әрі бір жолдан кейін ағылшын тіліндегі автордың тегі мен аты (толық), мақаланың атауы, аңдатпа және түйінді сөздер жазылады.

Егер мақала ағылшын тілінде жазылса, онда соңында («Әдебиет» бөлімінен кейін) қазақ тіліндегі автордың тегі мен аты (толық), мақаланың атауы, аңдатпа мен түйінді сөздер, әрі қарай бір жолдан кейін орыс тіліндегі автордың тегі мен аты-жөні, мақаланың атауы, аңдатпа мен түйінді сөздер жазылады.

Мақала атауы. Мақаланың толық атауы 15 сөзден аспауы тиіс.

Аңдатпа өзіндік мәтін болуы тиіс. Аңдатпа зерттеу пәніне емес, жүргізілген зерттеуге арналуы қажет. Ол мақаланың қысқаша, бірақ мазмұнды түйіндемесі болып табылады. Аңдатпада формулаларды, аббревиатураларды, әдебиеттер тізіміндегі позицияларға сілтемелерді пайдалануға жол берілмейді. Аңдатпа 100-150 сөз көлемінде бір абзацпен жазылады. Жекелеген жағдайларда (эмпирикалық зерттеулер үшін) жалпы кіріспе ақпарат, зерттеу мақсаты, әдістері, нәтижелері, практикалық маңыздылығы секілді тақырыпшалары келтіріліп, құрылымдалған аңдатпалар келтіруге болады. Құрылымдалған аңдатпа көлемі 250 сөзден аспауы тиіс.

Кілт сөздер. Мақала 10-15 кілт сөз немесе сөйлеммен сүйемелденуі керек. Ажыратқыш ретінде нүктелі үтір қолданылады (;).

Құрылымдалған негізгі мәтін:

- **Кіріспе** кез келген мақала үшін міндетті бөлім болып табылады. Мақаланың бұл бөлімінде зерттеу пәні ашылады, зерттеу сұрағы / мәселесі қойылады немесе зерттеу мақсаты тұжырымдалады, зерттеу болжамы негізделеді (егер бар болса). Осы зерттеуді жүргізудің қажеттілігі мен маңыздылығын түсіндіру қажет (зерттеудің белгіленген проблемасын шешу). Мақала аясында тек бір мақсатпен/болжаммен/зерттеу мәселесімен жұмыс істеуге болады. Зерттеу нысанын, пәнін бөлек бөліп, зерттеу міндеттерінің тізімін ұсыну қажет емес. Әдетте, кіріспе 1-3 бет алады;

- **Зерттеу материалдары мен әдістері.** Бұл бөлімде пайдаланылған материалдар мен зерттеу әдістері барынша егжей-тегжейлі сипатталады. Қолданылатын әдістер мен материалдардың нақты және толық сипаттамасы, іріктеме мен т.б. сипаттамасы алынған нәтижелердің шынайылығын бағалауға мүмкіндік береді.

- **Зерттеу нәтижелері.** Осы бөлімде сипатталған әдіснамаға сүйене отырып, зерттеу жүргізу барысында алынған объективті деректерді ұсыну қажет. Авторлық зерттеудің нәтижелері барынша толық ұсынылуы тиіс.



- **Қорытынды.** Бұл бөлім алынған нәтижелерді талдау негізінде қорытындыларды тұжырымдауды білдіреді. Қорытынды толық мәтінмен жазылады, ешқандай жағдайда тізіммен беруге болмайды.

- **Алғыстар.** Мұнда гранттарды немесе зерттеуді қаржылық қолдаудың басқа да түрлерін (сондай-ақ қажет болған жағдайда олардың көздерін) келтіру керек. Содан кейін зерттеуді ұйымдастыруға және жүргізуге көмектескен мамандарға немесе мекемелерге алғыс айту керек. Қолжазбаларды қарауға және қабылдауға қатысқан тұлғаларға, яғни рецензенттерге, редакторларға, сондай-ақ журналдың редакциялық алқасының мүшелеріне алғыс білдіруге тыйым салынады.

Әдебиет. Пайдаланылған әдебиеттер мақала мәтінінде көрсетілген ретпен келтіріледі және тік жақшада ресімделеді, мысалы: [1]. Мәтіндегі бірінші сілтеме [1], екіншісі – [2] және т. б. ретімен болуы тиіс. Кітаптан алынған нәтижеге сілтеме жасалған кезде оның әдебиет тізіміндегі нөмірі және (үтір арқылы) осы нәтиже жарияланған беттің нөмірі көрсетіледі, мысалы: [7, 157 б.]. Бірнеше дереккөздердің нәтижелеріне сілтеме жасалған кезде, әдебиеттер тізіміндегі нөмірлер нүктелі үтір арқылы жазылады, мысалы: [7, 157 б.; 8]. Пайдаланылған әдебиеттер өзекті болуы керек, яғни соңғы 5-7 жылда жарияланған болуы тиіс (іргелі еңбектер мен материалдардан басқа). Пайдаланылған әдебиет кемінде 10 позициядан тұруы тиіс. Өзекті және шетелдік әдебиет тізіміндегі позициялардың жалпы санының кемінде 10%-ын алуы тиіс. Тізімнің барлық позицияларына мақала мәтінінде сілтеме болуы тиіс және керісінше – барлық аталған әдебиеттер әдебиет тізімінде көрсетілуі тиіс. Пайдаланылатын көздерді 25-30-дан арттырмау ұсынылады.

«References» бөлімі үшін орыс мәтінін латын әріптеріне транслитерациялауды <http://www.translit.ru/> сайтындағы бағдарламаны пайдалана отырып тегін жүзеге асыруға болады.

Кестелерді, суреттерді, формулаларды ресімдеу. Мақалада дөңгелек жақшада (1) мәтін бойынша сілтемелер бар формулалар ғана нөмірленеді. Кестелерде, суреттерде, формулаларда символдарды, белгілерді белгілеуде әркелкілік болмауы тиіс. Суреттер анық және таза болуы керек. Мәтіндегі суреттер мен кестелерге сілтемелер болуы тиіс, мысалы: «...1-кестеде» немесе (Кест. 1); «...1-суретте» немесе (Сур. 1). Графиктер, суреттер және фотосуреттер мәтінге олар туралы алғаш рет айтылғаннан кейін автор үшін ыңғайлы түрде салынады. Сурет астындағы жазбалар келесідей беріледі: иллюстрациялардың астында, парақ ортасында реттік нөмірі бар сурет сөзінен кейін, мысалы: Сурет 1 – Сурет атауы; кестенің үстінде, парақ ортасында реттік нөмірі бар кесте сөзінен кейін, мысалы: Кесте 1 – Кесте атауы. Мәтіндегі жалғыз сурет, кесте нөмірленбейді.

Аббревиатуралар мен қысқартуларды пайдалану. Мақаланың негізгі мәтінінде аббревиатуралар мен қысқартуларды қолдануға болады. Барлық аббревиатуралар мен қысқартулар, жалпыға бірдей түсініктілерін қоспағанда, мәтінде бірінші рет қолданылған кезде толық түсіндіріліп жазылуы тиіс. Түсіндіріліп жазылғаннан кейін, аббревиатура немесе қысқарту дөңгелек жақшада жазылады, мысалы: «...Батыс Қазақстан облысында (БҚО)». Аңдатпа мен кілт сөздерде аббревиатуралар мен қысқартуларды пайдалануға жол берілмейді.

- Мақала материалдарын қазақ, орыс және ағылшын тілдеріне аудару үшін Интернет-ресурстың автоматтандырылған бағдарламаларын пайдалануға жол берілмейді.

- Мақаланы журналға жіберер алдында, материалдардың жалпы орфографиясын, тиісті терминдердің дұрыс жазылуын және жұмыс мәтіні мен сілтемелерді ресімдеуді мұқият тексеру қажет.

- Мақала осы талаптардың ең болмағанда біреуіне сәйкес келмеген жағдайда, редакциялық алқа оны қабылдамауға құқылы.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

Для опубликования статьи каждый автор обязан предоставить в виде самостоятельных документов:

1. Материалы статьи – текст, включая фамилии и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотацию и ключевые слова на государственном, русском и английском языках, литература на языках публикации, английском языке и транслитерация, рисунки и таблицы с названиями, оформляется одним файлом в формате RTF;

2. Сведения об авторах, которые включают следующие элементы:

- имя, отчество и фамилия;
- ученое звание, ученую степень;



- должность или профессию;
- место работы (наименование учреждения или организации, населенного пункта);
- наименование страны (для иностранных авторов);
- электронный адрес (e-mail).

Имя автора приводятся в именительном падеже. В случаях, когда употребление отчества не принято, приводят один инициал или имя. Сведения об ученом звании, ученой степени, должности, профессии, месте работы, наименовании страны указывают в полной форме. Сведения об авторах приводятся на казахском, русском и английском языках.

Представленные для опубликования материалы должны удовлетворять следующим требованиям:

1. Содержать результаты оригинальных научных исследований по актуальным проблемам в области педагогики, филологии, истории, географии, биологии и экологии, ранее не опубликованные и не предназначенные к публикации в других изданиях.

2. Объем статьи 6-12 страниц (научные обзоры, краткие научные сообщения – 4-8 страниц), шрифт Times New Roman – 12, поля – верхнее и нижнее – 2 см, левое – 3 см, правое – 1,5 см, абзац – 1,25, междустрочный интервал – 1.

3. Материалы статьи должен иметь следующую структуру:

- УДК – в верхнем левом углу;
- МРНТИ – на следующей строке после УДК в верхнем левом углу;
- DOI – на следующей строке после МРНТИ в верхнем левом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);
- Фамилия и инициалы автора(-ов) (если статья написана на казахском или русском языке); фамилия и имя (пишется полностью) (если статья написана на английском языке) – по центру через строку после DOI, выделенная жирным шрифтом;
- Название организации (место работы или учебы), город, страна – по центру через строку после фамилии и инициалов автора(-ов) жирным шрифтом;
- Электронная почта автора(-ов) – по центру через строку после название организации (место работы или учебы);
- Название статьи – по центру через строку после электронной почты автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;
- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) – через строку после названия статьи (с новой строки, выравнивание по ширине);
- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) – с новой строки после аннотации (выравнивание по ширине);
- Структурированный основной текст (введение; материалы и методы исследования; результаты исследования; заключение; благодарности) – через строку после ключевых слов (выравнивание по центру названия раздела с курсивным шрифтом, далее с новой строки текст раздела обычным шрифтом и выравниванием по ширине);
- Литература (слово пишется заглавными буквами и выделяется жирным шрифтом). В данном разделе использованные источники пишутся на языке публикации – через строку после основного текста (выравнивание по центру, далее список источников с новой строки (абзац), выравнивание ширине);
- References (слово пишется заглавными буквами и выделяется жирным шрифтом). В данном разделе использованные источники приводятся с использованием транслитерации и в квадратных скобках (курсивом) перевод на английский язык – через строку после литературы (выравнивание по центру, далее список источников с новой строки (абзац), выравнивание ширине);
- Фамилия и инициалы автора(-ов) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру через строку после References, выделенная жирным шрифтом;
- Название статьи на русском языке (если статья написана на государственном языке) – по центру с новой строки после фамилии и инициалов автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;
- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после названия статьи;



- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после аннотации;
- Фамилия и имя (пишется полностью) автора(-ов) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру через строку после ключевых слов на русском языке, выделенная жирным шрифтом;
- Название статьи на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру с новой строки после фамилии и инициалов автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;
- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после названия статьи;
- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после аннотации.

Если статья написана на русском языке в конце (после раздела «References») пишется фамилия и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на казахском языке, далее через строку фамилия и имя (полностью) автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на английском языке.

Если статья написана на английском языке в конце (после раздела «Литература») пишется фамилия и имя (полностью) автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на казахском языке, далее через строку фамилия и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на русском языке.

Название статьи. Полное название статьи не должен превышать 15 слов.

Аннотация должна представлять собой самостоятельный текст. Аннотация должна быть посвящена статье – проведённому исследованию, а не предмету исследования в целом. Она представляет собой краткое, но информативное резюме статьи. В аннотации не допускается использование формул, аббревиатур, ссылок на позиции в списке литературы. Аннотация пишется одним абзацем объёмом 100-150 слов. В отдельных случаях (для эмпирических исследований) приветствуются структурированные аннотации с выделением подзаголовков: общая вводная информация, цель, методы, результаты, практическая значимость. Объём структурированной аннотации не должен превышать 250 слов.

Ключевые слова. Статью должны сопровождать 10-15 ключевых слов или выражений. В качестве разделителя используется точка с запятой (;).

Структурированный основной текст:

- **Введение** является обязательным разделом для любой статьи. В этой части статьи раскрывается предмет исследования, ставится проблема/вопрос исследования или формулируется цель исследования, обосновывается гипотеза исследования (если таковая имеется). Следует объяснить необходимость и значимость проведения данного исследования (решения обозначенной проблемы исследования). В рамках статьи возможна работа лишь с одной целью/гипотезой/проблемой исследования. Не следует отдельно выделять объект, предмет и представлять список задач исследования. Как правило, введение занимает 1-3 страницы;

- **Материалы и методы исследования.** В данном разделе максимально детально описываются использованные материалы и методы исследования. Чёткое и подробное описание используемых методов и материалов, характеристика выборки и т.п. дает возможность оценить достоверность полученных результатов.

- **Результаты исследования.** В данном разделе следует представить объективные данные, полученные в ходе проведения исследования исходя из описанной методологии. Результаты авторского исследования должны быть представлены максимально полно.

- **Заключение.** Данный раздел подразумевает формулирование выводов на основании анализа полученных результатов. Заключение прописывается полноценным текстом, ни в коем случае не списком.

- **Благодарности.** Здесь следует перечислить гранты или другие виды финансовой поддержки (а также, при необходимости, их источники) исследования. Затем следует поблагодарить специалистов или учреждения, которые помогали в организации и проведении исследовании. Не следует благодарить лиц, которые принимали участие в рассмотрении и принятии рукописей, т.е. рецензентов, редакторов, а также членов редакционной коллегии журнала.



Литература. Используемая литература приводится в порядке упоминания в тексте статьи, и оформляются в квадратных скобках, например: [1]. Первая ссылка в тексте на литературу должна иметь номер [1], вторая – [2] и т.д. по порядку. При ссылках на результат из книги указывается ее номер из списка литературы и (через запятую) номер страницы, на которой опубликован этот результат, например: [7, с. 157]. При ссылках на результаты из нескольких источников номера из списка литературы пишется через точку с запятой, например: [7, с. 157; 8]. Используемая литература должна быть актуальной, т.е. опубликованные за последние 5-7 лет (кроме фундаментальных трудов и материалов). Используемая литература должна содержать не менее 10 позиций. Актуальная и иностранная литература должна занимать не менее 10% от общего числа позиций в списке. На все позиции списка должна быть ссылка в тексте статьи и наоборот – вся упоминаемая литература должна быть перечислена в списке литературы. Рекомендуется использовать не более 25-30 источников.

Транслитерация русского текста на латиницу для раздела «References» можно осуществить бесплатно, воспользовавшись программой на сайте <http://www.translit.ru/>

Оформление таблиц, рисунков, формул. В статье в круглых скобках (1) нумеруются лишь те формулы, на которые по тексту есть ссылки. В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков. Рисунки должны быть четкими и чистыми. На рисунки и таблицы в тексте должны быть ссылки, например: «... в таблице 1» или (табл. 1); «... на рисунке 1» или (рис. 1). Графики, рисунки и фотографии вставляются в текст после первого упоминания о них в удобном для автора виде. Подрисуночные подписи даются: под иллюстрациями по центру после слова Рисунок с порядковым номером, например: Рисунок 1 – Название рисунка; над таблицей по центру после слова Таблица с порядковым номером, например: Таблица 1 – Название таблицы. Единственный рисунок, таблица в тексте не нумеруется.

Использование аббревиатур и сокращений. В основном тексте статьи допускается использование аббревиатур и сокращений. Все аббревиатуры и сокращения, за исключением заведомо общеизвестных, должны быть расшифрованы при первом употреблении в тексте. После расшифровки аббревиатура или сокращение пишется в круглых скобках, например: «... в Западно-Казахстанской области (ЗКО)». Не допускается использование аббревиатур и сокращений в аннотации и ключевых словах.

- Не допускается использование автоматизированных программ Интернет-ресурса для перевода материалов статьи на казахский, русский и английский языки.

- Перед отправкой статьи в журнал необходимо тщательно проверять общую орфографию материалов, правильность написания соответствующих терминов и оформления текста работы и ссылок.

- В случае несоответствия статьи хотя бы одному из предусмотренных настоящим требованиям, редакционная коллегия вправе её отклонить.

ARTICLE REQUIREMENTS

In order to publish the article, each author is obliged to provide in the form of independent documents:

1. The materials of the article – text, including the names and initials of the author (s), the title of the article, annotation and keywords in the state, Russian and English languages, literature in the languages of publication, English and transliteration, drawings and tables with names, is executed by one file in the format of RTF;

2. Information about authors that includes the following elements:

- First name, middle name and surname;
- Academic title, academic degree;
- Position or profession;
- Place of work (name of institution or organization, settlement);
- Country name (for foreign authors);
- E-mail address.

The author's name is given in the eminent fall. In cases where the use of the middle name is not accepted, one initiator or name is cited. Information about academic rank, academic degree, position, profession, place of work, name of the country is indicated in full form. Information about the authors is given in Kazakh, Russian and English.



Submissions for publication must meet the following requirements:

1. To contain the results of original scientific research on topical problems in the field of pedagogy, philology, history, geography, biology and ecology, previously not published and not intended for publication in other publications.

2. Article 6-12 pages (scientific reviews, short scientific reports – 4-8 pages), font Times New Roman – 12, fields - upper and lower – 2 cm, left – 3 cm, right – 1.5 cm, paragraph – 1.25, line spacing – 1.

3. The materials of the article should be structured as follows:

- UDC - in the upper left corner;

- IHSTI - on the next line after UDC in the upper left corner;

- DOI - on the next line after IHSTI in the upper left corner (assigned and filled in by journal edition);

Name and initials of the author (s) (if the article is written in Kazakh or Russian); Last name (written in full) (if the article is written in English) – center through the line after DOI, shown in bold;

- Name of the organization (place of work or study), city, country – in the center through the line after the name and initials of the author (s) in bold;

- E-mail of the author (s) – in the center through the line after the name of the organization (place of work or study);

- Article title-centered through the line after the author's e-mail (s) in capital letters in bold;

- Annotation (the word appears in bold) – the line after the article title (new line, width alignment);

- Keywords (phrase appears in bold) – from the new line after annotation (width alignment);

- Structured body text (introduction; Research materials and methods; results of research; conclusion; Thanks) – through the line after keywords (alignment to the center of the title of the section with italic font, further with a new line the text of the section with regular font and alignment to width);

- Literature (the word is written in capital letters and appears in bold). In this section, the sources used are written in the language of publication – a line after the main text (center alignment, followed by a list of sources with a new line (paragraph), width alignment);

- References (the word is written in capital letters and appears in bold). In this section, the used sources are given using transliteration and in square brackets (italics) translation into English – through the line after the literature (alignment to the center, a further list of sources from the new line (paragraph), alignment of width);

- Surname and initials of the author (s) in Russian (if the article is written in Kazakh) – in the center through the line after References, indicated in bold;

- Title of the article in Russian (if the article is written in the state language) – in the center with a new line after the name and initials of the author (s) in capital letters, indicated in bold;

- Annotation (word in bold) in Russian (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after the article title;

- Keywords (the phrase appears in bold) in Russian (if the article is written in Kazakh) - in width with a new line after annotation;

- Surname and first name (written in full) of the author (s) in English (if the article is written in Kazakh) – in the center through the line after keywords in Russian, indicated in bold;

- Title of the article in English (if the article is written in Kazakh) – in the center with a new line after the last name and initials of the author (s) in capital letters, indicated in bold;

- Annotation (word in bold) in English (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after the article title;

- Keywords (the phrase appears in bold) in English (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after annotation.

If the article is written in Russian at the end (after the section "References"), the name and initials of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Kazakh are written, further through the line surname and first name (s) of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in English.

If the article is written in English at the end (after the section "Literature") the last name and first name (s) of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Kazakh are written, further through the line the last name and initials of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Russian.

Title of the article. The full title of the article should not exceed 15 words.

The annotation must be self-contained text. The annotation should be devoted to the article - the study carried out, not the subject of the study as a whole. It is a brief but informative summary of the article. In the

annotation, you cannot use formulas, abbreviations, references to items in the list of literature. The annotation is written in one paragraph of 100-150 words. In some cases (for empirical studies) structured annotations with subheadings are welcomed: general introduction, purpose, methods, results, practical significance. Structured annotation shall not exceed 250 words.

Keywords. The article must be accompanied by 10-15 keywords or expressions. The delimiter is a semicolon (;).

The structured main text:

- **The introduction** is a mandatory section for any article. This part of the article reveals the subject matter of the study, raises a problem/question of the study or formulates the purpose of the study, justifies the hypothesis of the study (if any). The necessity and importance of conducting this study (solving the identified problem of the study) should be explained. Within the framework of the article, it is possible to work with only one goal/hypothesis/problem of research. Do not separate the object, subject, or list of study tasks. Typically, the introduction takes 1-3 pages;

- **Materials and methods of research.** This section describes the materials and methods of research used in as much detail as possible. A clear and detailed description of the methods and materials used, sampling characteristics, etc., makes it possible to assess the validity of the results obtained.

- **Results of research.** This section should provide objective data from the study based on the methodology described. The results of the author's study should be presented as fully as possible.

- **Conclusion.** This section involves drawing conclusions on the basis of an analysis of the results obtained. The conclusion is prescribed in full text, in no case a list.

- **Thanks.** Here you should list grants or other types of financial support (as well as, if necessary, their sources) of research. The specialists or institutions who assisted in the organization and conduct of the study should then be thanked. Persons who took part in the examination and acceptance of manuscripts, i.e. reviewers, editors, as well as members of the editorial board of the journal, should not be thanked.

Literature. The literature used is given in the order of mention in the text of the article, and is written in square brackets, for example: [1]. The first reference in the text to the literature must have a number [1], the second - [2], etc. in order. References to the result from the book indicate its number from the list of literature and (by comma) the number of the page on which this result is published, for example: [7, p. 157]. When referring to results from several sources, the numbers from the list of literature are written through a comma dot, for example: [7, p. 157; 8]. The literature used should be relevant, i.e. published over the last 5-7 years (except for fundamental works and materials). The literature used must contain at least 10 entries. Current and foreign literature should occupy at least 10% of the total number of positions on the list. All entries of the list should be referenced in the text of the article and vice versa - all the mentioned literature should be listed in the list of literature. A maximum of 25-30 sources is recommended.

Transliteration of Russian text into Latin for the section "References" can be carried out free of charge using the program on the <http://www.translit.ru/>.

Design of tables, figures, formulas. The article, in parentheses (1), numbers only those formulas referred to in the text. Tables, figures, formulas must have no differences in the symbol number, characters. The drawings must be clear and clean. The figures and tables in the text shall be referenced, for example, "..... In Table 1 "or (Table 1); «... Figure 1 "or (Figure 1). Graphics, drawings, and photographs are inserted into the text after the first mention of them in a way convenient for the author. Sub-drawing signatures are given: under illustrations in the center after the word Figure with a serial number, for example, Figure 1 - Name of the figure; Above the table in the center after the word Table with sequence number, for example, Table 1 - Table name. The only figure, the table is not numbered in the text.

Use of abbreviations and acronyms. Abbreviations and acronyms may be used in the main text of the article. All abbreviations and acronyms, with the exception of those known to the public, must be decrypted when first used in the text. After decryption, the abbreviation or acronyms is written in parentheses, for example:... "In the West Kazakhstan region. " Abbreviations and acronyms in annotations and keywords are not allowed.

- It is not allowed to use automated programs of the Internet resource for translation of materials of the article into Kazakh, Russian and English languages.

- Before sending the article to the journal, it is necessary to carefully check the general spelling of the materials, the correctness of the relevant terms and the design of the text of the work and references.

- In cases of non-compliance with the article with at least one of these requirements, the editorial board may reject it.



АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫНАН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ
ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

Редакторы-Редактор:

Қужалиева Р.Р.

**Материалдарды компьютерде беттеген:
Верстка и изготовление оригинал-макета:**

Панова Е.Е., Сахметова С.К.

Басуға 25.09.2020 ж. қол қойылды.

Подписано в печать 25.09.2020г.

Көлемі 36,5 б.т. Таралымы 150 дана. Тапсырыс № 96.

Объем 36,5 п.л. Тираж 150 экз. Заказ № 96.

Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, 2020.

090000, Уральск, пр. Н.Назарбаева, 162.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, 2020.

090000, Орал, Н.Назарбаев даңғылы, 162.